Yaprak Zihnioğlu

Kadınsız İnkılap

NEZİHE MUHİDDİN, KADINLAR HALK FIRKASI, KADIN BİRLİĞİ

metis

KADIN ARAŞTIRMALARI 16

Yaprak Zihnioğlu

KADINSIZ İNKILAP

Nezihe Muhiddin, Kadınlar Halk Fırkası, Kadın Birliği

Yaprak Zihnioğlu 1948 Rize doğumlu. Mimar Sinan Üniversitesi UES Dekoratif Resim Bölümü'nü bitirdi. Boğaziçi Üniversitesi, Siyaset Bilimi ve Uluslararası İlişkiler'den yüksek lisansını aldı. *Pazartesi* ve *Tarih ve Toplum* dergilerinde makaleleri yayımlandı.

Metis Yayınları
İpek Sokak 9, 34433 Beyoğlu, İstanbul

Metis Kadın Araştırmaları 16
Kadınsız İnkılap
Nezihe Muhiddin, Kadınlar Halk Fırkası, Kadın Birliği
Yaprak Zihnioğlu

© Yaprak Zihnioğlu, 2003
© Metis Yayınları, 2003

Birinci Basım: Ekim 2003

Yayıma Hazırlayan: Müge Gürsoy Sökmen

Kapak Tasarımı: Emine Bora
Dizgi ve Baskı Öncesi Hazırlık: Metis Yayıncılık Ltd.
Baskı ve Cilt: Yaylacık Matbaacılık Ltd.

ISBN 975-342-421-1

Yaprak Zihnioğlu

Kadınsız İnkılap

NEZİHE MUHİDDİN, KADINLAR HALK FIRKASI,
KADIN BİRLİĞİ

metis

İçindekiler

Sunuş Şirin Tekeli 9
Giriş 15

I
Nezihe Muhiddin: Yaşamı, Düşünceleri 29

1. Yaşamöyküsü 35
2. Düşünsel Temeller: Feminizm ve Milliyetçilik 42
I. Arkaplan: Osmanlı Hareket-i Nisvanı 42
II. II. Meşrutiyet Dönemi ve Kadınlığın Tealisi 54
III. İmparatorlukçuluktan Cumhuriyetçi Milliyetçiliğe 64
IV. Büyük Savaş (Harb-i Umumi) ve Kadın İnkılabı 81
V. Kadınlar, Sosyal Yaşam ve Feminizmin Paradoksları 97

II
Birinci Dalga Cumhuriyetçi Feminizm ve Milliyetçi Söylemin Sınırları 117

3. Kadınlar Halk Fırkası 119
I. Ekonomik, Sosyal Haklar ve "Hakk-ı Siyâsiyye" İçin Kadınlar Halk Fırkası (Nisan-Aralık 1923) 119
II. Kadınlar Halk Fırkası'nın Faaliyetleri 139
III. Kadınlar Halk Fırkası'nın Kuruluşunun Hükümet Tarafından Önlenmesi 147

4. Kadın Birliği'nin Siyasal ve Sosyal Haklar Mücadeleleri 150
I. Kadın Birliği'nin Kuruluşu (7 Şubat 1924) ve Varlık Mücadelesi 150
II. TKB'nin Siyasal Haklar İçin İlk Hamlesi (Ocak 1925) 156
III. Toplumsal Haklar İçin Etkinlikler (1925) 166
IV. 1925'in Otoriter Siyasal Ortamı, Nezihe Muhiddin, Kadın Birliği 174
V. Kadın Birliği 1926 177
VI. Kadın Birliği 1927 188
VII. Kadın Birliği'nin 1927 İctimai/Siyasi/İktisadi Haklar Hamlesi 196

5. Kemalistlerle Uyuşmazlık ve Çelişkiler 220
I. Cumhuriyet Halk Fırkası Programları ve Kadınlar 220
II. Mustafa Kemal Atatürk Üzerine Kurulu Kişi Kültü 230

6. Susturulma, Unutturulma ve Tarihten Silinis 234
I. Polisiye Tedbirlerle Siyasal Haklar Hareketinin Bastırılması (1927) 234
II. Siyasete Veda ve Savunma: *Türk Kadını* (1931) 247
III. Kadın Birliği'nin Yeni Çizgisi (1927-1935) 249
IV. On İkinci Arsıulusal Kadınlar Kongresi, TKB'nin Kendini Feshi (Nisan-Mayıs 1935) 256
V. Unutturulma, Tarihten Siliniş 258

Sonuç 261

Notlar 265

Kısaltmalar Listesi 318

Kaynakça 319

Adlar Dizini 333

anneannem Saniye Soyeren,
annem Nadide Zihnioğlu,
kızım Başak Ertür'e

Nezihe Muhiddin,
Kadın Yolu, 1 Haziran 1927.

Sunuş

YAPRAK kitabına bir giriş yazısı yazmamı istediğinde tereddütsüz kabul ettim. Sonra düşünmeye başladım. Biz Yaprak'la ne zaman tanışmıştık? Yirmi yıldan çok olmalıydı. Arkadaşlığımızın başlangıcını bulmak için elimde bir-iki ipucu vardı. Kadınlarla ilgili doçentlik tezimi yazdıktan sonra olmalıydı... Bizi buluşturan, kadın konusuna ortak ilgimizdi. Ben üniversiteden istifa etmeden önce olmalıydı... Onu ilk kez, Beyazıt'taki, bakımsızlıktan kararmış ama bir zamanlar güzel olduklarını saklamayan ahşap Osmanlı evlerine bakan, yüzyıllık ağaçların gölgelediği küçük odamda, üzerinde eprimiş bir jean etekle gördüğümü hatırlıyorum. Ve hamileydi. Ama, 1978 miydi, 79'un başı mıydı (sonu olamaz çünkü son bursumla o yıl Fransa'ya gitmiştim), 80'in sonu muydu, yoksa 81 miydi? Dört yıla varan bir belirsizlik! Proust'un "madelaine"den hareketle yaptığını yapmak, "Kayıp Zamanın Peşinde" bir roman yazmak niyetinde olmadığım açıktı. Hemen Yaprak'a bir mail gönderdim. O da uzun boylu düşünmüş. Gönderdiği yanıt kafamı daha da karıştırdı. Çünkü Yaprak, o küçük odada bir değil iki kez karşılaştığımızı, ikincisinde hamile olduğunu yazıyordu. Birincisini tamamen unutmuşum. Sonunda, elimizdeki verilerin en sağlamına güvenip –kızı Başak 1981'in Temmuz ayında doğmuştu– benim hafızamda yer eden buluşmayı 81'in bahar aylarında gerçekleştirdiğimiz sonucuna vardım. O gün ne konuşmuştuk? Yaprak, gazeteciliği bırakmıştı, kadın konusuna ciddi olarak eğilmeye karar vermişti. Kafasında kadınlarla ilgili bir yüksek lisans tezi çalışması yapmak vardı. Benden ona yardımcı olup olamayacağımı öğrenmek istiyordu. Neden olmasındı? Ama o yılın sonunda YÖK kabul edilince üniversiteden ayrıldım, bunca yıldır değişmediği için de, bir daha dönmedim. Sonra Yaprak'la 80'li yıllarda oluşan "Yeni Kadın Hareketi"[1] içinde yeniden buluştuk. İkimiz için de çok heyecan verici , "Çekirdek Grup",[2] "Kadın Çevresi"[3] gibi aşamaları birlikte yaşadık. Daha sonra her birimiz kadın hareketinin 90'lı yıllarda geliştirdiği çeşitli projelerden, kendine o an için daha yakın bulduğu birinde çalıştı...[4] Onu en son gördüğümde, Boğaziçi Üniversite-

sinde yüksek lisans çalışması yapmakta olduğunu söylediğini hatırlıyorum. İşte şimdi okura sunmaya çalıştığım kitap, bu çalışmanın ürünü. Bunca yıldan sonra, Yaprak'ın inatla, sebatla bir zamanlar yapmak istediği çalışmayı gerçekleştirmiş olması beni öyle mutlu etti ki, ona "artık yazmıyorum... yazamam" diyemezdim.

Bütün bunları böyle uzun uzun anlattıysam, bunun elinizdeki çalışmayla ilgili çok önemli bir nedeni var: Hatırlamanın aslında ne kadar zor bir şey olduğunu vurgulamak. Belgesini saklamadığınız geçmişinizi unutuyor, hatırlamakta zorlanıyorsunuz. Bireysel tarihimizden toplulukların tarihine geçildiğinde de olan bu. Hele, "kadınların tarihi" gibi özellikle unutulmak, unutturulmak istenen bir alanla ilgiliyseniz geçmişi hatırlamak çok daha zorlaşıyor. Yalnız Türkiye'de değil, 1980' li yıllara kadar dünyanın her yerinde karşılaşılan bu zorluk, bizde, bu ülkeye özgü maddi ve tarihi/ideolojik nedenlerle daha da derinleşiyor. Yaprak tezinde, belgelere ulaşmanın zorluklarından, tüm çabalarına karşın bazı belgelere ulaşamadığından ayrıntısıyla söz ediyor. Diyeceksiniz ki, bu her tarihçinin sorunudur. Ama iş "kadınların tarihi" olduğunda, belgeler daha da erişilmez ve eksik gibi görünüyor. Üstelik "müstear adlar" gibi ek dertler, kadınların tarihinde, genel olarak tarihte olduğundan daha çetrefil sorunlara yol açabiliyor: Acaba takma kadın adıyla yazanlar arasında erkekler de var mıydı? Vardıysa, buna neden gerek görmüşlerdi? Yaprak araştırmasının bir bölümünde bu tartışmaya da giriyor ve bir açıklama bulmaya çalışıyor.

Bu araştırmanın konusu olan pırıltılı kadın –Yaprak'ın deyişiyle "enfüsî şahsiyet"– Nezihe Muhiddin, unuttuğumuz bir kadın tarihinin çok sayıda yazarı, çizeri ve militanından herhangi biri değil. Çok genç yaşta, II. Meşrutiyet döneminde yayın hayatına girmiş, fikirleriyle öne çıkmış, polemiklere girişmiş bir kadın. Cumhuriyet'in kuruluş döneminde de kadınlardan beklenmeyen, istenmeyen cürette işlere kalkışmış, daha Cumhuriyet Halk Fırkası kurulmadan bir siyasi parti, Kadınlar Halk Fırkası'nı kurmak istemiş,[5] buna izin verilmeyince bugün hâlâ varlığını sürdüren, kadın derneklerinin "duayeni" olan Türk Kadınlar Birliği'ni kurmuş ve bu dernek aracılığıyla Türk kadınlarının siyasi haklarını elde etme mücadelesine giriştiği için dönemin iktidarıyla ters düşmüş, gözden düşürülmüş, sonra da bilinçli olarak unutturulmuş bir kadın. Yaşadıklarıyla bir tür "trajedi kahramanı".

Benim kuşağımdan feminist sosyal bilimciler, eski Türkçe bilmedikleri için kadınların tarihini yarım yamalak ve yanlış öğrendiler. Ör-

neğin ben, doçentlik tezimi yazarken kitapları yeni Türkçede mevcut olan Tezer Taşkıran, Afet İnan, Muhaddere Taşçıoğlu gibi tarihçilerin eserlerinden yararlanmıştım. Ama hiçbirinde Nezihe Muhiddin adına rastlamadım. Aynı şekilde, Kadınlar Fırkası ve Türk Kadınlar Birliği de sözünü ettiğim bu yazarlarca kayda değer oluşumlar olarak ele alınmamıştı. Bu önemli boşluklar yüzünden, başka ülkelerdeki kadın mücadeleleri tarihini inceleyip yakın tarihimize bu gözlükle, belirli bir eleştirellikle baktığım tez çalışması sırasında aklıma basmayan şeyler gördümse de –Osmanlı kadınlarının haklarını elde etmek için hayli çaba gösterdikten sonra birden ortalıktan kayboluvermeleri ve 1930-1934 evresinde, yani siyasi hakların kazanılması aşamasında hemen hiç etkili olmamaları tuhaftı– kadınların "araçsallaştırıldığı" yönündeki tezimi dayandıracak belgelerden yoksundum.[6] Sonraki yıllarda gerek Serpil Çakır ve Aynur Demirdirek gibi tarihçi kadınların çalışmaları gerek Zafer Toprak'ın yayımlayıp yorumladığı belgeler sayesinde sözünü ettiğim tuhaflığın nereden kaynaklandığını çözmem ve tek parti döneminde kadınların neden "araçsallaştırıldığı"nı, kadın hareketinin dönemin iktidarı tarafından neden "bastırıldığı"nı anlamam mümkün oldu.[7]

Ama bir şeyin neden olduğunu anlamak başka bir şey, nasıl olduğunu bilmek başka bir şey. İşte elinizdeki kitap bu, "nasıl" sorusuna açıklık getiriyor.

Nezihe Muhiddin kimdi? Hangi sosyal ve entelektüel ortamda yetişti? Kadınlar için neler düşündü? Neler yaptı? Otuzlu yaşlarını sürerken, yani daha çok şeyler yapabilecekken neden ve nasıl kadın hareketinden koparıldı? Nasıl unutturuldu? Türkiye'nin yakın geçmişine ışık tutan bu bilmecenin, Yeni Kadın Hareketi'nin ilk günlerden itibaren içinde yer almış, oluşumuna katkıda bulunmuş, feminizm tartışmalarını yakından izleyen bir kadın tarihçinin kaleminden, dönemin eski Türkçe belgelerine dayalı öyküsünü okumak, özellikle genç kadınlara çok şey öğretecektir.

Yaprak, kitabın sonlarında, tek parti dönemi yöneticileriyle Nezihe Muhiddin arasındaki çatışmanın, özünde, kadın kimliği etrafında döndüğünü, Muhiddin'in, Cumhuriyetçi erkeklerin kadınları "gayri meşur çocuk", hatta düpedüz "çocuk kadın" olarak görmek istemelerini kabullenemediğini söylüyor. Bu yorumu Fatmagül Berktay'ın bir yazısında dile getirdiği "...geçmişte yaşananlar, çekilen acılar ve harcanan çabalar belleklerden silinip gidiyor ve bizler hep 'çocuk kalmaya' mah-

kûm oluyoruz. İşte bunun içindir ki kadınların kendilerini 'tarihe yazmaya', geçmişi araştırmaya, başka kuşakların mücadeleleriyle bağlar kurmaya ve kendilerinden esirgenmiş olan bilgi ve eğitime sahip çıkmaya ihtiyaçları var,"[8] görüşüyle birleştirirsek, Nezihe Muhiddin'in mücadelesini bilmenin, biz kadınlar için neden hayati önemde olduğunu anlarız.

Şirin Tekeli

NOTLAR

1. Şirin Tekeli, "Yeni Kadın Hareketinin Yirminci Yılı", Kadın Eserleri Kütüphanesi ve Bilgi Merkezi Vakfı , *8 Mart Dünya Kadınlar Günü Kutlu Olsun*, özel broşür, İstanbul, 2002: 24.
2. Juliet Mitchell, *Kadınlık Durumu*, İstanbul, Kadın Çevresi Yayınları, 1985, "Çevirenlerin Önsözü" (Gülseli, Gülnur, Şirin, Feraye, Şule, Yaprak), 7-21.
3. Şirin Tekeli, "80'lerde Türkiye'de Kadınların Kurtuluşu Hareketinin Gelişmesi", *Birikim*, Sayı 3, 1989.
4. Aksu Bora ve Asena Günal, *90'larda Türkiye'de Feminizm*, İstanbul, İletişim Yayınları, 2002, bu projeler hakkında çok yararlı bir kaynaktır.
5. Zafer Toprak, "Kadınlar Halk Fırkası", *Tarih ve Toplum*, Sayı 51, 1988.
6. Şirin Tekeli, *Kadınlar ve Siyasal-Toplumsal Hayat*, İstanbul, Birikim Yayınları, 1982, 204 vd.
7. Şirin Tekeli, "Tek Parti Döneminde Kadın Hareketi de Bastırıldı", Levent Cinemre, Ruşen Çakır (yay. haz.), *Sol Kemalizme Bakıyor* içinde, İstanbul, Metis Yayınları, 1991, 93-108; özellikle bkz. s. 96, 101, 102.
8. Fatmagül Berktay, "Kendine Ait Bir Kütüphane'nin Önemi", Kadın Eserleri Kütüphanesi, *age*, 8.

KADINSIZ İNKILAP

Giriş

TÜRKİYE'DE son yirmi yıl içinde kadın sosyal bilimciler şu soruya yanıt arıyor: Osmanlı Türk modernleşmesinde kadınların rolü ne oldu? Bu soruyu ben, Cumhuriyet'in kuruluş yıllarını temel alarak, kadınlar yönünden sormak istiyorum. Kadınlar, Cumhuriyet reformlarının, Batılılaşma, çağdaşlaşma projesinin edilgen göstergeleri ve simgeleri olarak kalmayı kabullendiler mi? Yaygın kanının aksine, bu reformların yapıcıları olarak ulus devletin inşasına katılmak, siyasal özne olmak istediler mi? Kadınlar hakları için mücadele ettiler mi yoksa siyasal, medeni ve vatandaşlık hakları Mustafa Kemal Atatürk (1881-1938) tarafından mı verildi? Kadınlar Cumhuriyet'in kuruluşunda siyasal failler/eyleyiciler/aktörler olabildiler mi? Cumhuriyet'in kuruluş yıllarında toplumsal cinsiyet hiyerarşisi nasıl kurgulandı? Bu çalışmamda bu sorulara Nezihe Muhiddin'in (1889-1958), Kadınlar Halk Fırkası (KHF) ve Kadın Birliği'nin (TKB) etkinlikleri çerçevesinde yanıt aramaya çalışacağım.

Bu incelemenin konusu olan Nezihe Muhiddin on dokuzuncu yüzyılın sonlarında doğmuş[1] ve ilk toplumsal etkinliklerine II. Meşrutiyet döneminde başlamış bir Osmanlı Türk kadın hakları savunucusu, düşünür ve eylemci, kadın tarihimizde iz bırakmış önemli bir şahsiyet. Muhiddin, kültür düzeyi ve analiz kabiliyetiyle öne çıkan bir siyasal stratejist, bir feminist, bir mefkûreci, iyi bir hatip, karizmatik bir kişilik ve bir yazar.[2] Cumhuriyet'in kuruluş yıllarında kadın hakları için mücadele eden Nezihe Muhiddin'i incelerken, kadınlar yönünden varolan "siyasetin" alanının genişletilmek istendiğine ve bu kategoriye kadınların aktörler olarak dahil edilme çabasına tanık olacağız. Buna karşılık Kemalistlerin "kadın" kategorisinden kadınları nasıl dışlamak istediğini, yani ülkemizin tarihinde toplumsal cinsiyet hiyerarşisinin nasıl kurulduğunu anlamaya çalışacağım. 1923-1927 yılları arasındaki dönem, bu bağlantı ve özellikleri sergilemesi bakımından özel bir önem taşıyor.

Son yirmi yılda, feminist kadın tarihyazımında, kadınların görünmeyen tarihlerini görünür hale getirmek ilk hamleyi oluşturdu. Bu, aynı zamanda Scott'un tanımladığı gibi "kadınlar hakkında –dolayısıyla da toplum hakkında– yeni bir bilgi"nin de üretilmesi süreciydi (Scott 1988: 10, 16). Scott'un kavramsallaştırmasıyla toplumsal cinsiyet (*gender*) cinse dayalı farklılıklara ilişkin bilginin ta kendisidir. Bu bilginin mutlak ya da doğru olarak görülmekten çok göreceli olduğu dikkate alınmalıdır. Scott bilginin anlam ve kullanım içinde "iktidar ilişkileri –yani egemenlik ve itaat– tarafından yapılanmış bir araç rolü oynadığını" savunur. Bu anlamda "bilgi toplumsal örgütlenmeden ayrı düşünülemez." O halde toplumsal cinsiyet, cinse dayalı farklılıkların toplumsal olarak kurgulanmasıdır. Scott kadınlar ve erkekler arasındaki eşitsizliklerin ortaya çıkarılması ve bu durumun değişmesi talebinden yola çıkarak "toplumsal cinsiyet hiyerarşilerinin nasıl yapılandığını, nasıl meşrulaştırıldığını, varlığını nasıl sürdürdüğünü ve bu hiyerarşilere karşı duruşların nasıl gerçekleştiğini" çözümlemek ister (*age*, 3). "Feminist tarih yapma" amacıyla Scott, dünyayı yorumlama sürecinde aynı zamanda onu değiştirmeyi de hedefleyen teorik bir yaklaşımı benimser. "Apaçık/aşikâr olduğu kabul edilen terimlere" eleştirel yaklaşır. Böylece "tarihin öyküsü" kadın ve erkeklere ne olup bittiği ve onların tepkilerinden ibaret bir öykü olarak kalmaz. Bunun yerine tarih, kadınlara ve erkeklere ait kimlik kategorilerinin öznel ve kolektif anlamlarıyla nasıl oluşturulduğuyla ilgilenen bir bilim dalı haline gelebilir. Scott, "tarihte toplumsal cinsiyetin tanısını koyabilmek için" metinlerin "düz ve tematik okunmasının" yeterli olmadığını öne sürer. Bunun yerine farklı bir yorumlama biçimi gerekir. Bu yaklaşımla, cinse dayalı farklılıklar hakkında özgül bir bilgi olan ve görelileştirilmiş bir kavram olarak toplumsal cinsiyet, kadınlar ve cinse dayalı farklılıklar hakkında yeni bir bilginin üretilmesi için analitik bir araç haline gelir. Scott'un yaklaşımı bizi "tarih hakkında ve hiyerarşilerin ve farkın –içerme (*inclusion*) ve dışlamaların (*exclusions*)– nasıl kurgulandığı üzerine düşünmeye" ve feminist politikaların kuramlaştırılmasına doğru yönlendirir. Bu çalışmada Scott'un tezlerinden yola çıkarak kadın tarihine, yalnızca şimdiye değin üstü örtülmüş olayların, "unutulmuş kadınların" ortaya çıkarılması olarak değil, aynı zamanda kadınların nasıl siyasal aktörler olmak istediklerini, politikayı nasıl kurguladıklarını anlamak üzere yaklaşmayı deneyeceğim. Politik alanın "apaçık" ve kendiliğinden varolan bir alan değil, bilgi ve iktidar aracılığıyla tanım-

lanan, kurgulanan bir alan olduğunu görmeye çalışacağım.

Araştırmamda, tek partili rejimin/sistemin kuruluşu ve yerleştirilmesini (1923-31) inceleyen Mete Tunçay'ın çalışması ve Taha Parla'nın tarihsel Kemalist/Atatürkçü[3] ideolojinin ve siyasal kültürün karizma/otoriterlik/demokrasi eksenlerindeki eleştirel çözümlemeleri yol gösterici oldu (Tunçay 1992; Parla 1991a, b ve 1992). Tunçay'ın incelemesini tamamladığı yıllarda Scott, tarihsel çözümleme kategorisi olarak toplumsal cinsiyeti (Scott 1998: 28-52) henüz önermemişti, ancak yine de Tunçay'ın yararlandığım çalışmasında –ve Türkiye'nin yakın tarihini konu alan çoğu Batılı araştırıcının yapıtında– yalnızca analitik bir kategori olarak toplumsal cinsiyetin değil, düpedüz kadınların görünmezliğini koruduğuna işaret etmem gerekiyor.

Öte yandan, Türkiye'de çağdaş sosyal bilimcilerin araştırmalarında, Cumhuriyet reformlarının kadınlara sağladığı haklar ve kadın hareketiyle ilişkisi üzerine tartışmalar önemli bir yer tutuyor. Parla'nın sergilediği "atacılık" fenomeni ve karizmatik/otoriter şef sisteminin en yaygın olarak meslek sahibi ve eğitimli kadınlar zümresince benimsendiği ve/veya en çok bu kesimin bu sistemi kabullenmeye zorlandığı anlaşılıyor.[4] 1930'lardan başlayarak bugüne gelen bir çizgide, kendilerini "Atatürkçü" olarak niteleyen toplumun önde gelen kadın şahsiyetlerinin ve onların öncülüğündeki Kemalist/Atatürkçü kadın derneklerinin[5] tarihsel Kemalizmi/Atatürkçülüğü tartışılmaz tek doğru siyasal ideoloji olarak topluma ve kadın kitlelerine sunuşuna tanık olduk. Kadınlar arasında, Atatürk'e ve Kemalistlere kendi koşulları içinde olumlayarak-eleştirerek yaklaşmak (Parla 1991a: 174) yerine, ululama ve yüceltme kültürü, kişi kültü, kahramana tapma (*age*) zihniyetini yaygınlaştırma çabalarının bir ölçüde etkin olduğu ileri sürülebilir. "Atacılık kişi ötesi bir siyasal kültür özelliği, demokrasi ve demokratik kişiliğin gelişmesini önleyen, belirleyici, kalıcı bir psikolojik-siyasal öge" (*age*, 175) olarak, Cumhuriyet döneminde kadın siyasal yazınını, normlarını, tutum alış kalıplarını ve eylemliliğini (1980'ler feminist hareketine değin) etkiledi.[6] Bu çizginin bir devamı olarak kadın sosyal bilimcilerin birçoğu, Türkiye'de kadınların hakları için mücadele etmediğini ve kadın haklarının Atatürk ve Cumhuriyet idaresi tarafından "verildiğini" öne sürerek bu yöndeki resmi söylemin yaygınlaştırılmasına katkıda bulunmuş olabilirler.[7]

Başta Şirin Tekeli olmak üzere, 1980 sonrası yeni kuşaktan, kimileri feminist, kadın sosyal bilimciler Cumhuriyet rejimi ve kadın hak-

ları meselesini sorgulamaya başladı. Türkiye'de 1980 sonrasında akademik alandaki feminist çalışmaların gelişmesine paralel olarak yeni açılımlar, çözümlemeler ve eleştirel yaklaşımlar gelişti.[8] Türk modernleşmesinin kadınlar yönünden çözümlemesi yapıldı, bu alandaki kalıp görüşler aşıldı ve günümüze değin gelen "kadınlara hiç mücadele etmedikleri halde haklar verildi" söyleminin arkasındaki simgesel/işlevsel/araççı nedenler mercek altına alındı.

Şirin Tekeli'nin ortaya koyduğu gibi, 1930 yılında Türkiye'de kadınlara belediye seçimlerine katılma hakkının tanınması, tek parti yönetiminin dünyaya kendisini "demokratik" olarak gösterme amacıyla bağlantılıydı. Aynı şekilde 1934'te kadınlara tanınan siyasal hakların esas olarak simgesel boyutu öne çıkıyordu (Tekeli 1982: 214 ve 1991). Yeşim Arat'a göre, Cumhuriyet'in kuruluş döneminde, kadınların yalnızca "Cumhuriyetin kız çocukları" olarak siyasal alana çıkmaları mümkün olmuştu (Arat 1989). Ancak, kadınların siyasal katılımı üzerinde yoğunlaşan Tekeli ve Arat'ın eleştirel çözümlemeleri, TKB hareketine ilişkin yeterince veri/yorum içermediği için bu çalışmalarda kadınların hak mücadeleleri yer almadı. Görebildiğim kadarıyla, 1980'lerin ortalarına değin, Nezihe Muhiddin, birincil kaynaklara dayanarak incelenmedi.

Ülkemizde kadın tarihi araştırmaları 1980'li yıllarda gelişti. Osmanlı kadın dernekleri üzerine (Toprak 1988b ve 1988-89), *Kadınlar Dünyası* dergisi ve Müdafaa-i Hukuk-i Nisvan Cemiyeti üzerine (Çakır 1994), yeni feminist etkinlikler üzerine (Tekeli 1986 ve 1990b; Sirman 1993; Arat 1996 ve 1997) yapılan çalışmaların ülkemizde kadınların tarihine katkıları oldu. Keza, Emel Aşa (1989) ve Aynur Demirdirek (1993) Osmanlı kadın dergilerini inceledi. Kadın Eserleri Kütüphanesi'nin desteğiyle bir grup kadın tarihçinin hazırladığı *İstanbul Kütüphanelerindeki Eski Harfli Türkçe Kadın Dergileri Bibliyografyası* (1993) sosyal bilimcilerin ve araştırmacıların dikkatini birincil kaynaklara çekti.

Nezihe Muhiddin sosyal bilimler alanına ilk kez Zafer Toprak'ın çalışmalarıyla (Toprak 1988a) Kadınlar Halk Fırkası'nın kurucusu olarak tanıtıldı. Serpil Çakır, Nezihe Muhiddin'i Ulviye Mevlan (1893-1964) ile karşılaştırarak değerlendirdi (Çakır 1997). Ayşegül Baykan, Nezihe Muhiddin'i *Türk Kadını* (1931)[9] kitabından yola çıkarak feminist tarihyazımı bağlamında inceledi (Baykan 1999).

Nezihe Muhiddin ve Birinci Dalga Cumhuriyetçi Feminizm

Elinizdeki kitap bir Osmanlı Türk kadın hakları savunucusunun, Nezihe Muhiddin'in Cumhuriyet'in kuruluş yıllarında kadınların siyasal ve sosyal hakları için Türk Kadınlar Birliği çatısı altında 1924-1927 yılları arasında verdiği mücadeleyi ve buna karşılık cumhuriyetçi rejimin kadınların etkinliklerini sindirme ve yönlendirme stratejilerini sergilemeyi amaçlıyor. Tarihimizden ismi silinmiş önemli bir kadın şahsiyeti, Nezihe Muhiddin'i ulaşabildiğim veriler boyutunda günümüze taşımak isterken amacım, yalnızca unutulmuş/unutturulmuş bir feministin yaşamöyküsünü yazmak ya da "kadın kahramanları" ortaya çıkarmak değil. Muhiddin'in tarihten dışlanmasının nedeni bireysel, kişisel çatışmalar değildi. Bu çatışmanın tarafları Cumhuriyet'in erkek kurucular kuşağının hükümeti/siyasetçileri ile cumhuriyetçiliği benimseyen, Osmanlı Türk kadın hareketinin feminist eylemci ve düşünürleriydi. Değinmeden geçmemeli: CHP'nin sözcüsü durumundaki Yunus Nadi (Abalıoğlu, 1880-1945), Falih Rıfkı (Atay, 1894-1971) gibi Kemalist erkek gazeteci, yazar ve aydınlar da kadın/feminizm aleyhtarlığıyla bu çatışmada önemli rol oynadılar.

Kadınlar Halk Fırkası ve Kadın Birliği'nin kurucu ve eylemcilerinin[10] öncülüğündeki Birinci Dalga Cumhuriyetçi feminizm ile Kemalist iktidarın çatışması, radikal dönüşümlerin otoriter yöntemlerle uygulandığı yıllara rastlıyor. Bu aynı zamanda tek partili otoriter Kemalist rejimin kurulduğu ve yerleştirildiği bir dönemdir. Parla, "Cumhuriyetçi, milliyetçi, laik bir ulus-devletin kurulması ve korunması" olarak tanımladığı Kemalist inkılabın içeriği, niteliği, yöntemleri ve bedellerini sorgularken, "nasıl bir cumhuriyetçilik, nasıl bir milliyetçilik ve nasıl bir laiklik" sorularını gündeme getirir (Parla 1992: 299) Bu çalışma bir yönüyle Parla'nın sorularına, feminist bir yaklaşımla kadınlık ve kadınlar yönünden yanıt arama çabasıdır. İlerde niceliksel verilerle yapılacak incelemeler bu alanda derinlemesine bilgi ve açılımlar sunabilir. Türkiye'de resmi/egemen Kemalist ideolojiyi ve siyasal kültürümüz üzerindeki derin izlerini değerlendiren Parla'nın tahlilleri Nezihe Muhiddin ve TKB olgusunu anlamada önemli açılımlar sunuyor. "Cinsiyet farklarına ve imtiyazlarına" karşı mücadelesinde kendisini "sesi gür çıkan bir kadın" olarak nitelese de Nezihe Muhiddin'in özellikle 1925'ten sonraki Takrir-i Sükûn döneminde (Tunçay 1992: 127-75),

günün ağır baskı koşulları sonucu sözünü eksilttiğini, özsansür uyguladığını görüyoruz. İktidarca itibarını kaybettirmek üzere karalamaların başladığı 1927'den sonra Muhiddin'in dili ve sözü iyice azaltılmış, indirilmiş bir dile dönüştü. Bu bakımdan, onun etkinliklerinin/görüşlerinin feminist bir değerlendirmesini yapmak ancak, kuruluş yıllarının üzerindeki siyasal mistifikasyon perdesini aralama, önyargılara karşı durabilme, klişeleri sorgulama, çarpıtmaları ve yanlılığı yakalama ile mümkün olabilir.

1923-27 yılları arasında olagelenler, Nükhet Sirman'ın, elinizdeki kitabın ilk versiyonu olan yüksek lisans tezi çalışmam (1998) sırasında işaret ettiği gibi, Cumhuriyet yönetimi altında özel alan-kamusal alan ikiliğinin kurgulanması ve kadınlar-vatandaşlık paradigması üzerine de önemli ipuçları barındırıyor. Bu olgular, Cumhuriyet rejiminin erkek-merkezli, cinsiyetçi parametrelerini ve anti-feminist yapısını; milliyetçi söylemin sınırlarını anlamaya, yorumlamaya ve eleştirmeye yol açabilir. Bundan sonraki adım, bu yapısal özelliklerin kadınlar yararına nasıl değiştirileceği, dönüştürüleceğini düşünmek olabilir.

Bu noktada, çalışmalarımızda dönemsel olarak ortak bir payda elde etmek ve dilde ortaklaşmak için, kadın tarihimizde bir dönemlendirme önerisi yapmak istiyorum. Kuşkusuz bu öneri eleştiriye ve olası değişiklik önerilerine açık. Ziyaeddin Fahri Fındıkoğlu, 1869'da *Terakki* gazetesinin kadın ve aile meseleleriyle ilgisine ve feminist yayınına dikkat çekiyor ve dergiye gelen kadın mektuplarından örnekler veriyor (Fındıkoğlu 1940: 651). Tezer Taşkıran (1905-1979) da 1868'de *Terakki* gazetesinin "kadın lehinde"ki yayımına dikkat çeker (1973: 30-1). Çakır'a göre, Osmanlı kadınları önce 1868'de *Terakki* gazetesine ve 28 Haziran 1869 tarihinde *Terakki*'nin ek olarak yayımladığı *Terakki-i Muhaderat*'a gönderdikleri imzasız mektuplarla basında ve toplumun gündeminde belirdi. Daha sonra (1875-1895) yayımlanan kadın dergilerinde, imzasız mektuplar imzalı yazılara dönüştü (Çakır 1994: 22-42). 1895-1908 yılları arasında ise Osmanlı Türk münevver kadınlığının düşünsel birikiminin en önemli göstergesi olan *Hanımlara Mahsus Gazete* yayımlandı ve bu yayında kadınlar kendilerini kimlikleriyle[11] ifade ettiler. İmzasız kadın mektuplarının yayımlandığı 1868'den başlayıp Türk Kadınlar Birliği'nin "kendini feshettiği" Mayıs 1935'e değin süren dönemi birinci dalga feminizm (1868-1935) olarak adlandırmak şimdilik doğru görünüyor. Bu dönemlendirme şemasında '80 sonrası feminizm, "ikinci dalga feminizm" olarak yerini alıyor. Uzun bir za-

man diliminde yer alan birinci dalga feminizmini tarihsel üç evrede düşünebiliriz: Erken Dönem, II. Meşrutiyet Dönemi ve Cumhuriyet Dönemi. Birinci Dalga'nın bu evreleri/aşamalarını açımlarsak:

1. İlk kadın mektubunun basında yer aldığı 1868'den II. Meşrutiyet'e (1908) değin olagelen hareketliliği "Erken Dönem Osmanlı hareket-i nisvanı (1868-1908)",
2. II. Meşrutiyet ve Milli Müdafaa dönemlerindeki feminist etkinlikleri "II. Meşrutiyet Dönemi Osmanlı feminizmi (1908-1922)",
3. Cumhuriyet'in kuruluş yıllarındaki düşünsel ve eylemsel etkinlikleri "Birinci Dalga Cumhuriyetçi feminizm (1923-1935)" olarak çerçevelemek mümkün.

Osmanlı hareket-i nisvanı (kadın hareketi) üzerine düşünürken üzerinde durmak gereken önemli bir toplumsal olgu, Osmanlı kölelik sistemi ve kadın kölelerin yaşama, çalışma koşulları ile hukuki, ekonomik durumlarıdır. Kadın köleler üzerine araştırmaların azlığı Osmanlı kadın hareketi ve kölelik olgusu arasındaki ilişkiyi de "meçhul" kılıyor. Osmanlı kadın tarihi üzerine ülkemizdeki çalışmalarda kölelik olgusu ve diğer sosyal kurumlarla bağlantısı görünmezliğini koruyor; bu eksiklik beraberinde metodolojik yanlışları da taşıyabilir. "Osmanlı kadını" kategorisi, yalnızca etnik ve dinsel farklılığı değil, köle/"özgür"/kölesahibi olanlar ayrımlarını da içeriyor. Kölelik sisteminin yaygınlıkla yürürlükte olduğu Osmanlı toplumunda kadın kurtuluş mücadeleleri, emeğine, kimliğine ve "cinsel hizmet" kategorisi altında bedenine, benliğine[12] de el konulan ve cinselliği meta haline getirilen (Zilfi 1999) cariye/kadın kölelerin haklarını içeriyor muydu? Kadın köleler bu harekete katıldılar mı? Bu sorular yanıt bekliyor.

Elinizdeki kitapta, KHF kurucuları ve TKB Grubu'nun verilerine dayanarak Birinci Dalga Cumhuriyetçi feminizm ve kadın haklarına yönelik Kemalist reformlar üzerine aşağıdaki önermeleri tartışacağım. Burada savunulan tezlerin bu alandaki yeni çalışmalarla bir irdeleme sürecinden geçtikten sonra geçerlilik kazanacağını umuyorum. Yanlışlanmaya açık olduklarını da belirtmeliyim:

1. Birinci Dalga Cumhuriyetçi feminizmin temelleri Erken Dönemin "kadınlık mefkûresi" ve II. Meşrutiyet feminizmine dayalıdır. Osmanlı toplumunda, kadınlık mefkûresinin savunucularının öncülüğünde, Erken Dönem (1868-1908) Osmanlı-İslam hareket-i nisvanının iv-

me kazandırdığı kadın uyanışı ve hareketlenmesi güçlü bir akım halini aldı. Kadınlık mefkûresi kadınların, insan addedilme, sivil yaşama katılabilme, toplumun üyeleri olarak kamu alanında yer alma, toplumsal konumlarının yükselmesi taleplerini ve çözüm önerilerini yani kadınlık ideallerini betimliyordu. Erken Dönem, kadınlığın kurtuluşu için ideolojik birikimin yaratıldığı, kadınların kamu alanında, basında var olma mücadeleleriyle (Zihnioğlu 1999) kadınlığın gücünü kanıtladıkları yaklaşık yarım yüzyıllık bir evreydi. Kadınların kurtuluş mücadelesi, yeni kuşak kadınların katılımıyla II. Meşrutiyet (1908-1918) ve Milli Müdafaa (1918-1922) dönemlerinde yükselerek sürdü.

Cumhuriyet'in kuruluş yıllarına geldiğimizde, Osmanlı Türk hareket-i nisvanının taşıyıcısı olan yeni kuşak feministler siyasal/içtimai/iktisadi haklar, tam vatandaşlık hakları ve siyasal güce katılım talebiyle örgütlendi. Cumhuriyet'in ilkelerine dayanarak kadınların siyasal ve toplumsal haklara kavuşmasını isteyen, kendilerini cumhuriyetçi olarak tanımlayan güçlü bir kadın cephesi/muhalefeti oluştu. Nezihe Muhiddin bu yıllarda, feminist görüşleri ve etkinlikleriyle, Kadınlar Halk Fırkası (1923) ve Kadın Birliği (kuruluşu 1924) çevresinde toplanan "sufrajet" eylemcilerin ve baskı grubunun öncü kişiliğiydi. Nezihe Muhiddin'e göre, kadınsız inkılap olamazdı; kadınların ulusal inşa sürecine katılması inkılapların tamamlanması için önkoşuldu. Kadınların Cumhuriyet yönetimine katılımı ve kadın hakları yönünde toplumsal dönüşümün "kadın eliyle" gerçekleşmesi için mücadele etti. Bu siyasanın iki yönlü sonucu olacaktı: Hem kadınlık yükselecek, hem de kadınların katılımıyla ulusal inşa gerçekleşecekti. Ancak feminist mücadele, Kemalist tek parti iktidarının yönlendirmesi sonucu bastırıldı, Nezihe Muhiddin kişisel olarak karalandı, kadın hakları öncüleri (TKB Grubu) sindirildi ve kadınlar siyasal alandan dışlandı.

2. Cumhuriyet rejimi "kadınsız" kadın hakları inkılabını gerçekleştirdi. Görünüşteki kadın haklarından yana söylemine karşın Cumhuriyet'in kurucu kuşağı, kadınları ulusun yaratıcıları, etken bireyler, siyasi failler/eyleyiciler olarak görmedi. Kemalistlere göre kadınlar yeni rejimin siyaset-dışı, edilgen seyirci ve destekleyicileri olmalıydı. Patriyarkal ve indirgemeci bir yaklaşımla kadınların toplumdaki rolü "vatana asker/evlat yetiştiren anneler" olarak tanımlandı. Cumhuriyet Halk Fırkası, yasal/toplumsal uygulamalarıyla kamu ve özel alan ikiliğini kadınlar aleyhine oluşturdu; böylece kadın haklarının sınırlarını belir-

ledi ve kadınlara bu sınırları "gönülden" kabul ettirmek için öncü kadınların ve örgütlerin üzerinde baskı uyguladı. Yeni rejim, kadın haklarını dış dünyaya karşı güçlü demokratikleşme simgelerinden (Tekeli 1982: 207-18) biri olarak kullandı. Bu yoldaki reformlarının kazanımını feministlere değil, "ulu önder ve halâskâr"a (Atatürk) ve Kemalizme mal etti; bu yönde "kadınlara haklarını biz verdik" söylemini yerleştirdi. Bu dayatmayı kabullenen TKB'deki bir grubun, denetimli olarak etkinliklerini sürdürmesine izin verdi. "Kadınlar hakları için mücadele etmedi" tezinin hâkim olduğu Kemalist tarihyazımı ile öncü cumhuriyetçi feministlerin toplumun belleğinden silinmesi sağlandı.

3. "Cumhuriyet kadını" kavramı üzerinde feministler ile Kemalistler arasında bir çekişme yaşandı. Kavram TKB Grubu'nun temel tartışma noktalarından biriydi. Kemalistler resmi/egemen/otoriter ideolojiye uygun olan "Cumhuriyet kadını" tiplemesini topluma dayattı. Kemalistlerin Cumhuriyet kadını tiplemesi, Mustafa Kemal Atatürk'ün liderliğini kayıtsız şartsız kabullenen, ona tapma derecesinde bağlı olan bir "çocuk kadın" ya da "yetişkin olmayan kadın"dan ileri gidemedi. İktidara göre "Cumhuriyet kadını"nı Afet Hanım (İnan, 1908-1985) temsil ediyordu.

4. Bu olgular Kemalist ideoloji/siyaset/rejimin anti-feminist ve otoriter yapısını sergileyen göstergeler. Nezihe Muhiddin'in düşüncelerinin, Kadınlar Halk Fırkası'nın kurulma girişiminin (1923) ve TKB Grubu'nun 1923-28 yılları arasındaki etkinliklerinin dökümü, TC'nin kuruluş yıllarında kamu alanı ve özel alanın cinsiyetçi/ayrımcı temelde yapılanışını; otoriter yöntemlerle kamu alanının erkek-egemenliğinde, cinsiyetçi bir alan olarak kuruluşunu açığa çıkarıyor.

Cumhuriyetçi kurucu kuşak, Osmanlı ve İttihat ve Terakki geleneğini bütünüyle reddetmeden ve ortadan kaldırmadan amaçlarına ulaşamayacağına inandığı için, bugüne değin sürüp gelen katı bir yok sayma siyasası uygulamıştı. Son yıllara değin II. Meşrutiyet döneminin tüm boyutlarıyla incelenmemesinde bu doktriner ve yanlı yaklaşımın etkisi olduğu görünüyor. Kadınlar Halk Fırkası'nın ve Kadın Birliği'nin kurucuları kendilerini "müdafaa-i hukukçu" yani İstiklal Savaşı'nda ülkenin bağımsızlığının savunucuları olarak gören eylemcilerdi. Kadın haklarının savunusu ve "memleket meselelerinde yer almak" olarak belirledikleri siyasal stratejileri uyarınca, eylem ve etkinlikleri 1923 ile 1928 yılları arasında kesintisiz olarak sürdü. Nezihe Muhiddin ile bir-

likte mücadele eden, isimlerini bugünkü kuşakların duymadığı TKB Grubu, bu öncü kadınlar, veriler elverdiğince sahneye çıkacak. Ne ki, KHF kurucuları/TKB Grubu üzerine ayrıntılı bir çalışma bu kitabın sınırlarını aşıyor. Bu eksiklik TKB'ye emeği geçen inançlı ve kararlı feminist kadın üyelerin kadın hakları için mücadelelerinin azımsandığı anlamına gelmemeli.

Yöntem Üzerine

Osmanlı İslam ya da Osmanlı Türk kadın tarihini araştırmak ve verilere ulaşmak isteyenlerin önüne çıkan iki engelden birincisi, birincil kaynakların çoğu zaman dağınık ve özensizce saklanmış olması, süreli yayınların eksik, kayıp sayfa ve sayıların yanı sıra hemen kullanıma elverişli olmamasıdır. Hükümetlerce, Cumhuriyet öncesi dönemin belgelerine yakın zamana kadar gösterilen, yok etme derecesine varan ilgisizlik Arap harfli günlük gazete ve yayınlara tam olarak ulaşmayı zorlaştırıyor. İkinci olarak, Osmanlı Türkçesi'nin yazı karakteri ve dil özellikleri tarihimizi ulaşılmaz kılıyor. Artık kullanılmayan, yaşamayan bir dil olan Osmanlı Türkçesi'nin tüm inceliklerine, kullanıldığı dönemin jargonuna ve göndermelerine hâkim olup belgeleri doğruya yakın bir şekilde okumak için ağır, meşakkatli ve uzun süren bir veri toplama dönemi gerekiyor. Çeviriyazının hiç yanlışsız yapılması ise ulaşılması gereken önemli bir hedef olarak görünüyor. Oysa, Osmanlı arşivlerindeki yazılı ya da basılı tüm belgeler, yayınlar çeviriyazıyla toplumumuza kazandırılırsa "saklı tarihimiz" gün ışığına çıkabilir. Bugün Türkiye'de tarih araştırmacılarının "çeviri tarih" olgusuyla baş etmesi gerekiyor. 1928 öncesi tarihimiz yabancı, uzak, sessiz bir tarihtir.

Burada, kadın tarihinin metodolojik sorunlarına da değinmem gerekiyor. Bunlardan biri "nam-ı müstearlar" ya da takma adlar meselesi. Müstear isimlerle yazmak önceleri, Osmanlı hükümdarı II. Abdülhamit'in (1842-1918; h. 1876-1909) yayın alanındaki ağır sansürüne karşı geliştirilmişti.[13] Basın ve edebiyat tarihimizde çok yaygın olan kadın ya da erkek müstear isimlerle yazı yazma[14] geleneği bugün kadın tarihimizin paradigmalarından birini oluşturuyor. Kadın ismini kullanarak kadınlık üzerine yazı yazan çok sayıda erkek yazar var. Kadınların da takma adlarla yazdığını biliyoruz. Bu isimlerin çok azı saptanmış, pek çoğu araştırılmayı bekliyor. Müstear isimlerin açıklanması, gerçek kimliklerinin saptanması hayli yüklü, zorlu ama zorunlu bir

çalışmayı gerektiriyor. Bu çalışmada değineceğim müstear isimler/takma adlar meselesine açıklık getirmek ve bu konuda tam bir "haritanın" çizilmesi ise tarihçilerin yoğun çabalarıyla mümkün olabilir. Erkek yazarların müstear kadın isimleriyle kadınlık üzerine yazmasının nedenlerinin tahlili ise başlı başına bir inceleme konusu olabilir. Bu tahlil kadın tarihimizin önemli bir boyutunun, "erkeklerin feminizminin" kavranmasını sağlayacaktır.

Muhiddin'den geriye el yazması, defter, not defteri, günlük, fotoğraf vb. özgün malzeme[15] kalmamış – ya da saklandıkları yerlere ben ulaşamadım. Nezihe Muhiddin'i tanıyan Taha Toros[16] ve Cemal Kutay[17] ile görüşmelerim Muhiddin'e yakınlaşmamda yararlı oldu. Muhiddin'in ailesine ulaşamadığım için, yukardaki iki isim dışındaki tanıklarla görüşmem mümkün olmadı ve özel yaşamına ait çok az bilgiyle yetindim. Kitabın son bölümlerinde göreceğimiz gibi, çeşitli çevrelerin Muhiddin'e yönelttiği oklar trajik bir biçimde en yakın çevresinde de etkili olmuş ve bu önemli kadın şahsiyet ile ilgili bilgiler sonraki kuşaklara aktarılamamış. Muhiddin'in 1909-1928 yıllarını kapsayan etkinlik yıllarındaki tüm makalelerine ulaşmam da mümkün olamadı. Muhiddin'in edebi çalışmaları dışındaki, siyasal yaşamına ilişkin veriler, yer yer aşırı serimleme ve bağlam dışılık düzeyine ulaşsa da elinizdeki kitapta sergilenecek. Veriler Muhiddin'in erişebildiğim makaleleri, anı, anlatı gibi birincil kaynaklar ile günün gazete-dergi haber ve yorumlarından oluşuyor.

Başvurduğum birincil kaynaklar olan Nezihe Muhiddin'in ve diğerlerinin metinlerini okurken görüşlerin, savların ve düşüncelerin hangi bağlam içinde, kime karşı ve kime hitap ederek yazıldığına, izleyicilerinin kimler olabileceğine, nasıl ifadelendirilip anlamlandırıldığına, ifadelerin altındaki ses tonuna ve bunlar gibi özelliklere dikkat ettim. Bir tarih öğrencisi olarak, yorumlarımı metinlerden çıkarsadığım bu bilgilerle desteklemeye çalıştım. Sözün kime karşı, kim için ve nasıl oluşturulduğu sorularına yanıt bulma çabası, Nezihe Muhiddin'in düşüncelerini ve eylemlerini çözümleme ve yorumlamada yol gösterdi. Bu bakışla, incelediğim Cumhuriyet'in kuruluş döneminin, o devrin insanları için ne anlama geldiğini görmeye/duyumsamaya çalıştım.

Hicri/Rumi tarihleri Miladi tarihe çevirmede Dağlı ve Üçer'in bu konudaki çalışmasından yararlandım (Dağlı ve Üçer 1997). 1918 yılı öncesi belgelerin, ayraç içinde Miladi yılı karşılıklarıyla birlikte Rumi tarihleri veriliyor. Bu kitaptaki Arap harfli metinlerden yapılan doğru-

dan alıntılarda çeviriyazı kurallarına kısmi olarak uyuldu. Az bilinen sözcüklerin bugünkü karşılıkları ayraç içinde verildi.

Bu noktada, metindeki imlanın farklılıklarına işaret etmem gerekiyor. Bu çalışmada kullandığım kaynakların bir bölümü Latin alfabesine geçildikten hemen sonraki yıllarda yayımlandığı için Osmanlı Türkçesi'ndeki Arapça/Farsça sözcüklerin imlasında belirli sorunlar göze çarpıyor. Bu bakımdan 1928 sonrası metinleri, imlalarıyla, düzeltmeye tabi tutmaksızın, yanına eklediğim "*ab* (aynen böyle)" işaretiyle alıntıladım. Nezihe Muhiddin'in *Türk Kadını* kitabından yapılan alıntılarda, yeni Türkçe baskısındaki (Baykan ve Ötüş-Baskett 1999: 63-169) sayfa sayıları ilave edildi.[18]

Dilsel bağlamda, incelenen dönemde kullanılan deyiş, terim ve isimlendirmeleri okura iletmeyi tercih ettim. Bunun nedeni, o günün terminolojisinin bizler için daha aydınlatıcı, kesinleyici ve kanıtlayıcı olmasıydı. Bu arada incelenen dönemde, 1908 ile 1927 yılları arasında basında ve dilde belirli standartlaşmalar ve doğal olarak imla ve yazılış kurallarında değişmeler olmuştu. Ben birincil kaynaktaki yazılışa uyarak isim vb. aktarmayı uygun buldum. Aynı biçimde ülkemizin isimler tarihinde de 1934'te kabul edilen soyadı kanunu ile değişmeler olduğu için incelediğim zaman dilimlerinde isimleri kullanıldığı gibi bırakmayı, karışıklık yaratmamak için yanında parantez içinde –varsa– sonradan alınan soyadını belirtmeyi yeğledim. Örneğin Mustafa Kemal Atatürk[19] 1934 öncesinde "Mustafa Kemal" olarak yer aldı. Bu kural Nezihe Muhiddin'e uygulanmadı, metinsel tutarlılık bakımından, evlilikle değişen soyadı ayraçta belirtildi. Bu ilkeler "Dizin"de de sürdürüldü. Dizin'de şahıs isimleri hem ilk adlarına göre, hem de varsa soyadına göre iki kez yer alıyor. Bu kuralın dışına bazı kuruluş adlarında çıktım. Başlangıçta Meclis-i Millî denilen daha sonra "Büyük Millet Meclisi" adını alan Türkiye Büyük Millet Meclisi için TBMM kısaltmasını kullandım. Bir başka sorun, incelenen TKB' nin gerek beyannamesinde, gerekse cemiyetin bir dönem yayın organı olan *Kadın Yolu*'nda[20] ve basında yaygın olarak farklı adlarla, Kadın Birliği, Türk Kadın Birliği veya Türk Kadınlar Birliği, kimi zaman da Hanımlar Birliği olarak anılmasıydı. Bu noktada bir eşleme yapma gereğini hissederek, metinde cemiyeti kurarken kendilerine uygun gördükleri isim olan Kadın Birliği'ni ve TKB kısaltmasını kullanmayı tercih ettim, aktarılan kaynak ve alıntılarda ise cemiyetin adı, doğal olarak, kullanılan biçimiyle yer aldı.

Yaptığım yorumlarla ilişkili olmaksızın, bu çalışmada bana çok değerli önerileri, düzeltmeleri ve yüreklendirmeleriyle katkıda bulunan Yeşim Arat, Nükhet Sirman, Taha Parla, Şirin Tekeli ve Müge Gürsoy Sökmen'e; özel arşivini açarak katkıda bulunan Taha Toros'a teşekkürlerimi ifade etmek isterim. Bu çalışma sürecine katkıda bulunan çok sayıda kişi ve kuruluşa teşekkür borçluyum. Çeviriyazı hususundaki önerileri ve düzeltileri için Hatice Aynur'a teşekkür ederim. Merhum sevgili babam Asım Zihnioğlu'na çeviriyazı yardımı ve desteği için şükranlarımı ifade etmede ne yazık ki geç kaldım. Atatürk Kitaplığı, Beyazıt Devlet Kütüphanesi ve Kadın Eserleri Kütüphanesi yönetici ve çalışanlarına teşekkür ederim. Kitabın zorlu dizgisini gerçekleştiren Sedat Ateş'e ve görsel unsurları itinayla sunan Emine Bora'ya teşekkür ederim. Yayıma hazırlık aşamalarında desteğini esirgemeyen Arif Mardin'e teşekkür borçluyum.

Kitabın okurlarıyla iletişim için, yaprakzihnioglu@yahoo.com e-posta adresinden yazışmak isteyenlerin öneri, eleştiri ve katkılarını beklerim.

Arap Harfli Metinlerde Uygulanan Kısmi Çeviriyazıda İzlenen Yöntem

1. Bu çalışmada Arap harfli metinlerden yapılan doğrudan alıntılarda çeviriyazı kuralları kısmi olarak uygulandı.

2. Arapça ve Farsça kökenli sözcüklerde;

   - uzun harfler (â, î, û, ô) ile ayın (ʿ) ve –kelime sonundakiler hariç– hemze (ʾ) gösterildi.

   - Birleşik sözcükler, önek ve soneklerde, bugün yaygın olarak kullanılan kelimelerin dışında kalanlar için Ünver (1993) esas alındı: nâm-zed yerine nâmzed gibi. Arapça kökenli çift sessizle biten sözcüklerde bugünkü söyleyiş ve imlaya uyuldu: vakt değil vakit, mühimm değil mühim gibi.

   - İmlada Redhouse, *Turkish English Lexicon* (1890) esas alındı.

   - Kişi ve yer adlarında uzunluk, ayın ve hemze gösterilerek Türkçe söyleyişe uyuldu; ʿAbdülhâmid, Muhîddîn gibi. Özel adlara gelen ekler kesme işaretiyle ayrıldı.

- İçün, çünki, mümkin gibi sözcüklerin bugünkü yazımı kullanıldı. Günümüzde yaygın kullanılan bazı sözcüklerin vülgerleşmiş biçimi tercih edildi: 'acebâ yerine 'acabâ, zevâllı yerine zavâllı gibi.
- Arapça kökenli sözcüklerdeki (el) harf-i tarifi gösterildi: bi'l-hâssa, dârü'l-fünûn gibi.

3. Türkçe sözcüklerde *Ana Yazım Kılavuzu*'na (Adam, İstanbul, 1995, 10. bs.) ve *Türkçe Sorunları Kılavuzu*'na (Necmiye Alpay, İstanbul, Metis, 2000) uyuldu.

4. Arapça ve Farsça kökenli olanlar dışındaki yabancı sözcükler metindeki imlası ile aktarıldı; gereken yerlerde kaynak dildeki karşılıklar belirtildi.

I

NEZİHE MUHİDDİN: YAŞAMI, DÜŞÜNCELERİ

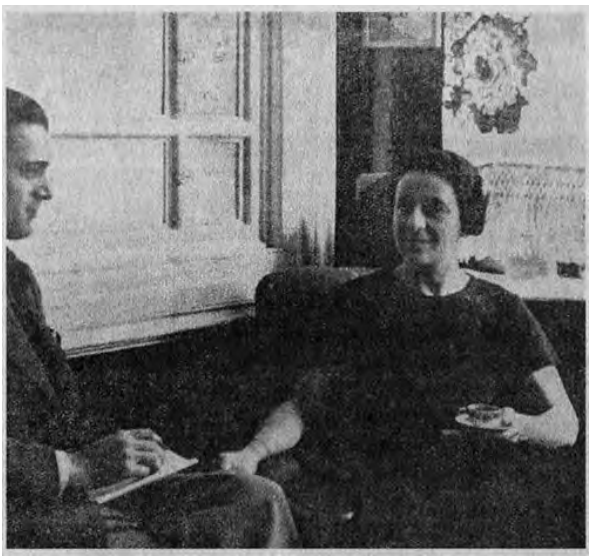

Nezihe Muhiddin (yaklaşık 1923), Taha Toros Arşivi.

قادینلر خلق فرقه‌سی رئیسی
نزیهه محی‌الدین خانم افندی

"Kadınlar Halk Fırkası Re'îsi Nezîhe Muhîddîn Hânımefendi", *Süs*, 23 Haziran 1339 [1923].

Nezihe Muhiddin Naci Sadullah ile, *Yedigün*, 1934.

Nezihe Muhiddin, *Yedigün*, 1934.

1
Yaşamöyküsü

Muallim olarak 1909'da meslek hayatına atılan Muhiddin güçlü kalemi, tutkulu kişiliği, pırıltılı zekâsı ve bilgisiyle kısa sürede Dersaadet'in kültür ortamında tanındı. Kadınların hayranlığını kazanan, varoluş mücadelesiyle kadınlar için bir rol modeli oluşturan Muhiddin basında "edîbe-i şehîre [ünlü kadın yazar]"[1] ve "Türklerin büyük kadını"[2] olarak anılıyordu.

Nezihe Muhiddin, Osmanlı İmparatorluğu'ndan ulus devlete, Türkiye Cumhuriyeti'ne geçişle birlikte popülaritesini yitiren, Batı ve dünya basınının izlediği kadınlar kuşağının da son temsilcisi. Osmanlı (İslam-Türk) feminizminin öncü kişiliklerinden biri olarak, Batı'nın etkinliklerini, yayınlarını izlediği, Şair Nigâr (1862-1918), Fatma Aliye (1862-1936) ve Halide Edib'in (1882-1964) de içinde yer aldığı "büyük kadınlar"[3] kuşağının son üyesi.[4]

Nezihe Muhiddin 1889'da, Zehra Hanım ile savcı ve ceza hâkimi olan Muhiddin Bey'in[5] kızı olarak İstanbul'da Kandilli'de (Tuncor 1996) doğdu. Kardeşi Faik Muhiddin (Adam)[6] ile birlikte mahalle mektebine devam ederken daha ilk gününde[7] mektebin durumunu ve eğitim düzeyini eleştirdi. Kısa bir süre sonra Nezihe Muhiddin ve kardeşi evde "hususi muallimlerden [özel öğretmenlerden]" ders almaya başladı.[8] Önce hukuk mezunu ve edebiyata düşkün bir genç olan Nebi Efendi'den Farsça, Arapça ve bu dillerin edebiyatını öğrendi. Daha sonra dini eğitim yerine "daha asri tedrisatı" tercih eden, hukuk mezunu Ziver Bey'den ders aldı (*Türk Kadını*, 29: 89). Nezihe Muhiddin Almanca ve Fransızca biliyordu.

Annesi Zehra Hanım, ilk serasker Ağa Hüseyin Paşa'nın (1776-1849) torunu Ali Şevket Paşa'nın kızıdır (Tuncor 1996; Çakır 1997)[9] ve Muhiddin'in belirttiği gibi hürriyetperver, aydın bir kadındı. Muhiddin, II. Abdülhamid'in baskı rejimi sırasında, evde gençler Namık Kemal'in (1840-1888) "Vatan ve Silistre marşını" söyledikleri zaman an-

nesinin sevinç gözyaşları içinde onları alkışladığını aktarır.[10] Edebiyat kültürü ve sevgisini özel öğretmenlerinin yanı sıra evde, annesi ile kendisinden on beş yaş büyük olan "dayızade"si Nakiye Hanım'dan aldı. Zehra Hanım, Nakiye Hanım'ı yetenekli olduğu için evlat edinmiş ve onu yetiştirmişti. Nakiye Hanım da daha sonra Nezihe Muhiddin'in yetişmesinde önemli bir rol üstlendi. Dayızadesi ve kardeşliği olan ve "ilk mürebbim" diye andığı Nakiye Hanım bir mefkûreci olduğu kadar da bir edibe idi. Nezihe Muhiddin onun sayesinde, "Henüz okumak yazmak öğrenmeden evvel kulaktan bütün eski ve yeni ediplerin isimlerini ve meşhur eserlerinin unvanlarını" bellemişti (*Türk Kadını*, 17: 78). Muhiddin'in çocukluk yılları, II. Abdülhamid'in "istibdat" dönemine rastlıyor. Muhiddin, bu sıralarda genç bir kadın olan Nakiye Hanım'ı "hürriyet âşığı ve zulm ve istibdada karşı" nefret duyan "bir ihtilalci" olarak tanımlıyor. Nezihe Muhiddin'in "Kadınlığın mefkûresini onlardan öğrendim" dediği Nakiye Hanım ve eski sadrazam Kıbrıslı Mehmet Emin Paşa'nın[11] torunları olan kadın arkadaşları, (Kıbrıslızade) Azize, Refika ve Feride hanımlar evde günün siyasi ve sosyal sorunlarını, kadınlığın durumunu ve bunun nasıl değişebileceğini tartışırlardı. "Kıbrıslı hedifeleri [kız torunları]" aydın bir aileden gelen eğitimli kadınlardı. Kıbrıslı Azize Hanım uluslararası kadın konferansına ilk katılan Osmanlı Türk kadını idi.[12] Kıbrıslı torunlarının dünya "sufrajetlerinin"[13] retoriğiyle kadın haklarını savunusu Nezihe Muhiddin'i derinden etkiledi:

> Kıbrıslı hedifeleri Azize, Refika ve Feride hanımlar. Ben bugünkü asrî Türk kadın hayatını otuz sene evvel [1901] bu münevver Türk kadınlarının kendi tesis ettikleri özel yaşamlarında gördüm. Bu genç ve faziletli Türk hanımları bir araya geldikleri zaman en ciddi ictimaî meseleleri konuşurlar, günün siyasetini tenkit ederler ve pek salâhiyetli [yetkili] bir lisanla müstakbel hayatımız hakkında mülahazalarını [düşüncelerini] söylerlerdi. Akranları olan genç erkeklerle ciddi tartışmalara girişirler, bazan dans ederler. Garp edebiyatını mevzu bahs ederler, en şık Avrupalı kadınlar kadar iyi giyinirler. Fakat bütün günlerini moda, aşk ve danstan bahsederek geçirmezlerdi. Kıbrıslı Azize hanımefendinin tatlı ve vukuflu musahabeleri [söyleşileri], hemşiresi Refika hanımefendinin bir erkek gibi dürüst ve dik fikirleri, müstesna tavırları hatırımdan silinmez intibalardandır [izlenimlerdendir]. (*Türk Kadını*, 18-9: 79; *ab*)

Mefkûreci kadın çevresi Muhiddin'in yeniliklere açık, aktif ve atılımcı niteliklerinin oluşmasına katkıda bulundu. Muhiddin, daha sonraki yıllarda kadınlığın yükselmesi için etkinliklerinde bu tartışmaların nüve oluşturduğunu anlatır:

Musahebelerinin [söyleşilerinin], münakaşalarının en mühim ana hattı o zamanki kadınlığımızın mahrumiyyeti, acz ve cehaleti idi. Ben kadınlığın mefkûresini onlardan öğrendim ve bilahare [daha sonra] fiil haline getirdiğim kadınlığa ait teşebbüslerin temelini, onların fikir nüveleri takviye etmiştir." (*age*, 19: 79; *ab*)

Nezihe Muhiddin'in kadınlık üzerine görüşlerinde, yazıları *Hanımlara Mahsus Gazete*'de "Zekiye" imzasıyla yayımlanan Nakiye Hanım'ın (*age*, 16: 77) fikirlerinden izler görülür. Bu fikirleri şöyle sıralayabiliriz; yoksul kadın ve çocukların himaye edilmesi, kadınların moda konusundaki ifrata varan israfının eleştirisi, milli iktisadiyatı güçlendirmek için tasarruf ve yerli malların kullanımının önerilmesi.

Muhiddin, kendi ifadesiyle, çocukluk yıllarında "her kız çocuğu gibi süslenmekten ziyade kırlara açılmayı, çiçek toplamayı, hele sporu" çok severdi. Tek başına sandala atlayıp Kandilli'ye giderdi. At binerdi. Babasının "açık fikirli bir insan" olduğunu ve kızının öğrenimine çok önem verdiğini, Muhiddin'i sistematik bir tarzda evde okuttuğunu ve idadi[14] tahsilini evde tamamlattığını öğreniyoruz. Evdeki eğitimi "meşrutiyetin ikinci senesine" değin sürdü. Muhiddin yirmi yaşına geldiğinde (1909) "harici hayata atılmak ve bir erkek gibi çalışmak" için meslek hayatına başladı. Öğretmen olmak için Maarif Nezareti'nin fen imtihanına hazırlandığı sırada yeni kurulan İttihat ve Terakki Kız Sanayi Mektebi'ne müdür tayin edildi. Maarif nezaretinin sınavını kazandı ve fen bilgisi dersleri vermek üzere kız idadisine atandı:

Hoca olmak istiyordum. Yeni açılan kız idadi mektebine uzun ve çetin bir tahriri [yazılı] imtihandan sonra "ulumu tabiiye" hocası seçildim. Ondan sonra Darülmuallimatta iktisad okuttum. Kızlara ilk lisan ve spor öğreten İttihad ve Terakki Kız Sanayi mektebinde müdürlük ettim. (Hoyi 1941)

Vakit[15] gazetesinde yer alan özgeçmişinde[16] belirtildiği üzere bu, ilk fen öğretmenliği sınavıydı (*Türk Kadını*, 34: 94). Sınavda mümeyyiz olarak Süleyman Paşazade Sami Bey, fizik müderrisi ve zamanın Maarif müsteşarı Gelenbevî Said Bey ve Nail Bey bulunuyordu (Tuncor 1996). Bu yıllarda (1909-12) "zamanın gazete ve dergilerinde Darülmuallimat'ın ıslahı hakkında, terbiyevi tedrisat hakkında" makaleleri[17] yayımlandı. Muhiddin'in, 19 yaşında Mihran'ın *Sabah*[18] gazetesine "Kızlarımızın Psikolojisini Mütalaa" başlığı ile yazdığı bir makale "Avrupa'da bile akisler uyandırdı".[19] Aynı yıllarda (1909-12), "iki sene müddetle *Sabah*'da, *İkdam*'da[20] sosyolojiye, pedagojiye, psikolojiye aid ilmi yazılar, *Peyam-ı Sabah*'da[21] edebi yazılar kaleme aldı" (Hoyi

1941). Maarif vekaletine layihalar hazırladı. Bu çalışmaları nedeniyle "Maarif Nezareti onu Darülmuallimat'a İktisad-ı Beyti ve Hıfzıssıhha öğretmeni" atadı. İttihad ve Terakki Kız Sanayi Mektebinde "jimnastik, lisan, piyano, biçki-dikiş derslerinin öğretmenliğini üstlendi" (Tuncor 1996). Kadınlığın "tenvirini" (aydınlanmasını) kadınların yükselmesi için önkoşul olarak gören Muhiddin iki okuldaki görevini başarıyla yürüttü. Kız idadisinde ders veren Halide Edib ile, Muallim Nakiye Hanım (Elgün, 1882-1954) ile ve "bir mektebin müdürü" olan Şükûfe Nihal (1896-1973) ile tanıştı.

Nezihe Muhiddin ilkokullar ve yabancı okullar müfettişliğinde bulundu. Selçuk Hatun Sultanisi'ne müdür olarak atandı (*Türk Kadını*, 56: 111). "Kız Hayat Mektebi, İzmir Hilal Sultanisi müdürlüklerinde bulundu." Balkan savaşı sırasında öğrencileriyle birlikte okulunu dikimevine dönüştürdü ve yaralılara hastane levazımatı dikerek hastanelere sevk etti.[22] İttihat ve Terakki'nin Nur-i Osmaniye kulübünde açtığı İlk Tedavi Hastanesi'nde öğrencileriyle birlikte hastabakıcılık yaptı (Tuncor 1996). Maarif Vekaleti tarafından 1929'da Gazi Osmanpaşa Erkek Orta Mektebi'ne tayin edildi[23] ve burada fizik ve hayvanat dersi verdi. Bu okuldan emekliye ayrıldı.

Nezihe Muhiddin yüksek öğrenim görmediği halde kendi kendini yetiştirmiş bir içtimaiyatçıdır.[24] II. Meşrutiyet'in ikinci yılında yayımlanmaya başlayan, pozitivizmi ve "*organiciste* veya *biologiste*" sosyoloji görüşünü savunan *Ulum-ı İktisadiye ve İçtimaiye Mecmuası* (İktisadi ve Toplumsal Bilimler Dergisi) özellikle Sâtı Bey'in (1880-1968) fikirleri (bkz. Ülken 1998: 161-92) Nezihe Muhiddin'in toplumsal görüşlerini etkiledi. Kitabında bu derginin yazarlarına gönderme yaptı.[25]

Nezihe Muhiddin'in ilk romanı olan *Şebâb-ı Tebâh* (Harcanan Gençlik) 1911 yılında İstanbul'da yayımlandı. Tuncor'a göre Muhiddin'in yirmi romanı vardır ve bunların hepsi gazete ve dergilerde tefrika olarak yayımlanmıştır. Üç yüz kadar öyküsü, sahnelenmiş piyesleri, operetleri ve filme alınmış senaryoları vardır. Bu eserlerinin çoğunu köşesine çekilmeye zorlandığı 1927 yılından sonra yazdı. Edebiyat alanında Halide Edib, Süleyman Nazif (1869-1927) ve Hüseyin Rahmi'den (Gürpınar, 1864-1944) etkilendi. Süleyman Nazif'in[26] Muhiddin'in bir öyküsünün altına düştüğü yüreklendirici nottan Nezihe Muhiddin şükranla söz etti.[27] *Edebiyat-ı Umumiye Mecmuası*'na yazı yazmasına Hüseyin Rahmi destek vermişti (Hoyi 1941). Hüseyin Rahmi ile dergi aracılığıyla mektuplaşmaları dönemin aydınlarının beğenisini

kazandı. Celal Nuri (İleri) *Atî*[28] gazetesinde Muhiddin'in kalemini övdü.[29] Yusuf Akçuraoğlu (1876-1935) "derin vukûf ve ma'lûmâtlarına [kavrayış ve bilgisine] şedîd [güçlü] ve sağlam fikir ve muhâkemelerine hayrân kalarak" Nezihe Muhiddin'in yazılarından övgüyle bahsetti.[30] Muhiddin, Hoyi ile söyleşisinde en çok hangi yazarları beğendiği sorusuna, Reşat Nuri (Güntekin, 1889-1956), Sadri Ethem, Mahmut Yesari, Selami İzzet, Vâlâ Nurettin, Peyami Safa (1899-1961) yanıtını verdi (1941). Muhiddin, 1925'te *Kadın Yolu* dergisinin (1925-27) kurucusu ve genel yayın yönetmeniydi. Bazı kaynaklarda Muhiddin'in "Dellal" (ya da "Tellal") adlı iktisadi bir derginin de sahibi ve yayın yönetmeni olduğu belirtiliyor (Oruz 1958a ve Tuncor 1996). Muhiddin'in siyasi içerikli yazıları da devrin aydınlarının övgüsünü ve beğenisini kazandı. *İleri* gazetesinin –büyük olasılıkla Suphi Nuri (İleri, 1887-1945) ya da Celal Nuri (İleri) tarafından yazılmış olan– başyazısında bu gazetede yayımlanan siyasi yazıları nedeniyle Muhiddin, "(İleri)yi bu kadar nefîs ve terâşîde [incelikli] makâlâtıyla [makaleleriyle] taltîf eden [ödüllendiren] edîbe-i muhtereme [saygıdeğer kadın yazar]" sözleriyle övüldü.[31]

Nezihe Muhiddin iki kez evlendi. Taha Toros, Nezihe Muhiddin'in yirmi yaşlarında, Muhlis Bey'le kısa süren bir evlilik yaşadığını anlattı.[32] Cemal Kutay, sözü geçen Muhlis Bey'in, Muhlis Ethem olduğunu açıkladı. Kutay, Nezihe Muhiddin'in kısa süren ilk evliliği üzerine hiç konuşmadığını, bu konuda fazla bir bilgiye sahip olmasa da, bunun mutsuz bir evlilik olduğu izlenimini taşıdığını aktardı.[33] Nezihe Muhiddin 1912 yılındaki "Hitabe"sinde[34] ve *Kadınlar Dünyası*'na Nisan 1913'te yazdığı mektuplarında Muhlis soyadını taşıyordu (Toros 1976). Muhiddin daha sonra Tepedelenlioğlu ailesinden Memduh Bey'le evlendi.[35] Bu evlilikten Malik adında bir oğlu oldu.[36] Eşi Memduh Tepedelenlioğlu, Belediye Şirketler Komiserliği yaptı. Taha Toros'un izlenimlerine göre Nezihe Muhiddin'in Memduh Bey'le mutlu ve uyumlu bir evliliği yoktu. Nezihe Muhiddin ikinci evliliğine karşın basında ve eserlerinde Tepedelenlioğlu soyadını değil, yaşamı boyunca hiç değiştirmemek üzere babasının adı olan Muhiddin soyadını kullandı.

Nezihe Muhiddin, 1909 yılından 1930'a dek kadın hakları için yürüttüğü etkinliklerine ara vermedi, ancak 1930'lardan sonra "köşesine çekilmeye" zorlandı. Bundan böyle "siyasete karışmadı", lise öğretmenliğiyle ve kurgu eserler yazarak yaşamını geçirdi. Şair Nigâr'ın geleneğini sürdürerek, her ayın ilk cuma günü evinde çay toplantıları ya-

"Su'âd Dervîş Hânımefendi",
Süs, 3 Teşrin-i Sani 1339 [1923].

pardı. Bu toplantılara Şükûfe Nihal, Hamiyyet Hulusi, Semiha Rauf, Samiye Bilhan, Yaşar Nezihe ve yaşlı ve hasta olduğu için ender olarak Fatma Aliye katılırdı. Fatma Aliye'nin Nezihe Muhiddin'in yaşamında özel bir yeri vardı. Nezihe Muhiddin, Aliye'yi düzenli olarak evinde ziyaret ederdi. 1932-1937 yılları arasında Nezihe Muhiddin'in evindeki toplantılara katılan Toros, Muhiddin'in bu dönemde fazla konuşmadığını, küskün olduğunu belirtiyor. Daha sonraki yıllarda yurtdışından ülkeye geldiğinde Toros, "mutlaka" Nezihe Muhiddin'i evinde ziyaret ederdi. Suat Derviş (1905-1972) Nezihe Muhiddin'den sevdiği dostu olarak söz etti ve İstanbul'daki 12. Arsıulusal Kadınlar Kongresi sırasında Muhiddin ile röportaj yaptı (1935).

Muhiddin'in siyasi kişiliğinin uğradığı saldırıların sonucu yazarlığının da üstü örtüldü. Örneğin, Neriman Malkoç *Yeni İstanbul* gazetesinde "Kadın Ediplerimizle Röportajlar" başlıklı on altı gün yayımlanan ve devrin kadın yazarları üzerine hazırladığı yazı dizisinde Nezi-

he Muhiddin'e yer vermedi (Malkoç 1954). Bu yokluk onun toplumun belleğinden çıkarılışının bir örneğidir. Yok sayma tutumu, onu yakından tanıyan, Muhiddin'in genel yayın yönetmeni olduğu *Kadın Yolu*'nda kadınlık üzerine ilk yazılarını yayımlayan genç Yaşar Nabi (Nayır, 1908-1981) ile Enver Behnan (Şapolyo, 1900-1972) gibi yazarlarca sürdürüldü. Murat Uraz'ın, *Kadın Şair ve Muharrirelerimiz* (Uraz 1940) yapıtı dışında, 1990'lara değin, edebiyat yıllıklarında, antolojilerde ve anılarda Muhiddin'in adı geçmedi, eserlerine değinilmedi.

Nezihe Muhiddin, 10 Şubat 1958 günü İstanbul'da[37] yalnız ve unutulmuş bir durumda bir akıl hastanesinde vefat etti.[38] Cenazesi 12 Şubat günü Şişli Camiinden kaldırılıp törenle Zincirlikuyu Mezarlığına gömüldü. Törende eşi ve dostları bulundu. Ölümünden sonra, TKB'nin 1930'lardaki yöneticilerinden olan İffet Halim Oruz *Kadın Gazetesi*'nde Nezihe Muhiddin üzerine yazdığı yazıda, cenaze törenine Kadın Birliği'nden hiç kimsenin katılmadığını, yalnızca "Türk Kadınlar Birliği Genel Merkezi adını taşıyan bir çelenk" gönderildiğini belirtiyordu (1958a). Oruz Ankara Radyosu'nda 25 Şubat 1958 günü Nezihe Muhiddin'i konuşmasında andı (Oruz 1958b). Yine Oruz, kitabında aktardığına göre, *Cumhuriyet*[39] gazetesinde yayımlanan Beria Onger'e (1965: 89) cevap yazısında Nezihe Muhiddin'e TKB Başkanı olarak değindi (1986: 29-30). Zehra Celasun kitabında Muhiddin'e yer verdi (1946: 85, 125). *Cumhuriyet*'te kırk yıl aradan sonra "40 Yıl Önce..." köşesinde Nezihe Muhiddin'e değinildi.[40] Taha Toros 1976'da TRT Ankara Televizyonunda "Mesleklerinde Öncü Kadınlar" başlıklı konuşmasında Nezihe Muhiddin'i öncü kimliğiyle sundu (Toros 1976). Ulaşabildiğim kadarıyla, 1930'lar ile 1980'ler arasındaki zaman diliminde anılan yayınlar dışında Muhiddin hakkında başka bir yazı ya da inceleme yayımlanmadı.

2

Düşünsel Temeller: Feminizm ve Milliyetçilik

Derler ki eksik akıllı olur kadınlar
Uygundur her sözünü boş saymak

Mihrî duacınızın zannı budur
Şu sözü der ol kâmil kişiler:

Ehl bir kadın iyidir
Ehl olmayan bin erkekten

Bir kadın ki zihni paktır
İyidir bin anlayışsız erkekten

Mihrî Hatun[1]

I. Arkaplan: Osmanlı Hareket-i Nisvanı

Nezihe Muhiddin'in, toplumdaki "cinsiyet imtiyazlarını" ortadan kaldırma mücadelesinin temelleri, Osmanlı kadınlarının yaklaşık yarım yüzyıllık "kadınlık mefkûresi/davası"na dayanıyor. Mihrî Hatun'un şiirine bakarsak, kadınların on dokuzuncu yüzyılda Osmanlı toplumunda yükselen varoluş mücadelelerinin kaynakları da dört yüz yıl öncesine uzanıyor. Amasya'da yaşamış, *Divan*'ı olan ilk kadın şairimiz Mihrî Hatun'un (?-1506) yukarda alıntıladığım dizeleri on beşinci yüzyılda bir kadın şairin, kadınların değersizleştirilmesine karşı başkaldırısını simgeliyor.[2]

Matbuatta İki Güçlü Kadın Şair: Makbule Leman ve Nigâr Bint-i Osman

Osmanlı toplumunda on dokuzuncu yüzyılın ikinci yarısı, kadın hakları mücadelelerinin de başladığı bir dönem. Mihrî Hatun'un şiirine yansıyan "kadınlık" bilinci, dört yüzyıl sonra İstanbul'da, basında şiirleri

yayımlanan ilk kadın şair Makbule Leman'ın (1865-1898) dizelerinde belirginleşir. Bu dönemde kadın şairler arasında "kadınlık mefkuresi"ni benimsemiş iki şaire[3], Makbule Leman ve "Şair Nigâr" olarak ünlenen Nigâr Bint-i Osman öne çıktı. Makbule Leman[4] ve Şair Nigâr'a, makaleleri ve romanlarıyla ünlü edibe Fatma Aliye eşlik ediyordu. Bu üç kadının, dönemin erkek-egemen ortamında var olma mücadeleleri ve âlem-i matbuatta birbirleriyle dayanışmaları kadın tarihimiz açısından büyük önem taşıyor. Makbule Leman üzerine incelemesinde Sema Uğurcan, şairin en tanınan ve sevilen şiirinin *Kadınlık* başlığını taşıdığını belirtiyor (1990). *Kadınlık* şiiri, kanımca, dört yüzyıl önce Mihrî'nin önayak olduğu kadınların varoluş mücadelesinin izlerini on dokuzuncu yüzyıla taşıyordu. Fatma Aliye, Şair Nigâr'ın ölümü üzerine, yazdığı "Efsûs"[5] başlıklı makalesinde, dönemin ilk "şairesi" olan Makbule Leman'ı övgüyle anar. Makbule Leman'ın, kadınlık âlemini en karanlık devrelerinde bir yıldız gibi belirdiğini, kadınların hareketsizliğe ve bilgisizliğin karanlığına mahkûm edildiği bir zamanda "yürekli kalemiyle görülmedik güzellikler" yarattığını anlatıyordu:

> ... 'âlem-i nisvânımız [kadınlık âlemimiz] bir 'atâlete [hareketsizliğe] düşürülmüş, zulmet-i cehâletle [cehaletin zulmüyle] sarılmış iken devr-i intibâhımızdan [uyanış devrimizden] sonra kadınlık 'âlemimizin leyâl-i muzlimesinde [karanlık gecelerinde] sanki bir yıldız belirdi. Ziyâsıyla [ışığıyla] karanlığı tenvîre [aydınlatmaya] çalışıyordu. Bu Makbûle Leme'ân idi! *Tercümân-ı Hakîkât* sahîfelerinde görülen âsâriyle [eserleriyle] 'âlem-i matbû'âtın [matbuat âleminin] bedr-i tâmmı [dolunayı] oldu. Kavâ'idi [temelleri] sağlam bir tarz-ı tahrîr [üslup], belîğ [düzgün] ve fasîh [apaçık] bir ifâde, merdâne [cesur] bir kalem ile bedî'alar [güzellikler] gösteriyordu. (*agm*)

On dokuzuncu yüzyılda şaire Nigâr Bint-i Osman'ın "sâha-i intişâra [yayın alanına]" çıkışı ise toplumda büyük bir etki yarattı. Nigâr toplumdaki benzersiz varoluşuyla, şiirini savunuşuyla, özel yaşamı ve boyun eğmeyen kişiliğiyle kadınlar için güçlü bir örnek oluşturuyordu. Şair Nigâr'ın ilk şiir kitabı *Efsûs* (Eyvah), Ağustos 1887'de basıldı ve büyük bir ilgi ve ün kazandı. Abdülhak Şinasi Hisar, Nigâr'ın ününün özellikle kadınlar arasında yaygın olduğunu ancak kadın nüfusun şairin şiirlerini okuyabilecek eğitimden yoksun olduğu belirtiyor (Hisar 1956). "Yüzyılların baskılarıyla cahil bırakılan kadınlar", şiirini bile okuyamadıkları bu şaireye hayranlık duyuyordu. Şiirleri kadınlar arasında "sözlü" olarak dilden dile yaygınlaşan Nigâr toplumda kadın gücünün kanıtıydı. Fatma Aliye, Nigâr Hanım'ın ortaya çıkışını "bir bül-

bül terâne-i latîfi o muhît halkını sabâhın nûrlarına, şemsin ziyâlarına da'vet ediyordu. Bu da Nigâr idi," diyerek kutladı. "Bu iki büyük kadınımızın yüzlerini görmeden evvel ben onları sevdim, kıymetlerini anladım," diyordu. Daha sonra kendisi de "âlem-i matbuat"a dahil oldu; üç kadın tanıştılar: "Bu üç kişi birbirimizi ne kadar sevdik!" Öyle "bir muhabbet idi ki, ne hased, ne rekâbet, ne kıskançlık ona nüfûz edemezdi." Fatma Aliye, "En büyük lezzet aldığım şeylerden biri 'âlem-i matbû'âtda yek-dîğerimizi [birbirimizi] senâ [övmek] ve takdîr etmekti. Biz birbirimize hürmet etmeyi biliyorduk," diyordu. Fatma Aliye, "Nigâr... şi'rimizde nisvâniyyetin [kadınlığın] bir nümûne-i intibâhı [uyanış nümunesi], bir eser-i terakkîsi [ilerlemenin nişanesi], bir heykel-i iktidârıdır [iktidar heykelidir]" sözleriyle Nigâr'ın, Osmanlı toplumunda kadınların varoluşundaki katkısını vurguladı. Şair Nigâr'ın arkasından "Yine ağlıyorum, lâkin ben bir muhibbeye [sevgili dosta] ağlamaktan başka bir meslekdaşa, benden kıdemli olan bir 'âlem-i matbû'ât arkadaşıma da ağlıyorum" sözleriyle Leman-Nigâr-Aliye üçlüsünün toplumsal alandaki dayanışmalarını, kimlik ve varoluş mücadelelerini kadınlara iletti (*agm*).

Kadınlık Mefkûresi ve Erken Dönem Osmanlı Hareket-i Nisvanı (1868-1908)

Eğer Osmanlı feminizmi adı altında bir düşünsel ve eylemsel etkinlikten söz edebilirsek, bu oluşun en önemli düşünürünün Fatma Aliye olduğunu da ileri sürebiliriz.[6] Denebilir ki, Fatma Aliye tarih-i nisvanımızın matbuat sahasında yer alan ilk ve en önemli şahsiyetidir. Fatma Aliye basında ilk kez "Bir Kadın" imzasıyla *Merâm* adlı çevirisiyle[7] yer aldı. Fatma Aliye, erkeklerin hâkimiyetindeki İslam tefekkürü alanına İslamiyet üzerine çok geniş bilgisiyle girdi. Bir kadın olarak düşünceleri, toplumdaki duruşu, gücü, kadınlığı savunusu ile toplumda ve özellikle kadınlar üzerinde büyük bir etki yarattı. *Hanımlara Mahsus Gazete*'de Fatma Aliye, "Mu'allime-i fazâ'il-penâhımız [faziletlerin koruyucusu], üstâd-ı muhterememiz [saygıdeğer üstadımız], 'ismetlü Fatma 'Âliye Hânımefendi hazretleri" olarak anılıyor ve yazdığı yazılar "makâle-i hâkimâneleri [hikmet sahibi/değerli makaleler]" olarak değerlendiriliyordu.[8] Dönemin bir başka öncüsü ve kadın hakları eylemcisi, Aliye'nin kız kardeşi Emine Semiye için de devrin kadın dergilerinden birinde övgüler yer alıyordu.[9]

On dokuzuncu yüzyılda, varlığını sürdürmesi itibariyle Hobsbawm'ın "evrimleşmiş fosil" (Hobsbawm 1990: 38) yakıştırmasını yaptığı Osmanlı İmparatorluğu'nun gücünün doruğunda olmamakla birlikte dünyada önemli bir konumu koruduğunu, öteki devletlerce dikkatle izlendiğini, dünya güçleriyle etkileşim içinde olduğunu biliyoruz (İnalcık 2000; Brown 2000). Paris, Londra gibi başkentlerde –hatta "Amerika'da"– Osmanlı basınından seçmelerin yayımlandığı, Fatma Aliye'nin ya da Şair Nigâr'ın İstanbul'da yeni bir kitabı ya da yazısı yayımlandığında Batı basınında haber olarak yer almasının (Kızıltan 1990; Uğurcan 1990 ve Bekiroğlu 1998) olağan sayıldığı, Fatma Aliye'nin kitap ve makalelerinin yayımından kısa bir süre sonra Batı dillerine çevrilerek yayımlandığı[10] bir dünya düzeninden ve zaman diliminden söz ediyoruz.

Fatma Aliye ve Emine Semiye gibi kadınlık üzerine düşünen ve çözümlemeler yapan kadın düşünürlerin ve eylemcilerin pekiştirdiği "kadınlık" uzanımları olan bir kavramdı.[11] Kadınlık, sosyal farklara rağmen benzer sorunları yaşayan ve ikincil konumu paylaşan toplumsal bir zümreyi; kadınları ve kadınların toplumdaki durumunu, aynı zamanda kadınların yaşam tarzını betimliyordu. Erken Dönem kadın hareketinin mücadeleleri ile "kadınlık mefkûresi" (*Türk Kadını,* 19: 79) kavramı gelişti. Kadınlık mefkûresi kadınların yaşadığı sorunların anlaşılması, bilinç düzeyine çıkarılması ve çözüm önerileriyle birlikte kadınların toplumsal arzuları; ne olmak istedikleri, nasıl olmak istedikleri anlamına geliyordu. Osmanlı kadınlarının insan addedilme, kamu yaşamına katılabilme, toplumun üyeleri olarak kamu alanında yer alma, eğitim ve tüm mesleklere girme, toplumsal konumlarının yükselmesi talebi ve çözüm önerilerinin tümü bu kavramla betimleniyordu. Kadınlık mefkûresinin öncülerinin en temel arzusu erkeklerin açtığı "terakkî" yoluna dahil olmak, "yeni insan" kavramı içinde, "hürriyet-i şahsiyyelerini [kişisel özgürlüklerini/benliklerini]" geri almış olarak[12] yer almaktı. Emine Semiye'nin yazılarında cahil bırakılarak değersizleştirilmiş "kadınlığın", yüzyılların baskılarıyla kaybettirilmiş gururunu geri alma düşüncesi belirginleşir. Bunu başarmak için kadınlığın "tenvîri [aydınlanması]", "terakkî ve tekâmülü [ilerleme ve gelişmesi]" ve eğitimi gerekiyordu. Aydınlanan kadınlar haklarına ve kimliklerine sahip çıkacaktı.

Erken Dönemde kadın yazınının ortaya çıkışı ve kadınların matbuat "çıkarması" iki eksende gerçekleşti. İlk hamle, edibelerin (kadın ya-

zarların) erkeklerin hâkimiyetindeki matbuat alanında ve edebiyatta kalem gücüyle kendilerini kanıtlaması ve varolmasıydı. İkinci aşama, daha geniş kadın okura ulaşan ve pek çok kadının yazı yazabildiği bir alan olan kadın dergileri, kadın yazınıydı. Sema Uğurcan, 1880'lerden itibaren bir kadın yazarlar grubunun ortaya çıktığını ve bir araya gelerek 1895'te *Hanımlara Mahsus Gazete*'yi yayımlamaya başladıklarını belirtiyor. Makbule Leman'ın da kurucusu olduğu ve bir ara sermuharrirliğini (başyazarlığını) yaptığı bu gazetenin amacı, kadınları bilgilendirmek, varlıklarıyla iftihar ettikleri kadın şair ve yazarların eserlerini yayımlamak ve bu yolla kamuoyuna "Osmanlı kadınlarının kabiliyyet-i fıtriyyesini [doğuştan yeteneklerini] göstermektir" (Uğurcan 1990; *ab*). Fatma Aliye, *Hanımlara Mahsus Gazete*'deki ilk yazısında bu yayının kadınlığın terakki derecesini gösterdiğini, gazetenin "mesleğinin" (yayın çizgisinin/amacının) kadınlığa yararlı olduğunu övünçle vurguluyordu.[13] 1895-1908 yılları arasında aralıksız yayımlanan ve Osmanlı münevver kadınlığının düşünsel birikiminin ve varlık mücadelelerinin en önemli göstergesi olan *Hanımlara Mahsus Gazete*'de kadınlar, kendi kimlikleriyle "meydân-ı intişâra" (yayın alanına) çıktı. Uğurcan, bu gazetede "Ahmed Mithad Efendi, Ahmed Rasim, Faik Ali, Mehmet Tahir, A'van-zade Mehmet Süleyman" gibi erkekler yazılar yazmışsa da asıl yazı heyetini kadınların oluşturduğunu belirtiyor. Kadın yazarların arasında Fatma Aliye, Abdülhak Mihrünnisa, Leyla, Emine Semiye ve Fahrünnisa, İkbal, Şadiye, Zeynep, Remziye, Arife hanımlar vardı (*agm*; *ab*). O halde, 1868'de imzasız kadın mektupları ve yazılarıyla başlayan hareketlilik, ülkemizin en uzun süreli yayımlanan (15 yıl) kadın gazetesi (614 sayı) olma özelliğini günümüzde de koruyan *Hanımlara Mahsus Gazete*[14] ile en üst düzeye ulaştı. Bu evrede, yayın faaliyeti ile Osmanlı feminizminin ideolojik ve düşünsel temelleri atıldı. Şair Nigâr ve Fatma Aliye'nin kuşağı kadınlar için bir sosyal konum, bir duruş, varoluş ve değişim talep ederken ortak bir yaşantıyı ifade eden "kadınlık ‘âlemimiz", "nisvân-ı İslâm", "târîh-i nisvânımız" kavramları dilde yaygınlaştı. Kadın hakları savunucularının "muhît-i muzayyıkın [baskıcı çevrelerin] girân [katı/ağır] ta‘assubu"ndan[15] kurtulma ve kişisel özgürlüğe kavuşma talebi hiç değilse münevver kadınların toplumsal konumunda iyileşmeler getirdi.

Erken Dönem feminizminin kültürel özelliklerinden biri de Batı karşısındaki mesafeli duruştu. Bu tutumun öncüleri Fatma Aliye ve Şair Nigâr'ın kuşağının yaklaşımı, Ahmed Mithad'ın "Biz medeni fazile-

ti yabancı hastalıklarla bozulmamış Osmanlılarız" (Ülken 1998: 115.) sözünde ifadesini buluyor. Onlar "büyük Osmanlılığın kızlarıydı". Erken Dönemin feministleri Osmanlı İmparatorluğu'nun ululuğu ve Batı karşısında Osmanlılığın gücünü, İslam kültürünün üstünlüğünü kanıtlama çabasındaydı. Ahmet H. Tanpınar, anasırcı Osmanlı ideolojisini benimseyen Ahmed Mithad'ın Hıristiyanlığa karşı İslamiyeti savunusuna değinir, Mithad'ın Hıristiyan dünyası ile Avrupa ahlakı karşısında daima saf ve Avrupa kültürüyle dengeli şekilde aydınlanmış yerli ahlakın ve göreneğin savunucusu olduğunu belirtir (Tanpınar 2001: 472). "'Asr-ı terakkî" devrinin hâkim söylemine katılan öncü kadınlar, İslam medeniyetinin Batı uygarlığından mahiyeti itibariyle üstün nitelikler taşıdığını, "terakkî ve tebeddül" için çalışarak Batı'dan daha üstün bir medeniyet yaratılacağını düşünüyorlardı. Terakki ve tebeddül Batı'nın "fenlerinden" (teknolojisinden), "'ilim ve 'irfânından" yararlanarak gerçekleşecekti. Ancak kültür alanını ve sosyal alanı reformlarla geliştirilen/değiştirilen İslam medeniyeti belirleyecekti. Fatma Aliye'nin kuşağına göre insanlığa hizmetle eş olan İslamiyet, insanlığa ilişkin faziletlerin hakiki içeriğini taşıyordu. Nezihe Muhiddin'in kuzini Nakiye Hanım, *Hanımlara Mahsus Gazete*'de (Zekiye imzalı yazısında[16]) "İslâmların" maddi ve manevi yönden geliştirecekleri "bir İslâm medeniyyeti, elbette Avrupa medeniyyetine tercîh edilir, değil mi efendim?" sualini soruyor, gazetenin sahibi İbnül Hakkı Tarık Bey'le evli olan ve gazetenin başmuharrirelerinden biri olan Şadiye Hanım (Demirdirek 1993: 19) yazının altına düştüğü notta: "Zâten asıl medeniyyet de medeniyyet-i İslâmiyyeden 'ibâretdir efendim" yanıtını veriyordu.[17] Niyazi Berkes'in aktardığına göre Toynbee'nin "İslam medeniyetinin kendine güvenişi" (Berkes 1982: 176) olarak açıkladığı bu duruş, vakar, gurur ve üstünlük duygusu imparatorluğun siyasal kültürünün belirgin bir ögesiydi. "Osmanlı narsisizmi" olarak adlandırabileceğim bu sosyal-psikoloji, Lady Montagu'nün (1689-1762), "Türkler alelumum vekarlıdır, memleketimizde mümtaz bir mevki sahibi olduğunu bilmedikleri ecnebilerle asla lakırdı etmezler" (Montagu 1998: 88; *ab*) gözleminin değindiği bu tutum ve erişilmezlik edası Nezihe Muhiddin'in düşünce dünyasında da karşımıza çıkacak.

Erken Dönem feminizminin ilk elde kaydedilmesi gereken belirleyici ögeleri arasında kadın ahlakı göze çarpıyor. Jale Parla, *Babalar ve Oğullar* adlı incelemesinde Ahmet Mithat Efendi'nin İslami bir terbiye ve kültürün yol göstericiliğinde ilerlemeyi çıkış yolu olarak gördüğü-

nü anlatır. Kuvvetli bir ahlak anlayışına sahip olmak toplumsal ilerlemeci bir kişinin en önemli özelliğidir (Parla 1993: 29). Ancak, *Hanımlara Mahsus Gazete*'nin öncü yazarlarına göre toplumsal ahlakın kadınlar yönünden "iffet" ve "namus" boyutunu da içermesi gerekiyordu. Erken Dönemin özelliklerinden biri, kadınların iffet, fazilet ve yüksek ahlakın temsilcisi olması gereğinin kadın yazarlar tarafından sıklıkla dile getirilmesidir. Sema Uğurcan'a göre, *Hanımlara Mahsus Gazete* kadın ahlakının kalesi ve koruyucusuydu. *Hanımlara Mahsus Gazete*'nin kadın fikriyatını oluşturan yazarları, kadınların fazilet ve "hüsn-i ahlâka" (ahlak güzelliğine) ve ciddiyete sahip olması gerektiği üzerinde birleştiler. İlk sayısındaki "Meslek" başlıklı makalede gazetenin "kemâl-i iffet ve edeb" içinde "hanımlarımızın" zihnini açmak gayesi ile yayımlandığı (Uğurcan 1990; *ab*) ifadesi bu tutumu örnekliyor. Şair Nigâr'ın, "Kalbimin kadına yakıştırdığı evsâfın [özelliklerin] en birincisi ciddiyyetdir" sözleri ahlakçı retoriğin veciz bir ifadesiydi.[18]

Fatma Aliye ve Emine Semiye: "Kadınlık Yüksektir!"

Reformcu bir İslam düşünürü ve hukukçusu olan babası Cevdet Paşa tarafından yetiştirilen Fatma Aliye bazı kaynaklarda "İslamcı" olarak değerlendiriliyor. Bu savın en görünür nedeni Aliye'nin ürettiği "İslam kadını" kavramıdır. Fatma Aliye, İslam medeniyeti ile Batı uygarlığı arasında kadınlığa ilişkin eleyici seçim ve tartışmalara bir yanıt olarak "İslam kadını" referans çerçevesini oluşturdu. *Nisvân-ı İslâm*'daki tartışmalar, Aliye'nin İslam kadını kavramını, daha çok Avrupa'ya yani dışarıya karşı savunduğunu düşündürüyor. Bu sembolik tanım, Batılıların yaşam tarzı, âdet ve geleneklerine karşılık aydınlanmış/ilerlemeci İslamî göreneği/kültürü temsil ediyordu. Çerçevesi kültürel "farklılığı" vurgulamak ve Batılıların eleştirilerine karşı kimliği savunmaktı. Fatma Aliye'nin kadınlıkla ilgili yazılarının önemli bir bölümü Batı ile Osmanlı kadınlarının toplumsal konumlarının karşılaştırılmasına ayrılmıştı. Aliye yazılarında "cihân-ı medeniyye" (medeni dünya) dediği dünyayı muhatap alıyordu. Fatma Aliye, Batılı kimi kadın ve erkek seyyah ve yazarların Osmanlı kadınlarına ilişkin önyargılı, aşağılayıcı –E. Said'in kavramsallaştırmasına (Said 1978) dayanarak "şarkiyatçı"– tutumlarına karşı koydu ve onları anlayış ve kavrayıştan yoksun olduklarını ileri sürerek alaycı bir dille eleştirdi. Aliye Osmanlı kadınlarının durduğu noktayı savunarak, özgüvenin ve kimliğin yitirilmesine izin

vermedi.[19] Öte yandan Fatma Aliye, Batılı kadın hakları savunucularını, yazarları; M. R. Sévigné'yi (1626-1699), Madame de Staël'i (1766-1817), Lady Montagu'yü sevgiyle ve övgüyle anıyor, onlarla dayanışmayı öne çıkarıyordu. İncelemelerinde İslamiyet'in tarihi boyunca çok sayıda "şeyhe"nin (kadın şeyh) ve muallimenin ortaya çıktığını saptayarak "ecânibin [yabancıların], Frenglerin" bu konudaki kanaatlerini çürütmeye çalışıyordu:

Amân Yâ-Rab! Bizde bu kadar 'allâmeler [bilginler] fâzılalar [fazilet sahibi/bilgili kadınlar] profesörler gelsinler de biz Avrupalılar'ın kendi yüzümüze İslâmiyyet mâni'-i terakkî-i nisvândır [kadınların ilerlemesine engeldir] demelerine karşı boynumuzu eğip önümüze bakalım ha! Onlar bir iki dânecik meşâhîr-i nisvânlarıyla [ünlü kadınlarıyla] övünsünler de biz, "Bakınız bizde dahi neler gelmiş demeyelim ha!" dedim. Ondan sonra İslâmiyyet'de kadınların mahkûm-i esâret [esarete mahkûm] olmalarından taht-ı hakâretde [hakaret altında] bulunmalarından bahseden ecânibe [yabancılara] ben bu güzel isimlerden birkaçını sayıp fazâ'illerini tafsîl eyledim [faziletlerini açıkladım]. Fakat bunlar kıskanmadılar! Biz onların Madam "Sevinye"lerini Madam "Stael"lerini Madam "Montagu"larını nasıl seviyor isek onlar da bizimkileri sevmeye hâzırlandılar. İsimlerini yazdırdılar evsâflarını [özelliklerini] kaydeylediler. Seve seve cüzdânlarına kapayıp sînelerine [bağırlarına] koydular. İslâmiyyet'in nisvân hakkındaki ahkâmına dâ'ir kendilerine verilmiş olan fikirlerin yanlış olduğunu görmelerinden memnûn ve mahzûz [hoşnut] oluyorlardı. Fakat şunu da söyleyelim ki meşâhîr-i nisvân-ı İslâm [ünlü İslam kadınları] hakkında bu derece vukûfsuzluk Amerikalı kadınlarda ve İngiliz kadınlarında olmayıp sâ'ir Avrupalı kadınlardadır. Hattâ Amerikalı madamlardan birisi İbn-i Batûta seyâhât-nâmesinin Fransızcasını okumuş da onda gördüğü "Fatma Bintü'l-'Adl" ile "Vezîre Bint-i 'Ömer İbnü'l-Müncâ"dan bahsediyor idi.[20]

Kadınlığın değersizleştirilmesine karşı ideolojik mücadelede Fatma Aliye'den daha keskin bir çizgiyi tutan Emine Semiye, Osmanlı kadınlarının toplumun en yüksek mevkilerinde bulunduğunu ve insaniyet hazinesine sahip olduklarını ileri sürerek kadınlara kadınlık gururu aşılamak istedi. Zaman zaman, kadınları aşağılayan erkekleri küçümsüyor, alaylı bir dille yeriyordu. Kadınla erkek arasında zekâ bakımından fark olmadığını, hatta "fazla olarak kadınların zekâsı yüksek, ma'neviyyatı rakîk [ince] ve şeffâf bir şefkatle mücellâ [parlatılmış]" olduğunu vurguluyordu. Erkeklerin "nevâziş-gâr [iltifat dolu] ninnilerle kadınları uyutma" çabaları boşunaydı. Semiye'ye göre erkekler, kadın hareketine karşı ya "baskıcı çevreleri" gösteriyor ya da iltifatlarla kadınları uyutarak kadınlığın uyanmasına, dirilmesine engel olmaya çalışıyorlardı. Semiye bu çabaların sonuçsuz kalacağını, "kadınlığı unutan"

kadınların yerini erkeklere "siz gâfiller" diyen kadın kuşaklarının aldığını vurguluyordu (*agm*).

Hanımlara Mahsus Gazete'nin çevresinde toplanan kadın yazarlar ve kadın grubunun siyasal görüşleri ve yakınlıkları nasıldı? Yeni Osmanlıların (Tanpınar 2001; Mardin 1996) yarattığı fikir ortamından ne yönde etkilendiler? Bu soruların yanıtı araştırmanın çerçevesini aşıyor. Ancak görünen o ki, gazete çevresi halifelikle saltanatı birleştiren teokratik (dinsel) Osmanlı monarşisini benimsiyordu ve yazılarında ağırlıklı hissedilen siyasal öge imparatorlukçuluktu. Gazetenin yayın yıllarında II. Abdülhamid'in basın üzerindeki yoğun sansürünün hüküm sürdüğünü anımsayalım. Bu açıdan da, kadın yazarların ve gazetenin temel çizgisinin –kaçınılmaz olarak– devrin hâkim siyasal kültürünü yansıttığına da tanık oluyoruz. *Hanımlara Mahsus Gazete*'nin her sayısında ve çoğu makalede, II. Abdülhamid Han'a duyulan sadakat/bağlılığın dile getirilmesi[21] yazarların siyasal tercihleri hakkında bir yargıya varmak için yeterli değil. Bununla birlikte, siyasal seçimini tam olarak bilmesek de, gazetede II. Abdülhamid yönetiminde etkin bir devlet adamı olan Cevdet Paşa'nın (Tanpınar 2001: 159-78) kızı Fatma Aliye'nin ve Nakiye Hanım gibi Namık Kemal hayranı bir "ihtilalci"nin (*Türk Kadını*, 15: 76-7) yazılarının yer alması *Hanımlara Mahsus Gazete*'nin tekil bir siyasal çizgisi olmadığının, farklı düşünen kadınların kadınlık mücadelesinde buluşabildiğinin ipuçlarını veriyor.

Nezihe Muhiddin'in saptadığı gibi, Fatma Aliye siyasi iktidar değişikliklerinin[22] bir sonucu olarak, görüşlerini sistematik bir teoriye dönüştürme fırsatı bulamadan, I. Dünya Savaşı yıllarından itibaren, bir iki istisna dışında yazmamak ve konuşmamak üzere sustu.[23] Etkin olduğu on dokuzuncu yüzyılın son çeyreğinde teokratik monarşiye eleştiri yöneltmediğini, II. Abdülhamid'in kadın eğitimine yönelik reformlarını desteklediğini görüyoruz.[24] Fatma Aliye'yi bugünle birleştiren en önemli görüşleri kadınlık üzerine düşünceleridir. Fatma Aliye kadınların bağımsız bireyler olmasını, birbirleriyle dayanışma ve birlik içinde olmasını ve toplumun her alanında söz sahibi olarak güçlenmesini, toplumun kadınlara dayattığı konumu kabullenmemesini savundu. Osmanlı Erken Dönem kadın yazıları (1869-1908), özellikle Fatma Aliye ve Emine Semiye'nin makaleleri, 1908 inkılabının getirdiği görece liberal ve çoğulcu ortamda (Toprak 1995a: 3) büyük bir hızla ortaya çıkan çok sayıda kadın dergisinin öncülü oldu ve kadınlık bilincine sahip yeni kadın kuşaklarının yetişmesinde önemli rol oynadı.[25] Fatma

Aliye ve Emine Semiye, kadınlığın savunusunu yaparken "güçlü bir sesle" konuştu. Bu yüksek tonu daha sonra Halide Edib'in ve özellikle Nezihe Muhiddin'in sürdürdüğünü göreceğiz. Siyasal görüşlerinde, çözüm önerilerinde ve analizlerinde önemli farklılıklar taşımakla birlikte Aliye'nin ve Emine Semiye'nin çizgisini izleyen Halide Edib ve Nezihe Muhiddin, kadın hakları mücadelesinin mirasını yeni kuşaklara taşıdı.

Anılan döneme kadın hukuku yönünden baktığımızda, Tanzimat sonrası kanunlaştırma hareketlerinin kadınlara bir yenilik getirmediğini görüyoruz. Osmanlı toplumunda özel hukuku İslami kurallara göre yasalaştıran Mecelle-i Ahkâm-ı Adliye[26] aileye ilişkin hiçbir hüküm içermiyordu. Bu olgunun nedenlerini inceleyen Z. F. Fındıkoğlu, Mecelle'yi "ilk Türk medeni Kanununun tedvini [yasalaştırması]" olarak değerlendiriyor. İktisadi kurumlarla ailevi kurumları karşılaştıran Fındıkoğlu, ticari muamelelerde dini zihniyetten kopma cereyanı başlamışken, aile müessesine ilişkin meselelerde "ortodoks dini telakki"nin hâkimiyetini koruduğunu belirtiyor. Fındıkoğlu'na göre, gene de Mecelle ile hukuki hayatı dini zihniyetten koparmaya doğru bir adım atılmış ve Medeni Kanun-1926'nın temelleri hazırlanmıştır. "Bu bakımdan Mecelle'nin iktisadi münasebetleri tanzime kalkışırken takip ettiği hareket hattı, tedvin [yasalaştırma] tarihimizde dönüm noktası olan 1926'yı hazırlamış(tır)" (Fındıkoğlu 1944: 690-1). Hıfzı V. Velidedeoğlu, Mecelle'de aile hukukunun yer almayışının erkekler açısından sosyo-psikolojik yönüne değiniyor. Velidedeoğlu, aileye ilişkin hükümlerin Müslümanlar (erkekler olduğunu burada hatırlatmalı) tarafından bir yasa içine alınamayacak kadar "kutsal" kabul edildiğini belirtiyor.[27] Burada ironik bir biçimde, İslam kültürünün kadınlığa ilişkin önemli bir ögesi, "kutsal" olan ile "yasaklı" olan arasındaki bağlantı açığa çıkıyor. O günlerin dilde yaygın olan deyişiyle "eşi, zevcesi" yerine, herkesin giremeyeceği kutsal yer anlamındaki "haremi" tabirinin kullanılması da bu kültürel kalıpların izlerini taşır. "Harem"in anlam yükleri ve siyasal uzanımlarını betimleyen L. Pierce'in çalışması yeni açılımlar sunuyor (2002).

Mecelle'deki aile hukukuna ilişkin boşluk, II. Meşrutiyet döneminde Osmanlı Meclisi Mebusanı'nın çıkardığı Hukuk-i Aile Kararnamesi[28] ile (1917) doldurulmaya çalışıldıysa da bu kararname de kısa bir süre sonra yürürlükten kaldırıldı. Z. F. Fındıkoğlu'na göre, "dinî hukuk zihniyetinin hâkim olduğu" Hukuk-i Aile Kararnamesi'nin "yarı sko-

lastik zihniyetle ve korkarak" da olsa getirdiği önemli değişiklikler vardır. İlki ve en önemlisi, bu kararname "evlenme müessesesini devletleştirmiştir." Fındıkoğlu, buna ilave olarak, kararnamenin çok karılılığa sınırlama getirdiğini, genç kızların –önceleri 9 yaş olduğunu bildiğimiz– evlenme yaşının 18 olarak belirlendiğini, kocanın eşini "defetme, kovma"sı anlayışını yansıtan "talâk"[29] yerine boşanma zihniyetini kabul ettiğini belirtmektedir (*agm*).

Erken Dönem Feminizmi ve Kölelik/Cariyelik Kurumu

Hareket-i nisvanın öncüleri, aristokrat ve yönetici sınıfın eşleri ya da çocukları olarak siyasal güce çok yakın konumdaydı. Dönemin kadın nüfusunun çoğunluğundan farklı olarak, liberal babalarının izni ve desteğiyle özel öğretmenlerin denetiminde iyi eğitim görmüş, birkaç dil bilen münevver kadınlardı. Erken Dönemi düşünürken bu hareketin kölelik kurumunun yaygın olduğu bir zaman dilimine rastladığını gözden kaçırmamamız gerekiyor. Osmanlı köleliği üzerine son çalışmalarda analitik bir kategori olarak toplumsal cinsiyet yeni sınıflamalar getirerek yeni kavrayışlar kazandırıyor. Madeline Zilfi, Osmanlı'da erkek kölelere uygulanandan farklı olarak çok yaygın bir uygulamaya dikkat çekiyor: Cariye/kadın kölelerin "cinsel hizmetinin" emek/hizmet kategorisine dahil olmasına. Başka görevleri ne olursa olsun kadın köleler sahiplerinin cinsel isteklerini yerine getirmekle yükümlüydü. Bazı kadın köleler cinsel roller yerine getirmek için satın alınıyordu ve Osmanlı şehirlerinde güzel köle kızlar çok önemli mali varlıklardı. Zilfi Osmanlı kadınlığının en önemli sorunlarından birine parmak basıyor: "Kadınların köleleştirilmesi, açık ya da gizli şekilde doğrudan onların kadınlığıyla, yani cinsellikleriyle ilgiliydi." Üstelik "köleliğin bir kurum olarak yaygınlığı, köle sahiplerinin zora dayanan hakları gerçeği ve kadın iffetine çok fazla önem veren bir toplumda kadının cinselliğinin meta haline getirilmesi, yalnız köle kadınlar için değil, aynı zamanda özgür kadınlar için de ciddi tehlikeler taşımaktaydı." Zilfi, "bilimsel" eserlerde sanki sıradan kadın köleler cinsel olarak kullanılmaktan korunmuş gibi sıradan kadın kölelerle cariye olarak alınanlar arasında ayrım yapılmasını eleştiriyor.[30]

Kölelik/cariyelik sisteminin yaygın olduğu Osmanlı toplumunda, kadınlık mefkûresinin düşünür ve eylemcileri yalnızca üst sınıfa mensup ve "özgür" kadınlar mıydı? Çalışmalar bu soruyu yanıtlamak için

yeterli değil. Erken Dönemin düşünür ve eylemcilerinin kadın haklarını savunusu, esir ticaretinin ve köleliğin resmi olarak yasaklansa da henüz ortadan kalkmadığı[31] bir toplumsal yapıya tekabül ediyor. Erken Dönem hareket-i nisvanının, cariyelerin (kadın kölelerin) özgürlüğü ve kurtuluşu için özgün bir siyasaları olup olmadığını bilmiyoruz. Keza "kadınlık" kavramının cariyeleri kapsayıp kapsamadığını da. Öyle görünüyor ki bu hareket cariyelerin özgürlüğünü içermekten ziyade, onların durumunu iyileştirici önlemlerle yetiniyordu. Zilfi, kölelikle ilgili Osmanlı hukuki kayıtlarının, daha çok azat etme ya da köle kişilerin statüsünün meşruluğu ve maddi koşulları üzerine sayısız mesele ve çatışmayı içerdiğini belirtiyor. Bu tarihi kayıtlarda "köleliğin kendisine itiraz edilmemiştir. ... Köleliği ortadan kaldırma fikri Osmanlı toplumunda XIX. yüzyılın ilerleyen yıllarına kadar yer edinememiştir" (Zilfi 1999). Bu noktada durup Erken Dönem kadın hareketine bakarsak, hareketin öncülerinin cariyeliğe ilişkin eleştirel bir yaklaşımı olup olmadığını bilmiyoruz, ancak, Fatma Aliye'nin, yazılarından gördüğümüz kadarıyla kölelik kurumuna –ve dolayısıyla cariyelik kurumuna– itiraz etmediği anlaşılıyor.[32] Kızıltan, Fatma Aliye'nin, *Nisvan-ı İslam*'da, yabancı konuklarla konuşurken cariyeliği olağan bir olgu gibi sunuşuna ve cariyelerin belirli haklara sahip olduğunu savunmasına dikkat çekiyor.[33] Özetle, Osmanlı Erken Dönem kadın hareketinin, "beyaz ve özgür", münevver, hanedana yakın, üst sınıftan kadınların öncülüğünde geliştiğini ileri sürebiliriz.

Toparlarsak, Erken Dönemin düşünce çizgisi üç temel çözüm üretti; kimliğin ve hürriyetin (geri) kazanılması için toplumsal/kamusal alana çıkış; ailedeki ve kamusal yaşamdaki eşitsizliğin kaldırılması ve "tam eşitlik"le toplumun her alanında kadınların var olması, her mesleği icra edebilmesi; bunların gerçekleşebilmesi için yüksek öğrenim de dahil olmak üzere kadınların eğitiminin yaygınlaştırılması. Erken Dönemde Osmanlı kadın yazını bu üç eksen çevresinde görüşlerin ve taleplerin dile getirildiği bir alandı. Kadınlara yönelik toplumsal kısıtların feminist eleştirisini yapmaları nedeniyle, Erken Dönemin eylemcilerinin İslamiyette kadın reformunu savunduğunu öne sürebiliriz.

II. İkinci Meşrutiyet Dönemi ve Kadınlığın Tealisi

İkinci Meşrutiyet'in İlk Günleri ve Kadınlar

Coşar'ın aktardığına göre, II. Meşrutiyet'in ilan edildiği günlerde İttihat ve Terakki'nin Rumeli'de kadın kollarında 40 kadın üye vardı ve çoğu kadın gizlice cemiyet için çalışıyordu. İttihat ve Terakki Selanik'te 1 Ağustos 1908 günü kadınlar için bir konferans tertipledi. Cemiyet azasından Cavit Bey konuşmasında, kadınların toplumda önemli bir mevki işgal etmeleri gerektiğini vurguladı. Daha sonra Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti Kadınlar Şubesi namına söz alan Emine Semiye "İslâmiyetin bize emrettiği tesettür bugünkü münâsebetsiz kapanmaklığımız değildir," sözleriyle kadın giyimi üzerindeki baskıları eleştirdi. Emine Semiye "... hakkımız bulunan hürriyet-i şahsiyemizin tamamını istihsale son derecede say ve gayret ediyoruz," diyerek yeni dönemde kadınların mücadeleyi başlattığını II. Meşrutiyet'in ilanından sekiz gün sonra kamuoyuna duyurdu. *Moniteur Oriental* gazetesinin haberine göre 12 Ağustos günü İstanbul'da Göztepe'de Rifat Hüsamettin Paşa'nın konağında "Türk kadınları" toplanıp "hür bir rejimde" kadınların durumu hakkında etraflı görüşmelerde bulundular (Coşar 1974: II, 59-65). Z. Fahri Fındıkoğlu'ndan, aynı günlerde kadınların önemli bir eylemini öğreniyoruz: "1908 parlamentosuna iştirak etmek, dinleyici sıfatı ile mecliste bulunmak için" bir kadın grubu harekete geçti (Fındıkoğlu 1940: 654). Tarık Zafer Tunaya'ya göre, İttihat ve Terakki'nin iktidarı sırasında "kadın meselesi milli bir kültür ve iktisat davası olarak ele alınmıştır"; İttihat ve Terakki "kadınların kurdukları cemiyetlere önem vermiştir" ve "İttihat ve Terakki Cemiyeti Kadınlar Şubesi [II.] Meşrutiyetle yaşıttır" (Tunaya 1952: 202, 204).

İttihat ve Terakki'nin kadınlara ilişkin reformcu tutumu, kadın hakları savunucularının bu cemiyet/fırka ile ilgili beklentilerini yükseltmişti. Emine Semiye 1909 tarihli bir yazısında, Meclis-i Mebusan başkanı Ahmed Rıza Bey'in kız kardeşi Selma Rıza'nın –ve kendisinin– kadın eğitiminin geliştirilmesi için "savaşını" ve büyük zorluklarla karşılaşmasını anlatır. Selma Rıza yazara göre bir kadınlık "mücahidesi" yani savaşçısıdır. Emine Semiye'nin bu yazısında 31 Mart Vakası'nı "fecî'a" (bela) olarak nitelemesi ve irtica olayı olarak görmesi dikkat çekicidir:

31 Mart fecî'asından evvel (İnâsa Mahsûs Sultâniyye)nin küşâdı [açılışı] için mücâhede-i şehîremiz [ünlü kadın savaşçımız] (Selma) Hânımefendi pek çok ibrâz-ı mesâ'î eyliyordu [çalışmalarda bulundu]. Hattâ Vanîköyü'ndeki merhûm 'Adile Sultân Sarâyı ('Abdülhamîd)den alınarak bu dârü'l-hayra [hayır yerine] tahsîs olunacaktı, sonra, dokuz sene mütemâdiyen tezyîd ettiği [artırdığı] 'ilim ve 'irfânından benât-i vatanı [vatanın kızlarını] müstefîd eylemek gibi büyük bir fikir taşıyan müşârünileyhânın [adıgeçenin] irticâ'iyyûnun [gericilerin] savlet-i hûn-âşâmiyle [şiddetli saldırılarıyla] neler çektiğini bütün muhibbeleri [sevenleri] ebediyyen unutamayacaklardır![34]

Coşar da Selma Rıza'nın bu yöndeki bir açıklamasına değiniyor. Selma Rıza II. Meşrutiyet'in ilk yılında kadınların durumunda iyileşme sağlamanın birinci koşulu olarak kadın eğitiminin yaygınlaştırılması gerektiğini belirtmişti. *Millet* gazetesi tarafından çevrilerek aktarılan, yabancı bir gazetede yayımlanan mülakatında, önce kadınların eğitiminin yaygınlaştırılacağını hemen sonra çok kadınla evliliğe karşı kampanya başlatacaklarını bildirdi: "Osmanlı hukukunda boşanma işleri iğrenç bir haldedir... Buna sebep kadının hukukuna vakıf olmamasıdır... Meşrutiyet idaresi Osmanlı kadınlarının hayat şartlarını tamamiyle değiştirecektir" (Coşar 1974: II, 61). Ancak kadın aktivistlerin yeni rejimden beklentileri kısa sürede yerini eleştiriye bıraktı. Emine Semiye 1909'da kadınlığın ilerlemesinin ve kurtuluşunun yine kadınların mücadelesi ile gerçekleşeceğini savunuyordu. Bu sonuca kendi deneyimiyle varmıştı. Emine Semiye yukarda anılan yazısında adını vermediği bir İttihat ve Terakki önderinden "devr-i hürriyyetden" önce kadın hakları için talepte bulunduğunu belirtiyor. O günlerde Emine Semiye'ye kadın haklarını sağlayacakları yönünde "çok sağlam bir te'mînât" veren bu önemli zat, İttihat ve Terakki iktidar olduktan sonra ifade değiştirmişti. Emine Semiye'nin sözünü hatırlatması üzerine, "tutucuları" ve yine "baskıcı çevreleri" neden göstererek kadınların bu yönde bir değişim için beklemeleri ve bu süre içinde yılmadan çalışmaları gerektiğini ileri sürmüştü:

Himmet-i 'âliyyesiyle [yüksek/büyük gayretleriyle] vatanına pek büyük hizmetler etmiş ve hâlâ da etmekte bulunan müterakkî [ilerlemiş] ve mütemeddin [medeni] bir zât-ı 'âlî i'lân-ı hürriyyetden [hürriyetin ilanından] evvel vatanın tahlîsine [kurtarılmasına], hürriyyetin istirdâdına [geri alınmasına] çalışıldığı zamânlarda bir gün kendisinden nisvân-ı İslâm için de bir hisse-i meşrû'a [yasal bir mevki/hisse] taleb etmiştim. O zât bize pek kavî [güçlü] te'mînât vermişti. İlk irticâ'iyyûn vak'asında unutulmuş olan hukûkumuzun hîç olmazsa nisvânın müdâfa'ası sûretinde icrâsını ihtâra lüzûm gördüğümde bakınız o gayret-perverden şu me'âlde [anlamda] cevâb almıştım:

– Biz hürriyyeti kurtardık, fakat kal'a-i ta'assubun [tutuculuğun kalesinin] henüz bir taşını kaldırabildik! Bekleyiniz, terakkiyât-ı nisvâniyyenin zamânı da gelecektir. Sizin gibi erbâb-ı hamiyyet [hamiyet sahipleri] me'yûs [ümitsiz] olmaz ve fütûr getirmeyerek [usanmadan] çalışır.

Bu cümleden de anlıyorsunuz ya!. Bizim terakkîmiz yine bizim himmetimize [gayretimize] bırakılıyor!

Ricâlimizin bizi düşünmediklerini... ihtimâl en sonra düşüneceklerini, ihtimâl en sonra düşüneceklerini [*ab*] şimdiden bizler düşünelim de nisvân-ı âtiyyemizin [gelecek kuşak kadınlarımızın] 'âlem-i medeniyyete yaraşacak hâlde yetişmelerini kadınlığın, insânlığın hukûk ve mezâyâsının [meziyetlerinin] hîçbirinden mahrûmiyyetini îcâb etmediğini anlayan kadınlarımızdan bekleyelim. O kadınları millet istikbâlde sizin gibi genç kızlarda [yazar burada Şükûfe Nihal'e hitap ediyor] bulacaktır. (*agm*)

Yine Coşar'ın aktardığına göre, yeni rejimin ilk günlerinde, İstanbul gazetelerinde kadın yazarların makaleleri yayımlanmaya başladı. İttihat ve Terakki'ye yakınlığı ile bilinen Hüseyin Cahid'in (Yalçın) gazetesi *Tanin*'de Halide Salih (Edib), *Servet-i Fünun*'da Atıfet Celal, *Millet* gazetesinde Seniha Nezahat yazılarıyla yer aldılar. Atıfet Celal bir yazısında II. Meşrutiyet'in ilanının Türk kadınının durumunda hiçbir gelişme yaratmadığını ve kadınların toplumda bir mevkilerinin bulunması gerektiğini vurguladı: "Biz de kendimizi insan addediyoruz. Bu cihetle bulunduğumuz heyet-i ictimaiyede bir hissemiz, bir mevkiimiz, bir vazifemiz bulunmasını arzu ediyoruz" (Coşar 1974: II, 59-65). Keza Şair Nigâr, aynı günlerdeki bir makalesinde kadınlar için adalet ve eşitlik talep ediyor, erkeklerin kadınları süs eşyası gibi görmekten vazgeçmesini, kadın eğitimine destek olmaları gerektiğini belirtiyordu.[35]

II. Meşrutiyet'in ilanından sonra kadın yaşamına ilişkin yukarda sergilediğim veriler, derinlemesine çözümleme yapmak ve bütünlüklü bir tablo çizmek için yeterli değil. Ancak çok genel olarak şu çıkarımları yapabiliriz:

1. II. Meşrutiyet'in ilk günlerinden itibaren, Osmanlı-Türk kadınlarının özgürlük talebi gündeme geldi. Kadınlar modernitenin vaat ettiği hür insan kategorisine tam olarak dahil olmak, toplumda insan addedilmek, toplumda bir mevki ve hisseye kavuşmak, siyasi alana,[36] kamusal yaşayışa katılmak ve çalışıp hayatlarını kazanmak istiyorlardı.

2. Kadın eğitimi ve mesleki eğitim yaygınlaştırılmalı, kadınlar tüm eğitim olanaklarından yararlanmalıydı.

3. Kamu yaşamına katılmalarındaki, giyim dahil her türlü yasaklar,

Halide Edib, *The New York Times*, 24 Şubat 1924.

sınırlamalar ile aile hayatındaki "iki facia", talâk ve taadüd-i zevcat kaldırılmalıydı.

Bu talepler, döneme damgasını vuran "hukûk-i nisvân" (kadın hukuku/hakları) ve "kadınlığın te'âlîsi [yükselmesi]" kavramları altında toplanıyordu.

Halide Edib ve Teali-i Nisvan Cemiyeti

Bu dönemin dikkate değer bir özelliği, Türk sosyal ve siyasal yaşamında çok önemli bir yeri ve ağırlığı olan Halide Edib gibi güçlü bir kadın kişiliğin toplumda etkin olmasıydı. Nezihe Muhiddin, Halide Edib'in edebi ve siyasi kişiliğine hayranlık duyuyordu.[37] Muhiddin, Halide Edib'in kadın olarak toplumdaki duruşundan, etkinliklerinden ve görüşlerinden büyük ölçüde etkilendi. İkinci Meşrutiyet döneminin

önde gelen kadın şahsiyetlerinden Halide Edib'in, kadınların toplumsal statülerinin yükselmesinde ve Osmanlı kadın hareketinin en önemli hedefi olan "kadınların şahsiyet bulması"nda büyük bir etkisi oldu.[38]

Halide Edib'in kurduğu Teali-i Nisvan Cemiyeti II. Meşrutiyet döneminde aydınlar arasında güçlü bir etki yarattı. Bu derneğin, feminist yönelimle kurulmuş ilk kadın derneği olduğu öne sürülebilir. Dönemin gazeteci ve yazarlarından Ruşen Zeki, derneği "ilk esâslı bir sûretde teşekkül eden cem'iyyet" olarak tanımlıyor. Ruşen Zeki'ye göre Teali-i Nisvan, "Hâlide Edîb etrâfında toplanmış bir gruptur. Çünkü cem'iyyetin hemân tamâmiyle nâzımı [düzenleyeni] Hâlide Edîb Hânımefendi'dir." Cemiyetin gayesi milli âdetlerin korunması koşuluyla kadınların bilgi düzeylerinin yükselmesine hizmet etmektir. Cemiyet bu gayesine ulaşabilmek için "İngilizce tahsîlini kabûl etmiş ve bunun için bir de merkez-i 'umûmîsinde ders-hâne açmıştır."

Teali-i Nisvan Cemiyeti, kadınların ihtiyacına uygun olan tarih, edebiyat ve içtimai eserlerin çevrilerek yayımlanmasını da hedefliyordu. Verilen konferanslar ve derslerle kadınların aydınlatılmasına çalışılıyordu. Ruşen Zeki'ye göre bu cemiyet o sırada varolan "kadınlık cereyânı" ile çok az ilgilendi. Üyelerinin hemen hepsi "sırf kibâr 'â'ilelere mensûbdur" ve ancak "lâyıkıyla okuyup yazmaya muktedir" olanlar ve İngilizce derslerine devam edenler asil üye olabilirler. Kapısını her kadına açmayan, hedefi kadın yazar ve çevirmenleri topluma kazandırmak olan Teali-i Nisvan, Osmanlı toplumunda önemli ve güçlü bir çıkıştı ve kadınlığın konumunun yükselmesinde, kadın haklarını savunan yeni kadın kuşaklarının yetişmesinde ve aydınlar arasında kadın haklarının kabul görmesinde, üye sayısıyla ölçülemeyecek oranda büyük bir rol oynamıştır (*agm*). Bu dernekle birlikte "kadınlığın terakkî ve tekâmülü" için kadınların toplumsal konumlarının yükseltilmesi siyasaları kadınların ve kadın hareketinin gündemine yerleşti.

Halide Edib ile birlikte, siyasal alanda dönemin bir başka önde gelen kadını Muallim Nakiye idi (Elgün). Türk Ocağı'nın iki kadın İdare Heyeti azasından biri Muallim Nakiye, diğeri Halide Edib'di. II. Meşrutiyet döneminin güçlü bir kadın figürü ve rol modeli olarak, Muallim Nakiye, bu yönde mücadeleden yana olmamakla birlikte, kadınların siyasal alana katılımına katkıda bulundu. Muallim Nakiye'nin feminizme yakınlık duymadığını biliyoruz. Kadınlara ilişkin sorunların eğitimle halledileceği, eğitim yaygınlaştırıldığında bu sonuçların kendiliğinden geleceği, kadın hakları için ayrıca eyleme gerek olmadığı

görüşündeydi. Muallim Nakiye'ye göre kadın meselesi bir maarif sorunudur.[39] Toplumdaki derinlemesine nüfuz etmiş patriyarkal değerleri ve cinsiyetçi uygulamaları görmeyerek, eğitim düzeyinin yükselmesiyle kadın meselesinin "kendiliğinden" çözüleceği yolundaki Muallim Nakiye'nin indirgemeci görüşleri daha sonraki Kemalist kadın kuşakları tarafından benimsendi ve günümüze değin destek buldu. Aslında, kadın meselesinin "süfrajetlikle" değil, eğitimle çözüleceği önermesi, Cumhuriyetçi erkek kuşak tarafından Cumhuriyetçi feminist harekete karşı kullanılmıştı.[40]

Dönemin Halide Edib'den hemen sonra öne çıkan kadın şahsiyetlerinden Nezihe Muhiddin'in II. Meşrutiyet dönemindeki etkinlikleri nelerdi? Bu konuda ulaşabildiğim birincil kaynaklar, 1912-13'teki "Hitabe"si, *Kadınlar Dünyası*'na yazdığı mektuplar ve *Türk Kadını* kitabındaki değinmeleriyle sınırlı. Yine de Muhiddin'in makalelerine bakarak adı geçen dönemlerdeki fikirlerine yaklaşabiliriz.

Muhiddin'in 1914-1918 yılları arasında ilk eşi Muhlis Bey'den ayrıldığını tahmin ediyorum. Tepedelenligil ile evlendiği tarihi, yazılarında bu soyadı kullanmadığı için saptayamıyoruz. Muhiddin'in 1908-1923 yılları arasında, kaynaklarda adı "Esirgeme Derneği" olarak geçen Osmanlı Türk Hanımları Esirgeme Derneği'nde, Donanma Cemiyeti'nin[41] kadınlar kolunda çalıştığını biliyoruz. *Vakit*'teki demecinde ve *Türk Kadını*'nda belirttiği üzere, Nezihe Muhiddin ayrıca 1912'de Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti Kadınlar Merkezi genel sekreteri oldu, ancak erkek rehberliğiyle kurulduğunu öne sürdüğü bu dernek hakkında olumlu bir izlenimi yoktu:

> Birdenbire çıkıp ve kara batak kuşu gibi nabedit olan [ortadan kaybolan] cemiyetlerden biri de erkek rehberliği ile meydana gelirken kadınların anlaşmaması yüzünden inhial eden [dağılan] Müdafaa-i Hukuk Cemiyetidir.[42]

Esirgeme Derneği ve Kadınların Eğitimi

Nezihe Muhiddin'in de içinde bulunduğu II. Meşrutiyet döneminin feministleri için kadınların "tenvîri" yani aydınlanması ve eğitimi kadınlığın yükselmesinde hayati önem taşıyordu. Nezihe Muhiddin'in toplumda kadınların konumunun yükselmesi için çalışmaları, Esirgeme Derneği'ndeki etkinlik yıllarına uzanıyor (1912-1918). *Türk Kadını* dergisinde yer alan bilgilere göre "Dernek, Balkan Harbi'ni müte'âkib 1328 [1912-3] senesi Gedik Paşa'da Sabîha Kâmi,[43] Hamiyyet Hulûsî,

Osmanlı Türk Hanımları Esirgeme Derneği idare heyeti (1913-18 arası olmalı). Oturanlardan sağdan ikinci Sitâre Hanım (Ağaoğlu), ayaktakilerden sağdan birinci Matlûbe Ömer, üçüncü Nâciye Hûrşîd hanımlardır. Hıfzı Topuz Arşivi.

Nezîhe Muhîddîn, Nâciye Hûrşîd, Sitâre Ahmed [Ağaoğlu], Behîre Hakkı, Sâniye Muhtâr, Matlûbe ʻÖmer, Seniyye Rüstem hânımefendiler tarafından" kuruldu ve üçüncü kadınefendi[44] derneği himayesi altına aldı. Aynı dergide, 1918'de Esirgeme Derneği için yer alan bilgiler şöyle:

Derneğin teʾessüsünden başlıca maksad fukarâ ve eytâm [yetim] kızlarının –millî nakışlarla millî kumâşları himâye edecek sûretde– terbiye ve taʻlîmleridir. El-yevm [bugün] (75) hânım kız yevmiyye mukâbilinde çalışmaktadırlar. Maʻamâfîh yalnız sanʻat değil, ibtidâʾî [ilkokul] derecesinde tahsîl de gösterilmektedir.

Derneğin (250)ye yakın âʻzâsı vardır. Bugüne kadar parlayıp sönen cemʻiyyetlerin yanıbaşında muhâfaza-i mevcûdiyyet edebilen bu hayırkâr müʾessesenin en büyük medâr-ı muvaffakıyyeti hîç şübhesiz müʾesseseleriyle bugünkü heyʾet-i idâresinin faʻâliyyet ve hüsn-i idâreleridir [iyi yönetimidir].

Dernek, resmî hîçbir dâʾireye merbût [bağlı] değildir. Bahriyye Nâzırı Cemâl Paşa hazretleriyle Hidîv ʻâʾilesinin ve baʻzı cemʻiyyât-ı hayriyyenin [hayır cemiyetlerinin] bir hayli muʻâvenetleri [desteği] ve muʻallim Tahsîn Nijâd

Bey'in de gerek te'essüsünde [kuruluşunda] gerek bi'l-âhare [sonrasında] her sûretle himmetleri sebkat etmiştir [emeği geçmiştir].[45]

Muhiddin 1912'de derneğin genel sekreteri iken, İttihat ve Terakki'nin, "kadın eğitimi" programına uygun olarak kurduğu ve Nezihe Muhiddin'in müdürü olduğu İttihat ve Terakki Kız Sanayi Mektebi'nin güçlenmesi ve gelişmesi için çalışıyordu. Mektep 1912 yılında İttihat ve Terakki'nin kısa bir süre iktidardan uzaklaşmasından sonra kapanma tehlikesiyle karşılaştı. Okulun eğitime devam edebilmesi için Nezihe Muhiddin, Esirgeme Derneği'nin faaliyetlerinin büyük bir bölümünü bu alana yöneltti (*Türk Kadını*, 41-5: 99-103). Bu tutumu *Kadınlar Dünyası*'nın yazarlarınca bir kadın derneğinin "gerek siyâsî, gerek ictimâ'î erkek mü'esseseleriyle [İttihat ve Terakki kastediliyor] temâsda" bulunduğu gerekçesiyle eleştirildi.[46] Esirgeme Derneği'nin faaliyetlerini *Kadınlar Dünyası*'na[47] karşı savunduğu mektubunda Muhiddin (o sırada Muhlis) "sırf bir kız mektebi olduğu için" gereken desteği verdiklerini, İttihat ve Terakki Nur-ı Osmaniyye Kulübünün ise, kurucu olması nedeniyle denetim hakkı bulunduğunu belirtti. Muhiddin, Kız Sanayi Mektebinin kuruluşunu kadınlar için kazanılmış bir hak olarak görüyordu. Nezihe Muhiddin derneğin maksadının siyasi partilere yaranmak değil, "kadınlığa 'â'id bütün husûsâta [hususlara] ... el uzatmak" olduğunu açıkladı:

> ... derneğin bu teşebbüsü tenkîde değil bi'l-'akis takdîr ve sitâyişlere [övgüye] lâyıkdır.
>
> Bunun böyle olduğu gibi herhangi bir fırka ve cem'iyyete mensûb olursa olsun Dernek muhtâc-ı mu'âvenet [yardıma ihtiyacı olduğunu] gördüğü bütün kız mekteblerine elinden geldiği, vüs'atın [maddi olarak] yettiği mertebe yardım ve müzâheret edecek, ve îcâb eden mahallerde yeniden te'sîsine çalışacaktır.
>
> ... derneğin maksadı cem'iyyetlere, siyâsî fırkalara yaranmak değil belki kadınlığa 'â'id bütün husûsâta kardeşçe ve vatandaşcasına el uzatmaktır.[48]

Nezihe Muhiddin, *Türk Kadını*'nda derneğin amaçları içinde yerli malların himayesinin de bulunduğunu belirtiyordu:

> Bu konferanslara İstanbul'un muhtelif semtlerinde devam ederken fikrime doğan bir teşebbüs tohumu yavaş yavaş filizlenmeye başlıyordu. Mektebin halâsı [kurtarılması] için etrafımda toplanan hanımlardan istifade etmek, muntazam bir cemiyet halinde çalışmak fırsatı tamamiyle hazırdı. Üzerinde çalışılacak mevzuu ise alakayı celb edip [ilgi çekip] duruyordu: Yerli malların himayesi, eski kadın san'at işlerini asrileştirip [çağdaşlaştırıp] ihya etmek [geliştirmek] ... Artık Esirgeme Derneği meydana gelmişti. (*age*, 46: 103-5; *ab*)

Muhiddin Esirgeme Derneği'nde iki yıl müddetle genel sekreter olarak görev yaptı. Dönemin hayır derneklerinde faal olan, Ahmet Ağaoğlu'nun (1869-1939) eşi Sitare Hanım da bu faaliyete katıldı (*age*, 87: 137). Esirgeme Derneği'ndeki çalışmaları sırasında muallim ve müdür olduğu iki okulda; Kız İdadisi ve İttihat ve Terakki Kız Sanayi Mektebi'nde mesleki çalışmalarını sürdürdü. Muhiddin bu yıllarda genç kızların yalnızca sıradan bir ders programıyla eğitimi için değil, düzeyli bir ders programıyla, konferans ve seminerlerle eğitilmeleri için çalıştı.

Nezihe Muhiddin eğitimin düzeyini, "asri bir teşkilat içinde" verilmesi ve "ecnebi mektepleriyle rekabet edebilmesi" ile ölçüyordu. Batı'da ve ülke içindeki "ecnebi mekteplerinde" uygulanan eğitim Muhiddin'e göre çağdaş eğitimin ölçütüydü:

> ... müdürü bulunduğum İttihat ve Terakki Kız Sanayi mektebinin inkişafına [geliştirilmesine] faaliyetimi temerküz ettirmiştim [toplamıştım]. Bu mektep o zaman için çok teceddütle [yenilikle] ortaya çıkmış bir irfan müessesi [kültür kuruluşu] idi. Asri bir teşkilat içinde pek mesudane çalışabiliyordum. (*age*, 37: 95-6; *ab*)

> Bir taraftan kız idadisi diğer tarafta İttihat ve Terakki Kız Sanayi Mektebi, ecnebi mekteplerine hakkıyla rekabet edecek birer irfan müessesesi idiler. (*age*, 40-1: 99; *ab*)

Esirgeme Derneği'nin faaliyetleri kadın eğitimi ile de sınırlı değildir. Z. F. Fındıkoğlu'na göre, derneğe bağlı çalışma yerleri, kadınlar tarafından idare edilen 30.000 liralık sermayeli ve anonim şirket halindeki "Kadınlar Eşya Pazarı" kadınları, kendilerince yönetilen bir işletmede "modern çalışma tarzına" yönlendirmiştir. Üyeleri yalnızca kadınlardan ibaret olan bu pazarın orduya elbise ve çamaşır temini hususunda da hizmetleri olmuştur. Fındıkoğlu, Esirgeme Derneği'nin çalışmalarının kadınların sosyal yaşama katılımında önemli bir etkisi olduğunu belirtir (Fındıkoğlu 1944: 706).

Kadınlar Arası Dayanışma ve Birlik

Fatma Aliye'nin *Hanımlara Mahsus Gazete*'nin ikinci sayısındaki yazısında kadın yazılarının çoğalmasını sevinçle karşılaması ve yayın hayatına atılan kadınların birlik içinde hareket etmesini istemesi[49] Nezihe Muhiddin'de "kadınların vahdeti [birliği]" düşüncesine ve siyasasına dönüştü. Muhiddin kadınların hakları için birleşmesini savunuyor,

kadınların birliği için yılmadan çalışmakta kararlı olduğunu dile getiriyordu:

> Esirgeme Derneği'nin memleketi için beslediği âmâl ve makâsid [emeller ve niyetler] –eğer bütün 'Osmânlı ve Türk hânımlarını 'aynı merkezde ittıhâd ve ittifâk ettirmeye muvaffak olursa– ...
>
> ... muhterem hemşîrelerimizde ittifâk ve i'tilâf [uyuşma] ve ittıhâd [birlik], bizden de tükenmez bir 'azm ü sebât [kararlılık ve sözünde durma].[50]
>
> Meşrutiyet ikinci yaşına girdiği halde biz kadınlar henüz kül [bütün] halinde çalışmak fırsatını hazırlayamamıştık." (*Türk Kadını*, 36: 95; *ab*)

Nezihe Muhiddin, II. Meşrutiyet döneminde kadınların faaliyetlerini takdir etmekle birlikte, "münevver ve mütefekkir" (aydın ve düşünür) Osmanlı kadınlarının "kadınlığın ihtiyaçlarını düşünmek, daha insani ve medeni yaşamanın çarelerini araştırmak için müşterek bir mesai tesis edemediklerini" düşünüyordu. Bu dönemde "kadın zümreleri arasında bir insicam [bağdaşma] bir tesanüd [dayanışma]" olmadığını vurguladı. Kadınlık, tıpkı erkekler gibi "havas" (okumuşlar) ve "avam" (halkın büyük kısmı) olarak ikiye bölünmüştü (*age*, 21-2: 82-3). Nezihe Muhiddin'e göre, bu bölünmeyi ve Osmanlı kadınlarının seçkinciliği ve aristokrasisini aşacak model orta sınıfa dayalı Türk kadınıydı. Muhiddin'in "kadınların birliği" ideali, 1924'te kuracağı "Kadın Birliği" isminde de ifadesini buldu.[51]

Türk Kadını'ndan, Nezihe Muhiddin'in Donanma Cemiyeti İstanbul Kadınlar Şubesi'ni kurduğunu ve müdürü olduğu İttihat ve Terakki Kız Sanayi Lisesi'nin bir odasını bu faaliyete ayırdığını öğreniyoruz (37: 95-6).[52] Nezihe Muhiddin'in çevresindeki faal kadınlarla bu çalışmayı yürüttüğü ve Donanma Cemiyeti için bağış topladığını biliyoruz.

Donanma Cemiyeti Sultan Reşat'ın desteğiyle Osmanlı donanmasını güçlendirmek amacıyla kuruldu ve kısa sürede sivil bir harekete dönüşerek güçlendi. Nezihe Muhiddin'in öncülük ettiği Kadınlar Şubesi de kadınlar arasında yaygın bir destek gördü. Derneğe yardımları ve verdikleri destek dolayısıyla Nezihe Muhiddin'in *Kadınlar Dünyası*'nda kadınefendilere bir teşekkür mektubu yayımlandı.[53] Kadınefendilerin bu harekete mücevherlerini bağışlayarak katılmasıyla Donanma Cemiyeti, Osmanlı hanedanının kadınlarının, sivil bir harekete katıldığı bir dernek haline geldi. Bu dernek tıpkı Esirgeme Derneği gibi Osmanlı-Türk kadınlarının sivil yaşama katılmalarında önemli bir rol oynadı. Nezihe Muhiddin Donanma Cemiyeti İstanbul Kadınlar Şubesinin bir yıl sonra faaliyetine son verdiğini belirtiyor.[54]

III. İmparatorlukçuluktan Cumhuriyetçi Milliyetçiliğe

Gellner ve Hobsbawm'ın "millet" ve milliyetçilik üzerine çözümlemeleri (Gellner 1983 ve Hobsbawm 1990) imparatorluktan cumhuriyete geçiş döneminde etkin olan Nezihe Muhiddin'in milliyetçiliğini kavramamızı sağlayabilir. Gellner ve Hobsbawm toplumsal mühendislik, insan yapımı/yapıntıyı (*artefact*) ve buluşu milleti "inşa eden" unsurların arasında görüyor. Her iki kuramcı, milliyetçiliğin "millet"i önceliediğini, bazen varolan kültürleri alıp uluslara dönüştürdüğünü, çoğu zaman da bu kültürleri ortadan kaldırdığını gösteriyorlar. Hobsbawm'a göre, milletler, yalnızca belirli bir siyasal egemenlik alanı olan ya da bu biçimde kurulacak olan bir devletin işlevi olarak değil, belirli bir teknolojik ve ekonomik gelişme evresine tekabül ederek varolur. Bu bakımdan, yazılı ya da sözlü olsun ulusal bir dilin gelişmesi için, basım ve yayıncılığın, okur-yazarlığın ve okulların yaygınlaşması gerekmektedir. Hobsbawm, uluslar ve ulusla bağlantılı görüngünün siyasal, teknik, yönetsel, iktisadi ve diğer koşullar ile ihtiyaçlar açısından çözümlenmesi gerektiğini öne sürer. Bu nedenlerle uluslar ikili görüngülerdir. Uluslar esas olarak "yukardan" kurulmakla birlikte, alttaki olgular yani sıradan insanların ümitleri, ihtiyaçları, arzuları ve çıkarları açısından çözümlenmeden ulusları anlamak olası değildir (Hobsbawm 1990: 1-13). Şimdi bu bilgilerin ışığında şu soruyu sorabiliriz: Bir feminist düşünür ve toplumbilimci/siyasal gözlemci olarak Nezihe Muhiddin'in ulus imgelemi (Anderson 1983) kadınlar açısından hangi unsurları barındırıyordu? Erken Döneme göre devamlılık ve değişim içeren ögeleri nelerdi?

Muhiddin'in kadın hakları için etkinlikleri iki farklı siyasal dönemde (II. Meşrutiyet ve Cumhuriyet) gerçekleşti. Buna bağlı olarak Muhiddin'in milliyetçiliğinin evrelerinden söz edebiliriz. Muhiddin 1912'de, yeni gelişen Türkçülüğün etkisini taşımakla birlikte, esas olarak imparatorlukçu Osmanlıcı olarak konuşuyor, 1918'de adem-i merkeziyeti[55] savunuyor, 1923'te ise liberal cumhuriyetçi olarak karşımıza çıkıyor. Bu tutumlar, bulunduğu dönemin siyasal eğilimlerini yansıtıyor. Muhiddin'in bu zaman dilimlerinde devrinin sosyo-politik ortamını tahlil ettiğine ve siyasal ve toplumsal sorunlara çözüm arama çabasına tanık oluyoruz. Yine de, Muhiddin'i önemli kılan ve bugüne taşıyan görüşleri siyasal fikir ve eğilimleri değil. Hatta, kadın hakları militan-

lığı edebiyata duyduğu sevgiye üstün gelen Muhiddin'in yarattığı kurgusal, edebi eserleri de değil. Muhiddin'i bugün önemli kılan onun etkin bir düşünür ve eylemci olarak kadın hakları için mücadelesidir. İki devirde de kadın hakları için çabası siyasal tercihinden önce geldi. Siyasal rejimlere kadın hakları açısından eleştirel baktı.

Nezihe Muhiddin ve Milliyetçiliğin Boyutları: Metin İncelemeleri

II. Meşrutiyet'in getirdiği liberal, çoğulcu ortam kadınların kendilerini ifade etme ve örgütlenme sürecini hızlandırdı. Balkan Harbinden sonra (1912-13) Osmanlı idaresi altındaki etnik unsurların bağımsızlığa yönelmeleriyle birlikte, Osmanlı ulusçuluğu ya da Osmanlıcılık yerini Türkçülüğe ve daha sonra Türk milliyetçiliğine bıraktı (Toprak 1995a: 3-4). Balkan Harbi ve üst üste gelen yenilgilerle 1912'ye gelindiğinde umutlu ortam yerini karamsarlığa bıraktı. İmparatorlukta bir yandan iktisadi bağımlılığın yarattığı baskılar, öte yandan milliyetçi ayaklanmalar sonucu sürekli olarak toprak kaybedilmesiyle karamsar bir tablo ortaya çıktı. Bu ortamda Prenses Nimet'in[56] girişimi ve İttihat ve Terakki'nin desteğiyle, tutanakları daha sonra *Dârü'l-fünûn Konferans Salonunda Kadınlarımızın İctimâ'ları*[57] (1328) başlığıyla yayımlanacak olan iki toplantı yapıldı. Bu toplantılara, Türk milliyetçiliğini İstanbul'daki kadınlardan daha hızla benimsemiş olan (Ülken 1998: 210-2) Rusya ve Kafkasya'daki Müslüman-Türk kadın örgütlerinin temsilcileri de katıldı. Muhiddin'in (o sırada Muhlis) anılan konferanstaki "Hitabe"si, diğerlerinden farklı olarak somut siyasalar içeriyordu. Bu metinler aynı zamanda Muhiddin'in düşünce çizgisindeki, imparatorlukçuluktan milliyetçiliğe geçişin de habercisiydi. Konferans metinleri, konuşmalarını çevreleyen tartışmalar ve *Kadınlar Dünyası* ile girdiği polemik yazılarına bakarak Muhiddin'in milliyetçiliğini inceleyeceğim. Uluslararası planda ve ülkede özellikle anasır-ı Osmaniye karşısında Nezihe Muhiddin'in milliyetçiliğinin temel ve belirleyici ögeleri nelerdi? Şimdi metin incelemelerine dayanarak Muhiddin'in II Meşrutiyet ve Cumhuriyet dönemindeki görüşlerine daha yakından bakmaya çalışalım.

Hürriyet – Siyasal Bağımsızlık

Osmanlı İmparatorluğu'nun sosyo-politik tarihi üzerine yapılan son çalışmalar, gerek bir kısım Batılı tarihyazımının yanlılığına, gerekse imparatorluk sonrası Türkiye'deki doktriner resmi tarihyazımına karşı yeni bir yaklaşımın başladığını haber veriyor (İnalcık 2000; Brown 2000; Pierce 2002). Muhiddin'in 1912-13'teki makaleleri ve konferans metinleri İmparatorluğun Avrupa ile ilişkileri bağlamında okunmalı. Yirminci yüzyılın başlarında Osmanlılar, "Batı-Avrupa" değerlendirmelerinde, siyasal egemenlik alanı olan devletlerden çok, "Avrupa" adı altında, teknolojik ve bilimsel gelişmeyle güçlenmiş siyasal yapıları olan bir birleşik "Hıristiyanlar kulübü"nü göz önüne alıyorlardı. "Avrupa" din (Hıristiyanlık) ile devletlerin karışımını içeren bir referans çerçevesi idi.

Muhiddin uluslararası düzlemde Yeni Osmanlıların ve *Hanımlara Mahsus Gazete*'nin kadın yazarlarının tutumunu benimsedi: Batı'nın fen ve biliminden yararlanmak, ancak siyasal/iktisadi ve kültürel yönden Avrupa'dan bağımsızlık. Öncelleri olan Fatma Aliye ve Nakiye Hanım'ın kuşağının İslam medeniyetini Batı medeniyetine üstün tuttuğunu saptamıştık. Bu çizginin bir devamı olarak, Hıristiyan Batı kültürünün karşısında Müslüman Osmanlı'nın savunusu ve üstünlüğünü kanıtlama çabası Muhiddin'in 1912'deki ilk konuşmalarında görülür.

Muhiddin'in siyasi tavrının öncellerinden ayrılan yönlerinden biri, on dokuzuncu yüzyılın Osmanlı aydınlanmacılarının ve aydınlarının (Ülken 1998: 56-93) "terakki ve İslam medeniyeti" arasında kurduğu bağlantıyı savunmamasıydı. Bu tutumu Nezihe Muhiddin'in pozitivist görüşlerine (Baykan 1999: 31); devrin aydınları arasında taraftar bulan "organisist ve biyolojist" sosyolojiden etkilenmesine bağlanabilir. Toplumsal olguları "dini hurafelerle" değil, sosyolojinin yöntem ve terimleriyle açıklamaya çalıştı. Muhiddin'in etkin olduğu dönemde Jöntürklerin düşünsel birikiminden etkilendiği anlaşılıyor. Şükrü Hanioğlu, Jöntürk düşüncesinin temelinde pozitivizmin yattığını belirtir. Pozitivizmin Jöntürkler arasında büyük oranda benimsenmesinin nedenlerinden biri dinin yerine bilimi geçirme hedefidir. Öyle ki, Jöntürkler 1908 İnkılabını da pozitivizmin zaferi olarak görüyorlardı (Hanioğlu 1995: 203). Muhiddin'in pozitivizminin temelleri II. Meşrutiyet'in sosyolojik/siyasi/düşünsel ortamında atılmıştı. Muhiddin'in eğitim ve ge-

nel olarak toplumbilimleri üzerine görüşleri M. Sâtı'dan (Ülken 1998: 179-92) önemli izler taşıyordu.

İkinci farklılık noktası dönemsel koşullardan kaynaklanıyordu. Muhiddin Avrupalıların deyişiyle "hasta adam"ın[58] yani Osmanlı devletinin, siyasal/ekonomik buhranlar yaşadığı bir dönemde etkin olduğu için siyasal bağımsızlığı Erken Dönemin eylemcilerinden daha fazla vurguladı. Erken dönemin eylemcileri Osmanlı İmparatorluğu'nun da içinde bulunduğu büyük devletler arasındaki savaşlara tanık olurken, Muhiddin "yok edilmek istenen", iyice zayıflamış, toprak kaybetmiş bir Osmanlı devletinin savunusunu yapıyor, Avrupa'nın Osmanlı ülkesini bağlayıcı siyasalarına karşı çıkıyordu. Avrupa, Muhiddin için Osmanlı devletini ve esas olarak da Türk unsurunu yok etmek isteyen bir güçtü. Muhiddin, dönemin diğer aydınları gibi gelişmiş sanayi toplumlarını, "Avrupa" adıyla niteliyor, bu ülkelerin Osmanlı devleti üzerindeki emperyalist emellerini gerçekçi bir yaklaşımla değerlendirerek bu siyasaları eleştiriyordu. Osmanlı padişahları ve vükelanın (vezirlerin) "'uhûd-i 'atîka" (eski antlaşmalar) altında Avrupalılara tanıdığı iktisadi hakları (kapitülasyonları) "katl fermânları" (ölüm fermanları) olarak niteliyordu. İnsaniyet, medeniyet, hak adına hareket ettiklerini ilan eden Avrupalılar bu fermanlara dayanarak "idamımızı" istiyorlardı. O gün Osmanlı'nın içine düştüğü iktisadi felaketlerin nedeni de bu fermanlardı. "Biz Osmanlılara, bilhassa Müslümanlara" bu fermanları yırtmak düşüyordu. Nezihe Muhiddin kadınları, Osmanlı'nın hukukunu tanımaya yanaşmayan çıkarcı ve tutucu Avrupalılarla mücadeleye çağırıyordu:

> İnsâniyyet, medeniyyet, hak nâmına hareket ettiklerini i'lân eden Avrupalılar vaktiyle düşünmeden anlamadan hareket etmeyi i'tiyâd [alışkanlık] edinen pâdişâhlarımızın vükelâmızın, ricâlimizin 'uhûd-i 'atîka [eski antlaşmalar] nâmıyla kendilerine verdikleri katl fermânlarıyla i'dâmımıza hükmediyorlar, bugün çekmekte olduğumuz iktisâdî felâketlerin bâr-i kirâm ıztırâbı [ağır acıları] altında inlemekliğimize sebeb olan hep bunlardır, bu fermânlardır.
>
> Avrupalılarla, evet Hıristiyân ve muta'assıb [tutucu] Avrupalılarla mücâdele edelim.
>
> ... muta'assıb ve menfa'at-perest Avrupalılar bize karşı hîçbir zamân karşılıklı mu'âmele yapmak, hukûkumuza, vatanımızın, milletimizin menfa'atlerine ri'âyet etmek istemiyorlar.[59]

Muhiddin, "Hitabe"sinde "ya istiklal ya ölüm" fikrini yansıtıyor, Osmanlıların namuslu ölümü "zilletli" yaşama tercih edeceğini belirti-

yor, kurtuluş için "vahdet"i yani birliği öneriyordu. Müslümanlar "tek emel, tek gönülle" birleşmeli, "aziz yurdu, kıymetli toprakları" düşmana teslim etmemeliydiler. Muhiddin'in milliyetçiliğini çözümlemeye çalışırken, Taha Parla'nın Kemalist milliyetçiliği analiz yönteminden (199a, b; 1992) yararlanacağım. Muhiddin'in "Hitabe"sini ve konferanslarını belirleyen öge, saldırgan, şoven değil, defansif (savunmacı) milliyetçilikti. Burada irredandist (memleketinin kaybettiği toprakları geri isteyen) ve yayılmacı değil, hukuki-kültürel milliyetçilik ögelerinin ağır bastığını görüyoruz. "Hitabe"sinde Fransızların yokolma tehlikesine karşı fedakârlıkla direnmeleri örneğini vermesi ise, geçen yüzyılın başındaki liberal-uluslararası milliyetçiliğin izlerini taşıyor. Muhiddin "yok olma tehlikesine" karşı "dirilmek" amacıyla "600 senelik şanlı mazimiz; şanlı, asil, kahraman ecdadımız"a gönderme yaparken tonunun övüngeç niteliği dikkat çekiyor. Türklerin fazileti başkalarından öğrenmeye ihtiyacı olmadığını vurgularken kültür milliyetçiliği ortaya çıkıyor. "Le'îm [alçak] düşmânlarımız Sırbistân, Yunan, Karadağ, Bulgaristân" ifadeleri ise belirti düzeyinde zenofobik (yabancı düşmanlığı/korkusu) milliyetçiliği anımsatıyor ancak, kanımca, bu unsurun belirleyiciliği hayli düşüktür. Trablusgarp savaşındaki başarıları överken "ırkî narsisizm"i görmemek mümkün değil. Muhiddin'in anılan metinleri bir bakıma, döneme hâkim olan defansif/savunmacı, kültürel milliyetçiliğin temsili örneğini oluşturuyordu.

Muhiddin'in milliyetçiliğinin –tanımı gereği– cinsiyetçi uzanımları da vardı. Makalelerinde değil de, kurgu yapıtlarında, "şanlı ordu, kahraman asker ve şehitler, yiğit oğlum, arslan yavrum" ifadeleriyle bezenmiş, savunmacı tonda olmakla birlikte cinsiyetçi kalıpların yinelendiği şoven milliyetçilik ortaya çıkıyor. Muhiddin, 1912'de yazdığı "Ceng Ninnisi" adlı öyküsünde evladını vatan için ölüme gözünü kırpmadan gönderen anne ve "vatanı savunan asker" temasını işliyor. Buradaki "Türk kadınlarına yufka yürek yakışmaz", "Türk kadınının yüreği yufka olursa topla cengleşen yiğitlerin kolu kuvvetsiz olur" türünden cenkçi, erkek kahramanlığına övgülü ifadeler, cinsiyetçi kahramanlık kültünün göstergeleri. Bu öyküde yer alan şiirindeki, askerlere hitaben söylenen "Piç gavurdan intikâm al!" dizesi, Muhiddin'in milliyetçiliğinin rövanşist, saldırgan yüzünü açığa çıkarıyor.[60] Muhiddin'in "vatan müdafaası" söz konusu olduğunda erkek-şovenizminin ve cinsiyetçi kahramanlık kültünün kalıplarını kullanışı *Bozkurt* (1934) romanında da karşımıza çıkıyor. Muhiddin'in siyasi makalelerinde değil

de edebi çalışmalarında ölçüsüz bir milliyetçilik sergilemesi dikkat çekicidir.

Osmanlı Unsurları ve Muhiddin

Muhiddin'i bir "Osmanlı Türk"[61] kadın hakları savunucusu olarak nitelediğim için, burada Osmanlılık ve anasır kavramları üzerinde durmalıyım. Osmanlı İmparatorluğu'nun idari yapısında, Müslüman olmayan toplulukların dini liderler önderliğinde özerk olarak kendi kendini yönetme ilkesi "millet sistemi" olarak tanımlanıyor (Shaw 1982: 94; İnalcık 2000). Osmanlı toplumunu oluşturan dini ya da etnik her grup, Türkler de dahil olmak üzere, "unsur" olarak adlandırılır, toplamına "'anâsır-ı 'Osmâniyye" (Osmanlı unsurları) denirdi. H. Z. Ülken bu olguyu "gerek milliyetçe gerek dince ayrı cinsten unsurları bir araya getiren Osmanlı siyasi birliği" olarak tanımlıyor (Ülken 1998: 63). H. İnalcık Osmanlı İmparatorluğu'nun çok dilli, çok dinli ve çok kültürlü bir siyasal sistem olduğunu belirtiyor (İnalcık 2000: 42). Keza N. Itzkowitz imparatorluğun farklı etnik grup, ulus, din mensuplarının yaşadığı ve çeşitli dillerin konuşulduğu bir devlet olduğunu vurguluyor. Tanzimat'tan[62] sonra Osmanlı devletinin reform çabaları arasında "kişi hakları" da yer aldı. 1876 Anayasasının 8. ve 17. maddeleri uyruklar arasında eşitliği vurguluyordu: "Hangi dinden olurlarsa olsunlar İmparatorluk uyruklarına hiçbir ayrım gözetilmeksizin Osmanlı denir." "Yasa önünde tüm Osmanlılar eşittir" (Shaw 1982: 223; bu önermenin "Köle olmayan ve erkek Osmanlılar eşittir" anlamına geldiğini belirtmeliyim.) Ahmed Mithad Efendi (1844-1912),[63] 1877-78'de *Üss-i İnkılâb*'da "Osmanlı devletinin ne sırf bir İslâm ve ne de sırf bir Türk devleti gibi teşekkül" ettiğini, Osmanlılığın "muhtelif cinslerden ibaret bulunan bir alay halkı" ifade ettiğini belirtir. A. Mithad'a göre, "Bu mensubiyyet [Osmanlılık] için herhangi dinde, herhangi mezhepte bulunur ise bulunsun hiçbir beis yoktur... Bu mensubiyyet-i celile için herhangi milliyyet ve kavmiyyette bulunursa bulunsun yine bir beis yoktur."[64] Ahmet Hamdi Tanpınar'a (1901-1962) göre, Islahat Fermanı'nın[65] neticelerinden biri,"anasırcı ve Garpçı Osmanlılık yani Osmanoğulları ocağının etrafında din farkı gözetmeksizin aynı haklara sahip muhtelif kavim ve milletlerin toplanması" anlayışıdır. Namık Kemal'in de savunduğu bu görüşü "Ahmed Mithad *Üss-i İnkılâb*'ında bütün imparatorluk tarihine teşmil etmiştir [yaymıştır]" ve bu tanımlar "hüküm-

dan (II. Abdülhamid'in) tasvibine mazhar olmuş beyannamesi addedilebilir" (Tanpınar 2001: 152-3). 1876 Anayasasındaki eşitlik ilkesi ve A. Mithad'ın Osmanlı tanımı bir "tasavvur", bir ideal olarak mı kaldı, yoksa toplumsal bir gerçekliği betimliyor muydu bilmiyoruz. Yine de, bu önermeyi Osmanlı İmparatorluğu'nda "millet-i hâkimiyye"nin (hükmeden milletin) Müslüman-Türkler olduğunu göz önüne alarak okumak yerinde olur.[66] İmparatorluğun mirası üzerine yapılan son çalışmalarda, imparatorluk halklarının "herkesin eşit ama Müslümanların daha eşit olduğu ilkesiyle" yaşadığı öne sürülüyor. Müslümanlar bürokraside ve sarayda önemli mevkilere sahipti (Itzkowitz 2000: 53, 51). Kadınlara gelince, A. Mithad döneminin en önemli kişiliği Fatma Aliye (1862-1936) Osmanlı kadınları/kızları tabirini Müslüman-Türkler için kullanıyordu.[67]

Bir içtimaiyatçı olarak Nezihe Muhiddin, 1918'de Mondros Mütarekesi[68] günlerinde, Türk unsuru ile gayrimüslimler arasındaki ilişkileri ele aldığı "Türk 'Irkı ve 'Adem-i Merkeziyyet" başlıklı yazısında, Osmanlılığın birbirine benzemeyen unsurların alaşımı olduğunu vurguladı:

> 'Osmânlılık, dinî, 'ırkî birçok nikât-ı nazardan [bakımdan] yek-dîğerine [birbirine] benzemez. 'Anâsırdan müteşekkil bir halîta-i gayr-i mütecânisedir [türdeş olmayan bir alaşım/karmadır].[69]

M. Z. Pakalın'a göre Osmanlı ismi "sair cinsiyetlere mensup olan tebaaya da" verildiği halde, Osmanlı ülkesindeki Hıristiyanlar "Osmanlı tabiriyle Türkleri ve Müslümanları kastetmişler, kendilerini Osmanlı addetmemişlerdir" (Pakalın 1993, 2: 738). "Osmanlı anasırı" tabiri yazında Balkan Harbi'nden (1912-3) sonra değişti. İktidardaki İttihad ve Terakki Cemiyeti'nin milliyetçi/Türkçü siyasalar izlemesinin ve Balkanlar'da etkin olan milliyetçilik rüzgârının sonuçlarından biri olarak, Türk münevverlerince daha çok Osmanlı Türkleri tabiri tercih ediliyordu. Böylece Müslüman-Türkler dışındaki etnik unsurlar ve gayrimüslimler "'anâsır-ı sâ'ire"[70] (diğer unsurlar), "anâsır-ı muhtelife" (çeşitli unsurlar) ya da "anâsır-ı gayr-i müslîme"[71] (gayrimüslim unsurlar) olarak adlandırılıyordu. Bu tarih, Osmanlı toplumunun farklı din-etnik kökenli topluluklarının ayrıştığı, Türkçülüğün güçlendiği, bir bakıma Osmanlılığın "çözülmeye" başladığı bir zaman dilimine denk düşüyor. Müslüman Türk münevverlerinin dilinde yaygınlaşan bu "ötekileştirme" unsuru, Osmanlı siyasal kültüründe gayrimüslimleri ve etnik öge-

leri dışlama tutumuna da işaret ediyor. Osmanlı toplumunun etnik/dinsel yapısı, Osmanlı Hıristiyanlarının (Zürcher 2001: 64), farklı din ve etnik kökenli grupların iktidarla ve Müslüman toplumla ilişkileri incelenmeyi bekliyor.[72]

Muhiddin'in Osmanlı ülkesindeki etnik ve gayrimüslim unsurlara karşı tutumu nasıldı? Yukarda sayılan özelliklerle uyum içinde miydi? Muhiddin'in bu alandaki tutumu ikircikli dir. 1912-3 civarında, yukarda anılan konuşmalarında Hıristiyan milletlerle Müslümanların eşit addedilmeyişini kınıyor, devletlerarası hukukun eşitlik temelinde olması gerektiğini savunuyordu. Hak ve vazifeler karşılıklı ve eşitlik temelinde olmalıydı. Halbuki Osmanlılar Avrupa'nın hatta Amerika'nın elinde oyuncak haline gelmişti. Memleketin felaketlerinin kaynağı olan bu uluslararası eşitsiz durum "millî 'izzet-i nefsimizi" aşağılıyordu ve "ırkî seciyelerimiz" bozuluyordu. Ülkemize "beş parasız gelip burada zengin olan ecnebîler" ise vergi vermekten bile muaftı ve milli ahlakın bozulmasında önemli rol oynuyorlardı. Bunlara karşılık Muhiddin'in önerdiği çare Osmanlı Müslüman-Türk unsurun iktisaden güçlenmesini sağlamak ve bunun için gayrimüslimlerin mallarını boykot etmekti. Çünkü "'Osmânlılığın inhilâli [dağılması] ile en evvel mahkûm-i inkırâz [yok olmaya mahkûm] olan Türk 'unsurudur". Türk unsurunun iktisaden güçlenmesi için Müslüman ve Türk kadınlarını gayrimüslimlerden alışveriş etmemeye, bir tür boykota çağırıyordu.

Bu görüşleri eleştirilere de yol açtı. Muhiddin'in konferans verdiği günlerde *Kadınlar Dünyası*'nda Nezihe Muhiddin'in iktisadi ve siyasi bağımsızlık siyasalarını eleştiren yazılar yayımlandı.[73] *Kadınlar Dünyası*'nın yazarlarından Emine Seher Ali, "Biz, sevgili Nezîhe'mize i'tidâl [yavaşlık/yumuşaklık] tavsiye ederiz," diyor; genç, "âteşîn [ateşli] hânım kızımızın... 'asabî[74] nutukları"nı aşırı buluyor; Nezihe Muhiddin'in kadınlıktan uzaklaştığını ve gayrimüslim unsurların kadınlarına sataştığını belirtiyordu. Hele kadınları Avrupa ile mücadeleye çağırması, ilmi Batı'dan alacağımız için büsbütün yanlıştı. Nezihe Muhiddin dergiye cevap olarak yazdığı yazısında, konuşmasının gayrimüslimlere sataşmak amacı taşımadığını açıkladı. Ülkedeki Hıristiyan vatandaşların refah ve mutlulukları için çalışmasının hak olarak görüldüğünü ve buna herhangi bir itirazda bulunmadığını; üstelik Müslümanların iktisadi girişimlerini gayrimüslimlerin de takdirle karşılayacağını belirtti. Nezihe Muhiddin, dergiye mektup olarak gönderdiği yazısında "Evvelâ kendi şahsiyyetimiz! Kendi 'unsurumuzun te'âlîsi!" diye-

rek Türk-Müslüman unsurunun iktisaden gelişmesini savundu. Muhiddin'e göre, Osmanlı devletinin o gün içine düştüğü siyasi ve iktisadi buhrandan kurtuluşun yolu "ırka dayalı şahsiyetimize ve milli kimliğimize" inanmaktan geçiyordu:

Hıristiyân vatandaşlarımız refâh ve sa'âdetleri için çalışırlarken biz kendimizde bir hakk-ı iğbirâr [karşı koyma hakkı], bir fikr-i i'tirâz bulduk mu? Çünkü hakka ser-fürû' etmemek [saygı göstermemek] imkânsızdır. Bizim bu haklı teşebbüsümüzü hak-şinâs vatandaşlarımızın takdîr edeceği şübhesizdir. ...

İşte yine tekrâr ediyorum. Evvelâ; kendi şahsiyyetimiz! Kendi 'unsurumuzun te'âlîsi! Bundan başka bizi halâs edecek [kurtaracak] vâsıta yoktur. ...

İşte bu kuvvet, şahsiyyet-i 'ırkıyyemize [ırkımızın özelliklerine], hüviyyet-i milliyyemize [milli kimliğimize] tapmakla artacaktır.[75]

Muhiddin'in "Konferans"ında Bizans'ın ahlak ve toplum düzeninin "tefessüh etmiş" (yozlaşmış) olduğunu vurgulaması da saldırgan milliyetçi çizgisinin bir devamıdır. Muhiddin'in bu yazılarında, tüm "ateşli" ifadelerine karşın belirli bir tereddüdü de görmek mümkün. Anasıra karşı uzlaşmaz, ayrımcı, dışlayıcı bir tutum alıp ardından –belki kendini suçlu hissederek– geri çekilmesinin, bu ikircikliliğin başka örneklerini göreceğiz. Öte yandan bu tartışmada "Türk unsurundan" kadınların Nezihe Muhiddin'i desteklediğini yine aynı dergiye gönderilen Fehamet Handan imzalı mektuptan anlıyoruz:

İşte ben Nezîhe Muhlis Hânım hemşîremin o gür sesine saffet-i kalbim [temiz kalbim] ve nahîf sesimle iştirâk edip bütün İslâm hemşîrelerime bir daha: kaba, saba da olsa zâde-i tab'ımız [kendi ürünümüz] olan mahsûlât ve ma'mûlâtımızı giyelim bu da olmazsa alışverişimizi sırf, evet sırf Müslimânlara hasredelim diyor(um)...[76]

Muhiddin'in Osmanlı unsurlarına karşı tutumunun öteki veçhesi ise ılımlılıktı. Muhiddin'in 1912-22 yılları arasında etnik ve gayrimüslim unsurlara karşı tutumunun –en azından görünen yüzünde– defansif, eşitlikçi, çoğulcu özellikler taşıdığını ileri sürebiliriz. Genel olarak, etnik çoğulluğu reddetmediğini, ırkçı antropolojiye ve şoven milliyetçiliğe özgü kalıplar içinde konuşmadığını görüyoruz. "'Irkî seciyyemiz", "Türk 'ırkı" ifadelerindeki "ırk" sözcüğü, kullanıldığı gün itibariyle düşünürsek, ırkçı antropolojiye özgü "kan-soy üstünlüğünü" değil, Türk unsurunu diğer etnik unsurlardan ayrıştırmak, belirginleştirmek içindi. 1913'teki konuşmalarında "biz Osmanlılar, bilhassa Müslümanlar" vurgusu dikkat çekiyor. Ayrıca gayrimüslim unsurlarla Türk-Müslümanlar arasındaki ilişkiyi "kardeşlik/akrabalık" gibi terimlerle betim-

lemesi de Muhiddin'in ılımlı ve çoğulcu yaklaşımını gösteriyor:

> Hem niçin ecnebîlerden alışveriş etmeyelim cümlesi bu kadar bâ'is-i endîşe ve münâkaşa [kaygı ve tartışmaya neden] olsun? Her 'unsur-ı müstakil [bağımsız unsur] bir şahsiyyet-i ictimâ'iyye [toplumsal kişilik] değil midir? Her ferd evvelâ şahsın devâm ve bekâsına hâdim [yararlı] olur. Bu kânûn-ı tabî'î lâ-yezâldır [sonsuzdur], lâ-yetegayyerdir [değişmezdir]. Bundan Hıristiyân vatandaşlarımız neden mugber [gücenmiş/küskün] olsunlar? Menâfi'-i ma'kûse [zıt çıkarlar] ba'zân en samîmî kardeşlerin bile ellerini birbirinden ayırır.[77]

Ancak belirtmek gerekir ki, konuşmalarında, vatanın asıl sahiplerinin Türk-Müslümanlar olduğu tavrı, örtülü bir motif olarak varlığını sürdürdü. Muhiddin'in, 1913 yılında Osmanlı unsurlarına "yüce bir yer" veren, "her kavme şeref, muhterem bir mevki' verecek derecede yüksek olan millî ve ictimâ'î hayâtımız"dan[78] övünçle söz edişi de, Parla'nın deyişiyle "asıl sahiplik" (1992: 207) iddiasının, Osmanlı imparatorlukçu narsisizminin izlerini taşıyordu. Bu bakımdan, etnik unsurlar ve gayrimüslimlere ilişkin söylemin altında yatan anlam katları "ötekileştirme"yi (Kandiyoti 1991: 7-9) ve dışlayıcı-etnik milliyetçiliği içeriyordu.

Muhiddin'in ılımlı yaklaşımı 1918'deki bir makalelerinde daha da belirginleşir. Mondros Mütarekesi'nin imzalanmasından iki gün önce yayımlanan bir makalesinde, Muhiddin'in Osmanlı unsurlarına yaklaşımında adem-i merkeziyetçiliği savunması yönünde önemli bir değişim görülüyor. Bu değişim, büyük olasılıkla Osmanlı devletinin harb-i umumiyeden yenilgiyle çıkmasına, yaşanan "felaketlere", "hüsrana" ve "buhranlara" bağlıdır. Muhiddin, Sabaheddin Bey'den (Prens) etkiler taşıyan bu yazısında, anasır-ı Osmaniye/Osmanlı unsurları için, "adem-i merkeziyet"i yani yerinden yönetimi, merkezi devletten bağımsız örgütlenme hakkını savunuyordu. Muhiddin yazısında adem-i merkeziyetin en çok Türk ırkına yarayacağı görüşündeydi. Hükümeti Türklüğe karşı "ihmâl ve lâ-kaydî" içinde olmakla ve yozlaşmakla eleştiriyordu. Muhiddin'e göre unsurların hükümetten meşru haklarının tanınmasını istemesi denli doğal bir şey olamazdı. Bu hak talebini Osmanlılığa karşı bir darbe olarak görmek aslında Osmanlılığa darbe indirmekti. Osmanlılığın birbiriyle türdeş olmayan unsurlardan oluşan bir alaşım olduğunu vurguladı: "Her unsur bir sosyal varlıktır." Sorun bu unsurların hak ihtiyaçlarını şimdiye kadar görmezlikten gelen "tarz-ı idâre"deydi. Muhiddin, aynı günlerdeki bir makalesinde anasırı birbirine bağlayan ilişkiler üzerinde duruyordu:

Ermenî'yi, Kürd'ü, Türk'ü, 'Arab'ı ve'l-hâsıl bütün 'anâsırı yek-dîğerine [birbirine] bağlayan birçok revâbıt [ilişkiler] vardır. Bu râbıtalar rûhunu, kuvvetini müşterek ve 'umûmî birtakım menâfi'den [yararlardan] iktibâs ediyor [aktarıyor]. Binâ'en'aleyh yaşamak ve kuvvetlenmek kâbiliyyet ve isti'dâdı vardı. Ancak bu kâbiliyyete mu'ayyen bir cereyân vermek, dîğer taraftan bu cereyânı takviye edecek yeni yeni memba'lar meydâna getirmek lâzım idi.[79]

Muhiddin'in Osmanlı unsurlarına ılımlı yaklaşımını gösteren ikinci makalesi İstanbul limanına 13 Kasım 1918'de İngiliz, Fransız, İtalyan ve Yunan gemilerinin teşkil ettiği 61 parçalık İtilaf filosunun (Kocatürk 1988: 7) demir atmasıyla başlayan İstanbul'un işgali günlerinde yayımlandı. Bu makaleyi İtilaf kuvvetlerinin işgali altındaki İstanbul'da yazmasının bu tutumuna etkisi olmuş mudur? Bu etkiyi gözardı etmemek gerekiyor ancak kanımca, bu makale, Muhiddin'in daha önce de gördüğümüz Osmanlı anasırı karşısındaki tereddüdünün bir başka örneğini oluşturuyor. Kaldı ki Muhiddin bu makaleyi İtilaf kuvvetlerinden bazı subayların Türk kadınlarına hakaret etmesini kınamak için kaleme almıştı. Muhiddin burada bir anlamda özür diler gibi, 1915 Ermeni Tehciri'ni[80] "Ermeni faciası" olarak niteliyor; yayın hürriyeti bulan her Türk'ün bu faciayı ve Rum tehcirini gündeme getirdiğini ve Hıristiyan unsurlarının zulüm ve felaket görmesinin hesabını sorduğunu vurguluyordu. Muhiddin artık Osmanlı unsurlarını "'â'ile-i 'Osmâniyye" olarak adlandırıyor, Büyük Savaş'ta kaybedenler olarak mağdur ve mutsuz bir durumda olduklarını belirtiyordu. Oysa bir aile gibi felaketi ve sevinci paylaşmaya hazırlanırken, Ermeni milletinin gösterdiği sükunet ve samimiyete karşılık Rum kavminin "çirkin gösterilerde"[81] bulunduğunu ileri sürüyordu:

> Bu memleketde hakk-ı kelâm [söz hakkı], serbestî-i matbû'ât [yayın hürriyetinin] şemmesi [pek azını] duyan her sâhib-i kalem ve müştâk-i hakîkât [hakikati savunan] ilk hukûk-i müdâfa'aya atıldıkları gün evvelâ zulm ve felâket gören 'anâsır-ı Hıristiyâniyyenin hukûk-i magsûbesini [gasp edilmiş haklarını] sormaya şitâbân oldu [koştu]. Evvelâ Ermenî fâci'asını, Rûm tehcîrini [göç ettirmesini] mevzû'-i bahs [söz konusu] eyledi. 'Acabâ bu bâdirede Türk'ün gördüğü zulm daha mı hafîfdi?.. Demek Türk 'unsuru, 'anâsır-ı sâ'irenin hukûkunu kendininkine takdîm [öne geçiriyor] ve tercîh eyliyor.
>
> ... bizler daha ziyâde mağdûr ve bed-bahtız. Bizler ya'nî 'â'ile-i 'Osmâniyye felâketimizi de, sürûrumuzu [sevincimizi] da mütesâviyen [eşdeğerde] paylaşmaya hâzırlanırken, Ermenî milletinin gösterdiği sekinet [sakinlik] ve samîmiyyete mukâbil Rûm kavminin izhâr ettiği çirkin nümâyişler, zebûn-küşâne [düşkünü ezen] harekât karşısında büyük bir hayret ve istigrâb [şaşkınlık] içinde kalıyoruz.[82]

Muhiddin'in konferanslarındaki bir başka önemli açılım, Nükhet Sirman'ın belirttiği gibi "iktisadi kadın"[83] rasyonalizmini yaygınlaştırma hedefiydi. Avrupa'da on birinci yüzyıldan itibaren feodal sistemin bozulması ile birlikte eski iktisadi yapının gücünü yitirmesi (Mardin 1985: 619) ve sanayileşmenin sonuçlarından biri Batı'da Parla'nın deyişiyle, "iktisadi adam" (homo economicus[84]) rasyonalizminin (1992: 79) gelişmesidir. Osmanlı yönetiminde iktisadi düşüncenin gelişiminin on dokuzuncu yüzyıla uzandığını (Mardin 1985) göz önüne alırsak Muhiddin'in bu yöndeki çabalarını anlayabiliriz. Muhiddin bu ideolojiyi kadınlar yönünden benimsedi, Osmanlı toplumunda "iktisadi kadın" normunu yaratmayı hedefledi. Çalışan, üreten, rasyonel, eğitim görmüş, meslek sahibi, siyasal ve toplumsal hayata tam olarak katılan kadın, Nezihe Muhiddin'in idealindeki kadın kimliğini oluşturuyordu. Muhiddin'e göre, Osmanlı devletinin ağır yenilgiler aldığı ve "yok olma" tehlikesiyle karşı karşıya kaldığı 1910'lu yıllarda, siyasal bağımsızlığın yeniden kazanılması Müslüman-Türk unsurunun iktisadi faaliyetlerini geliştirmesine bağlıydı. Muhiddin'in 1912-13 konuşmaları, Batılı kapitalist girişimci rasyonalitenin savunusuydu. Dönemin zor siyasi koşullarından çıkış yolu olarak iktisadi yaşamın güçlendirilmesini, Osmanlı Türk unsurunun ticaret ve sanayi yaşamına girmesini öngörüyordu. Milli iktisadın güçlenmesi için 1912-13 yıllarında kadınlara verdiği konferanslarıyla kadınlarda iktisat nosyonunun ve bilgisinin gelişmesini hedefledi.[85] Bu yıllarda İttihat ve Terakki'nin önayak olduğu "Müslüman Boykotajı" (Toprak 1995a: 107-11) başladı. Nezihe Muhiddin kadınlar cephesinde bu boykotun eylemcisiydi.

On dokuzuncu yüzyılın son çeyreğindeki Osmanlı toplumunu düşünürsek, çoğu kültürel kurumuyla ve yaşam biçimiyle Batı'nın, İstanbul'da yaşayan Müslüman kadınların yanı başında olduğunu görebiliriz. Batı, yaşıtları olan erkekler gibi Avrupa'ya öğrenci olarak gönderilmeyen[86] Osmanlı ve Türk kadınlarının büyük çoğunluğu için Beyoğlu idi. O gün "Beyoğlu" ile tanımlanan kavram gayrimüslimlerin Batı normlarına göre yaşamalarıydı. Gayrimüslimlerin, Tanzimat'tan sonra kazandığı sosyal haklar sonucu Pera ve Beyoğlu'nda kendi âdet ve serbestiyelerine göre yaşamaları, kadınlarının giyimi, erkeklerle birlikte sosyal mekânlarda yaşama ve eğlenme biçimleri, Batı tipi yaşamı Osmanlı kadınlarının çok yakınına taşımıştı. Muhiddin'in gayrimüslimlerin yaşamını kültürel yozlaşmayı getiren bir unsur olarak gördüğünü 1925'teki bir yazısından anlıyoruz. Burada Muhiddin'in yalnızca bü-

tüncül olarak gayrimüslimlere ahlaki düşüklük atfetmekle kalmayıp aşağılayıcı ifadeler kullanması dikkat çekicidir. Bu noktada Muhiddin'in milliyetçiliğinin ırkî, şoven uzanımları ortaya çıkıyordu:

(Beyoğlu'nda) gâlîz [kalın] bir Ermenî cildinden tereşşuh etmiş [yayılmış] kirli bir ter kokusundan, mağşûş [karışık] bir Levanten nefesine kadar ve her şey mevcûddur.[87]

Aynı biçimde, aydınlar ve muhalefet üzerinde Kemalist iktidar tarafından yoğun baskı uygulanan günlerde (1925) Şeyh Said'in şahsında Kürtleri aşağılaması da bu tutumunun başka bir örneğiydi:

Fakat çok teşekkür olunur ki, Türkiye'de 'asırlardan beri devâm eden muhâfazakârlık - teceddüd-perverlik [yenilikçilik] mücâdelesinde ilk def'a olmak üzere ikinci ve hayırlı kuvvet galebe çalmıştır. Artık, mâzînin hâtıraları, tekrâr cânlanmamak üzere târîhe intikâl etmiştir. Bundan sonra eskinin hortlamasına imkân yoktur. Şeyh Sa'îd'in menfûr [iğrenç] 'isyânı, irticâ'ın cân çekişirken kıpırdanmasıydı. Cumhûriyyet'in kudretli eli, uzaması muhtemel bu ihtizârı [can çekişmeyi] kısa kesti.[88]

Cumhuriyetçi Milliyetçilik: Ulus İnşasında Kadınlar

Osmanlı İmparatorluğu'nun başkentinde, İstanbul'da üst düzey bir bürokratın kızı olarak yetişen ve Saray'a, dolayısıyla güce yakın yerde duran Nezihe Muhiddin'in eğilimleri ve düşüncelerindeki değişim hem dönemin özgül koşullarının, hem de kadın çizgisindeki devamlılık ve değişimin izdüşümünü yansıtıyor. Nezihe Muhiddin'in feminist çizgisinin Osmanlı ve Türk hareket-i nisvanında Osmanlıcılıktan milliyetçiliğe geçişi temsil ettiğini ileri sürmek abartılı olmayacaktır. Bu çizginin Osmanlı Erken Dönem kadın hareketinden farklı yönlerinden biri, Erken Dönemin öncülerinin imparatorlukçuluğuna karşılık olarak milliyetçiliği benimsemesi ve "kadınlık mefkûresi" ile milliyetçiliği bağdaştırma çabasıydı. Muhiddin'in görüşleri etkin olduğu dönem içinde imparatorlukçu Osmanlıcılıktan, ulusçu Türkçülüğe dönüştü. Muhiddin Cumhuriyetin kuruluş günlerinde "kadınlık mefkûresi" için mücadelede stratejisini, uluslaşma sürecine kadınların katılımını sağlamak ve bu katılımın getirdiği güç alanında kadınların eşitliğe, mevkiye ve güce kavuşması olarak belirledi. Fatma Aliye ve kuşağının oluşturduğu "İslam kadını" kavramı, Birinci Dünya Savaşı'nın son yıllarında Nezihe Muhiddin'in referans çerçevesinde "Türk kadını"na dönüştü. Nezihe Muhiddin'e göre Türk kadını kavramını dolduran kadın,

dinsel hurafeler yerine Avrupa'nın ilim ve irfanından yararlanarak akılcılığı ve laikliği benimsemiş, kendi haklarının bilincinde olan ve haklarını kazanmak için çalışan, ülkenin iktisadi ve siyasi meselelerini bilen ve çözümler üretmeye çalışan, memleket meselelerine sahip çıkan, kamu alanında, karar mekanizmalarında yerini alan kadındı. Bunları yaparken ulusal kimliğinden, milli ahlakından taviz vermemeliydi. Nezihe Muhiddin'in ulus imgeleminde kadın, erkeklerle eşit haklara sahip, özgür, yaratıcı bir bireydi. "(Cumhuriyet) inkılabımızın verdiği büyük fırsatla" (*Türk Kadını*, 7: 71) kadınların ilerleme olanağı bulması, her türlü medeni ve siyasal haklara sahip olması, milletin ve Cumhuriyet'in inşasında etkin olarak, güç alanında yer edinmesi için Kadınlar Halk Fırkası'nı kurmak istedi. 3-5. Bölümlerde daha yakından göreceğimiz üzere KHF bir grup aktivist ve aydın kadının hem kadın alanında, hem de buna bağlı ulusal inşa alanında siyasal ve toplumsal gücün paylaşımı talebiyle ortaya çıkmıştı. Muhiddin Kemalistlere karşı kadınlar başta siyasal haklar olmak üzere tüm haklara kavuşmadıkça inkılabın başarıya ulaşamayacağını ve tamamlanamayacağını savundu:

> Memleketimizin daha mesut yaşaması, büyük inkilabımızın kuvvetle yürümesinde kadının yükselmesi en mühim şartlardan biridir. (*a.g.e*, 11: 74; *ab*)

Kadınların üreten, çalışan, kendine bakmaya muktedir bireyler olmalarını, kadınların kendileri olmalarını istiyordu. Ancak bu şekilde kadın bağımsızlaşacak, "tufeyli" durumundan kurtulacak, toplumun her alanına etkin bir biçimde katılacak ve siyasal yaşamda yer alabilecekti. Muhiddin'e göre, kadınların eşit bireyler olarak iktisadi ve sosyal yaşama katılmalarıyla ulusun inşası ve kurtuluş mümkün olacak, inkılaplar başarıyla tamamlanacaktı.

Genel bir değerlendirmeyle, Muhiddin'in Osmanlı unsurlarına karşı tutumu, daha önce de belirttiğimiz gibi, belirgin bir tereddüdü, "bir adım ileri, iki adım geri" çizgisini barındırıyordu. Aşırı, taşkın bir milliyetçilik ile ılımlı ve çoğulcu bir tutum arasında kararsız bir tavır alıştı bu. Ülkenin güçlü bir konumda olduğunu hissettiğinde daha saldırgan bir millliyetçiliğe, buhran dönemlerinde ve "felaketler"de ise katılımcılığa yaklaştığını öne sürmek mümkün. Öte yandan, imparatorlukçu Osmanlıcılığı ve vatanperverliği zamanla kültürel milliyetçiliğe dönüştü. Buna karşılık Cumhuriyetçi milliyetçiliğinde belirleyici öge ulus inşasına kadınların katılımı hedefidir. Edebi çalışmalarında ortaya

çıkan, erkek-şovenizminin uzantısındaki saldırgan milliyetçi ifadelere değindik. Kısası, yer yer aksi yönde uzanımlar taşısa da, Muhiddin'in esas olarak, II. Meşrutiyet döneminde defansif milliyetçiliğe, Cumhuriyetin kuruluş yıllarında ise ırkî milliyetçilikten daha çok "kültürel milliyetçiliğe" yakın durduğu görüşündeyim. Ve siyaseten laisizmi de içeren bir liberalizmi benimsediğini düşünüyorum.

Muhiddin, İttihat ve Terakki ve Siyasette Tarafsızlık

Muhiddin 1912'de, devlet rejimi olarak "saltanat-ı meşrûta"yı[89] öteki deyişle meşrutiyeti savunuyor, kadınları, "büyük Osmanlılığın önemli bir unsuru"[90] olarak görüyordu. Muhiddin'in mutlakiyetçiliğe karşı olduğunu, II Abdülhamid'in "istibdâd" rejimini şiddetle eleştirdiğini biliyoruz (*Türk Kadını*, 25: 85-6). "İstibdâd" devrinden sonra II. Meşrutiyet'in hürriyet ortamını getirmesini övgüye değer buluyor, meşrutiyetin herkese "'aşk-ı vatan ve 'aşk-ı hürriyyet"i tattırdığını vurguluyordu. "Kıymetdâr Bir Teşvîk" başlıklı bir makalesinde "devr-i mes'ûd-i hürriyyet"te milletleri güçlendiren birlik, uzlaşma ve topluluk ruhunun belirmesini kutluyordu. Muhiddin, "Müslimânlar birleşiyor, birbirlerine elini uzatıyor, artık terakkîye mâni' kalmamıştır," diyordu. Esirgeme Derneğine ve vatanperverlik amacıyla kurulan cemiyetlere kadınefendilerin "himâye ve şefkatini" cömertçe sunmasını birliği, kardeşliği, toplumsal dayanışmayı güçlendiren önemli bir gelişme olarak değerlendiriyordu.[91] Muhiddin meşrutiyetin bir "tarz-ı idâre" olarak toplumsal yaraları iyileştirmede bir araç olduğunu sık sık vurguladı. Muhiddin'in siyasi irade için öngördüğü "temiz eller" ilkesi bugün de geçerliliğini koruyor. Bu yaklaşımını 1912'deki "Hitabe"sinde ve 1918'deki bir makalesinde görebiliriz:

> Efrâd ü akvâmın [fertlerin ve kavimlerin] nâ'il-i refâh ve sa'âdet olmasına [refah ve saadete kavuşmasına] hâdim [hizmet eden] sa'y-i zâtîsinin [kişisel çalışmalarının], şerâ'it-i hâzıra-i ictimâ'iyyenin [bugünkü toplumsal koşulların] müsâ'ade edebileceği bir hayât-ı serbestî dâhilinde hüsn-i cereyân ve âheng-i insicâmını [uyumlu gidişini] te'mîn eden en muvâfık usûl-i idâre, hedefe vusûl [ulaşmak] için en emîn, en sâlim bir vâsıtadan 'ibâret olan meşrûtiyyetden ve bunun beş senelik hayâtından 'acabâ lâzım olduğu kadar istifâde ettik, feyz alabildik mi? Evet, tekrâr edeyim, meşrûtiyyet hîçbir vakit bir gâye değil, fakat gâyeye vusûl için bir vâsıtadır. Biz meşrûtiyyet vâsıtasını ıslâhât-ı hakîkiyye için kullanmaz isek bu, ancak bizi bir müddet-i muvakkata [geçici bir süre] için bir inkırâz-ı siyâsîden [siyasi çöküşten] kurtarabilir. ("Hitabe")

Meşrûtiyyet vâsıtadır. Bu mukaddes vâsıtayı şeh-râh-ı necâte sâ'ik [kurtuluş hedefine sevk eden büyük yol] olarak kullanmak, necîb [soylu], hakîkî vatan muhabbetiyle meşbû' [dolu] 'ulvî [yüksek], 'aynı zamânda sâhib-i liyâkat ve fetânet [akıl] sâhibi olan dimâğların tahrîk ettiği temiz ellere müyesser olur [uygun düşer].[92]

Kadınlar Dünyası'nın 1913'te Nezihe Muhiddin'i –İttihat ve Terakki'yi kastederek– "siyasi partilere yakın olmakla" eleştirdiğini ve Muhiddin'in yanıtını görmüştük. Kitabında, İttihat ve Terakki Kız Sanayi Mektebi'nin kapanmaması için dönemin iktidar partisinin (İttihat ve Terakki'nin) organı olan Nur-ı Osmaniye Kulübü'nün desteğini aldığı yıllarda da siyasal tarafsızlığını koruduğuna değinir. "Kendi mefkûrem" dediği kadınlık mefkûresi için çalışmıştır:

Jön Türk gazetesinde intişar eden [yayımlanan] makalelerle İttihat ve Terakki merkezinden aldığım takdir ve teşekkürnameler sırf kendi mefkûrem uğruna yaptığım fedakârlığımın birer kadirşinaslık [değerbilirlik] nişaneleri oldu. (*Türk Kadını*, 42: 100-1; *ab*)

Muhiddin, 1919'daki bir makalesinde II. Meşrutiyet (10 Temmuz 1908 günü gerçekleştiği için basında "10 Temmuz" olarak anılır) ile "Anadolu kıyâmı [ayaklanması]" olarak adlandırdığı "Millî Harekâtı" karşılaştırıyor ve her ikisinin de "zulme ve istibdâda" karşı bir ayaklanma olduğunu belirtiyor. Ancak meşrutiyet mutlak bir hükümdarın idaresine karşı bir hareketken, milli hareketin başlıca gayesi monarşiye, oligarşiye karşı "milli saltanatı" sürdürmektir. Muhiddin iki hareket arasındaki önemli ikinci farkın, 10 Temmuz'un Rumeli'ye münhasır kalması, milli hareketin ise Rumeli'nden Anadolu'ya kadar bütün Türklüğü kapsaması olduğunu belirtiyor:

Fakat On Temmûz kıyâmının hedefi bir hükümdâr-ı mutlakın idâresine teveccüh ettiği hâlde millî kıyâm, 'ale'l-ıtlâk [mutlaka] hükûmet sisteminin esâsından tebdîlini [değiştirmeyi] hedef ittihâz etmiştir [edinmiştir]. Monarşiye, oligarşiye karşı saltanat-ı milliyyeyi ikâme eylemek [ayakta tutmak] millî hareketin başlıca gâyesidir. Sâniyen [ikincisi] On Temmûz kıyâmı Rûmili'nin asâyişsizlik içinde çırpınan bir iki vilâyetine inhisâr edip [özgü olup] Anadolu'nun bunda hîçbir iştirâki olmadığı hâlde son harekâtda Rûmili'nden Anadolu'ya kadar bütün Türklük muhâfaza-i mevcûdiyyet [varlığını korumak] ve istiklâl nâmına ayağa kalkmıştır.[93]

Muhiddin 1918'deki makalesinde, II. Meşrutiyet rejiminin ve İttihat ve Terakki liderlerinin, idealleri yerine getirmek bir yana, siyasi çı-

kar oyunlarıyla ve yolsuzluklarla ülkeyi felaketlere sürüklediğini yazıyordu:

Şekl-i 'acîb [tuhaf/şaşırtıcı durumdaki] meşrûtiyyetimizin o bir sürü kara gözlüklerini fırka hayâtının o bâ'is-i felâketimiz [felaketimize neden] olan mühlik [öldürücü] ihtirâslarını zikretmeye [belirtmeye] hâcet var mı?. ..

'Abdülhamîd devrinde halkı bîzâr eden [bıktıran] jurnalcilik, nefy ü tagrîb [sürgünler], rüşvet, keyfî mu'âmelât gibi ahlâksızlıklar son on sene zarfında tarz-ı idârenin sırf ismi değişerek 'aynı sûretde, belki daha mühlik [yıkıcı] bir şekilde temâdî etti [süregeldi]. ...

Bugün sebeb-i edbâr ve izmihlâl [bahtsızlığın ve yok olmanın nedeni] olarak ta'n ü teşnî' edilen [yerilen ve ayıplanan] Tal'atlar, Enverler biraz ahlâk sâhibi olsa idiler bugünkü kadar zelîl [aşağılanmış] ve 'âciz bir vaz'iyyetde kalmayacak idik. ...

Şunu demek isterim ki hükûmetin ismini değiştirmekle senelerce kökleşmiş, kol budak salmış olan ahlâksızlık nüveleri ifnâ [yok] edilemez ve nitekim edilemedi. ...

En evvel temennî edeceğimiz mes'ele şu köklü ahlâksızlıklarımızdan bir ân evvel te'arrî-i nefs [nefsimizi kurtarma] çârelerini bulmaktır.[94]

Bu yazıda Muhiddin'in İttihat ve Terakki önderleri Talat Paşa (1874-1921) ve Enver Paşa'yı (1881-1922) kastettiği görülüyor. Muhiddin'in her iki devlet adamı için "ahlak sahibi olmadıkları" nitelemesi dikkat çekicidir ve kanımca Mütareke döneminin sosyal psikolojisine özgü, hayli abartılı ve ölçüsü kaçmış ifadelerdir.

Muhiddin 1925'teki bir makalesinde ve *Türk Kadını* kitabında, II. Meşrutiyet idaresinin kadınlara, göreceli de olsa, özgürlük sağlayamadığını belirtiyordu. "Meşrutiyet'in ilk iki yılında" kadınların haklar için harekete geçtiğini belirten Muhiddin, kadınların İttihat ve Terakki yönetiminden büyük yenilikler beklediğini ancak bu beklentilerin düş kırıklığı ile sonuçlandığını vurgular:

Hakkı tanımayan, fikre hürmet etmeyen irticâ, zulmünü en kolaylıkla, en za'îfde îkâ' edebiliyordu [uygulayabiliyordu]. Meşrûtiyyet bile, kadınlarımıza yapılan bu zulmü tahfîf edememişti [hafifletememişti]. Erkekler, meşrutiyyetin i'lânıyla gûyâ kısmen nâ'il-i hürriyyet olmuştular [hürriyete kavuşmuşlardı]; kadınlarımız bu kadar da istifâde edemedi. Ma'e't-te'essüf [ne yazık ki] siyâsî bir sistemin tebeddülünden [şekil değiştirmesinden] 'ibâret kalan meşrûtiyyet hakîkî bir inkılâb [dönüşüm] değildi; bütün mü'essesâtında [kurumlarında] ve kanûnlarında irticâ'ın zâ'il olamayan [tükenmeyen] izleri görünüyordu. İrticâ'ın tahakküm ettiği bir sistemde kadın hürriyyetinden bahsetmek 'abesdi. O devrelerde kadın yine esîr kaldı. Kadının 'umûmî hayâtda lâyık olduğu mevki'i almasını değil, hattâ okuyup yazmasını hoş bir nazarla göreme-

yen bir zihniyyet hâkim oldukça meşrûtiyyetin, kadınlıkta bir inkılâb yaratması imkânı yoktu.[95]

Meşrutiyetin ilk iki senesi kadın; hayatında hayli inkişafla [gelişmeyle] ilerledi... Meşrutiyet, istibdat devrinde ancak kocalarının ve babalarının ismi ile tanınan, sırf erkeklerinin lütfüyle yaşayan esir kadın zümresine, şahsiyetleri öz isimlerinden tanınan içtimai simaları ve mahdut [sınırlı] meslek kadınları zümresini ilave etti (*Türk Kadını*, 32, 57: 92, 112; *ab*).

Bu yazılarına ve *Kadınlar Dünyası* ile girdiği polemiklere bakarak Nezihe Muhiddin'in 1908-18 döneminde İttihat ve Terakki'nin milliyetçi siyasalarını ve saltanat-ı meşrutayı desteklediğini, öyleyse Osmanlı meşrutiyetçiliğini savunduğunu, ancak, "siyaseten tarafsız" bir konumu koruduğunu düşünüyorum. Kanımca Nezihe Muhiddin etkin olduğu dönemlerde, kadın hakları hedefini bir siyasal partiye üye olmaktan daha önemli gördü ve kadınlık mefkuresini ölçüt alabilmek ve eleştirebilmek için siyasal partilerle mesafeli olmaya özen gösterdi. *Kadınlar Dünyası*'na yazdığı mektubunda ve "Hitabe"sinde, "bizim işimiz siyasi fırkalara yaranmak değil", "ayrılıkları, çekişmeleri siyasi fırkalara bırakalım, bize birlik lazım" diyordu.[96] Muhiddin'in İttihat ve Terakki'ye üye olup olmadığını bilmiyoruz, bu yönde bir ifadesi yok ve büyük bir olasılıkla değildi. Ancak, İttihat ve Terakki'nin kadınların eğitimi, Müslüman boykotajı vb. gibi siyasalarının uygulayıcısı olduğu öne sürülebilir. Kanımca, II. Meşrutiyet döneminde Emine Semiye, Selma Rıza, Nezihe Muhiddin ve isimlerini henüz bilmediğimiz kadın kurtuluşçu militanlar İttihat ve Terakki'ye kadın hakları açısından eleştirel yaklaştı. Kadınların özgürlük, eşitlik talepleri belirginleşmiş, toplumsal bir mesele haline gelmişti. İktidarların kadınların konumuna ilişkin reformlarını bilfiil desteklediler. Siyaseten bağımsız bir konumu korumaları, kadın hakları yönünde baskı grubu işlevini üstlenmelerinden kaynaklanmış olabilir. Feministler ve Nezihe Muhiddin II. Meşrutiyet dönemi boyunca kadınların özgürleşmesi ve durumlarının iyileşmesi talebiyle iktidarların uygulamalarını izliyordu.

IV. Büyük Savaş (Harb-i Umumi) ve Kadın İnkılabı

Birinci Dünya Savaşı, Çağlar Keyder'in saptadığı gibi Türkiye için 1923'te sona erdi (Keyder 1995: 101). Savaş yıllarında, kadınların yoğun biçimde işgücüne katılımı önemli bir toplumsal gelişmeye yol açtı. Kadınların savaş nedeniyle, cephedeki erkeklerin yerine "çalışma

sahasına atılması" cinsiyetçi toplumsal yapıyı kadınlar lehine değiştirdi. Bu olgu verilerle de saptandı. *Tanin* gazetesinin 10 Eylül (1917) nüshasındaki başmakale, "kadınların devâ'ir-i resmiyyeye [resmi dairelere] ve ticâret-hânelere, birtakım 'umûmi hizmetlere girmeleri hasebiyle bugün a'kal [en az] 1000 kadar kadının çalışmakta olduğunu ve bunların yalnız müstehlik [tüketici] olmaktan kurtulduklarını ve bu suretle 1000 ailenin emr-i idâresinde kolaylıklar meydâna geldiğini"[97] açıklıyordu. İktisat ve ticaret muallimi Zühtü Bey verdiği konferansta İstanbul'da "umûr-i iktisâdiyyeye [iktisadi işlere] iştirâk eden" 30.000 kadının bulunduğunu belirtti. Savaştan önce 60.000 olan dul sayısının savaş sonrasında sonra 800.000' e ulaştığı tahmin ediliyordu.[98] Bu dönüşümün temelleri, savaşın yarattığı iktisadi koşullara ve II. Meşrutiyet/1908'den sonra kadınların, farklı yapılar içinde olsa da, güçlü talepleriyle kadın haklarını ve feminizmi toplumun gündemine getirmesine dayanıyordu. Emine Semiye, Aliye Esad gibi yazarlar I. Dünya Savaşı sırasında kadınların, askere alınan erkek işçilerin yerine fabrikalarda, işliklerde çalışmaya başlamasını "kadın inkılâbı" olarak değerlendirdi. *Ati*'ye müteşebbis heyet adına Aliye Esad imzası ile gönderilen, Darülfünunlu genç kadınların bildirisinde savaş sonrasında kadınların yaşadığı gelişmeler kaydediliyordu:

> Memleketimizde kadınlık 'asırlardan beri menfî bir vaz'iyyetde bırakılmış, derin bir boşluk içinde kalmıştır. Türk kadınlığını bugünün lâyık gördüğü mevki'-i ihtirâma [yüksek mevkiye] çıkarmak için 'ilmî, edebî, ahlâkî, sınâ'î sâhalarda ibrâz ettiği fa'âliyyetle genç neslin genç kadınlığı yüksek bir seviye-i medeniyyeye is'âda [yükseltmeye] hâdim ve müfîd [yararlı] bir inkılâb fikri yapmak maksadıyla bütün Dârü'l-fünûn tâlibânı [öğrencileri] el ele vermişler, bu uğurda ideal mesâ'î ve fedâkârîye 'azmetmişlerdir.[99]

Emine Semiye I. Dünya Savaşı koşullarında bir "kadın inkılâbı" nın gerçekleştiğini savunuyordu. "Medenî milletler gibi bizde de (kadın inkılâbı)nın başladığına şübhe yoktur... Ve bu inkılâb bir seylâb [sel suyu] şiddetiyle cereyân hâlindedir," diyordu.[100] Kadınlar çalışma sahasına atılarak milletin temel direği haline gelmişti:

> ... (harb-i hâ'il [korkunç savaş]) yüzünden bizde (bir kadın inkılâbı) başladığı inkâr olunamaz. Artık –kadın– çalışmak sâhasına atılmıştır. İhtiyâcın tevlîd ettiği [doğurduğu] bu (çalışıp kazanmak) fâ'idesini (kadın) ince zekâsiyle pek iyi anlamıştır. Bütün mütefekkirimize [düşünürlerimize] borç olan şey de –kadının geçeceği (inkılâb geçit)ini fazîlet çiçekleri serperek ... ihtimâmla sâ'î [çalışan] ve zahîr [yardımcı] olmaktır. –Yeniliklere özenmesi, çalışmak hak-

kındaki hevesi, bâ-husûs [özellikle] açlığa varınca tahammül ve tevekkül göstermesi gibi hasletlere mâlik olan (Türk kadını) milletimizin ihmâl edilemeyecek bir mühim rüknüdür [temel direğidir]. (*ab*)[101]

Buna karşılık, kimi erkek yazarlar "kadın inkılâbını" aile hayatında çöküş olarak niteledi:

Bizde kadınlık 'âlemi bugün mühim bir inkılâb geçirmektedir... Kadınlarımızda 'â'ile teşkîli fikri fevka'l-'âde hüzâle uğramıştır [zayıflamıştır]. Temâsda bulunduğum birçok hânımlarda 'â'ileye karşı bir lâ-kaydî, elîm ve mü'essif bir nefret görüyorum. ... Bugün bi'l-hâssa hayât-ı sa'ye [çalışma hayatına] atılan kadınlarımız ekseriyyetle hôd-pesend [kendini beğenmiş], 'â'ile düşmânı kadınlardır. Ma'îşetlerini şöyle böyle te'mîn eden kadınlar yalnızca nefislerini düşünüyorlar.[102]

Z. F. Fındıkoğlu da 1914 Harbinin kadın meselesi ve aile hukuku üzerinde büyük etkisi olduğunu belirtir ve kadın işçilere ilişkin istatistikleri aktarır. İktisadi yaşamdaki bu değişme kadının içtimai hayata ve idari teşkilata girmesine yol açar. "Memleketin iktisadi ve içtimai hayatına iştirak eden Türk kadını bu sosyolojik amiller dolayısıyla bir başka 'haleti ruhiye' kazanmıştır." Fındıkoğlu, "Türk kadınının erkek gibi 'insan' olduğunu hissetmeye başladığını" belirtir. Kadın gördüğü vazifeye karşılık olarak hak sahibi olduğunu bilinçli olarak düşünmeye başlamıştır (Fındıkoğlu 1944: 704-8).

Ancak, diğer ülkelerde de olduğu gibi, savaşın hemen ertesinde kadınlar işten çıkarılarak yerine cepheden dönen erkekler alınmaya başlandı. Aliye Esad bu haksızlığı şiddetle eleştirdi:

'Asırların ihmâlkâr ellerinde unutulan kadınlık son günlerin buhrânları arasında biraz hayât ve hak eseri gösteriyordu. Fakat ne yazık ki her teşebbüsü yıkan karârsızlık ve haksızlık bu küçük hayâtda da kendisini gösterdi ve kadınlığa dün bahş ettikleri hakkı bugün ellerinden aldılar. Kimsesiz kalan bir kadın ma'îşetini te'mîn edebilmek için iktisâdî hayâta atılmaya mecbûrdu. Ve bunun için evinden çıkarak dâ'irelere, fabrikalara, mağazalara girdi.

Fakat bugün harbden dönen ve bir kadının yapacağı işlerden daha başka pek çok işler görmeye kâbiliyyeti olan bir erkek o öksüzler, 'alîller [sakatlar] beslemek için kendisine bir iş te'mîn edenin hakkını alıyor... ve dün falân dâ'ireye alınan kadın bugün atılıyor, çünkü yerine erkek alınacaktır.[103]

Büyük Savaş sırasında ve işgal altındaki İstanbul'da, kadınlar çok sayıdaki yardım derneklerinde ve direniş örgütlerinde çalıştılar. Savaş yaralıları için hastanelerde hastabakıcılık yaptılar, yetimler ve yoksullar için yardım sandıkları kurdular. İstanbul'da bu dönemde bulunan,

çoğunda kadınların çalıştıkları yardım derneklerinin gerçeğe yakın bir listesini Tezer Taşkıran verir (Taşkıran 1973: 39). Kadınlar, Milli Müdafaa döneminde (1918-1923) İstanbul'da gizli ya da yarı açık direniş örgütlerinde de etkin oldular.[104]

Türkiye'de 1918-1923 dönemi, devlet yapısından başlayarak sosyal, politik ve kültürel alanda önemli değişimlerin yaşandığı bir dönemdir. Osmanlı hanedanının ve II. Meşrutiyet'te etkin olan İttihat ve Terakki iktidarının sona erdiği, Anadolu'da ve İstanbul'da işgale karşı direnişin örgütlendiği, Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Milliye Cemiyetlerince yürütülen "cidâl-i millînin" (ulusal mücadelelerin) kazanıldığı, TBMM hükümetinin güç kazanarak siyasal iktidar odağı haline geldiği, eski iktidarın merkezi olan İstanbul ile yeni TBMM Hükümetinin merkezi Ankara arasında siyasal odak çatışması ve çelişkilerin yaşandığı, sürekli değişebilen konum alışlara şahit olunan özel bir siyasi dönemdir.

Kadınlık âleminde 1918-1923 yılları arasında neler oluyordu? Halide Edib, Türk Ocağı'nda 1918'de kurulan "Hars ve İlim Heyeti"nin üyesiydi (Tunaya 1952: 378). Sabiha Zekeriya (Sertel, 1895-1968) *Büyük Mecmua*'da feminizmi savunuyordu (Toprak 1998). Darülfünun mezunu genç kadınlar ve Aliye Esad, Asri Kadın Cemiyeti'ni kurarak *Genç Kadın* dergisini yayımlıyordu. Cemiyetin amacı, "Kadınların bedenen, fikren terbiyesine çalışarak ictimâ'en mevki'ni yükseltmektir."[105] Cemiyetin Genel Sekreteri Aliye Esad, "Memleketimizin buhrânlı, milletin bu 'alîl günlerinde onu seven ve düşünen kızları lâ-kayd kalamazdı," diyordu: "'Asırların ma'nâsız ta'assubu bizi pek haksızca susturmuş, senelerin lüzûmsuz ve mantıksız muhâfazakârlığı kadınlığı pek ağır yaralamış"tı.[106]

Türk kadını nosyonu aydın çevrelerde tartışılıyor, "Türk kadını nasıl olmalıdır?" sorusuna yanıt aranıyordu.[107] *Türk Kadını* dergisi yayımlanıyor, gazete ve dergilerde "kadınlık şü'ûnu" sayfaları açılıyor, eli kalem tutan herkes kadınlık üzerine yazıyordu. Mütareke dönemi ve Milli Müdafaa dönemini de içeren bu yıllar ülkede, başta başkent İstanbul olmak üzere, yabancı askerlerin işgalinin yaşandığı, insanların yolda yürürken başını yerden kaldırmadığı, sefaletin, yoksulluğun yaygınlaştığı zorlu yıllardır. İtilaf devletleri kuvvet komutanlarınca ve hükümetçe uygulanan sansür nedeniyle gazetelerin sayfaları beyaz sütunlarla doludur.[108]

Erkeklerin Feminizmi

Mütareke ve Milli Müdafaa dönemlerinin bir diğer özelliği erkek yazınında "feminizm ve kadınlık" meselesinin tartışılmasıydı. Celal Nuri ve kardeşi Suphi Nuri'nin (İleri) yayımladığı *Ati* ve *İleri* gazetelerinde kadınlara ilişkin tartışmalar başlatıldı. Celal Nuri, Afife Fikret takma adıyla yazdığı "Hânımefendinin Musâhabesi" sütununda –2 Ocak-26 Ağustos 1918 tarihleri arasında 19 makale ile– kadın okurlara gazetenin "kadınlık mes'elesi" ile ilgili olduğu mesajını iletti. Bu mesaj kadınlar tarafından takdirle karşılandı, gazeteye gönderdikleri mektuplarla kadın okurlar bu düşüncelerini ifade ettiler. Suad Mahmud, gazeteye gönderdiği mektupta toplumun kadınlığa karşı büyük bir ilgisizlik içinde olduğunu, buna karşılık *Ati*'nin açtığı "Kadınlığın Âtîsi" sütunuyla "ufak bir kısım" ayırarak da olsa önemli bir adım attığını söylüyordu:

> Bugünkü (Âtî)de, unutulan bu büyük kitlenin efkârına ufak bir kısım ayırmakla onları herkesten daha fazla tanıdığınızı isbât ettiniz. Bu hareketiniz kadınlık 'âleminde hürmetkâr teşekkürlerle karşılanacaktır.[109]

Ati/*İleri* yayın yaptığı altı yıl boyunca (1918-1924) "erkeklerin feminizmi"nin göstergesi haline geldi. Celal Nuri'nin Malta'da sürgünde olduğu dönemde Suphi Nuri tarafından yönetilen gazetede, başyazılarda Suphi Nuri'nin kadınlığın durumunu çözümleyen düzeyli yazıları, diğer erkek yazarların ise kadınlar üzerine 35'e yakın makalesi yayımlandı. Fatma Aliye 1918 sonrasında bu gazetede birkaç makalesi ile göründü; Emine Semiye'nin yazıları *Ati*/*İleri*'de kadın okura ulaştı. Nezihe Muhiddin'in beş siyasi makalesi, bir öyküsü ve edebiyat eleştirisi yayımlandı. Kürsi-i Ati'ye gelen kadın yazıları çoğalınca "Kadınlığın Âtîsi" sütunu açılarak burada kadınların yazıları yayımlandı. Gazetede Halide Edib, Latife Hanım ve Nezihe Muhiddin'e, Kadınlar Halk Fırkası'na ilişkin haberler yer aldı. "Geçen 'Asırda Kadınlık" ve "'Osmânlı Târîhinde Kadın Mes'eleleri" dizi yazıları da 19. yy kadın hayatını –erkeklerin kaleminden de olsa– yansıtmayı amaçlıyordu.

Suphi Nuri'nin "bu buhrânlı, târîhî ve bed-baht günlerimizde" (1919) "Kadınlarımıza Hürmet" ve "Kadınlarımız" (1923) başlığını taşıyan makaleleri dönemin kadın ortamı hakkında bize önemli ipuçları sunuyor. Suphi Nuri anılan ilk makalesinde, "kadınların ahlakı, açık saçık giyimi" üzerine tartışan devrin aydın erkeklerini eleştiriyor, her-

kesin (erkeklerin) tüm dikkat ve faaliyetini vatanı kurtarmaya teksif etmesi gerekirken "vâlide ve hemşîrelerimiz hakkında birtakım fikirler, tenkîdler ileri sürüyoruz. Ve tabî'î kadınlarımızı incitiyoruz," diyordu. Suphi Nuri harp yıllarındaki kadınlığa ilişkin gelişmeleri şöyle anlatıyordu:

Bu felâketli Harb-i 'Umûmî'de erkeklerimiz cebhelerde bin türlü felâketlere ma'rûz iken, zavâllı ve bed-baht kadınlarımız cebhe gerisinde her türlü yalnızlığa, sefâlete, meşâkka [sıkıntılara] rağmen bir taraftan nesl-i âtînin [gelecek kuşağın] terbiyesine hasr-ı vücûd ediyor [kendini hasrediyor] ve dîğer taraftan topraklarımızı ekerek cümlemizi muhakkak bir açlıktan kurtarıyordu. Geçen meş'ûm harb senelerinde bî-çâre [çaresiz] ve za'îf kadınlarımızın neler çektiklerini bilmeyen, görmeyen var mıdır? İşte bu felâket seneleri tabî'atıyla kadınları hayâta, hayât-ı içtimâ'iyyeye doğrudan doğruya ve bir erkek gibi karıştırdı. Erkeklerin yerine kısmen kadınlar geçti. Evvelâ Hilâl-i Ahmer kadınlara büyük bir sâha-i fa'âliyyet açtı. Tarlada işsiz kalan kadın tek başına zira'iyyâtı te'mîn etti. Şehirlerimizde kadınlar mehmâ-emken [olabildiği kadar] erkeklerin yerlerine geçerek dükkânlarda, fabrikalarda, belediyye işlerinde, mü'essesât-ı ticâriyye ve hattâ devâ'ir-i hükûmetde [hükümet dairelerinde] hâyat-ı ictimâ'iyyemizi idâre ettiler. Bütün harb senelerinde şâyân-ı teşekkür bir sûretde her türlü mevâni'e [engellere] rağmen kızlarımız mekteblerine devâm ettiler ve Rüşdî ve İ'dâdî [ortaokul ve lise] tahsîli gören kızlarımızın 'adedi binleri geçti. 'Âlî [yüksek] tahsîl ta'kîb edenlerin yekûnü de şâyân-ı memnûniyyet bir derecede ilerledi.[10]

Suphi Nuri kız ve erkeklerin aynı üniversitede eğitim görmemeleri gerektiğini, kadınla erkeğin aynı mekânda bulunmasının kadınlarda ahlak düşüklüğüne yol açacağını savunan erkek yazarlara karşı "'asrî ve medenî" olmanın tek yolu olduğunu belirtiyordu: "Bizim bildiğimiz bir şey varsa dünyâ ileriye gidiyor. ... Kadınla erkek 'âlemde berâber halk edilmiş [yaratılmış], berâber yaşamış ve berâber çalışmıştır." Gerçekler ve gelenekler dünyanın her yerinde olduğu gibi Türkiye'de ve İslam âleminde kadınla erkeği hep birleştirdiği halde, "Biz neden kadınlarımızı gücendiriyoruz ve onların 'iffet ve sadâkatinden şübhe ediyoruz?" diyordu. Suphi Nuri'nin dönemin erkeklerin feminizmini yansıtan yorumları ve bu alandaki son sözü kadınlara bırakması dikkat çekiciydi:

Kadınsız bir cem'iyyet-i beşeriyye [toplum], bir memleket, bir hükûmet olabilir mi? ... Bizim bildiğimiz bir şey varsa 'asrımız yirminci 'asırdır. Ya'nî kadın ve erkek müsâvât üzre kemâl-i hürriyyetle [tam bir özgürlükle] yaşadığı bir devirdir. ... Türk ve İslâm kadını da bu 'asrın 'avâmil-i mühimmesinden [önemli amillerinden] biri olduğundan dîğer milletler nisvânı gibi bizim nisvâ-

nımız da artık kafes altına konamaz. ... Bu vâdîde beyân-ı mütâla'a, bizden ziyâde 'alâkadâr olan kadınlarımıza 'â'iddir ve son sözü onlara terk ediyoruz. (*agm*)

Suphi Nuri, 1923'teki makalesinde kadınlık hayatında son on beş yıldaki (1908-1923) değişmelerin tablosunu çiziyor. Yazar "bana bu sütûnları yazdıran Avrupalı bir dostumdur" diyordu. Suphi Nuri'ye göre, kadınlar erkeklere oranla daha büyük bir değişme göstermişti. Kentli kadınların eğitim düzeyi yükselmiş, çalışmaya başlamaları ile giyimleri ve yaşam tarzı da değişmişti:

On Temmûz'dan sonra bin türlü dâhilî ve hâricî muhârebeler, felâketler, yolsuzluklara rağmen ma'ârif-i 'umûmiyye kendiliğinden terakkî ve inkişâf eyledi. Kızlarımız mekteblere gittiler. Kız mektebleri çoğaldı. Şehirli kadınların mühim bir kısmı[,] genç 'unsurları okumanın zevkini aldılar. Okumak yazmak ta'ammüm etti [yaygınlaştı]. Romanla başlayan ma'ârif yavaş yavaş edebiyyâta, fünûna, ticârete kadar yükseldi ve kadınlarımız da erkeklerimiz kadar ma'lûmâtlı, okumuş, 'ulûm ve fünûna 'alâkadâr olmaya başladılar. Bu sâyede kadınlarımız resmî ve husûsî dâ'irelerde me'mûriyyetlere ta'yîn edildiler. Ticâret etmeye, hattâ muharrireliğe muvaffak oldular. Hele mu'allime ve 'amele olanların mikdârı çoğaldı. Görülüyor ki iktisâdî mecbûriyyetler karşısında Türk kadınları pek de o kadar silâhsız bulunmadılar. İyi fenâ bir tahsîl gören kadınlarımız iktisâdî zarûretlerin, buhrânların bin türlü îcâbâtına derhâl göğüs gerdiler. Yaşamak ve yaşatmak için mahrûm oldukları erkeklerin yerini tuttular.

Bu iktisâdî mecbûriyyete, 'umûmî tahsîle bir de 'asrî zihniyyeti 'ilâve etmeliyiz. 'Abdülhamîd'den sonra Türkiye ile Avrupa arasında münâsebet başladı ve çoğaldı. Türkler garb kadınlarının hayâtını gördüler, anladılar. Terakkî ve medeniyyetin en mühim 'âmillerinden biri de kadın ile erkeğin berâberce çalışması, yaşaması idi. Türkler kendilerini Avrupa medeniyyetinin pek dûnunda [aşağısında] gördüler ve Avrupalılar gibi ilerlemenin çârelerinden birinin de kadınlarına fazla hukûk vermekte olduğunu anladılar. On Temmûz'dan sonra kızların mektebe gitmelerine, müte'addid kız mektebleri açılmasına râzî oldukları gibi yaşayabilmek için de kadınların me'mûr olmalarına müsâ'ade ettiler. Okumak ve hayâtını kazanmak için tabî'î bir sûretde eski çârşâflar müsâ'id değildi. Zâten kadın modaları garbdan gelmeye, ucuz ve iyi giyinmek için kadınlar Fransız modalarını ta'kîbe mecbûr idiler. Çârşâflar, elbiseler gitgide değişti ve hâricen hânımlarımızın kıyâfeti garb kadınlarınkinin 'aynı oldu. Elbisede başlayan zevk ve tekâmül kadınların hayâtlarına, yaşayışlarına, düşünüşlerine, zihniyyetlerine de te'sîr eyledi.[11]

Suphi Nuri'nin bu makalesi sekiz ay sonra kurulacak olan Cumhuriyet rejiminin kadın hakları programı için önemli bir öneri niteliği taşıyordu. Suphi Nuri kanunlarda kadınlar lehine değişiklikler yapılmasını istiyordu. Milli hâkimiyet ancak kadınların toplumdaki yerini al-

masıyla sağlanabilirdi: "Kadından belediyye â'zâ ve re'îsi, meb'ûs ve vekîllerimiz mutlaka olmalıdır. Ve olacaktır. Bu te'mîn edilmez ise inkılâbımız noksân olur. Hâkimiyyet-i milliyye kuvvetsiz esâslara istinâd eder [dayanır]." Hükümetler kadınların kıyafetlerine, erkekler ile olan münasebetlerine müdahale etmemeliydi. Çağdaş bir toplum ancak böyle yaratılabilirdi. Halk hâkimiyeti her şeyden önce özgürlük ve serbesti demekti:

Artık hükûmet kadınların kıyâfetlerine, erkekler ile olan münâsebetlerine, yeni cem'iyyetin yeni rollerine müdâhale etmemelidir. Zâten bu öyle bir 'asrî mecbûriyyetdir ki hîçbir kuvvet kadının terakkîsine mâni' olamaz. Olsa olsa te'hîr eder, işkal eyler [güçleştirir]. Fakat halk hâkimiyyeti demek her şeyden evvel hürriyet ve serbestî demektir. Hür olmayan insânlar hâkimiyyet-i milliyyeyi te'mîn edemezler, yaşayamazlar. Bizim kadınlarımız garb kadınlarının hukûkuna salâhiyyetine, mevki'ne mâlik oluncaya kadar mücâdelelerine devâm edeceklerdir. Bu mücâdele kanûnî, us[û]llü ve fakat dâ'imî olacaktır ve her gün biraz daha ziyâde kuvvet bulacaktır. (*agm*)

Kadınlığın Âtîsi

Ati gazetesinde, 1919 yılının ilk ayında, kadınlık ile ilgili kamuoyunun ilgisi sonucu "görülen lüzûma binâ'en" açılan "Kadınlığın Âtîsi" sütunu 5 Ocak 1919 ile 1 Mart 1919 arasında yedi sayıda yayımlandı. O günlerde, "kadınlara sütûn açan birkaç edebî mecmû'a"dan başka gazete yoktu.[112] Bu bakımdan bu sütunda kadınların mektupları ve makalelerinin yayımlanması büyük önem taşıyordu. Burada Darülfünün mezunlarından Aliye Esad kız öğrencilerin Tıbbiyeye kabul edilmedikleri için doktor olamamaları sorununu –bu en eski sorunu– gündeme getirdi.[113] Müfîde Şeref, Aliye Esad'ın "büyük bir cesâret ve itmînân [güven] ile ortaya koyduğu bu mes'ele" üzerine görüşlerini yazıyor, "son senelerde memleketimizden bile birkaç münevver kızımız doktorluk ve dişçilik tahsîli için Avrupa'ya gidip gelmişken" Türkiye'de Tıp Fakültesine neden kadınların giremediğini soruyordu.[114] Aliye Esad aynı sütunlardaki bir başka yazısında da memur kadınların erkeklere oranla çok düşük ücret almalarını eleştiriyor, şehit ve cephedeki asker eşleri olan memur kadınlara yapılan bu haksız uygulamayı kınıyordu:

Akşama kadar çalışıp dört yüz gurûş alan bir kadına mukâbil birkaç evrâk imzâlayan ve sıcak odasında oturan bir me'mûr binlerce gurûş alıyor. ... Ma'-

nâsız, lüzûmsuz ve değersiz bir harbin zavâllı şehîdlerine mefkûreci, fedâkâr büyük 'askerlere hürmetimiz bu kadar, onların bizim için ölmeye giderken bize emânet ve safvet-i kalbimize tevdî' ettikleri [temiz kalbimize bıraktıkları] kadınlarına edeceğimiz en vicdânlı, en haklı, en asîl yardım, uzun bir günün yorgunluğuna karşı dört yüz gurûşluk bir ma'âş, ekmek parası bile olmayan bu küçük, 'âciz sadakamız mıydı?..[115]

Kadınlığın Âtîsi sütununa gönderdikleri yazılarda kadınlar, "unutulan kadınlığa bir âtî bahşeden gazete"ye teşekkürlerini ifade ediyor, kadınların sosyal konumuna ilişkin sorunları açıklıyorlardı. Saniye Sabit, Ulviye Şakir, Mediha Muzaffer, Sabiha Hakkı, Mediha Süleyman, Müfide Şeref, S. H., Adile F. C. ve Saadet Zihni kadınların tesettür, kamuya ait yerlerde serbestçe bulunamama, çalışma hayatına katılamama gibi sorunlarını, "yaralarını" etkili bir şekilde dile getirdiler. S. H., Maarif Nazırı'na hitaben yazdığı mektubunda "kadın ve erkek sokakta, tramvayda, dâ'irelerde berâber çalışırlarken asıl onların hayâtları için en elzem olan 'ilmî muhîtler hâlâ kapalı duruyor," diyordu.[116] Müfide Şeref kadınların kurtuluşunun kadınlar tarafından gerçekleşeceğini vurguluyordu: "Ben kadınlık 'âlemimizde husûle gelecek her nev' [tür] salâh [düzelme/iyileşme] ve terakkînin yine kadınlarımızdan doğacağı kanâ'atindeyim."[117]

Bütün bu gelişmeleri genel olarak değerlendirirsek 1918-1923 zaman diliminde, hiç değilse büyük kentlerdeki kadınların arasında sosyal, siyasi ve ekonomik haklarını ve özelllikle vatandaşlık haklarını kazanmak üzere güçlü bir birikimin oluştuğu belli olmaktadır. Birinci Dünya Savaşı yıllarında yetişen İnas Darülfünunu kuşağına feminizm yönünden çok ümit bağlandığı halde bu genç kadınlar arasından teorisyen çıkmadı. Ancak bu çevrenin, toplumda kadınlar lehine, bugünkü terimlerle, feminist bir baskı grubu oluşturma çabaları etkili oldu. Bu kuşağın 1923'ün ilk aylarında kadın hakları hareketinin Kadınlar Halk Fırkası olarak örgütlenmesinde katkısı oldu.

Muhiddin, Siyasal Liberalizm ve Kuva-yı Milliye

Nezihe Muhiddin'in 1908'de, Meşrutiyet'i "özgürlükleri" genişleten bir rejim olarak benimsediğine, devlet yönetimi için –o günün koşullarında– tercih edilmesi gereken bir araç olarak değerlendirdiğine değinmiştik. Muhiddin'in İstiklal Savaşı/Milli Müdafaa dönemindeki siyasi tercihi/tutumu nasıldı? İlerde, Kadınlar Halk Fırkası'nın kuruluş bil-

dirgesini açıklarken Muhiddin'in ve kurucuların kendilerini "müdâfa'a-i hukûk" ilkelerine bağlı olarak tanımladıklarını göreceğiz. Bunun hiç değilse, Nezihe Muhiddin açısından doğru olduğunu gösteren belge Muhiddin'in Ekim 1919'da *İleri* gazetesinde yazdığı bir makaledir. *Ati/İleri*'nin "İstiklâl ve İstihlâs Harbini" desteklediğini biliyoruz. Muhiddin'in yazısı bu desteğin göstergelerinden biridir. Öyle ki, bu makalede hükümetin ve/veya İşgal kuvvet komutanlarının sansürü nedeniyle boş paragraflar, cümleler bulunuyor. Bazı İstanbul gazetelerinin bu mücadeleye karşı çıktığı ve bunu "İttihatçıların mahirane bir oyunu" olarak kamuya göstermeye çalıştığı sırada, Muhiddin bu mücadeleyi "Anadolu Kıyâmı [ayaklanması]" olarak adlandırıyor ve açık desteğini bildiriyordu. "Tezvîrât Devâm Ediyor"[118] başlıklı yazısında Muhiddin, "Cereyân-ı Millî" ya da "Millî Harekât" olarak da adlandırdığı Milli Mücadeleyi "İttihâdcılık 'avdet ediyor" diyerek eleştirenlere karşı savunuyor, bu tür yayınları "tezvîrât" (arabozucu yalanlar) olarak niteliyor, amacının Avrupa kamuoyunu Türkiye aleyhine kışkırtmak olduğunu belirtiyordu. Muhiddin İttihatçıları "millet düşmânları" olarak görüyor ve müdafaa-i hukukçular için, "Millî nâmını verdiğimiz te'sîsâtın millet düşmânlarıyla ne münâsebeti olabilir," diyordu. Bu yayınları yapanlar, "Türkçe matbû'âtın sînesinde bir çıban başı gibi patlak veren bir iki gazete, hâlâ 'alenî jurnallerine, bin türlü tezvîrâta devâm ediyorlar"dı. Bunlara karşı "millî harekâtı" savunmak vatani bir vazifeydi. Muhalefetin "cahîlâne isnâdlarından [suçlamalarından] birinin" Anadolu ayaklanmasını 10 Temmuz inkılabına benzetmek olduğunu ve böylece "milletin başına zorbalar saltanatının musallat olduğunu" ileri sürmeleriydi. Muhiddin bu noktada harekât-ı milliyi 10 Temmuz inkılabı ile çıkış ve amaçlar yönünden karşılaştırıyordu:

> Muhâlefetin cahilâne isnâdlarından biri de harekât-ı ahîreyi [son hareketi], Temmûz İnkılâbına teşbîh etmek [benzetmek], milletin başına ikinci zorbalar saltanatının musallat olduğunu işrâb [ima] etmektir. Bundaki maksad-ı mel'ûnâneleri âşikâr olmakla berâber ricâl-i milliyye [milli hareketin ileri gelenleri (erkek)] ile harekât-ı milliyye arasındaki münâsebeti şu satırlarda bir kerre daha tesbît eylemek fâ'ideden hâlî değildir [yararlı olur]. ...
>
> Fi'l-hakîkâ [gerçekte] gerek On Temmûz ve gerek son Anadolu hareketleri evvel-emirde zulme ve istibdada karşı bir kıyâmdır... Evvelki mahdûd ve mevzi'î; sonuncusu 'umûmî ve kütlevî. Sâlisen [üçüncüsü]: birincisinde fikr-i kıyâm havâsdan 'avâma intikâl ettiği hâlde, ikincisinde bütün 'avâm ve halk arasında intişâr eden fikr-i kıyâm havâsa intikâl eylemiştir. (*Sansür nedeniyle boşluk*) Ya'nî birisinin menşe'i havâs ötekinin menba'ı 'avâmdır. Râbi'an [dör-

düncüsü]: Temmûz harekâtı ilhâmâtını daha ziyâde nazariyyâtdan alırken Anadolu harekâtı kalbden, milletin bağrından doğmuştur. Evvelkinde efkâr [düşünceler], sonrakinde, hissiyyât hâkimdir.. Binâ'en'aleyh birincisi daha ziyâde ca'lî [sahte/düzme], ikincisi ise hakîkâten samîmîdir. Hâmisen [beşincisi]: On Temmûz avânında [zamanında] hâricî mehâlik [tehlike] bizden çok uzak iken, Anadolu tehlike-i izmihlâl karşısında cânlanmıştır. Birisinde ârzû-yı tahakküm, ötekinde endîşe-i istiklâl vardır. Sâdisen [altıncısı]: Sultân Hamîd'in biraz mukâvemeti karşısında tahakkuk edemeyecek olan Temmûz inkılâbı nev-'ummâ [bir ölçüde] biraz lutf ve ihsân iken Anadolu kıyâmı bütün zulm ve istibdâd mukâvemetlerini kırmış bir istirdâd [geri alma] hakkıdır. Birincisinde hak, verilmiş, ikincisinde alınmıştır. Sâbi'an [yedincisi]: Temmûz inkılâbı beş on mücâhidin himmetine medyûn olduğu hâlde, harekât-ı ahîre 'umûm milletin cehd ü iştirâkiyle tahakkuk etmiştir. Binâ'en'aleyh birisinin şerefi beş on mücâhide, dîğerinin şerefi 'umûm millete şâmildir. Sâminen [sekizincisi]: On Temmûz'un Türkü kendisine uzatılan her eli öpüp başına koyacak kadar tecrübesiz iken on bir felâket senesinin acı dersleriyle intibâha gelen [uyanan] bugünkü Anadolu halkı üstâd olmuştur. Tâsi'an [dokuzuncusu]: Dîn ve pâdişâh 'alâkasından başka yüksek mefhûmlar ile râbıtası olmayan üç yüz yirmi dördün [1324'ün] Türkü üç yüz otuz beşte [1335/1919'da] milliyyet 'aşkıyla zindegîsini [canlılığını] kazanmış yek-pâre bir kütledir. Binâ'en'aleyh biri benliğini anlamamış za'îf ve i'timâdsız, dîğeri kendisini tanımış, nefsine i'timâd etmiş, zinde ve pür-emeldir... İşte aralarındaki en esâslı farkları şu birkaç satırda hülâsa ettiğim her iki kıyâmın mâhiyyetini kâfî derecede anlatabildim zannederim. (*agm*)

Muhiddin yazısında matbuatın "harekât-ı milliyye ricâliyle" fazlaca meşgul olmaya başladığını, onlara ilişkin olumsuz nitelemelerde bulunduğunu belirtiyor ve milli harekete katılanların ülkenin "en namuslu en kahraman evlatları" olduğunu vurguluyordu:

Bu zevât [kişiler] hîç şübhesiz memleketin en nâmûslu, ve kahramân evlâdlarındandır. Emellerinin büyüklüğü, hareketlerinin asâleti, îfâ ettikleri son hizmetinin 'ulviyyeti ile vatanın deyn-i şükrânını [şükran borcunu] bi-hakkın [hakkıyla] kazandılar. Onlara lâyık oldukları hürmet ve ta'zîmi [ululama/saygıyı] îbzâl eylemek [esirgememek] hepimizin boynunun borcudur. Bu deyni [borcu] inkâr etmek nânkörlüktür.

O mümtâz ve müstesnâ insânların, fevka'l-'âde hizmetlerini yararlıklarını cidden takdîr ve tebcîl edenlerdeniz [ululayanlardanız]. Onlar târîhimizin en muzlim [karanlık] bir devresini aydınlattılar; vatana en lâyık kahramânlar olduklarını isbât ettiler; onların nâm-ı bülendini [yüce adını] duydukça rûhlarımızda hissettiğimiz şükrânı ifâdede 'âciz kalıyoruz. (*agm*)

Nezihe Muhiddin'in milli harekâtı ve önderlerini desteklediği ve muhaliflere karşı güçlü bir şekilde savunduğu bu satırlarda apaçıktır. Muhiddin yazısında Yunan işgalinden sonra ayaklanan milletin karşı-

sında kendi hükümetini bulduğunu açıklamaktan çekinmiyordu:

İzmir'de Yunân'ı görür görmez kâbûsdan uyanmış gibi haşyetle [korkuyla] gözlerimizi açtık. Onların [milli hareketin liderlerinin] asîl heyecânı ve Rûmili'den Anadolu'ya kadar bütün Türk'ü uyandırmıştı [*ab*]. İntibâh 'umûmî idi. Büyük, küçük, kadın, erkek hep bir endîşe ile muztaribdi: Tehlikeyi def' etmek.. Bunun için ayaklanan millet, karşısında ilk hâ'in olarak kendi hükûmetini buldu. Bu millî hıyânet, Yunân hakâretinden daha fecî' idi. *(Sansür nedeniyle boşluk; agm)*

Bu yazıda, karşı koyduğu muhaliflerin en azından bir bölümünün Hürriyet ve İtilaf Fırkası[119] yanlıları olduğunu (bir yerde "İtilâfçılar" deyişi ile) belirtmektedir. İlerde göreceğimiz gibi, Kadınlar Halk Fırkası'nın kuruluş aşamasında kendisini ve diğer kurucuları müdafaa-i hukukçu olarak tanımlamasının kanıtı bu makaledir.

Muhiddin'in bu makalesi onun siyasi eğilimleri hususunda da bazı ipuçları sağlıyor bize. Muhaliflerin milli harekâttan "ikinci bir Enver" (burada olumsuzlayıcı bir ifadeyle Enver Paşa kastediliyor) çıkması ihtimalini öne sürmelerine karşılık, milli hareketin milletin kalbinden doğduğunu belirtiyordu. Siyasetçilerin rolü burada ikincil kalmıştır ve hiçbir ferdin bu harekâtı benimsemeye hakkı yoktur. Artık keyfî idarelerin devri geçmiştir. Muhiddin'in bu yorumlarının doğrulanmadığını biliyoruz. Bu tartışmalar tarihçilerin çözümlemelerini bekliyor. Şimdi belgeyi görelim:

Millet bu ahvâl ve şerâ'it altında harekete geldi ve bir şahs-ı vâhid [tek şahıs] hâlinde ayağa kalktı. Müşterek bir kalb, müşterek bir lisân, müşterek bir hareketle icrâ'âta başladı. Binâ'en'aleyh cereyân; 'umûmî, 'amîk [derin] ve samîmî olmuş; bu cereyânda ricâlin rolü tâlî [ikinci] derecede kalmıştır. Hîçbir ferdin millî harekâtı benimsemeye hakkı yoktur. O kalb-i milletden doğmuştur. Bir tohum intâş edebilmek [ekebilmek] için 'umûm tarafından 'aynı sûretle hissedilmiş olmalıdır.

... büyüklüğü asıl millete râci' olan [ait olan] harekât-ı ahîrenin [son harekâtın] şerefini kendilerine inhisâr ettirmeyeceklerine [kendi tekellerine almayacaklarına] emînim. Zâten kendilerinin başında bulundukları bu büyük cereyânın asıl maksadı da, dâhilde saltanat-ı milliyyeyi ikâme, hâkimiyyet-i kanûniyyeyi i'âde olduğu gibi hârice karşı da meşrû'iyyet ve i'tidâl dâ'iresinde muhâfaza-i mevcûdiyyet ve istiklâldir. Bundan sonra Sultân Hâmidler'in, Enverler'in, Tal'atlar'ın, Dâmâd Paşaların hükûmet-i keyfiyyelerinin [keyfî idarelerinin] i'âdesi ihtimâli külliyyen mefkûddur [bütünüyle yoktur]. Enverler'i takbîh edenler [beğenmeyenler] Enver olamazlar. Bunun en kavî zamânı [sağlam kefili] da milletdeki intibâh [uyanma], ve o intibâhın verdiği 'azm ü merâmdır [azim ve niyettir]. (*agm*)

Muhiddin'in kendi ifadesiyle baskıcı, keyfî, monarşik ve oligarşik yönetim biçimlerini eleştirdiği, 1918-19'daki *Ati/İleri*'de yayımlanan makalelerinden anlaşılmaktadır. Bunlara bakarak, Muhiddin'in siyaseten liberalizmi benimsediğini öne sürmek mümkün. Muhiddin'in anılan makalelerinin bir başka hususiyeti devrin siyasal ortamını yansıtmasıdır. Bu belgeler ilerde dönem tarihçilerince değerlendirilecektir.

Muhiddin'in Mütareke ve Milli Müdafaa dönemindeki siyasi fikirlerini anlamaya çalıştık. Bu dönemlerdeki faaliyetleri nelerdi? İstanbul'un müttefiklerce işgal edilmesinden on beş gün sonra, 29 Kasım 1918'de toplanan Milli Kongre'de (Kocatürk 1988: 11) delege olduğunu biliyoruz.

Mütareke ve İşgal dönemine özgü önemli bir gelişme Milli Kongre'nin toplanmasıdır. Mondros Müterekesi'nden hemen sonra kurulan ve Türkiye'de "Millî Müdâfa'a" hareketinin örgütlenmesine katkıda bulunan Milli Kongre'ye (Adıvar 1994: 39) 1918 yılında çok sayıda kadın örgütü, kadın delegeleriyle ve tam temsil gücüyle katıldı.[120] Milli Kongre delegeleri arasında Nezihe Muhiddin'in de bulunduğunu *Vakit*'teki demecinden öğreniyoruz.[121] Milli Kongre'ye kadın örgütlerinin katılımı dönemin basınında önemli bir gelişme olarak değerlendirildi:

> Milletin hukûk ve menâfi'ni müdâfa'a etmek ve müstakil bir millet olarak mevcûdiyyetini tasdîk ettirmek üzere şehrimizde bulunan cem'iyyet, hey'et ve fırkaların kâffesinin [tümünün] iştirâkiyle bir "Millî Kongre" vücûda geldi. Daha düne kadar hayâta iştirâk ettirilmeyen ve memleketin mukadderâtıyla 'alâkadâr değilmiş gibi 'umûmî mes'elelerde 'alâkadâr görünmeyen kadınlarımız, bu def'a milletin hayât ve menâfi'ni [menfaatlerini] müdâfa'a ile meşgûl olacak olan bu kongreye birer murahhas [delege] gönderdiler. Milletin âtîsine 'â'id olan mesâ'îde erkeklerle el ele verdiler. Bu görünmeyen hâdise, kadınlığın 'umûmî hayâtda ihrâz etmekte [kazanmakta] bulunduğu mevki'i irâ'e [göstermesi] i'tibâriyle dikkate şâyân olmaktan hâlî [uzak] değildir.[122]

Öyle anlaşılıyor ki, Muhiddin 1918'den sonra edebiyat çalışmalarına ağırlık verdi. Hüseyin Rahmi'nin (Gürpınar) teşvikiyle edebi makaleler yazdı. Nezihe Muhiddin, 1918-23 yılları arasında çeşitli gazete ve dergilerde eğitimi de kapsayan toplumsal sorunlar ve edebiyat üzerine yazılarını sürdürdü.[123] Bazı hikâyeleri ve roman denemeleri yayımlandı. Özel yaşamındaki değişiklikler; yeni evliliği ve çocuğunun doğumu yaklaşık olarak bu yıllara rastlıyor.

Müstear İsimlere Kadınlardan Tepkiler

II. Meşrutiyet döneminde basında hayli yaygın bir uygulama, takma kadın isimleriyle erkek yazar ve gazetecilerin kadınlık üzerine yazı yazmaları, hatta kadın dergileri yayımlamalarıydı. Kadın dergilerinin çoğunun erkek inisiyatifi ile yayımlanmasının bir nedeni, kadınlar itici güç olsa da, toplumsal araçlara ve güce erkeklerin ulaşabilir olması, diğer nedeni de erkeklerin de yeni kadın istemleridir. Avrupa'da tahsil görmüş Osmanlı erkeklerinin ülkelerine dönüp eski âdetlere göre yetiştirilmiş kadınlarla evlendiklerinde mutlu olamamaları, Şinasi'nin *Şair Evlenmesi*'nden sonra yazında en çok işlenen temalarından biridir. 1918'e gelindiğinde Darülfünunlu genç kadınlar, erkeklerin kadın örgütlerini takma isimlerle yönlendirmesine ve takma kadın adlarıyla kadınlık üzerine yazı yazmasına son verilmesini istediler. Bu âdeti, İnas Darülfünunu'ndan [kadın üniversitesi] yetişen[124] yeni kuşak feministler[125] açıkça karşı çıkarak eleştirdiler. Erkekler kadınlık üzerine yazacaklarsa takma kadın isimleriyle değil, kendi adlarıyla yazmalıydılar. Bu eleştirinin etkileri 1918'de yayımlanan *Türk Kadını* dergisinde yer alan uyarılarda görülebilir. Dergi "Hânımlarımızın Fikirleri" başlıklı bir sütun açacağını duyururken bu sütunda müstear isimli yazılara yer verilmeyeceği vurgulanıyordu. Gönderilen yazıların imzalarının açık olması koşuluyla basılacağı önemle belirtiliyor, "kadın imzasına bürünmüş erkek imzalarıyla birtakım yazıları" yayımlamayacakları önemle duyuruluyordu:

> Hânımlarımızın Fikirleri. Gelecek nüshadan i'tibâren mecmû'amızda bu ser-levha [başlık] ile bir sütûn açacağız. Burayâ hânımlarımızın düşündükleri, fikirleri, ârzûları derc edilecek ve îcâbında cevâb da verilecektir. Evrâk-ı vâridenin [gönderilen yazıların] imzâlı ve bu imzâların hakîkî bulunması, sonra mündericâtın [içeriğinin] meslekimiz [amaçlarımız] dâhilinde ve gâyet kısa olması bi't-tabî'î [tabiatıyla] şartdır. (*agm*)

Derginin bu uyarılarından basında "kadın imzasına bürünmüş erkek imzalarını" çok iyi tanıdıkları ve eleyebilecekleri anlaşılıyor. Taha Toros'un da belirttiği gibi o dönemin basın âleminde kimlerin hangi takma isimleri kullanarak yazdıkları çok iyi bilinirdi. *Türk Kadını*, büyük olasılıkla *Kadınlar Dünyası*'nı –görebildiğim kadarıyla, o tarihte "yalnızca" kadın imzalarıyla yayımlanan tek gazeteydi– kastederek, "bir gazete yalnız kadın imzasını içeren kişilerin yazılarını yayımlıyor.

Hiç erkek imzası yok. Biz böyle düşünmüyoruz," diyerek bu tutumu eleştirdi:

"Türk Kadını"na derc edilmek [yayımlanmak] üzere, kadın, erkek, veyâhûd kadın imzâsına bürünmüş erkek imzâlarıyla birtakım yazılar alıyoruz. Bunların bir kısmı mesleğimiz hâricinde, bir kısmı da pek uzun olduğundan derc edilemiyor. Biz evvelâ şunu ricâ ederiz. Yazı yazanlar hüviyyetlerini tasrîh etsinler [açıkça bildirsinler]. Bir erkek dâ'imâ erkektir; kadın imzâsı atmakla sanki ne olacak? Bir gazete, yalnız kadın imzâsını muhtevî [içeren] zevâtın [kişilerin] yazılarını derc ediyor. Hîç erkek imzâsı yok. Biz böyle düşünmüyoruz. Binâ'en'aleyh lutfen bu cihetin nazar-ı dikkate alınmasını ricâ ederiz.

Gelecek nüshadan i'tibâren: ... ba'zı müntahâb [seçilmiş] yazıları (imzâları gâyet sarîh [açık] olmak şartıyla) mesleğimize muvâfık buldukça bir sütûn-i mahsûsa [özel bir sütunda] derc edeceğiz.[126]

Üniversiteli genç kadınların, erkek yazarların "kadınlık nâmına" nam-ı müstearla yazı yazmalarına karşı eleştirilerini *Ati* gazetesinin yayınından da saptamak mümkündür. "Kadınlığın Âtîsi" sütununa yazdığı önsözde Suphi Nuri "*Âtî*, Türk kadınlığının neler düşündüğünü, neler istediğini, nelere i'tirâz ettiğini efkâr-ı 'umûmiyyeye [kamuoyuna] bildirmek istiyor," diyordu.[127] Bundan birkaç gün sonra aynı sütunda gazetenin bir duyurusu yayımlandı. Bu açıklamada söz konusu sütunun yalnızca kadınlara ait olduğu, bir erkeğin takma adla kadınlık adına bu sütuna yazı yazmasına izin verilmeyeceği duyuruldu. Gelen yazılar İnas Darülfünundan mezun bir heyet tarafından incelendikten sonra basılacaktı. Bu açıklamalar o dönemde kadın imzalı erkek yazılarına karşı kadın çevrelerinin tepkilerini gösteriyordu:

Bu sütûnlar münhasıran [yalnızca] kadınlarımız tarafından yazılan mündericâta [yazılara] 'â'iddir. Hîçbir vakit nâm-ı müste'ârla [takma isimle] bir erkeğin kadınlık nâmına bu sütûna yazı yazmasına müsâ'ade edilmeyecektir. "Kadınlığın Âtîsi" sütûnuna girecek yazılar İnâs Dârü'l-fünûnu'ndan me'zûn bir hey'et-i mümtâze [seçkin bir heyet] tedkîk ettikten sonra tab' edecektir. Gelen mektûbların üslûbundaki husûsiyyetler muhâfaza edilecektir.[128]

Aynı gazetenin ilk sayfasında yer alan "Hâmmefendinin Musâhabesi" sütununda Celal Nuri'nin Afife Fikret takma adıyla kadınlığa ilişkin yazılar yazdığını biliyoruz. Demek ki bu kısıt yalnızca "Kadınlığın Âtîsi" sütununa özgü tutulmuştu. Bu arada Afife Fikret imzasının da o günlerde Celal Nuri olduğu duyulunca, C. Nuri'nin tepki topladığı anlaşılıyor. Bir kadın arkadaşının evdeki çay toplantısında yazılarına gelen tepkileri öğrenen "Afife Fikret" ertesi gün bu tepkilere yazısında

değinecek denli açık sözlüdür de:

> Bu esnâda Grafin beni bir tarafa çekti ve dedi ki:
> – 'Afife hânım! Bilseniz ne dedikodular oluyor. (Âtî)deki musâhabeniz [söyleşiniz] üzerine herkes bir şeyler söylüyor. Hattâ bunlara uydurma bile diyen var.[129]

Nezihe Muhiddin'in Darülfünunlu genç kadınlarla birlikte, basında müstear kadın imzalarının kullanılmasına tepki gösterdiğini *Türk Kadını* kitabındaki değinmelerinden biliyoruz. Muhiddin, anılan kitapta, Müdafaa-i Hukuk-i Nisvan Cemiyeti'nin, Rifat Mevlanzade'yi (1869?-1930) kastederek, erkekler tarafından kurulduğunu ve yayın organı olan *Kadınlar Dünyası* dergisinin Ulviye Mevlan değil, eşi Rifat Mevlanzade tarafından yönetildiğini öne sürer (*Türk Kadını,* 50-1: 136). Nezihe Muhiddin'in bu iddiasını Taha Toros da doğruluyor ve bu hususun o dönemde herkesçe bilindiğini belirtiyor (Görüşme). *Kadınlar Dünyası* dergisinin idarehanesinde devrin gazetecilerinden Ahmet Bedevi Kuran (Kuran t.y: 151, 176), Asaf Konselitçi ve Münir Süleyman Çapanoğlu (Çapanoğlu 1961: 20, 29; Koçu 1958: 734-6) Rifat Mevlanzade ile birlikte çalıştıklarını daha sonraki yıllarda açıkladılar. Ayrıca, derginin ilk on iki sayısında başyazı olarak yayımlanan "Hukûk-i Nisvân" dizisinin giriş yazısında, bu makalelerin "rahmete ermiş/ölmüş bulunan bir erkek yazar" tarafından yazıldığı belirtilmektedir.[130] A. Birinci, "ünlü ama bilinmeyen" kişilerin yaşamını ele aldığı kitabında, "II Meşrutiyet ve Mütareke devirlerinin en meçhul ve karışık, aynı zamanda en dikkate değer şahsiyetlerinden biri" olarak gördüğü, özel yaşamına ait çok az bilgi veren R. Mevlanzade'nin yaşamını incelemiş. İttihat ve Terakki dönemindeki muhalif etkinliklerini anlatırken, R. Mevlanzade'nin Babıali Baskını'ndan (23 Ocak 1913) sonra "siyasi neşriyat yapmama sözü vererek" bu devrede İstanbul'da kaldığını belirtiyor. Yazara göre, bu senenin (1913) sonbaharında *Kadınlar Dünyası* dergisini çıkaran Nuriye Ulviye (Civelek) ile evlenen Mevlanzade, "Mütareke'ye kadar bütün vaktini bu mecmuanın idarehanesinde geçirmiş olmalıdır" (Birinci 2001: 381-6). Muhiddin'in iddiasını ve erkek yazarların açıklamalarını göz önünde bulundurursak, Çakır'ın çalışmasında (1994) metolojik bir sorun ortaya çıkıyor. Anılan derginin yazarlarının gerçek isimleri ve erkek imzalarının saptanması gerekiyor. Nezihe Muhiddin'in değindiği üzere, derginin iki kadın yazarı olan Yaşar Nezihe ve Aziz Haydar üzerine son zamanlarda araştırmalar yapıldı.

Bu savlara karşın, ben *Kadınlar Dünyası*'nın kadın tarihimizdeki önemi hususunda Çakır'a katılıyorum. *Kadınlar Dünyası*'nın yayımlanması, erkeklerce yönetiliyor olsa dahi kadınların mücadeleleri açısından büyük önem taşıyor. Bu dergide kadın yazarların varlığı ve kadın mektuplarının yer alışı, "kadın hukuku"nu gündeme getirmesi, *Kadınlar Dünyası*'nın kadın haklarına katkılarını gösteriyor. Derginin Rifat Mevlanzade ve arkadaşları tarafından yönetilmesi *Kadınlar Dünyası*'nın kadın dergisi olarak tarihsel işlevini azaltmıyor. Ancak böyle bir saptama analizleri değiştirecek denli önemli bir husustur.

Muhiddin'in basına kadınlık açısından yönelttiği eleştiriler *Kadınlar Dünyası* ile sınırlı değil. Muhiddin'in basına eleştirel yaklaşımının bir örneğini, II. Meşrutiyet döneminde birdenbire ortaya çıkan, çoğu erkek gazetecilerin yönetimindeki kadın-moda dergilerini "kadınlığı alçalttığı" için eleştirileri oluşturuyor.[131]

V. Kadınlar, Sosyal Yaşam ve Feminizmin Paradoksları

"Feminizm" Sorunsalı

Hak mücadelelerinde Osmanlı Türk kadınları Batı'daki süfrajet hareketinden ve eylemlerinden ne denli etkilendiler? Bir model olarak Batı'daki süfrajet hareketini birebir benimsediler mi yoksa kendi toplumsal koşullarına uygun, yerli bir strateji geliştirmeye mi çalıştılar? Nezihe Muhiddin'in 1923'te Batı/dünya süfrajetleri gibi kadınlara tam siyasal ve içtimai hakları savunusunun kökleri nereye dayanıyordu?

İkinci soruya yanıt ararken, genel olarak, model alma yerine kendi özgün mücadele yöntemlerini geliştirdiklerini öne sürmek doğru görünüyor. Osmanlı hareket-i nisvanının süfrajet olarak tanımlanabilecek eylemcileri arasında Emine Semiye ve Kıbrıslı torunlarının bulunduğuna, Muhiddin'in çocukluğunda tanıdığı bu şahsiyetlerin kendisini derinden etkilediğine değinmiştim. Nezihe Muhiddin eylemciliğinin ilk yıllarından itibaren Batı'daki feminist hareketlere, kendi süzgecinden geçirmek koşuluyla, öğrenilmesi ve ders çıkarılması gereken deneyimler olarak baktı. Dünya kadınlığının başarılarını örnek verdi, bunları cesaretlendirici bir öge olarak kullandı.

Denebilir ki, Muhiddin "feminizm" sözcüğünü çok sık kullanmadan mücadelesini verdi. Muhiddin, kadınlara oy hakkı için mücadele ederken, büyük olasılıkla, basından –ve arkasındaki hükümetten– ge-

len cinsiyetçi saldırıları karşılamak için, "biz müfrit feministlerden değiliz" "süfrajetler gibi değiliz" açıklamalarını yaptı.[132] Nezihe Muhiddin, sık sık dile getirdiği "hareketin kütlevî bir şekle ifrâğı [dönüşümü]" deyişiyle berraklaşan stratejisi uyarınca, geniş kadın kitleleriyle birleşebilmek için feminist ya da sufrajet nitelemesinin cinsiyetçi toplumdaki "yabancı, uzak, olumsuz" uzanımlarından uzak kalmak istemiş olabilir. Muhiddin söyleminde kadınların siyasi, içtimai ve iktisadi haklarından hiç taviz vermediği halde savunusunu ve etkinliklerini çoğu zaman "feminizm" olarak betimlemekten kaçındı.

İkinci olarak, Nezihe Muhiddin'e göre "kadınlık meselesi" memleket meselesinin bir parçasıydı. Kadınların kurtuluşunun, ülkenin kurtuluşundan, siyasal bağımsızlık ve iktisadi sorunlarından ayrı düşünülemeyeceğini savunuyordu. Ancak şunu belirtmek gerekir ki, Muhiddin tüm etkinlik süreci boyunca kadın kurtuluşunu diğer tüm siyasal etkinliklerinden önde tuttu ve mücadelesini yalnızca kadınlara adadı.

Yine, Nezihe Muhiddin için ileri ve medeni bir ülke olmanın önkoşulu, kadınların mevkiinin yükselmesi ve önündeki toplumsal engellerin kaldırılarak her alana geniş katılımıydı. Bütün bunların yanı sıra Muhiddin, feminizmi değişmez katı bir model olarak değil, kadınların kendilerini anlamlandırdıkları bir düşünce ve deneyim birikimi olarak gördü. "Ben hakiki feminizmi böyle anlıyorum" diyerek feminizme eleştirel yaklaştığını ifade etti.

Feminizmin Paradoksları

Batı'da birinci dalga feminist eylemci ve düşünürlerinin düştüğü paradoks, "kadın" olarak siyasete ve kamu alanına katılımı savunmalarından doğuyordu. On dokuzuncu yüzyılın hâkim burjuva muhafazakâr düşünüşü, kadının doğasının siyasete ve kamu alanının gereklerini yerine getirmeye uygun olmadığı, kadınlarda toplumsal, siyasal ve akılsal kapasitenin bulunmadığı, duygusal ve fiziksel yönden zayıf varlıklar olduğu yolundaki feminizm karşıtı tezlere dayanıyor, bu hâkim görüş cinsiyetçi yasa düzeniyle kadınlara kabul ettirilmek isteniyordu. Tarihçi Joan W. Scott'un belirttiği gibi kadınların siyasal yaşamdan dışlanmalarına karşı savunuları, bir yandan güçlü bir feminist talepler ve mücadele alanı oluştururken, öte yandan "kadın"lar olarak hak talebinde bulunmaları biyolojik farklılığı kabullenmeleri anlamına geliyordu. Günümüze değin süren eşitlik-farklılık tartışmasının izleri Ba-

tı'da liberalizmin eşitlik, özgürlük, kardeşlik (fraternity: erkek kardeşliği) önermelerinin ortaya çıktığı günlere uzanıyor. Scott'un (1996) çok iyi sergilediği gibi kadınların siyasal haklar ve kamu yaşamına katılım taleplerini haklılaştırırken öne sürdüğü savlar kaçınılmaz olarak çelişkiler, ikirciklilikler ve paradokslar içeriyordu. Fransız İhtilalinde etkin olan kadınların düşüncelerini "yeniden okuyan" Scott, bu kaçınılmaz olguyu, Olympe de Gouges'un "kadınların bu düzene önerileri, paradokstan ibarettir" vargısının açıkladığını belirtiyor.

Nezihe Muhiddin başta olmak üzere Türkiye'de de geçtiğimiz yüzyılın başında etkin olan birinci dalga feminist eylemci ve düşünürlerin kadın siyaseti yaparken Gouges'un saptadığı paradoksa düşmekten kurtulamadığını görüyoruz. Nezihe Muhiddin'in yazılarında ve önemli bir feminist literatürü barındıran *Kadın Yolu*'nun temel çizgisinde söz konusu paradoksların izlerini görmek mümkün. Bunlar eşitlik/farklılık, validelik/eşlik, liyakat tartışması, kadın ve ahlak, hayırseverlik/kadın siyaseti konularında ortaya çıkıyordu. Bu başlıklar Osmanlı Türk birinci dalga feministlerinin gündeminde olan; kadınların yeni toplumsal şekillenmede nerede duracağı, hangi referans noktalarını kendilerine temel alacakları üzerine tartışmalarını, eğilimlerini açığa çıkaran önemli ipuçlarını barındırıyor.

Biyolojik farklılığın kadınların toplumsal alanda yer almalarını engellemediği savunusu 19. yüzyılda ve 20. yüzyıl başlarında, kadın yazınında önemli yer tutuyordu. Devrin erkek düşünür ve siyasetçilerinin kadınların toplumsal işlevini özel alanda annelik ve eşlikle sınırlama stratejilerine[133] bir yandan karşı koyarken öte yandan annelik vazifelerini savunmaları çelişkiliydi. Özel alan/kamu alanı kavramlaştırmasının taşıdığı cins ayrımcılığının farkında olan birinci dalga Osmanlı Türk feministleri, annelik-eşlik (özel alan) ve vatandaşlık, siyaset (kamu alanı) seçenekleri arasında seçim yapmaya zorlandılar. Bazen her ikisini de savundular. Şimdi Nezihe Muhiddin'in düşünceleri bağlamında bu izleğe bakalım.

Eşitlik, Farklılık Tartışması

Günümüzde gerek feminist teoride, gerek toplumsal cinsiyet alanındaki çalışmalarda önemli bir tartışma konusu olan eşitlik/farklılık tartışması Nezihe Muhiddin'in döneminde de kadınların gündemini işgal ediyordu. Nezihe Muhiddin'in bu konuda mutlak eşitlikçiliği benimse-

mediğini ve farklılıktan yana tutum aldığını görüyoruz. Nezihe Muhiddin'in farklılığı temellendirirken, zaman zaman kadınların "doğuştan gelen" özelliklerine atıf yapması onun doğa-kadın benzerliğine dayalı toplumsal kurguların alanı içinde kaldığını gösteriyor. Muhiddin, kadınların doğaları gereği "yapıcı, kurucu, müşfik" olduğunu ileri sürdü. Ancak, bir kadın hakları savunucusu olarak Nezihe Muhiddin, cinsiyetçi söylemin kadının doğasında olduğunu ileri sürdüğü edilginlik, besleyicilik, bakıcılık, kırılganlık, zayıflık, çocuksuluk, yetersizlik (MacKinnon 1982: 15-6) gibi nitelikleri kadınlara yakıştırmadığı gibi, bu özellikleri kadınlar üzerinde çağlar boyunca süren baskıların yarattığını vurguladı.

Muhiddin'in 1923'teki bir röportajında gazetecinin Kadınlar Halk Fırkası'nı kastederek "Fırka kadınla erkek arasında herhangi bir fark mevcûd olduğunu kabûl ediyor mu?" sorusuna yanıtında farkın kadına annelik ve ev kadınlığı görevini yüklediğini belirtirken aynı zamanda kadınların toplumsal mevkilerinin yükselmesinin savunusunu yapıyordu:

> Tabî'at kadını evvelâ vâlide olarak takdîs etmiştir. Cem'iyyet de, kadının önünde ev ve 'â'ile kadını olduğu için hürmetle eğiliyor; bunlardan başka, îcâbât-ı hayâtiyyemiz, kadını hayât-ı 'umûmiyyede nerelere kadar sevk ederse, orada bir mevki'i olması îcâb eder. Bu hudûdu ancak, ihtiyâc ve şerâ'it-i ictimâ'iyye [toplumsal koşullar] çizer.[134]

Muhiddin'e göre kadınların toplumdaki konumlarının ölçütü erkeklerle eşit olup olmadıklarından çok, kadınların kendileridir. Nezihe Muhiddin bir yandan tabiatın getirdiği farklılıkları vurgularken, öte yandan içtimai haklarda; yurttaşlık haklarında eşitliği savunuyordu:

> Memlekette biz de vatandaşız ve biz de hak sâhibiyiz. Biz de erkeklerimize verilmiş olan hukûk-i siyâsiyyeden istifâde etmek isteriz. Bize harb sâhasında kanını akıtanlar ancak bu hakkı isteyebilir, diyorlar. Hâlbuki o kanı veren kimdir? ... Fa'âliyyetimizin netîcesi ve hedefi vatandaşlık hakkını almamıza ma'tûfdur [yöneliktir].[135]
>
> Eğer siyâsî, ictimâ'î hayâta kadın karışmazsa ve bunda iştirâk te'mîn edilmezse kadının erkekle müsâvâtı biraz dar ma'nâda demektir. Binâ'en'aleyh bunun te'mîni be-heme-hâl elzemdir [mutlaka gerekmektedir].[136]

Ancak o günkü erkekliği göz önüne aldığında Nezihe Muhiddin erkeklerle aynı olmak istemiyordu. II. Meşrutiyet döneminden örnekler veren Nezihe Muhiddin'e göre, avam ve havas zümrelerine ayrılıp birbirini ezmeye çalışan erkeklerle eşit olmanın bir anlamı yoktu. Üstelik erkekler genel olarak hodbin, hatta yıkıcı yaratıklardı:

Müsavatın [eşitliğin] hiçbir manası yoktu. Kiminle ve ne ile müsavat?! Nisbi olarak münevver olan Türk erkekliği avam [aşağı], havas [yüksek] zümrelerine ayrılmış biri dîğerini ezmekle meşgul...

Rütbe ve nişan şaaşalarıyla pırıldayan göğüslerin üstünde taşınan kafalar bayır turpundan, kelek karpuzdan daha kıymetsiz... Fakat bu kıymetsiz kafaların tosları nice zekâ menbalarını tuzla buz ediyor. Münevver erkek zümresi kara bir kuvvetin esiri, kadın ise esirin esiri." (*Türk Kadını*, 24: 85; *ab*)

Erkek haddi zatında [aslında] hodbin [bencil], etrafında zaıf [zaaf], şefkat ve ihtiyaç görmeyince yuva kurmaktan müstağni [çekinen] ve hattâ yıkıcı bir mahlûktur. (*age*, 10: 73; *ab*)

"Ne farkımız var?" sorusunun yaygınlaştığı günlerde Nezihe Muhiddin, Elisabeth Badinter'in yaklaşık yarım yüzyıl sonra kavramsallaştırdığı "tamamlayıcılık" tezini[137] savundu: Erkekle kadının birbirine benzemesi değil, benzememesi toplumsal dengeyi sağlamlaştıracaktı:

İki cinsin – erkekle kadının birbirine benzemesi bizim istediğimiz neticeyi vermez. Asıl benzememektir ki içtimai muvazene [toplumsal denge] ve kudretin tecellisine esas teşkil eder." (*age*, 7: 70; *ab*)

TKB'nin 1927'deki siyasal haklar kampanyası sırasında, Muhiddin'in –büyük olasılıkla, artan cinsiyetçi tepkilere karşılık olarak– kadınların haklarını elde etmesinin toplumsal dengeyi bozmayacağını vurgulaması dikkat çekiyordu.[138]

II. Meşrutiyet'le başlayan ama daha çok Cumhuriyet'in ilk on yılında yaygınlaşan "yeni kadın" nosyonunu savunanlar, Nezihe Muhiddin'e göre yalnızca yüzeysel eşitlikten söz etmektedirler. Kadınların fiziksel olarak erkeklerle eşit olabileceğini kanıtlamaya çalışmalarını yararsız buluyordu. Bunun yerine yüzyıllardır toplumda fırsat eşitliği verilmemiş olduğu için hareketsiz ve atıl kalmış olan kadınların "asli seciye ve vasıflarının" ortaya çıkarılması ve ıslahı gerekiyordu. Kadının "yapıcı, kurucu, müşfik", çevresiyle ilgilenmeye yatkın "fıtratı" (doğası) ona önemli bir toplumsal kuruculuk görevini yüklüyordu.

Nezihe Muhiddin erkekleri yıkıcı, kadınları ise yapıcı olarak niteleyerek erkeklerle eşit ya da aynı olmanın kadınlara ve dolayısıyla topluma da zarar vereceğini öne sürdü. Nezihe Muhiddin için kadınların toplumda erkeklerle görünürde eşit olmaları değil, değersizleştirilmekten kurtulmuş, benliklerini bulmuş olarak, kendi kimlikleriyle, varolan özelliklerini geliştirmiş olarak toplumun her alanında yerlerini almaları önem taşır. Nezihe Muhiddin, asırların üzerine yığdığı "batıl, hurafevi tortu, pas ve küflerden temizlenen" kadınların toplum kurucuları

olarak erkeklerden daha başarılı olacağını savundu.

Nezihe Muhiddin'e göre memleketin mutlu yaşaması, dönüşümlerin gerçekleşmesi için en önemli koşul, kadının yükselmesidir. Fakat kadının yükselmesi demek onun erkeğe benzemesi, aradaki farkların kalkması demek değil, aradaki farkların iyileştirilerek düzeltilmesidir:

> Yeni kadın erkek gibi giyinmek, erkek gibi düşünmek, erkek gibi yaşamak temayülünü [eğilimini] göstermeğe başladı. Ben bu cereyanı [akımı] muzir [zararlı] görüyorum. Hattâ bizim içtimai ihtiyaçlarımızın hususiyetini [özelliğini] düşünerek endişeye kapılıyorum. (*age*, 7: 70-1; *ab*)

> Medeni kadın binicilikte, yüzgeçlikte, otomobil rekorlarında erkekle müsavi [eşit] olduğunu isbat etmek [kanıtlamak] için çırpınıp duruyor.. Faydası? Kadın vücudunun bir pehlivan adalesi ile sarılması, memleket namına hiçbir fayda temin etmez. Pehlivan kadın çocuk yetiştirmekten müteneffirdir [nefret eder]. Kadın bünyesinin ancak çelik bazulu çocuklar yetiştirecek kadar sağlam ve sıhhatlı olması kafidir [yeterlidir].
>
> Yeni kadın içtimai bir ihtiyaç olsun olmasın erkeğin harici [dıştaki] meslekinde omuz ölçmek azminde bulunuyor. Çünkü erkek gibi müstakil [bağımsız] yaşamak, onun gibi hür, serbest gezip eğlenmek istiyor. (*age*, 10: 72-3; *ab*)

> Yeni kadın bucağından büsbütün uzaklaşmak, kelebekleşmek hevesini gösteriyor. (*age*, 10-1: 73; *ab*)

Liyakat [Layık Olma] Tartışması

Cumhuriyet'in kuruluş yıllarında kadınların, vatandaşlık ve siyasal haklarının tanınması için gereken liyakati ispat etmediklerini öne süren Kemalist erkek yazar ve aydınlar tarafından, Kadınlar Halk Fırkası'nın güçlü hak talebine karşı "önce liyakat!" tartışması başlatıldı. Kadınlar haklarını almak için yeteri kadar çalıştılar mı? Bu hakları kazanmak için ülkede gereken yararlılığı gösterdiler mi? sorularıyla başlatılan, Cumhuriyet'in ilk yıllarındaki liyakat tartışması kadınların önünde bir engel oluşturuyordu. Nezihe Muhiddin bu cinsiyetçi saldırı karşısında geri çekilmedi. "Önce liyakat" diyenlere karşı Nezihe Muhiddin son on beş senedir kadınların faaliyetlerinin ve düşünsel katkılarının bu mevkiye sahip olmalarını zorunlu kıldığını belirtti. Nezihe Muhiddin "kadının başarabileceği" her işte memlekete yararlı olması ölçüsünü getirdi. Bu noktadan taviz vermemekte kararlı olduğunu, bu hakları "bize vermeseler de biz onları alacağız" sözleriyle ifade etti ve kadının o mevkilere oturabilmesinin kuşkuyla karşılanmasını kınadı. Türk kadını savaşta ve fikri mücadelede rüştünü ispat etmişti:

Filhakika [gerçekte] büyük milli harekette rüşdünü isbat eden Türk kadını harpte ve zaferde erkekten bir an ayrı kalmadı ve hissesine isabet edeni yaptı.

Taassup ve hürafeden kurtulmak, teceddüd [yenilik] hareketlerine uymakta kadın erkekten geri kalmıyordu. Harp cephelerinden ayrılmadığı gibi fikir mücadelesinde de beraber yürümek kabiliyetini gösteriyordu.

Milli hareketin başlangıcından Cumhuriyetin ilanına kadar, Türk kadını, ancak müşterek millet işlerinde erkeğine yardımcı olmak basiret ve kabiliyetini göstermekle liyakatını izhar etmiş [göstermiş] oldu." (*age*, 59-61: 114-5; *ab*)

Suphi Nuri (İleri) *İleri* gazetesindeki makalelesinde kadınların İstiklal Savaşı'nda erkeklerle birlikte cephe gerisinde savaştığını vurgulayarak liyakat tartışmasında kadın hakları savunucularının yanında yer aldı:

İstiklâl ve istihlâs [kurtuluş] harbimizde erkekleri cebhede çarpışırlar iken kadınlar da cebhe gerisinde 'asker gibi çalıştılar ve bir taraftan istihsâlâtımızı [üretimimizi] te'mîn, dîğer taraftan ordunun geri hizmetlerini îfâ ettiler. Toprakları ekip biçenler, yiyeceğimizi tabî'atdan koparanlar hep kadınlarımız olduğu gibi ordumuzun i'âşesini, nakliyyâtını te'mîn edenler de hep köylü Türk kadını idi.[139]

Bu tartışmanın sonuçlarından birinin Kemalistlerin Cumhuriyetçi feminist harekete yanıtını teşkil edeceğini ilerde göreceğiz. Kemalistlerin, "O halde Millet Meclisi'ne seçilmeyi hak edenler İstanbul kadınları değil, Anadolu'nun kadınlarıdır" diyerek KHF ve TKB'nin kadın hakları savunucularına karşı tutum alışını göreceğiz.

Bu ideolojik mücadele sırasında, Nezihe Muhiddin kadınların "doğuştan" insan haklarına sahip olmaları gerektiğini değil, kadınların haklara sahip olmaya layık olduğunu kanıtladığını savundu. Erkek egemen sistemin yürümesini isteyen, kadınların bu rejimde failler/eyleyiciler olmasını önleyen Cumhuriyetçi erkeklerin "önce liyakat" diretmesine karşı Muhiddin'in kadınları savunusu, bir bakıma karşı tezin sınırlarını kabul etmek anlamına geliyordu.

Validelik, Zevcelik

Osmanlı toplumunda iktisadi düşüncenin gelişimine katkıda bulunan reformcu erkek aydınlar, kadınların toplumsal vazifesini –ve buna bağlı konumunu– annelik ve eşlik görevlerini yerine getirmek, toplumun üyelerini (erkekleri) yetiştirmek, gereken hizmetleri sağlayarak ailenin düzenini ayakta tutmak olarak belirlediler. Gerek "say" (çalışma) fikri-

nin popülerleşmesinde etkili olan Ahmet Mithad (Mardin 1985: 628) gerekse kadın-erkek eşitliğini savunan "garpçı" Abdullah Cevdet "rasyonel-iktisadi adam"ı betimlerlerken, iyi eğitim görmüş, annelik ve eşlik görevini çok iyi yerine getiren bir kadınla tekeşli bir aile kuran (orta sınıf) bir erkeği tanımlıyor. Bu çerçeve içindeki kadının en önce gelen ve kutsal olan görevi iyi bir "zevce (eş)" olmak ve valideliktir.[140]

Osmanlı toplumunda, on dokuzuncu yüzyılın ortalarında başlayan toplumsal reformlar çerçevesinde, dışarda çalışıp evinin geçimini sağlayan erkek ile evin, eşin, çocukların ve evdeki diğer kişilerin bakımı ve ihtiyaçlarını en mükemmel şekilde karşılamak üzere, iyi eğitilerek yetiştirilmiş "valide/zevce" kadından oluşan çekirdek aile tipi, Osmanlı toplumunun "konak ailesi" modelinin almaşığı olarak belirdi. Konak ailesinden çekirdek aileye geçişin alt yapısını oluşturan bu fikirler konak ailesinin içerebildiği köle/hizmetkâr sayısının iyice azaltılması ve evde bu işleri üstlenen bir "zevce"nin bulunması gerektiği noktasında ısrarlıydı.[141] Küçük evlerde ya da apartman dairesinde yaşayan bu aile tipinde iktisadi modelin bir sonucu olarak çok sayıdaki köle/hizmetkâr yok oluyor; bunun yerine zevceye çocukların, evin, kocanın bakımı düşüyordu. Çekirdek ailelerde ev işlerinin, büyük oranda ev kadınları/eşler tarafından yerine getirilmesi isteniyordu (*agm*). Orta sınıf çekirdek aile biçimine bu geçiş döneminde bazı erkek yazarlar, erkeklerin eşlerinden tüm bu işleri yüklenmesini beklemelerini eleştirecektir.[142]

Maddi koşullardan kaynaklanan aile/yaşam tarzındaki değişim ihtiyacını güçlendiren bir başka husus daha vardı. Osmanlı toplumunda erkek kuşaklar kadınlardan önce Batı eğitimiyle yetişmişti. Yurda döndüklerinde "alafranga" eğitim almamış genç kızlarla evlenmek istemiyor (nitekim o sıralar eğitimli erkekler arasında Batı Avrupalı kadınlarla evlenmek yaygınlaşmıştı, bkz. Okay 1991: 320) evlenecekleri Türk-İslam kadınların da "Avrupa eğitimine tabi tutulmasını" talep ediyorlardı. Ahmed Mithad bu sorunu *Peder Olmak Sanatı*'nda dile getirir:

> Gençler ağlebiyetle [daha çok] mekâtib-i âliyede [yüksek okullarda] tahsil etmişlerdir. İlimlere, lisanlara vâkıf olmuşlardır. Bir zamanın ham halat kızları gibi mahlûklarla yaşıyamazlar. Bâzıları ecnebi kızlarını alıyorlar ki buna gönlümüz râzı olmamakla beraber mâzuriyetlerini dahi inkâr edemeyiz. (Aktaran: Okay 1991: 208; *ab*)

Mahmud Esad Efendi, çocukların terbiyesinde annelerin önemini vurgulayarak, "Valide kucağı ilk terbiye ocağıdır," diyordu.[143] II. Meş-

rutiyet devrinin ünlü "feminist"lerinden Celal Sahir, kadınlara verdiği feminizm üzerine konferanslarda, kadınların "her şeyden evvel anne" olduğunu belirtiyor, "İşte kadınların en büyük vazîfesi: terbiye-i evlâd..." diyor, çocukların bir milletin geleceği, kadınların ise çocukların eğitmeni olduğunu vurguluyordu.[144] Feminizmi, kadınların siyasal haklarını savunan Salahaddin Asım, kadınların annelik ve eşlik vazifesinden arta kalan zamanlarda, örneğin çocuklarını büyüttüğü kırk yaşından sonra siyasal/sosyal işlerle ilgilenmeleri gerektiğini belirtiyordu. Siyasal haklardan yoksun bırakılmayı en büyük haksızlık sayan yazarın kırk yaşından küçük olan kadınlar için bu yoksunluğu haksızlık olarak değerlendirmediği görülüyordu:

> Hukûk-i siyâsiyyeye gelince: Kadınlara revâ görülen haksızlığın en büyüğü, en müdhişi onları hukûk-i siyâsiyyeden mahrûm etmektir. Feminizmin en müşevveş [karmaşık], en esâslı mesâ'ilini [sorunlarını] bu siyâsî haklar teşkîl eder. ... Ya'nî bir kadın bilâ-kayd ü şart [kayıtsız şartsız olarak], doktorluk, avukatlık etmemelidir. Müte'ehhil [evlenmiş], ma'îşeti zevcinin mesâ'îsiyle mü'emmen [sağlanan], istirâhâti mükemmel olan, daha doğrusu ihtiyâcı bulunmayan bir kadının kendisiyle, kadınlığa ta'alluk eden [ilişkin] mesâ'il ile, çocuklarıyla meşgûl olmaktan başka her iştigâli [meşguliyeti] kânûn-ı tabî'î-i ictimâ'a [toplumun doğal yasalarına] muhâlifdir [karşıdır]. Fakat onlar da bütün 'ulûm ve fünûnu tahsîl etmeli, öğrenmelidir. Hîn-i hâcetde [gerektiğinde] hemân sahne-i mesâ'îye [iş sahasına] atılmalıdırlar.
>
> Bütün bu kuyûd ve şerâ'it-i ictimâ'iyye [toplumsal sınırlama ve şartlar] kırk yaşından dûn [küçük] olan kadınlar içindir. Bu sinde [yaşta] bulunan kadınlar her türlü mesâ'îye [çalışmaya], hukûk-i siyâsiyyeye iştirâk edebilir. Meb'ûs da olur, doktor da. Kendilerine hakk-ı intihâb [seçme/seçilme hakkı] verilen kadınların, intihâb edecekleri kadının sini kırktan dûn bulunmaması şartı konulursa her mahzûrun önü alınabilir. Hakk-ı intihâbdaki sin nizâmı [yaş oranı] ise kadın ve erkekte müsâvî [eşit] olmalıdır.[145]

Erkeklerin feminizminin temsilcileri, "ilerici" erkek yazar ve düşünürler, "Toplumun aydın erkeklerini yetiştirecek olanlar eğitimli validelerdir" önermesiyle kadınların eğitimini savunuyor ve aynı zamanda kadınların etkinlik alanını annelik göreviyle sınırlamaya çalışıyorlardı. Mehmed Hadi, "hükmeden milletin", Osmanlıların aydın erkeklerini yetiştirmek için iyi eğitilmiş annelere ihtiyaç olduğunu belirtiyordu:

> ... unutmamalıdır ki, millet-i hâkime [hükmeden millet] olan 'Osmânlıların kadınları 'âlî tahsîl, mükemmel terbiyeye daha ziyâde muhtâcdırlar. Çünkü, kahtü'r-recûle [devlet adamı kıtlığına] uğrayan bu memleketin mukadderât-ı ictimâ'iyyesini [toplumsal yazgısını] idâre edebilecek ricâl-i münevvere ve mütefekkireye [aydın ve düşünür devlet adamlarına] son derecede ihtiyâcı

vardır. O ricâl-i münevvere ve mütefekkire ise ancak mükemmel tahsîl görmüş vâlideler kucağında beslenebilir."[146]

Kadın hakları savunucusu Celal Nuri'nin (İleri) Afife Fikret takma adıyla yazdığı *Ati*'deki makalelerinde bu görüş belirgindir: "Kadınlıkta intisâb edilecek [bağlanılacak/benimsenecek] en birinci meslek zevcelik meslekidir," diyen Celal Nuri kadınları ailenin temel direği haline getirmek gerektiğini belirtiyordu:

İşte yeni Türk feminizmi, kadınları siyâsetle meşgûl etmeden evvel onları 'â'ilenin bir direği, bir temel taşı hâline getirmelidir. Biz kadınlar meb'ûs, â'yân, vükelâ [vekiller] olmadan evvel iyi bir kerîme [kız çocuk], bir hemşîre, bir zevce, bir vâlide, iyi bir büyüknine olalım.[147]

Kadın Yolu'nda makalesi yayımlanan M. Şevki de kadınların iyi asker yetiştirmeleri gerektiği üzerinde duruyordu: Her askerin iyilik veya kötülüğü "bir kadına, ona ilk terbiyeyi veren anneye 'â'iddir... Kadının vazîfesi her şeyden evvel ana olmaktır. Kadınlıktan yarınki vatan müdâfa'ası için de istifâde edelim."[148]

Bu ideolojik belirleme çabalarına Nezihe Muhiddin'in cevabı ne yönde oldu? Muhiddin'in validelik ve zevcelik vazifeleri ve buna bağlı sosyal düzenlemelerle ilgili görüşleri öncelleri gibi ikircikliydi. Erken Dönem Osmanlı feministleri de bir taraftan kadınların "cemiyet" hayatına katılmasını istiyor, kadınları bilgilendirmek, iftihar ettikleri kadın yazarların, şairlerin eserlerini yayımlayarak Osmanlı kadınlarının "kabiliyyet-i fıtriyyesini" (doğuştan yeteneğini) topluma yansıtmayı amaç ediniyor, öte yandan kadınların insanlığın anneleri olduğu görüşünü savunuyorlardı:

(*Hanımlara Mahsus Gazete*'nin amacı) Hanımlarımızın her surette tevsî'-i malûmat [bilgilenmesini sağlamak] ve tezyîd-i vukûfuna [kavrayışlarının/bilgilerinin genişlemesine] hizmet etmek, mülkümüzde vücûduyla iftihâr olunan muharrirelerimiz, edibelerimiz ve şairelerimizin efkârına [fikirlerini] mirâtü'l-aks [yansıtan ayna] olmak, yani eserlerini neşr vasıtasıyla, Osmanlı kadınlarının kabiliyet-i fıtrıyyesini [doğuştan yeteneğini] göstermektir. ... Kadınlar mâder-i insaniyettirler [insanlığın anneleridir].[149] (*ab*)

Keza, Halide Edib kadınların annelik vazifelerinin önemini yayımlanan ilk çevirisinde vurguluyordu:

Etfâl [çocuklar], cem'iyyetin ümîd-i âtîsidir [geleceğinin ümididir]! Bunlara ilk dersi, ilk terbiyeyi verecek olanlar da vâlidelerdir. Bu sebebdendir ki vâlidelik büyük, pek büyük bir vazîfedir.[150]

Nezihe Muhiddin anneliğin kadınların temel toplumsal vazifelerinden biri olduğu görüşündeydi. Memleketin ihtiyaçları açısından annelerin eğitilmeleri gerektiğini düşünüyordu. Milletleri yükselten "karakter"lerin oluşmasında "ana kucağı ve mektep bucağının" ve gelecek nesilleri yetiştirecek olan validelerin eğitiminin önemini vurguladı. (Bkz. "Hitabe") "Mektûb"da, Kız Sanayi Mektebini savunurken memleketin en hakiki ihtiyacının tahsil görmüş valideler olduğunu,[151] *Türk Kadını*'nda yirminci asırda Türk kadınının en kutsal ve birinci vazifesinin validelik olduğunu belirtiyordu:

> Yirminci asr-ı medeniyyette de Türk Kadınının en mukaddes [kutsal] ve birinci vazifesi şüphesiz valide olmaktır. (*Türk Kadını*, 109: 155; *ab*)[152]

Nezihe Muhiddin validelerin eğitimi sorununa kadını ve erkeği de kapsayan toplumsal kurgu, toplumsal mühendislik ve içtimaiyat, uluslaşma, ilerleme, medenileşme noktasından yaklaştı. Kadınları validelik ve eşlik göreviyle sınırlamadan kadınların anneliğinin önemini vurguladı. *Kadın Yolu*'nun ilk sayısında "Analık Vazîfeleri" başlıklı makalesinde "Sakın başmakâleyi[153] okuduktan sonra beni, annelikle 'alâkasını kesmiş müfrit bir kadın telakkî etmeyiniz, benim en esâslı kanâ'atim ve kadınlık hakkındaki temennîm; onların bu memleketin ihtiyâçlarına cevâb verecek, iyi birer vâlide olmasındadır," diyordu. Anneliği "diğer vatani vazifeler" olarak nitelerken, memleketin her noktasında yetki sahibi olmak istediklerini belirtiyordu:

> Biz da'vetli olduğumuz ilk ve esâslı vazîfeleri îfâya şitâb [yerine getirmek üzere acele] etmekle diğer vatanî vazîfelerimizi ihmâle mecbûr ve mahkûm değiliz, esâsen memleketin her yerinde, her noktasında sâhib-i salâhiyyet [yetki sahibi] olmak istemekliğimiz, aslî vazîfelerin îfâsında mazhar-ı sühûlet olmaklığımız [kolaylığa kavuşmamız] içindir.[154]

Muhiddin, annelik vazifelerini reddetmeden kadınların kamusal yaşamda yer almalarını savundu. Kadınların üreten, çalışan, kendine bakmaya muktedir bireyler olmalarını istiyordu. Muhiddin için annelik, yalnızca toplumsal düzenlemeler açısından değil, kadınların kişisel deneyimleri açısından da önem taşıyordu. Anneliği bir deneyim, bir yaşantı olarak değerlendirdi. Kişisel yaşamında en kritik anlarda kendi anneliğini ön plana alması çevresinde ilgiyle karşılandı.[155]

Eşlik "vazifesi" konusunda ise yorum yapmaktan kaçındı. Ama medeni kanunla kadınların evlilikte eşit konuma gelmesi, İslami boşamanın (talâk-ı selâse) ve erkek çokeşliliğinin yasaklanmasını talep et-

ti. 1923'teki bir röportajında, "izdivâc, ta'addüd-i zevcât ve talâk" hakkında görüşlerini soran gazeteciye "izdivâcların düzensizliği bizi pek ehemmiyyetle düşündürüyor," diyordu:

> Ta'addüd-i zevcât ve talâkın şekli bugünkü zarûret ve ıztırâbât-ı ictimâ'iyyemizi [toplumumuzun acılarını ve çaresizliklerini] teşdîdden [şiddetlendirmeden] başka işe yaramaz. Dînimiz, her husûsda olduğu gibi bu husûslarda da pek 'ulvîdir. Yalnız tahrîf ve sû'-i istimâl edilmemek şartıyla![156]

Yazdığı öykülerle evlilikte erkeklerin tutumunu eleştirdi. "Karanlık Yollar" öyküsü Nezihe Muhiddin'in kendisinin olabileceği gibi o dönemdeki herhangi bir aydın kadının standart yaşamöyküsüne denk düşmektedir. Evliliği hayatının en önemli etkinliği olarak görmeyen okumuş, meslek sahibi, etkin kadın kahramanın, kendini eşiyle eşit hissedişine hatta onunla evlenerek ona bir lütûfta bulunduğunu düşünmesine karşın, kaderi diğer kadınlarınkiyle aynıdır: Gece eve gelmeyen, eğlenmek için başka kadınlarla "Beyoğlu'nda" vakit geçiren kocalar. Kendini tüm zorluklara karşın yetiştiren az sayıdaki kadın da erkeklerden farklı bir davranış beklentileri içindeyken, eğitim olanağı bulamayan kadınlarla aynı biçimde bir yaşamı yaşamaya zorlanırlar. Bu öykü, devrin özel yaşamını, kadınların durumunu sergilemesi yönünden zengin bir örnek teşkil eder. Ancak, Muhiddin'in öyküsünün son bölümü ilginçtir. Öykü, kahramanın eşini beklediği saatlerdeki düşüncelerini anlatmaktadır. Gece yarısını geçince bekleyen kadın pencereye gider ve kepenkleri açar. Karşıdaki beyaz konağın penceresini yine aydınlık görür. "Bir aydan beri hep korkarak, bir tehlike gibi görmek istemediği gölge yine orada idi. Bu sefer kaçmadı." Muhiddin bu öyküsünü, kahramanının kendisini aldatan kocasına karşı başka bir erkekle ilgilenebileceğini ima ederek sonlandırır. Ancak yine de, öykünün adından çıkarsanabileceği gibi kadın kahramanının mutsuzluğundan ötürü "karanlık yollara" saptığını ifade eder.[157]

"Hayâtın Acısını Nasıl Duydum" başlıklı öyküsünde, evlendikten sonra eşiyle ilgili büyük bir düş kırıklığı yaşayan bir kadını anlatır. Hayranlık duyduğu, her gece "dışardaki" hayatından gelmesini beklediği eşinin "selamlık"ta erkek arkadaşlarıyla kadınları aşağılayan, nesneleştiren konuşmalarını duyduğunda kulaklarına inanamaz.[158] Kahramanının adının Nezihe olması ve mutsuz bir evliliği konu alması, bu öykünün Muhiddin'in yaşamından bir kesiti yansıttığını düşündürüyor.

Kadınlar, "Hayât-ı Hâriciyye" ve Ahlak

Erken Dönemin en etkili kadın gazetesi *Hanımlara Mahsus Gazete*'nin kadın fikriyatını oluşturan yazarlarının, kadınların fazilet ve ahlakına büyük bir önem verdiklerini ifade etmiştik. Muhiddin bu muhafazakâr çizgiyi daha ılımlı bir tarzda sürdürdü. Muhiddin, II. Meşrutiyet'le birlikte sokağa çıkan, yüksek okullarda okumaya başlayan, çeşitli meslekler edinen ve yavaş yavaş kamu yaşamına katılan ve kendi isimleriyle anılan bir kadın zümresinin belirdiğini anlatır (bkz. *Türk Kadını*, 57: 112).

Gayrimüslimlere Tanzimat'tan sonra tanınan toplumsal haklar sonucunda yaşamı değişen gayrimüslim kadınların Beyoğlu'nda erkeklerle birlikte serbestçe sinema, kafe, bar gibi ortak mekânlara gitmesi, genç Osmanlı Türk kadın ve gençkızları arasında, cinslerin biribirinden ayrılmasına (segregasyon), haremlik-selamlık tarzındaki Osmanlı yaşamında Müslüman kadın ve erkeklerin ayrı mekânlarda bulunması kuralına karşı bir tepki doğurdu. Türk kızları Pera çevresindeki gayrimüslim kadınların görece serbest yaşam biçiminden etkileniyor, onlar gibi giyinmek ve davranmak istiyordu. Eğitim, çalışma yaşamına katılım ve sokağa çıkma özgürlüğü talebi kadınlar arasında yaygınlaştı. Bu gelişmeleri genç kadınların peçelerini kaldırması/inceltmesi izledi. Siyah bol çarşafların yerine pelerin ya da mantoya benzer dış esvaplar kadın giyimine hâkim oldu. Nezihe Muhiddin'in dediği gibi, "Meşrutiyetin ilanı ile beraber kadınlarımız karanlıktan kurtulur gibi oldular, peçeler inceldi, biraz dünya ışığına kavuştular, fakat kafesler baki..."ydi (*age*, 31: 91).

Bu büyük değişime ve kadın uyanışına muhafazakârların ve "mutaassıpların" tepkisi de büyük oldu. Yeni tip kadın giyimini açık saçık ve İslami kurallara aykırı bulan tutucu kesim ve onların etkilediği, Halide Edib'in tabiriyle "bütün serseri gürûh" sokakta kadınların çarşaflarını yırtarak, hakaret ederek kadınları tacizle sindirmek istedi. Bazen çocuklu kadınlar bile bu tür tacizlere uğruyordu.[159] Sokak ve dış mekânlar uzun bir süre tutucu çevrelerin etki alanı olarak kaldı. Kadınlara yapılan saldırılar kadın dergilerinde de sergilendi. *Kadın* dergisinde,[160] kadınlara "şömendifer, tramvay, tünel ve vapur idârelerince" iyiden iyiye fena davranıldığı anlatılıyordu. "Kadıköy vapurlarında kadınların bütün kış açık yerlerde dondukları ... vapur mürettebâtının [çalışanlarının], ... namûsuyla ve ciddiyyetle yürüyen bir genç İslâm

"Hâlide Edîb Hânım",
Ati, 24 Ağustos 1338 [1922].

hânımın kulağının dibinde (çârşâfları kesiyorlarmış)" diye bağırdıkları belirtiliyordu.

Tacizler yoğunlaşınca basında tartışma başladı. Halide Salih (Edib) yazılarında keskin bir dille tecavüzcüleri kınadı ve kadınları savundu. Kadınların bu tacizler karşısında sokağa çıkmaktan vazgeçmeyişini ve gösterdikleri cesareti öven Halide Salih (Edib), Türk kadınının bu saldırılar karşısında silaha sarılıp kendisini koruyacağını açıkladı:[161]

> ... bugün şu gürültü arasında tahakkuk eden bir şey varsa Türk kadınlarının misli görülmemiş bir cesâret ibrâz ettikleridir [gösterdikleridir]. Zâbıta bütün serserî gürûhu, ve kendi kardeşlerinin, zevcelerinin dâhil olduğu bir hey'et 'aleyhlerinde olduğu hâlde kemâl-i sükûnetle sokaklarda dolaşıyorlar. Bir hânımın peçesini kaldırmaya teşebbüs eden istibdâd tarafdârı bir zâbitin göğsüne rovlör dayayarak kendini müdâfa'a ettiği rivâyet ediliyor. ... Kadınlar 'asabî, nâzik kadınlar dâ'imî bir emniyyetsizlik içinde bulunmalarıyla gâlibâ silâha sarılacak ve kemâl-i mahâretle [ustalıkla] isti'mâl edecek [kullanacak] bir devre girecekler. İşte 'Osmânlı kadınlarının safha-i hakîkîleri de bu olacaktır.[162]

Kadınların sokağa çıkması üzerindeki baskı yalnızca muhafazakâr erkeklerden değil kadınlardan da geliyordu. Nezihe Muhiddin *Türk Kadını*'nda yaşlı bir hanımın Üsküdar vapur iskelesinde arkadaşı ve kendisine tehditler savurduğunu, herkesi üzerlerine tükürmeye ve ha-

karet etmeye çağırdığını anlatır (*Türk Kadını*, 33-4: 93-4). Bu dönemdeki kadınlara yönelik saldırılar "ilerici" erkek yazarlar tarafından da dile getirildi. Celal Sahir (Erozan) II. Meşrutiyet'in ilanından hemen sonra kadınlara verdiği konferanslarda "en mukaddes bayramlarda bile ... çârşâfları yırtan kirli, mel'ûn parmaklara, mini mini bebeklerinizin başlıklarına tüküren mülevves [pis] ağızlara artık tesâdüf edilmeyecektir"[163] sözleriyle bu saldırıları kınar. Hüseyin Cahid (Yalçın) da *Tanin* gazetesinde Nisan 1911'de, dış yaşamda kadınlara yönelik tacizleri ve saldırıları dile getirdi ve kınadı.[164]

"Hürriyet" kavramının çok sık telaffuz edildiği II. Meşrutiyet ortamında ve daha da yoğun olarak 1918'den sonra, Türk kadınları, özgürlüğün kadınların yaşamına da yansımasını, kadın-erkek aynı mekânda bulunma yasağının kaldırılmasını istiyorlardı. Değişen değerler ve yaşam biçimi sonucu kapalı mekânlarda, evlerde, apartmanların salonlarında, konakların bahçelerinde bir araya gelmeye başlayan kadın ve erkekler arasında "salon kültürü"nün yaygınlaşması dönemin yazınına yansıdı.[165] Basında, kadınlara topluluk içinde nasıl davranmaları gerektiğini öğreten, görgü kurallarını içeren "terbiye-i nisvân"[166] (kadın terbiyesi/eğitimi) konulu yazılar çoğaldı.[167]

II. Meşrutiyet döneminde yüksek öğrenim hakkını kazanan, kadınlık haklarını daha açıkça savunan, daha atak yeni bir kadın kuşağı İnas Darülfünunu[168] çevresinde yetişmiştir. *Türk Kadını* dergisinde Nezihe Rikkat "Erkekleşme" başlığıyla yazdığı yazıda[169] genç kadınların sokaktaki davranışlarını eleştirdi. Mutie Sabri "Darü'l-fünûnlu Türk kızı olarak" Nezihe Rikkat'e sert bir yanıt verdi ve "Kim bilir nasıl bir mecbûriyyet sevkiyle koşarak tramvaya atlamak, bazı polislerimizin gayri mantıkî kaba hareketlerine pek haklı olarak söylenmek ve dörtte üçü harâbe-zâr [yıkık] muhîtin şoseleri demek olan yangın yerlerinden geçmek bir kadının erkekleşmesi demek değildir"[170] sözleriyle kadınların sokakta karşılaştıkları zorlukları ve varolmak için verdikleri mücadeleyi savundu. Yine Celal Nuri (İleri), "Hânımefendinin Musâhabesi" sütununda "Beyoğlu'nda bir aşağı bir yukarı, seyirtmek, sinema-hânelerden hîç ayrılmamak, dolaşmak, çay-hânelere gitmek! Bu gibi fenâ yaşayışlar genç hemşîrelerimizi kocadan eder" sözleriyle kadınları uyarıyordu.[171] Genç kadınlar Celal Nuri'ye yazdıkları mektuplarla onun muhafazakâr görüşlerini eleştirdiler.[172]

Nezihe Muhiddin Osmanlı Türk kadınlarının serbestçe sokağa çıkmalarını savunurken öte yandan Türk kızlarını ahlaklı olmaya, onları

kendi toplumsal kültürlerine uygun biçimde yaşamaya, alkol almayı, barlara gitmeyi[173] reddetmeye çağırıyordu. Nezihe Muhiddin'in "İstanbul ve Beyoğlu'ndan İki Levha" başlıklı makalesinde, İstanbul/Üsküdar tarafı İslam Türk kesiminin, Beyoğlu ise gayrimüslimlerin yaşamını temsil eder. Nezihe Muhiddin bu makalesinde İstanbul'un kuytu ve mütevazı bir mahallesindeki harap duvarların arasındaki evde geleneksel yaşamın getirdiği huzuru, iç temizliğini, sükûneti ve hakikiliği betimliyordu. Akşam olduğunda İstanbul cihetine sükut ve karanlık çökerken karşı cihette "kirli ve paslı bir sisle örtülü ... bulanık bir ışık parlar". Tünel'in boğucu havasından sonra ciğerlerimize "yâbâncı ve yalancı bir havâ" dolar. "Mağazaların süslü ve parlak câme-kânları, vücûdların satışı..."[174] Muhiddin bir yandan, geleneksel aile yaşamının kadınlara getirdiği ağır baskıları eleştiriyor, öte yandan "Beyoğlu yaşamı" karşısında geleneksel Müslüman aileyi savunuyordu.

Nezihe Muhiddin, 1927'de yazdığı "Kadınlar 'Ayyaşlıktan Tiksinmelidir"[175] başlıklı makalesinde de alkolün zararlarını işledi. Bu yazıda, "kadın rûhunun en kıymetli mücevheri" olarak "'ulviyyet"i göstermesi Erken Dönemin, "iffet"le belirlenen ahlakçı çizgisinin izlerini taşıyordu. Ayrıca *Kadın Yolu* dergisinde, kadınların alkolden uzak durmalarının ahlaki ve sağlık yönünden doğruluğunu savunan Pakize Ahmed'in "Alkol ve Medeniyyet" başlıklı dört bölümlük yazısı yayımlandı.[176] Muhiddin alkol, içki masasına katılmak gibi davranış söz konusu olduğunda "Nemize gerek bizim Avrupa?" diye soruyordu. Kadınlar için hürriyet ve serbesti içki masalarında erkeklerle eşit olmak için verilmemişti:

> Türk kadınına, hürriyyet ve serbesti, kabarelerde ve işret masalarının önünde erkekle müsavat temin etmek için verilmemiştir. ... biz ancak medeni ve siyasi haklarda erkekle müsavat temenni edenlerdeniz.
>
> ... bu noktada Avrupayı taklit veya erkekle müsavat davasına kalkışmak değil, bizzat erkeği bu sakim [kötü] ve muzır [zararlı] itiyat ve iptilalardan kurtarmak başlıca kadının vazifesi değil midir?" (*Türk Kadını*, 79-80: 130-1; *ab*)

Nezihe Muhiddin'in 1923'te tesettür konusundaki açıklamaları kanımca dönemin eylemcilerinin kadın giyimi hususundaki fikirlerini açığa vuruyor. I. Dünya Savaşı sırasında kadınların çalışma ve sosyal yaşama atılmalarıyla birlikte kadın giyiminde önemli değişiklikler meydana geldiğini biliyoruz.[177] Kaldı ki bu değişme için kadınların toplumdan gelen tepkilere karşı mücadele verdiğini de görmüştük. Nezihe Muhiddin Kadınlar Halk Fırkası'nın kuruluşundan sonra *İleri*'de

yayımlanan röportajında tesettüre ilişkin görüşünü soran gazeteciye çarşafın "milli giysi" olduğunu belirtiyordu. Muhiddin'in görüşleri, giyim hususunda muhafazakâr bir tutumu yansıtıyor. Anlaşılan KHF kurucuları da bu görüşü paylaşıyordu. Ancak, bunun bir taktik olduğu da düşünülebilir. Bu tutumu, siyasal haklar talebini diğer tüm taleplerin önüne geçirmek için Muhiddin'in tesettür konusunda tartışmadan kaçındığını düşündürüyor.

Örtülerimiz, 'aynı zamânda bir kisve-i milliyyedir [milli kıyafettir]. Bunun şiddetle muhâfazası tarafdârıyız. Çârşâfların mâni'-i terakkî olmadığı âsâriyle sâbitdir. Çârşâf, kadının hayâta girmesine engel değildir. Örtülerimiz, Türk hânımları için 'ismetkâr bir temâyüzdür [görünüştür]. İsterseniz bana muhâfazakâr deyiniz; fakat bir kadın erkeği ile veyâhûd yalnız başına onurunu ihlâl etmeyecek her yere gidebilmelidir ve kadının hürriyyeti masûn bulunmalıdır [korunmalıdır].[178]

Nezihe Muhiddin yenilikçi düşüncelerin ahlak düşüklüğüne yol açmaması gerektiği görüşündeydi. Muhiddin'in bir yandan geleneksel kültürün kadın karşıtı yönleriyle mücadele ederken, öte yandan Batı karşısında bir kimlik olarak geleneksel kültürün ahlaki unsurlarını savunduğunu görüyoruz. Nezihe Muhiddin geleneklerin kadını kısıtlamasına karşı çıkarken, aşırı Batılılaşma sonucu yozlaşmaya karşı kadınları uyarıyordu. Bunların yanı sıra, 4. Bölüm'de göreceğimiz gibi, Nezihe Muhiddin'in, 1927 yılında TKB'nin eşitlik komisyonu üyesi olarak, kadın ve erkeğin ahlakta ve kazançta eşitliğini savunması kamuoyunda tartışmalara yol açtı. Muhiddin'in bir yandan "ahlâkda müsâvât"ı savunurken öte yandan *Hanımlara Mahsus Gazete*'nin ahlakçı retoriğini yansıtması bir başka ikircikliliği oluşturuyordu.

Hayırseverlik ve Siyaset

Osmanlı Türk kadınlarının kurduğu ve yürüttüğü yoksullar için yardım dernekleri, özellikle savaşlarda cephe arkasında ihtiyaçların sağlanması, yaralıların bakımı ve şehit ailelerine yardım amaçlı kuruluşlar (Fındıkoğlu 1944: 706; Demirdirek 1993: 57; *Türk Kadını*, 82-92: 133-42; Toprak 1988b; Çakır 1991) kadınların kamu yaşamına katılmasında önemli rol oynadı.[179] Türk-Yunan Harbi (1897) sırasında Fatma Aliye, askerlere ve ailelerine yardım amacıyla Cemiyet-i İmdadiye adlı derneği kurdu. Selanik'te de gazilere yardım sağlamak için kadınlar bir cemiyet kurdu. İstanbul'da oluşturulan gazilere yardım komitesinin

başkanı Nuhbe Hanım'dı[180] (Coşar 1973: 218). Fındıkoğlu, bu derneklerin 1874'ten itibaren faal olduğuna ve Müslüman kadınların toplumsal yaşama katılmasına katkıda bulunmalarına dikkat çekiyor:[181]

1874'te "Mâlûl ve Hasta Askerlere Yardım Cemiyet-i Osmaniyesi" teşekkül etmiş, 1876 Rus Harbinde, âzası arasında kadınların da bulunduğu bu "cemiyet"in büyük hizmetleri dokunmuş, 1897 Yunan-Türk Harbinde tekrar faaliyetleri görülmüş, nihayet 1907'de Londra Beynelmilel Kızılhaç Kongresinde "Hilâl-i Ahmer" olarak tanınmıştır, 1908 den sonra geniş inkişaflara mazhar olmuştur. 12.000 liralık bir sermayeye malik olan bu cemiyet, 1911 de padişahın himayesine girdikten sonra İtalyan ve Balkan Harplerinin acı günlerinde, Türk kadınlarının her çeşit emeği sayesinde büyük bir sosyal değer kazandı. 1913 te açılan hastabakıcılık derslerinin yetiştirdiği genç Türk kızları, kafes arkasından yalnız içtimaî hayata değil, içtimaî hayatın en şefkate muhtaç köşelerine dağıldılar: Balkan Harbi'nde 11,000 muhacir ve yaralı, bunların şefkatine sığınmıştır. (*agm* 706; *ab*)

Yapılan araştırmalar yardım derneklerinin, kadınların kamu yaşamına katılmasında önemli bir araç olduğunu doğruluyor ve Batı'da yirminci yüzyılın başındaki süfrajet hareketinin hayırseverlik boyutuna dikkat çekiyor (Lindenmeyr 1993). Bu çalışmalara göre yalnızca hayırseverlik amacıyla kurulmuş olanlar dışında kadınların siyasal ve sosyal hakları için mücadele eden örgütlerin de kadınlara yardım amacıyla destek grupları ve kolları vardı. Türkiye'de de bu modelin değişmediğini görüyoruz. Hilâl-i Ahmer tek başına hayırseverliği amaçlarken, aynı yıllarda Nezihe Muhiddin tarafından kurulan Esirgeme Derneği ve daha sonra TKB'nin güç durumdaki kadınlara, yetimlere, şehit eşlerine, dul kadınlara iş bulmak, çocuklarını okutmak gibi yardımı amaçlayan etkinlikleri de vardır.[182]

Nezihe Muhiddin kadınların yoksulluğu sorununa kalıcı çözümler bulmak istediği için doğrudan, ayni yardım yerine kadınların çalışabileceği işliklerin ve işletmelerin açılmasını hedefledi; soruna kadınların durumunun iyileştirilmesi açısından yaklaştı. Nezihe Muhiddin'in çalışmalarının yardımseverlik boyutunun önceki uygulamalardan farklılık taşıdığı ileri sürülebilir.

KHF ve TKB Grubu'nun siyasal haklar mücadelelerinin hayırseverlikle bağlantılı olmadığını sık sık vurguladılar. Nezihe Muhiddin 1927'de, TKB'nin siyasi haklar çalışmalarının durdurulması ve siyasal mücadele yürütmeyen, yalnızca yardımsever etkinliklerde bulunan bir kuruluş haline getirmek üzere iktidar tarafından baskı uygulandığı kritik dönemde "Biz yalnızca hayırkâr bir cemiyet teşkil etmedik" diyerek

yardımseverlikle belirli bir mesafeyi koruyordu. TKB'nin 1927 Kongresinde siyasal ve toplumsal haklardan taviz vermeyen tutumunu sürdürdü:

> Buraya [kongreye] iştirâk eden â'zâ hukûkunu müdâfa'a etmek fikriyle iştirâk etmiştir. Maksad yalnız hayırkâr cem'iyyetler te'sîsi değildir. (Birinci mâdde tekrâr okundu). Bu mâddeye göre maksadımız kadını yalnız hayırkâr bir kadın bırakmak değildir. Ona bir vatandaşa 'â'id bütün vazîfe ve hakları da vermektir.[183]

Aynı kongrede siyasal haklar maddesi üzerine tartışmalar sırasında, siyasal hakları savunan kadın üyeleri "Kadın Birliği bir cem'iyyet-i hayriyye [hayır cemiyeti] değildir" diyerek Muhiddin'i desteklediler.[184]

TKB'nin en etkin yılı olan 1927'de, TKB üyeleri, eğitim, sağlık, toplum ve hukuk, basın komisyonları kurarak faaliyetlerini genişlettiler. TKB'nin "umûr-i hayriyye"ye (hayır işleri) ilişkin çalışmalarını "kentin yüksek ve kibâr 'â'ilelerine mensûb salon hânımlarından" oluşturulacak bir komisyonun üstlenmesinin kararlaştırıldığı belirtiliyordu. Hayır işleriyle ilgilenen komisyonda TKB'nin aktif üyelerinin yer almaması dikkat çekicidir.

II

BİRİNCİ DALGA CUMHURİYETÇİ FEMİNİZM VE MİLLİYETÇİ SÖYLEMİN SINIRLARI

3

Kadınlar Halk Fırkası (1923)

I. Ekonomik, Sosyal Haklar ve "Hakk-ı Siyâsiyye" İçin Kadınlar Halk Fırkası (Nisan-Aralık 1923)

Bu ayrım altında Türkiye'de birinci dalga feminizmin önemli bir evresine, 1923 ile 1927 yılları arasında Nezihe Muhiddin, Kadınlar Halk Fırkası kurucuları ve Türk Kadınlar Birliği Grubu'nun siyasal ve sosyal haklar mücadelelerine yakından bakmak istiyorum. Nezihe Muhiddin ve KHF kurucuları olarak adlandırdığım bir grup öncü kadın, "mücâdele-i milliyye"nin başarıyla sona erdiği 1922 yılının son aylarından itibaren Birinci Dalga eşitlikçi feminizminin tezlerini kararlılıkla savunmaya başladı. Bu, kadınların siyasal/toplumsal haklar mücadelesi /stratejisinde köklü bir değişimdi. Akla ilk gelen soru şu: Neden Nezihe Muhiddin ve KHF kurucuları –yeterli verilere ulaşamadığım için tersi yönde bir ihtimali saklı tutarak– daha önce bu yönde bir eğilim belirtmedikleri halde Cumhuriyet'in ilk günlerinde süfrajetlerin tezlerini savunmaya başladılar? Bu gelişmeyi doğuran nedenler gerek günün "uygun" görünen siyasal koşullarında, gerekse süfrajet feminizminin Osmanlı toplumunda elli yıllık bir birikimi olmasında yatıyor. Nezihe Muhiddin üzerindeki, yakın çevresinde bulunan süfrajetliği benimsemiş Kıbrıslı torunlarının, Kıbrıslızade Azize Hanımın etkisini görmüştük. Muhiddin, süfrajet görüş ve eylemliliğin II. Meşrutiyet döneminde alttan alta olgunlaştığını ancak yüzeye çıkma fırsatı bulamadığını anlatır. Bu gelişmenin arkaplanında, Erken Dönem ve II. Meşrutiyet dönemi feminizminin ve "Harb-i ʻUmûmî" ile birlikte kadınların çalışma yaşamına büyük çaplı katılımının etkisi bulunuyordu.

TBMM'de 1923 başlarında "halk hükûmeti" kavramının ve cumhuriyetçi siyasaların belirmesiyle Muhiddin ve KHF kurucuları, haklar mücadelesi için "müsâʻid bir zemîn" oluştuğu tahlilini yaptı. Müdafa-i Hukuk Cemiyeti'nin "Dokuz ʻUmde"yi[1] yayımlaması KHF kurucularını, bu ilkeleri kadın hakları açısından değerlendirmeye yöneltti. Öncü

grup bu görüşlerini gazetecilerle yaptıkları ilk mülakatlarda dile getirdi. Dokuz Umde'nin oluşturulduğu sırada Meclis'te bir iki kadın mebus bulunsaydı ülke için çok daha yararlı sonuçlar elde edilebilirdi:

> Müdâfa'a-i Hukûk Cem'iyyetleri'nin neşrettiği Dokuz 'Umde'de kadınlığı 'alâkadâr eden müte'âddid mâddeler vardır. Meselâ iktisâdî tekâmül için kadın ve erkeklerin çalışması elzem bir şeydir.
>
> Son harb ve son hadisât tamâmen göstermiştir ki vatanımızda te'sîs edilen halk hükûmeti devrinde Millet Meclisi'nde bir iki kadın meb'ûs bulunsaydı herhâlde milletimiz ve neslimiz bundan çok fâ'ide görecekti.[2]

"Cumhuriyet kadın erkek farkı tanımayan adil bir sistem"di. Cumhuriyet inkılabını gerçekleştiren tüm milletler kadın haklarının tanınması için önemli adımlar atmışlardı. Kadın meselesi bu ülkede doğal akışını tamamlayarak son gelişme aşamasına ulaşmıştı. Ananeleri, çürük kanaatleri, batıl telakkileri kesin hamlelerle yıkıp yerlerine kuvvetli ve çağdaş ilkeler getiren "ateşli ve genç cumhuriyetimiz" kadının mevcudiyetini canlı bir bilinçle anlayacaktı. Cumhuriyetin topluma kazandırdıklarından en çok kadınlar yararlanacaktı.[3] Nezihe Muhiddin ve Kadınlar Halk Fırkası'nın kurucuları yeni cumhuriyetçi siyasal düzende, yasal ve toplumsal alanlarda kadın haklarının kazanılacağını öngördüler. Eşitlikçi feminizmi benimsemiş bu "kadın hareketinin pîşdârlarının [öncülerin]" etkin bir toplumsal ve siyasi programla kadınların "siyâsî ve ictimâ'î haklarını" savunarak Kadınlar Halk Fırkası'nı kurmak istemesi 1922-23'ün en önemli gelişmelerinden biriydi.[4] Şimdi, KHF olgusunu anlamak için TBMM görüşmelerinden başlayarak 1923'ün ilk günlerine dönelim.

"Kadınlar Aile Reisi Eşine Oy Verecek"

Mustafa Kemal'in önderliğindeki Birinci Grup[5] TBMM'de 1923'ün ilk aylarında iktidara ağırlığını koydu. Mustafa Kemal, 6 Aralık 1922 tarihinde "Halk Fırkası" adıyla siyasi bir parti kurma niyetinde olduğunu Ankara'da *Hâkimiyet-i Milliye*, *Yenigün* ve *Öğüt* gazeteleri muhabirlerine verdiği demeçte duyurdu (Kocatürk 1988: 371). TBMM 1 Nisan 1923 günü yeniden seçim kararı aldı (Kocatürk 1988: 384). Seçim yasasında değişiklikler öngörülüyordu. TBMM'nin oturumunda seçim yasasının bazı maddelerinde değişiklik öneren "İntihab-ı Mebusan Kanun-ı Muvakkatinin bazı mevaddını muaddil Kanun" müzakereye açıldı. Kanunun 2. Maddesine göre 18 yaşını geçen her erkek seçmek hak-

kına sahipti.[6] Kanun teklifinin altında "Kanun-ı Esasi Encümeni Reisi" olan Yunus Nadi'nin imzası bulunuyordu. Bu yasa tasarısı, TBMM'ye hâkim olan cinsiyetçi yargıların göstergesi gibiydi. Tasarı –büyük olasılıkla savaşta erkek nüfusun azalması sonucu– mebus seçiminde erkek nüfusa düşen mebus oranını artırmayı hedefliyordu. Seçim yasasındaki "her 50 bin erkek" için bir mebusun seçilmesi yerine, her 20 bin erkek için bir mebus seçilmesini öneriyordu. Meclis'teki İkinci Grubun lideri Hüseyin Avni Bey (Ulaş) söz aldı ve birinci maddenin değiştirilerek yirmi bin erkek nüfusa[7] indirilmesini savundu. Bu değişikliğin gerekçelerinden biri, kadınların oy kullanmak için henüz yeterince olgunlaşmadığıydı. Bu koşullar gerçekleşene değin kadın nüfusun aile reisi erkeklerce temsil edileceği düşünülüyordu. Hüseyin Avni Bey'e göre, yasa önerisini hazırlayanlar, kadınların mevkiini de göz önüne almış, kadınların (erkek) aile reisine oy verdiklerini varsayarak bu değişikliği önermişti:

> Bu defa, bu teklifi yapan arkadaşlarımız, kadınların mevkiini de nazarı dikkate alarak hareket etmişlerdir. Her şeyin bir derecesi, bir vesilei tekemmülü [olgunlaşma yolu] var, kanun teklifinde, kadınlar tekemmül edip de, rey hakkını istimal etmek [almak] derecesine gelinceye kadar onlar aile efradı beyninde [arasında] aile reislerine rey vermiş gibi telakki edilerek yirmi bin nüfusu zükurda [erkek nüfusta] bir mebus intihabını [seçilmesini] esas ittihaz etmiştir [almıştır]. *(agy)*

Hüseyin Avni Bey'in konuşması Meclis'te Birinci Grup ile muhalifi İkinci Grup (Tunçay 1992: 45-7 ve Demirel 1995) arasında cinsiyetçi değer ve önyargılar bakımından fark bulunmadığını gösteriyordu. Bu gerekçeye Bolu mebusu Tunalı Hilmi Bey kadınları savunmaya yeltenerek itiraz etmek istediyse de, bazı mebusların sıra kapaklarına vurarak itirazı ile Tunalı Hilmi Bey'in konuşması kesildi (bkz. Taşkıran 1973: 96-103). TBMM'nin kurulduğu 1920 ile kadınlara siyasal hakların tanındığı 1934 yılı arasında Meclis'te kadın hakları konusu bir gündem maddesi olarak yer almadı; bir iki tartışma girişimi itirazlar ve protestolarla susturuldu (Tekeli 1977). Meclis'te incelenen dönemde kadın hakları konusu görünmezliğini korumuştur. Başka bir yerde gösterdiğim gibi, Birinci Grup (CHF) ile İkinci Grubun Meclis'teki temsilcileri, 1923'te, kadınlara siyasal ve vatandaşlık hakları vermenin henüz zamanı gelmediği noktasında görüş birliği içindeydi (1995). Ne CHF'nin ne de muhalifi Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası'nın programında (Tunaya 1952: 606-22) kadın haklarına ilişkin bir madde ya da ibare

yer alıyordu. Demek ki, 1923'te İstanbul'da Kadınlar Halk Fırkası'nın kurulma girişimi sırasında Ankara'da, TBMM'de cinsiyetçi yaklaşım ve siyasalar ağırlık taşıyordu ve eğilim "kadınların aile reisi olan eşlerine, erkeklere oy vermesi" yönündeydi.

Türk Kadınlar Şurası [Konferansı] ve KHF'nin Kuruluş Hazırlıkları

Nisan 1923'te seçimlere ilişkin kararların açıklanmasıyla birlikte, Ahmet Emin (Yalman) ve Mehmet Asım (Us) tarafından yayımlanan *Vakit* gazetesinde 18 Nisan günü, kadınların siyasi hakları konusunda "Kadınları İntihâb" başlıklı bir anket başlatıldı. Anketi yanıtlayanların çoğu kadınlara intihab (seçme ve seçilme) hakkının tanınmasını istiyordu.[8] Gösterilen ilgi karşısında, *Vakit* ankete "Kadınlardan meb'ûs nâmzedi kim olabilir?" sorusunu ekledi.[9] *Vakit*'in yarattığı tartışma ortamı kadınların siyasal hak taleplerinin yeniden yükselmesini ve bu alanda kadınların buluşmasını sağladı.[10] Mayıs 1923'te kadın çevrelerindeki hareketlilik, siyasal haklardan yana "karârlı bir tarafdâr kütlesi"nin bulunduğunu gösteriyordu. İstanbul'da, 30 Mayıs'ta Nezihe Muhiddin'in de içinde bulunduğu "Türk kadınlığının en münevver tabakalarına mensûb... on üç hânımın" siyasal hakların alınması için mücadeleye başladıkları duyuldu. Nezihe Muhiddin ve bir grup eylemci kadın, siyasal haklar hedefiyle örgütlenmek üzere bir kadınlar şurası (kongresi) toplamaya karar verdiler.[11] Bu eylemciler Kadınlar Halk Fırkası'nın kurucularıydı. Kendilerini "hey'et-i müteşebbise" (girişimci heyet) olarak adlandıran on üç kadın, kadınlara mahsus bir kongrede kadının da "hakk-ı siyâsiyyesini" kazanmak için bir cemiyet kurmayı hedefliyorlardı. Kadınlar Halk Fırkası'nı kurmak üzere harekete geçen girişimci heyetin iki üyesi, "Türk kadınlığının siyasal haklarını kazanmaya kararlı olduklarını ve kazanacaklarından zerre kadar şüphe beslemediklerini" açıkladı. Bu hedefe iki sene sonra yapılacak milletvekili seçimlerinde ulaşacaklarını öngörüyorlardı. Girişimci heyet "henüz faaliyete geçmekte olduğundan kendisine bir isim ve unvan" belirlememişti. Hatta "şimdilik kat'î ve sâbit bir nizâm-nâme"leri de yoktu.[12] Bütün kararların geniş kadın kesimlerinin katıldığı bir kongrede alınmasını savunuyorlardı. Kadın şurasında, İstanbul'un kadın cemiyetlerinden ikişer delege ile "mekâtib-i 'âliyye ve tâliyye" (yüksek okul ve lise) mezunu bütün kadınlar çağrılacaktı. Bu kongrenin kararları "Anadolu'nun muhtelif yerlerindeki" münevver kadınlara da duyurularak

faaliyete geçilecekti. Demeç verenlere göre, teşebbüs ettikleri kadınlara siyasal haklar hareketi bir ihtiyacın ürünüydü; "yoksa 'asra uymak veya dîğer memleketlerde olduğu için bizde de" yapılmasını istemek düşüncesinden doğmamıştı: "Biz başka memleketlerde de kadınlar siyâsî haklarını istiyorlarmış diye memleketimizde de bu vâdîde bir hareket uyandırmak fikrinde değiliz." Kadın hareketinin "pîş-dârları" (öncüleri) "mevcûd Dokuz 'Umde'ye doğrudan doğruya kadınlarımıza müte'allik [ilişkin] mâddeler 'ilâve ettirmek tasavvurundayız," diyorlardı (*agm*). Bu hareketin tohumları çoktan atılmıştı. Kadınlığa düşen vazife tohumdan çıkan bu filizi büyütmekti. Herkes kadınlığın siyasal haklarını alması hareketinden korkuyordu. Müteşebbis heyet "efkâr-ı muta'assıbanın" (tutucu çevrelerin) bu hareketin gelişmesine engel olmasından çekinmiyordu.[13]

Buraya kadar açıklananları yorumlamaya çalışalım: Öncü kadınlardan oluşan müteşebbis heyet,

1. Kadınların siyasal haklarının kazanılmasını birinci amaç olarak benimsemişti,
2. Siyasal haklar için mücadele etmek üzere oluşturulacak cemiyetin kurulması için münevver ve kadın haklarından yana tüm kadınlara çağrı yaparak katılımcı bir yöntemi benimsemiş ve böylece hareketin güçlenmesini hedeflemişti,
3. Gençler de dahil olmak üzere eğitimli, ilgili ve bu çalışmada yer almak isteyen bütün kadınların ve kadın cemiyetlerinin bir kongrede birleşerek bir örgüt kurmalarını öngörmüştü. Hareket yalnızca İstanbul'a özgü kalmayacak Anadolu'nun çeşitli kentlerinden aydın kadınlara da ulaşılacaktı,
4. Güçlü ve kararlı bir siyasal haklar mücadelesine kadınların katılacağını düşünüyordu,
5. Adından da anlaşılacağı gibi siyasal bir kadın partisi kurmayı hedefliyordu.

Vakit'te 2 Haziran'daki haberde girişimci heyetin isimleri açıklandı. Müteşebbis heyette yer alan kadınların eğitimli ve II. Meşrutiyet döneminin üst düzey devlet yöneticilerinin yakınları oluşu dikkati çekiyordu:

Esbak [eski] Sultânî [lise] ve Dârü'l-mu'allimât [kız öğretmen okulu] müdîrelerinden Nezîhe Muhîddîn, Subhî Paşa hafîdelerinden [torunlarından] Latîfe Bekir, Sarıkamış Kumandanı Sa'îd Paşa haremi Nâcîye, esbak Kastomonî [Kastamonu] meb'ûsu 'İzzeddîn Mollâ Bey'in haremi ve esbak Zabtiyye müşîri Hüsnî Paşa kerîmesi Seniyye, İnâs Sanâyi'-i Nefîse Mektebi kâtibesi Ni'met Rumeyde, Selânik Te'âlî-i Vatan Hânımlar Cem'iyyeti mü'essisi ve re'îsesi Nesîme İbrâhîm, Hânımlar Esirgeme Derneği mü'essiselerinden ve sâbık

vâlîlerden 'Ömer Bey kerîmesi Matlûbe 'Ömer, Esirgeme Derneği hey'et-i idâresinden Nâciye Na'îm, esbak ma'ârif nâzırı Emrullâh Efendi kerîmesi Fâ'ize 'Âtıf, esbak Hâssa müşîri Vâsıf Paşa hafîdesi Zelîhâ hânımlar hey'et-i müteşebbise [müteşebbis heyet] arasında bulunmaktadırlar.[14]

Aynı haberde Nezihe Muhiddin'in ve Latife Bekir'in demeçleri yer aldı. Nezihe Muhiddin kadınların teşkil edeceği siyasi cemiyetin program ve nizamnamesi için pek yakında toplanacak kongrede karar verileceğini belirtiyordu: "Bizim hey'et-i müteşebbisenin en büyük eseri şûrâyı [konferansı] toplamak olacaktır. Asıl fa'âliyyet şûrânın ve teşkîl edilecek siyâsî cem'iyyetin idâre hey'etinindir. Bunun içindir ki kendimize hey'et-i müteşebbise bile demiyoruz ve 'da'vet hey'eti' ismini almakla iktifâ ediyoruz [yetiniyoruz]" sözleriyle hareketin katılımcı üslubunu vurguladı. "İlk zamânlar için yalnız münevver kadınlara hukûk-i siyâsiyye taleb edilecek"ti. Kadınların seçme hakkını almadan önce seçilme hakkına sahip olmaları, hedefe ulaşmayı kolaylaştıracak bir aşama olarak görülüyordu. Fakat asıl elde edilmesi için çalışacak olan, kadınların seçme haklarının sağlanmasıydı. Bu güçlü çıkışı yaparken teşebbüs heyetinin toplantı yeri bulamadığını öğreniyoruz. Nezihe Muhiddin KHF'nin kuruluşu çalışmaları için salon bulamadıklarını anlatır.[15] Fırkanın kuruluş çalışmaları bir evde –Nezihe Muhiddin'in "mütevazı" evinde–[16] yapılmıştı:

> Birkaç haftadan beri Türk kadınlığının hakk-ı siyâsîsini kazanmak emeliyle fa'âliyyete geçen İstanbul'un on iki hânımı, şehrin mütevâzı' bir mahallesinin yine mütevâzı' bir evinde teşebbüsleri ve nihâ'î ictimâ'larını 'akdetmişlerdir [son toplantılarını yapmışlardır].[17]

Vakit gazetesinde 6 Haziran 1339 (1923) tarihinde "Türk Kadınlar Şûrâsı: Münevver Türk Kadınlarının Şûrâ Hâzırlığı İlerliyor" başlıklı bir haberde şuranın 15 Haziran Cuma günü, Darülfünun Konferans salonunda yapılmasının kararlaştırıldığı, salonun toplantıya tahsisine izin verildiği duyuruldu. "Bütün kadın mektepleri mezunları ve münevver her Türk kadını toplantıya çağrılmaktadır." Aynı haberde Türk Kadınının siyasal hakları için çalışacak örgütlenmenin biçimine ve faaliyet tarzına kadın şurasında karar verileceği tekrarlanıyordu.

Basın açıklamalarındaki önemli bir başka husus teşebbüs heyeti üyelerinin siyasal eğilimleriydi. Milli Müdafaa döneminde kurtuluş savaşını desteklediklerini, "müdâfa'a-i hukûkçu" olduklarını Cumhuriyetçilere, özellikle Mustafa Kemal'e bildirmek istiyorlardı. Nezihe Mu-

hiddin'in daha önce incelediğimiz, bu yöndeki eğilimini sergilediği makalesi[18] bu açıklamayı doğrular. Kendilerini "şimdiye kadar hiçbir siyasi entrika ile uğraşmamış ve daima temiz kalmış bir siyasi unsur" olarak tanımladılar. "Yaltaklanmak ve dalkavukluk bizim için söz konusu değildir, biz hissen de fikren de müdafaa-i hukukçuyuz, onun kutsal ilkelerine bağlıyız" sözleriyle siyasal eğilimlerini açıkladılar. Heyet ayrıca "Müdâfa'a-i Hukûk-i Nisvân ve sâ'ire gibi muhtelif isimler ile teşekkül etmiş olan cem'iyyetler" ile bağlantıları olmadığını açıkladı. Bu siyasaların devamı olarak cemiyetin, "Müdâfa'a-i Hukûk Cem'iyyeti'nin hânımlar kısmını" oluşturacağı belirtiliyordu. Bu fikir hem Müdafaa-i Hukuk Heyeti'nin hem de Cemiyet reisi Mustafa Kemal'in görüşüne sunuluyordu. Bu açıklamalarıyla kurucular, Milli Mücadele'nin başarılmasını sağlayan Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk cemiyetleriyle birlikte çalışmak istediklerini vurguluyorlardı:

Ba'zı hânımlarımız tarafından vatanın menfa'atine [yararına] hâdim olan [hizmet gören] müdâfa'a-i hukûk 'umdeleri [ilkeleri] etrâfında çalışılmak sûretiyle Türk kadınlarının memleket mes'elelerinde seyirci ve du'âcı vaz'iyyette kalmaktan kurtulacağı gibi, kendi siyâsî haklarını da istihsâle [elde etmeye] doğru yürümüş olacağı nazar-ı dikkate alınmış ve vücûd bulmakta olan ta'azzuvun [örgütün] Müdâfa'a-i Hukûk Cem'iyyeti'nin hânımlar kısmını teşkîl etmesi münâsib görülmüş ve bu husûsda Müdâfa'a-i Hukûk Hey'eti'nin re'y ve fikri istimzâc edilmiştir [sorulmuştur]. 'Aynı zamânda bu fikir, cem'iyyet re'îsi Mustafâ Kemâl Paşa hazretlerine de istimzâckârâne bir şekilde [soruşturma şeklinde] ve sûret-i husûsiyyede [özel olarak] 'arz ve iblâğ edilmiştir [sunulmuş ve ulaştırılmıştır].[19]

Açıklamada şûradan çıkacak kararla kurulacak olan cemiyetin müdafaa-i hukuk ilkeleri etrafında çalışacağı, Türk kadınının memleket meselelerine seyirci ve duacı olarak kalmayacağı, siyasi haklarını almaya doğru ilerleyeceği belirtiliyordu. KHF kurucularının yeni kurulan Cumhuriyet rejiminde siyasi failler/eyleyiciler olmak istedikleri anlaşılıyordu.

Nezihe Muhiddin ve "Türk Kadınının Hakkı"

Ertesi gün, 4 Haziran 1339'da (1923), Nezihe Muhiddin'in siyasal haklara ilişkin önemli bir makalesi *Vakit* gazetesinde yayımlandı. "Türk Kadınının Hakkı" başlıklı bu makalede Muhiddin, "düşüncelerin... yaşam içinde uygulanması" için gerekli olan evrelerin son gelişme aşamasına ulaştığını belirtiyordu. Siyasal haklar bakımından Türkiye'de

"inkılâbın" hazırladığı zemin üzerinde, bu hareketin zamanı gelmişti. Kadının toplumdaki yerini zaman ve ihtiyaçlar belirlemişti. Kadınların "o mevkilere oturabilmeleri acaba mümkün olacak mı sorusunun hatıra gelmesini bile" Muhiddin, "kadınlarımız için leke" addediyordu. "Bunun zamanı gelmiş midir" gibi bir tartışma yapmak gereksizdi. Muhiddin'e göre bu değişim modern yaşamın gereklerinden biriydi: "Memleketimizin özellikleri ve çağın gerekleri bu konuda pek iyi bir yol gösterici olabilir."

Kadınların siyasal haklar hareketinin en önemli kuralı ne olacaktı? Muhiddin'in bu soruya yanıtı: Kadının başarabileceği her işte memlekete yararlı olmaktı. Muhiddin haklar konusunda erkeklerle kadınların karşılaştırılmasını da yararsız buluyordu. Bir kez memleketin her alanında kadının bir mevki sahibi olduğu kabul edildikten sonra, ihtiyaçlar ve o günün gerekleri nereye yönlendiriyorsa kadınların da bu duruma göre toplumdaki yerlerini alacaklarını belirtti. Başlattıkları hareket hükümet ve siyasi çevrelerce dikkate alınmaz, kadınlara haklar tanınmazsa ne olacaktı? Muhiddin'in bu soruya yanıtı, onun kadın hakları militanlığını/eylemciliğini ortaya koyuyordu:

> Onları bize vermeseler bile biz, onları alacağız. Hîç şübhesiz hak, 'azmin, fi'lin ve liyâkatındır. Kadınlarımızın, şu on beş seneden beri ibrâz ettiği fikr-i teşebbüs ve fa'âliyyet o mevki'lere oturmak için bize bir hak bahş etmiştir. Memleketin ihtiyâcât-ı hakîkiyyesi [gerçek ihtiyacı] de o mevki'lere bizim sâhib olmaklığımızı emrediyor.[20]

Bu makaleden anlaşıldığına göre, Muhiddin yeni siyasal otoritenin kurulduğu ve kadın haklarının kapsamının henüz belirlenmemiş olduğu bir dönemde kadınların güç alanında yerini almasını, kadın haklarının sınırsız olarak tanınmasını hedefliyordu ve seslendiği kitle kadınlardı. Muhiddin'in bu makalesi, onun daha ilerki yıllarda da savunacağı kadınların siyasi, toplumsal ve iktisadi hakları ve kadınların kurtuluşu stratejilerinin bir ilk örneğidir. İçtimai/sosyal haklardan Muhiddin esas olarak kadınların eğitiminin, meslek edinmesinin, çalışmasının önündeki engellerin kaldırılmasını, yasa önünde eşit vatandaşlık haklarını ve medeni hukuku anlıyordu.

Muhiddin, adı geçen makalesinde kadınlara siyasi hakların verilmesini savunurken, "liyâkat" (layık olma) tartışmasına da iki yönden yanıt veriyordu. Muhiddin'e göre kadınların son on beş yıl (1908-1923) içinde geliştirdiği fikirler ve yürüttükleri faaliyetler onlara bu hakkı ta-

nıyordu. II. Meşrutiyet ve sonrasında gerçekleşen kadın hareketlenmesinin ve kadın inkılabının bir sonucu olarak kadınlar siyasal/sosyal haklara kavuşmalıydı. İkinci olarak, Milli Müdafaa döneminde kadınlar, özellikle "Anadolu'nun asîl kadını, ele kazma kürek alarak çocuklarının nafakasını te'mîn etti, onunla da kalmadı 'azîz toprağını tehlikede görür görmez tüfengini omuzlayıp" vatanın savunulmasına bizzat katılarak ve bu vatanın sadık ve hakiki evlatları olduğunu kanıtlamıştı.[21] Kadınlar "toplum yaşamının her alanında açık ve etken bir rol" oynamış ve "siyasal haklarımızdan yararlanmaya hak kazanmışlardır."[22] Muhiddin'e göre, 1923'te, Türk kadınları rüştünü ispat etmişti; çalışkan, vatansever, akılcı, millet topluluğunun erkeklerle eşit üyeleri ve sivil/siyasal haklara sahip olmayı hak eden bireyler olarak toplumda mevkiini/yerini almalıydı. Bu görüşleri toplumda yalnızca kadınlar arasında değil, yenilikçi erkek yazar/gazeteciler arasında da destek buluyordu.[23]

Kadınlar Halk Fırkası'nın Kuruluşu: 15 Haziran 1339 [1923]

Darülfünun konferans salonunda 15 Haziran'da gerçekleştirilen kadınlar şurasından Kadınlar Halk Fırkası'nın kuruluş kararı çıktı.[24] (Türk) Kadınlar Şurası'nın ertesi günü, 16 Haziran'da basında yer alan haberde, Nezihe Muhiddin'in öncülüğünde Kadınlar Halk Fırkası'nın kurulduğu açıklandı. KHF'nin nizamname ve programı yayımlandı.[25] Nezihe Muhiddin'e göre Kadınlar Halk Fırkası, kadınların siyasi ve içtimai haklarını kazanmak, Cumhuriyet rejimi altında Meclis kürsüsünden bu hakları savunmak ve kadınlığın statüsünü yükseltmeyi hedefliyordu. Bu açıklamalara göre, Kadınlar Halk Fırkası kadın hakları siyasaları yürüten ve yalnızca kadınlardan oluşan siyasal bir cemiyetti. *İleri* gazetesi Nezihe Muhiddin ile yaptığı "uzun saatler" süren görüşmesini yayımlayarak, kurucuların düşüncelerini kamuoyuna iletmesini sağladı. Röportajın altında "T. N." rumuzu yer alıyordu. Gazetecinin en çok üzerinde durduğu mesele "'Acabâ kadınlarımız fırka teşkîl edecek kadar yükselmiş midir" sorusuydu. Muhiddin'e soruyordu: "Memleketimizin ictimâ'î vaz'iyyeti, henüz kadınlarımızın siyâsî hayâta girmesine müsâ'id midir?" Muhiddin, "Aramızda hîçbirimiz vekîl veyâ sefîr olmayı düşünmüyoruz. Fakat sâhib-i re'y olmayı ... istiyoruz, medenî bir ferd-i beşer gibi, Türk kadını da re'yine bilerek ve anlayarak sâhib olsun," yanıtını veriyordu. Gazeteci "fırka"nın doğru bir karar olup ol-

madığını sorgulamaya devam ediyordu: "Kadınlar Halk Fırkası yerine gayr-i siyâsî bir cem'iyyet teşekkül edilmiş olsaydı daha müfîd [yararlı] semereler vermez miydi?" Muhiddin'in bu soruya yanıtı net ve açıktı: "Hedefi siyâsî olan bir cem'iyyet gayr-i siyâsî olamazdı. Şimdiye kadar teşekkül eden kadın cem'iyyetleri hep kadının şefîk kalbi meydâna getirdi. Şimdi biz kadının dimâğıyla hareket ediyoruz." Gazetecinin "Fırka fikrini doğuran sebebler nelerdir?" sorusuna Muhiddin, "İşte su'âlin en mühimmine geldik," yanıtını veriyordu. KHF Mustafa Kemal'i "yeni Türkiye'nin bânisi [kurucusu]", Halk Fırkası'nı ise kurtarıcı bir kuvvet olarak görüyordu. Artık kadınların toplumsal ve iktisadi gelişmeleri için uygun zemin hazırdı. Bu nedenle "Kadınlar Halk Fırkası" adını seçmişlerdi:

> Fırka hayâtı bizde dâ'imâ bâ'is-i felâketimiz [felaketimize neden] olan ihtirâsât-ı siyâsiyyeye [siyasi ihtiraslara] inkılâb etmiştir [dönüşmüştür]. Hâlbuki yeni Türkiye'nin bânîsi Mustafâ Kemâl Paşa'nın 'umdeleri etrâfında toplanan "Halk Fırkası"nı biz, bütün bunlardan münezzeh [arınmış], 'âlî ve kurtarıcı bir kuvvet olarak telakkî ediyoruz. 'Aynı zamânda bu 'umdelerde kadınlar, ictimâ'î iktisâdî inkişâf için münâsib bir zemîn, vâsi' [geniş] bir sâha bulmuşlardır. Onun için (Kadınlar Halk Fırkası) nâmını aldık. Fakat kadınlık hayâtında biz fırkacılığı daha şümûllü ma'nâsıyla anlıyoruz. Kadınlık hayâtında (fırka) kelimesinde ilk bulduğumuz ma'nâ, ictimâ'î sâhada fa'âliyyetdir. Biz, her türlü ihtirâsâtdan uzak bulunuyoruz. 'Akıl, mantık ve idâre sâyesinde tuttuğumuz yolda muvaffak olacağımıza kâni'yiz.[26]

Bu görüşmede Muhiddin, gazetecinin sorduğu kadınlığa ilişkin önde gelen meselelerdeki fikirlerini açıkladı. Ertesi gün KHF *İleri*'de başyazının konusuydu – makalenin altında imzasının bulunmaması ilginç bir tesadüf ya da baskı hatası olabilir, ancak bu makalenin üslubuna bakarak Suphi Nuri'ye ait olduğunu ileri sürmek mümkün. Yazar, Muhiddin'in "vekîl ya da sefîr olmak istemiyoruz" sözüne itiraz ediyor ve "(İleri)yi bu kadar nefîs ve tirâşîde makâlâtıyla [incelikli makaleleriyle] taltîf eden edîbe-i muhteremeden [Nezihe Muhiddin'den]" kadınların neden mebus olmak istemediklerini soruyordu. Öyle ki, yazar Muhiddin'i ve KHF kurucularını bu konuda geri adım atmamaları için ikna etmeye çalışıyordu. Yazar kadınlığa ilişkin sorunlara değindikten sonra, KHF'nin kuruluşunu çok gerekli bulduğunu, bu sorunların bir cemiyet ile değil bir "fırka" altında örgütlenerek çözüme kavuşacağını belirtiyordu. Böyle bir fırka Halk Fırkası'nın görevlerini kolaylaştıracak ve bundan tüm millet yararlanacaktı. Bu makale *İleri* gazetesinin

"Halk Fırkası mü'essislerinden Nezîhe Muhîddîn Hânım ve oğlu", *Ati*, 26 Haziran 1339 [1923].

başyazarının KHF'yi siyasi bir kuruluş olarak desteklediğini açık bir biçimde gösteriyordu:

Ben, bir Kadınlar Halk Fırkası'nın teşkîlini cidden pek lüzûmlu buluyorum. Bu fırkanın bugünkü hedefi, yukarda söylediğim derdlere devâ-sâz olmaktan [çare bulmaktan] 'ibâretdir. ...

(Fırka) diyorum. (Cem'iyyet) demiyorum. Fırka, siyâsî olur, cem'iyyet ise türlü türlü makâsidle [maksatla] teşekkül edebilir.

Eğer böyle bir Kadınlar Halk Fırkası şekl-yâb olursa [şekil bulursa], kadınların milletin nısfını [yarısını] teşkîl ettiğini müdrik [idrak eden] erkeklerin bunu alkışlamaları lâzımdır. Böyle bir fırka, 'ale'l-'âde Halk Fırkası'nın vezâ'ifini kolaylaştırır, ve, bundan Türk milletinin hey'et-i 'umûmiyyesi istifâde eder.[27]

İkdam gazetesi de, ilk basın açıklamalarının yapıldığı günlerde KHF'yi olumlu ve destekleyici bir tavırla karşıladı. Gazetede, KHF hareketinin "pîş-dârlarıyla" (öncüleriyle) yaptığı görüşmeler aktarılırken, "tavırlarında o derece 'azimkâr ve ihtiyârkâr [arzulu] göründüler ki

esâsen tarafdâr olduğumuz ve pek ziyâde takdîr ettiğimiz hareketlerinde muhakkak olacakları hakkında ümîdimiz pek ziyâde artmış oldu" ifadeleri dikkat çekiyordu. *İkdam*, "Biz kadınlarımızın bu mutabassırâne [açık gözlü] ve müte'enniyâne [temkinli] hareketlerini takdîr eder ve müteşebbislerine muvaffakıyyetler temennî ederiz" sözleriyle kurucuları kutladı.[28] Ertesi gün *İkdam*'da, yine imzasız bir yazıda, "kadınlık hareketinin gâyesi tahakkuk edinceye kadar", devletin her türlü idari ve yasama organlarına kadınların iştiraki sağlanıncaya değin bu "kadın teşkîlâtının" yararlı bir etkisi olacağı belirtiliyordu. "Böyle bir teşkîlin bir ân evvel vücûda gelmesini bize yalnız kadın hareketi için değil, hey'et-i ictimâ'iyyemizin [toplumumuzun] nef'i [yararı] için de zarûrî görmekteyiz." Yazar, son olarak kadın hareketinin "pîş-dârlarının" bu görevleri yerine getirmeye uygun olduklarını belirtiyor ve KHF kurucularının başarılı olmalarını temenni ediyordu.[29]

Kadınlar Halk Fırkası Kurucuları

Nezihe Muhiddin ile birlikte mücadele etmiş olan, Kadınlar Halk Fırkası'nın kurucuları ve idare heyeti *Vakit* gazetesinde açıklandı. Nezihe Muhiddin (başkan), Nimet Rumeyde (ikinci başkan), Şükûfe Nihal (genel sekreter), Latife Bekir (sayman), Seniyye İzzeddin (muhasebeci), Muhsine Salih (sekreter), Matlube Ömer (veznedar) idare heyetinde görev aldılar. Yeni fırkanın kurucu üyeleri Nesime İbrahim, Tuğrul Bedri, Zeliha Ziya ve Faize Emrullah'tı. Dikkat çekici husus II. Meşrutiyet dönemindeki kadın dernekleri olan Esirgeme Derneği, Hilâl-i Ahmer ve Donanma Cemiyeti Kadınlar Şubesi, (Selanik) Teali-i Vatan Cemiyeti'nin kurucu ve faal üyelerinin grupta yer almasıydı:

> Fırkayı te'sîs ve idâre eden on bir hânımefendiden bir kısmı şimdiye kadar teşekkül eden muhtelif kadın cem'iyyetlerinde çalışmış ve cem'iyyet işlerini idâre etmiş müteşebbislerdir. Dîğerleri henüz cem'iyyet ve fırka hayâtına girmektedirler. Re'îs Nezîhe Hânım, Mûsul İstînâf re'îsi merhûm Muhîddîn Bey'in kerîmesidir [kızıdır]. On beş seneden beri fennî terbiyeye dâ'ir yazı yazmış, ilk fennî mu'allimeliği imtihânını vermiştir. On senelik hayât-ı ta'lîmiyyesi [öğretim hayatı] vardır. Balkan Harbi'nden sonra Dârü'l-fünûn konferans salonunda hânımlarımıza konferansları ile cem'iyyet hayâtına girmiş, Esirgeme Derneği'nin mü'essisleri arasında bulunmuştur. Donanma Cem'iyyeti'nin İstanbul şu'besi riyâsetinde [başkanlığında], Müdâfa'a-i Milliyye Cem'iyyeti Kadınlar Merkezi kâtib-i 'umûmîliğinde çalışmıştır. Mütârekeden sonra teşekkül eden Millî Kongre'de murahhas sıfatıyla bulunmakta idi. Re'îs-i sânî

Kadınlar Halk Fırkası'nın İdare Heyeti ve kurucuları. "Oturanlar, sağdan: Nesîme İbrâhîm, Ni'met Rumeyde, Zelîhâ, Fâ'ize Emrullâh. Ayakta duranlar, sağdan: Fırkanın müşâviri Fethî Bey, Seniyye, Latîfe Bekir, Nezîhe Muhîddîn, Şükûfe Nihâl, Muhsine Sâlih, Matlûbe 'Ömer hânımefendiler", *Süs*, 30 Haziran 1339 [1923].

[ikinci başkan] Ni'met Rumeyde Hânım, merhûm Neş'et Bey'in kerîmesidir. Sanâyi'-i Nefîse Mektebi'nin [Güzel Sanatlar Akademisi'nin] ilk me'zûnlarından biridir. Eskiden beri muhtelif kadın cem'iyyetlerinde çalışmıştır. Esirgeme Derneği mü'essiselerindendir.

Kâtib-i 'umûmî Şükûfe Nihâl Hânım, merhûm mîr-âlây Ahmed Bey'in kerîmesidir. Dârü'l-fünûn Edebiyyât şu'besinin ilk me'zûnesidir. Şi'rleri, edebî yazılarıyla tanınmıştır. Murahhas-ı mes'ûl [sorumlu sayman] Latîfe Bekir Hânım, merhûm Subhî Paşa'nın hafîdesi, telefon komiseri ve Posta Fen müfettişlerinden Bekrûf Bey'in haremidir. Şimdiye kadar hîçbir cem'iyyete intisâb etmemiştir [katılmamıştır]. Muhâsebeci Seniyye Hânım, Kastomonî meb'ûsu merhûm 'İzzeddîn Bey'in haremi, Zabtıyye müşîr-i esbakı Hüseyîn Hüsnî Paşa'nın kerîmesidir.

Kâtibe Muhsine Hânım, Süvârî Ferîk Sâlih Paşa'nın kerîmesidir. İlk def'a olarak bu fırkaya intisâb etmiştir. Veznedâr Matlûbe Hânım, Bitlîs Vâlî-i esbakı 'Ömer Bey'in kerîmesidir. Esirgeme Derneği mü'essislerindendir. Hilâl-i Ahmer kadınlar kısmında ve Himâye-i Etfâl'de çalışmıştır.

Heyet-i idârede vazîfe alanlardan mâ-'adâ [başka] â'zâ sıfatıyla bulunan hânımların başında Nesîme İbrâhîm Hânımefendi bulunmaktadır. 'Adliyye-yi hukûk kalemi müdîri merhûm Hulûsî Bey'in kerîmesi olan Nesîme Hânım 1324

senesinde Te'âlî-i Vatan Cem'iyyeti nâmiyle Selânik'te ilk kadın cem'iyyetini te'sîs etmiş ve riyâseti îfâ etmiştir. Tuğrul Bedrî Hânım, Şûrâ-yı Devlet â'zâsından Elifî Bey'in kerîmesi ve kâ'im-makâm [kaymakam] Bedrî Bey'in haremidir. Zelîhâ Ziyâ Hânım, hâssa müşîri Vâsıf Paşa'nın hafîdesi ve mîr-âlây Ziyâ Bey'in haremidir. Harb-i 'Umûmî'de Bağdâd Hilâl-i Ahmer Hey'eti'nin kitâbet-i 'umûmiyyesini [genel sekreterliğini] îfâ etmiş ve Hilâl-i Ahmer madalyasıyla taltîf edilmiştir. Fâ'ize Hânım, merhûm ma'ârif nâzırı Emrullâh Efendi'nin kerîmesi ve Düyûn-i 'Umûmiyye umûr-i hukûkiyye şu'besi müdîr mu'âvini 'Âtıf Bey'in haremidir, şimdiye kadar hîçbir cem'iyyete girmemiştir.[30]

Kadınlar Halk Fırkası'nın Program ve Nizamnamesi (Tüzüğü)

Elimizde özgün belgesi bulunmadığı için KHF bildirgesi, tüzüğü ve programı hakkında bütünsel bir yorum yapmak mümkün değil. Ancak gazete haberindeki verilerden yararlanarak KHF'yi yorumlamaya çalışacağım. Fırkanın program ve nizamnamesinin yanı sıra kuruluş bildirgesi de *Vakit*'teki haberde yayımlandı. Bildirgede kadınların memleketin her yerinde siyasi, içtimai ve iktisadi bütün meselelere doğrudan doğruya katılacakları, muntazam bir program dahilinde kütlevi olarak harekete geçecekleri belirtiliyordu. Kurucular ülkenin gerçek mutluluğu ve kurtuluşu ilkelerinde birleşmişti. Bu kutsal amaç için paylarına düşen görevleri yerine getireceklerdi. Ve en önemli husus bildirgenin sonunda belirtiliyordu: Fırka, kadınlarımızı toplumsal, siyasi ve iktisadi evrimleşme/gelişme aşamalarından geçirerek bunların bileşkesi olan siyasal haklarına en kısa ve dürüst yoldan ulaşmasını sağlayacaktı. Yukarda bir bölümünü sunduğum bildirgenin tamamı şöyleydi:

Memleketimizin her noktasında siyâsî, iktisâdî ve ictimâ'î bütün bu mesâ'ilde kadının doğrudan doğruya veyâ dolayısıyla dahl ve te'sîrinden âzâde kalmış bir keyfiyyet bulunmasına rağmen bu mesâ'î gözle görünür derecede bâriz değildir. Yer yer tecellî eden [görünen] kadın mevcûdiyyet ve şahsiyyetinin metîn bir çerçeve dâhilinde muntazam bir programla kütlevî bir şekle ifrâğı [dönüştürülmesi] asgarî sa'y [emek] ile a'zamî bir kazanç te'mînini mûcib olacağından [sağlayacağı üzerinde] memleketimizin hakîkî sa'âdet ve necâtını [kurtuluşunu] kâfil bulunduğundan [sağlayacağı üzerinde] müttefik olduğumuz 'umdeler etrâfında bi'l-fi'l toplanmakla, kadın 'âleminde mühim bir muvakkız [uyarıcı] ve mürebbî [eğitici] olurken memleketimizin en mukaddes ve müşterek vezâ'ifinde [vazifelerinde] hissemizin îfâsını, 'umdelerin tesrî'-i tatbîkini ve kadınlarımızı ictimâ'î, siyâsî ve iktisâdî safahât-ı tekâmüliyyeden [gelişme evrelerinden] geçirerek bunların muhassalası [bileşkesi] olan hakk-ı siyâsîsine en ve kısa ve dürüst yoldan îsâl eyleyecektir [ulaşmayı sağlayacak-

tır]. Bu emellerle te'essüs eden Kadınlar Halk Fırkası'nın nizâm-nâme ve hey'et-i idâre sâmîsini [isimlerini] takdîm ediyoruz.[31]

KHF'nin nizamnamesi 27 maddeden oluşuyordu.[32] 15 Haziran 1339 tarihinde Kadınlar Halk Fırkası namıyla, merkezi İstanbul'da şubeleri Anadolu'da olmak üzere bir parti kurulduğu belirtiliyor ve partinin amaçları ilk dokuz maddede açıklanıyordu. Bu maddeler kapsamlı bir kadın hakları programını içeriyordu. Nizamnamenin birinci maddesinde, KHF'nin kadınları dokuz ilke etrafında yalnız fikren değil bilfiil toplayarak örgütleyeceği bildiriliyordu:

Kadınlar Halk Fırkası, kadınlarımızı memlekete nâfi' [yararlı] olan (dokuz 'umde) etrâfında yalnız hasben [dolaylı], fikren değil bi'l-fi'l toplayarak onları, kadınlığa temâs eden noktalarında müşârik [katılımcı], dolayısıyla 'alâkadâr eden aksâmında [kısımlarımda] bi'l-vâsıta [doğrudan doğruya] mü'essir, mu'âvin ve mütemmim [tamamlayıcı] olarak tatbîk edecektir.

İkinci madde siyasal haklar maddesiydi. Siyasal haklar hak etme ve liyakatı gerektirdiği için, kadınlar memleketin siyasal, toplumsal ve iktisadi meselelerinde etkin olarak kendilerini kanıtladıktan sonra siyasi haklar için nizamnameye bir ilke eklenecekti:

Hukûk-i siyâsiyyemizin istihsâli [alınması] ancak istihkâk [hak etme] ve liyâkata [layık olmaya] münevvit bulunduğu [dayandığı] cihetle, Türk kadını memleketin siyâsî, ictimâ'î, iktisâdî en mühim mesâ'il-i hayâtiyyesinde mütebâriz [belirgin] bir şahsiyyet, kâbiliyyet ve fâ'iliyyet isbâtına muvaffak olunca bütün bu safahât-ı tekâmüliyyenin muhassalası olan hakk-ı siyâsîsini te'mîn edecek bir 'umde 'ilâvesine hak kazanacaktır.

Üçüncü maddede kadınların belediye seçimlerine katılmaları için çalışılacağı belirtiliyordu:

Memleketin sekenesinden [sakinlerinden] olan kadınların da belediyye intihâbâtına iştirâk etmeleri,

Dördüncü madde milli iktisat düşüncesinin kadın yönünden uyarlanışı, bir "iktisadi kadın" yaratma programıydı. Nizamnamenin bu en uzun maddesinde Nezihe Muhiddin'in İttihat ve Terakki döneminde başlattığı milli iktisadiyat için çalışmaların izleri açık seçikti. Fırka "iktisadi barış/uzlaşmanın" sağlanması için çalışacaktı: Kadınların ev yaşamında harcadığı emeğin ürünlerinin tasarrufuna, dış yaşamda ise üretici olmalarına çalışılacaktı. Hammaddesi ülkemizde yetişen ürünlerin üretilmesine, yerli malların kullanılmasına, dolaşıma girmeyen

ziynet eşyası ve altının sermaye haline getirilmesine, fabrikalar ve şirketler kurulmasına ve buralarda kadın işgücünden yararlanılmasına çalışılacaktı:

Kadınlar Halk Fırkası "salâh-ı iktisâdımızın [ekonomimizin düzelmesinin] te'mîninde" mühim bir 'âmil [etken] olacaktır. Fırka gâyesine vusûl [ulaşmak] için: Kadınlarımızın hayât-ı dâhiliyye ve beytiyyede [içerdeki ve evdeki yaşamında] semerât-ı mesâ'îyi [çalışmalarının semerelerini] tasarruf ve tevzî'ine nâzım [paylaştırılmasını düzenleyen], hayât-ı hâriciyye ve 'umûmiyyede [dışardaki ve umumi yaşamda] müstahsîl [üretken] olmasına sâ'î olacaktır [çalışacaktır]. Dâhilî ma'mûlâtın istihlâkine [tüketimine].. mevâdd-ı ibtidâ'iyyesi [hammaddesi] memleketimizde bulunan ma'mûlât ve masnû'ât [sanayi ürünleri] vücûda getirmeye.. mevcûd mensûcât fabrikalarının ma'mûlâtını yirminci 'asrın zevkiyle te'lîf etmeye [uyuşturmaya] .. mensûcâtın harc-ı âlem [her keseye uygun] bir şekle ifrâğına [dönüştürülmesine].. Gayr-i mütedâvil [dolaşıma girmeyen] zînet-i altunu ve mücevherât gibi servetin sermâye hâline gelmesine.. Şahsî sermâyenin 'umûmîleştirilmesine. Bunlarla tezyînât-ı libâsiyye ve melbûsât [aksesuar malzemesi ve hazır giyim] fabrikaları ve şirketler te'sîsine, hisse senedâtı [senetleri] ihrâcına ve'l-hâsıl 'âtıl kadın ellerinden 'amelî [pratik] istifâdeler te'mînine çalışacaktır.

Beşinci maddede yetimler ve şehit çocukların durumunu iyileştirmek için yeni düzenlemelere gidileceği belirtiliyordu:

Eytâmın [yetimlerin] terbiye ve terfîhi [iyi koşullarda yaşaması] husûsunda yalnız hükûmetin himâye-i pederânesine intizâr etmeyecek [baba gibi korumasını beklemeyecek] ma'nevî ve musaddık [geçerliliği onaylanmış] bir i'âne cem' edip [bağış toplayıp] eytâm-hâneler ve ırzâ'-hâneler [emzirme evleri] vücûda getirmeye, sevgili şehîd yavrularımızdan yarının ihtiyâcâtına muvâfık yeni, zinde 'amelî bir 'unsur-ı kıymetdâr meydâna getirmeye...

KHF nizamnamesinin altıncı maddesi kadınların eğitimine ayrılmıştı. KHF kız çocukların eğitiminin yeni toplumsal koşulların gereğine göre düzenlenmesi, yani modernleşmesi için çalışacaktı. Maarif Vekaletine de bu konuda yetkin olan kadın memurların atanması talep edilecekti. Yedinci maddede "dul ve bî-kes kadınların" ve şehit ailelerinin desteklenmesi hedefleniyordu:

Ma'ârif husûsunda: Tedrîsât ve terbiye-i ibtidâ'iyyede [ilk eğitim ve öğretiminde] analıkla mürebbîlik devreleri arasındaki hatt-ı fâsılı [ara dönemi] yaklaştırmaya mekâtib-i ibtidâ'iyyenin [ilkokulların] mümkün mertebe kadın mu'allimelere tevdî'ne [bırakılmasına], şerâ'it-i ictimâ'iyyemizin [toplumsal koşullarımızın] îcâbâtını [gereklerini] nazar-ı ehemmiyyete alarak kızlarımızın tahsîl ve terbiyesinin sevk-i idâresinde nâzım [düzenleyen] olmak üzere Ma'ârif Vekâleti'nde bir kadın ma'ârif müşâviri bulunmasına,

Dul ve bî-kes [kimsesiz] kadınların ahlâk ve ma'îşetini te'mîn ve iş bulumunu teshîl [kolaylaştırma] ve her işte mütehassıs yetiştirmek için taksîm-i a'mâl [işbölümü] kâ'idesine muvâfık mü'esseseler vücûda getirmeye.

Sekizinci madde savaş durumunda kadınların askerlik yapabileceğini belirtiyordu:

Harb vukû'unda 'ale'l-'umûm [genel olarak] kadınların hidemâtda [hizmetlerde] mu'âvenet etmeleri husûsu nazar-ı i'tibâra alınarak îcâb eden tedâbîre tevessül olunacaktır [tedbirler alınacaktır].

Dokuzuncu maddede aile ve izdivaç (evlilik) kanunlarının kadınlar yararına en mükemmel hale getirilmesi hedefleniyordu:

'Â'ile ve izdivâc kanûnlarının bir şekl-i mükemmele [en mükemmel hale] ifrâğına [dönüştürülmesine]...

Onuncu maddede ise bütün bu hedeflere ulaşmak için Türk kadınlarının aydınlatılması ve eğitimi hedefi açıklanıyordu:

Türk kadınlarının bu mesâ'ilde tenvîri için halkın seviyyesiyle mütenâsib [uygun] tedrîs-i hitâbeleri [öğretici söyleşileri (yapmaya)], risâlecikler [kitapçıklar] ve âsâr-ı müfîde [yararlı eserler] vücûda getirmeye.

Parti, örgütlenmesini hızla yaymak için "taşrada" ivedilikle örgütler açacaktı. Anadolu örgütlerinde "sevgili kız kardeşlerinin aydınlanmasına", görevlerin memleketin yararına paylaşılmasına, çiftçi ve işçi kadınların yardımına ve Türk kadını sermayesi oluşturmaya çalışacaktı (*agm*).

Basında ve Kamuoyunda KHF

Kadınlar Halk Fırkası basında ve kamuoyunda ilgiyle ve tepkiyle karşılandı. *Süs* dergisi, KHF'nin kuruluş haberini verirken "yeni fırka isminden zannolunduğu gibi siyâsî cereyânlara dâhil olmak ârzûsunda değildir"[33] yorumunu yaptı. Fırkanın genel sekreteri ve yazar/şair Şükûfe Nihal, aynı derginin takip eden sayısına "Fırkamızın Mefkûresi" başlığıyla yazdığı makalede KHF'nin programının "kadının ictimâ'î, iktisâdî ve bi'l-âhare siyâsî sâhalarda haklarını, inkişâflarını te'mîn etmek" olduğunu açıklayarak *Süs*'ün sözü geçen yorumunu düzeltiyordu.[34] Bu noktada Zafer Toprak, Kadınlar Halk Fırkası'nın ana hedefinin siyasi olmadığını ileri sürüyor.[35] Yukarda gördüğümüz gibi, Nezihe Muhiddin'in *İleri*'deki açıklamaları KHF'nin kuruluşundaki "siyâsî

"Şükûfe Nihâl Hânımefendi", *Süs*, 30 Haziran 1339 [1923].

hedefi" ortaya koyuyor. Ancak Muhiddin'in ve KHF kurucularının göz önüne aldığı ve sık sık belirttikleri husus, kadın haklarının "tedrîcî" olarak kazanılacağı idi. Bu bir zaman meselesiydi. Kadınlar kendilerini siyasi, toplumsal, iktisadi alanda kanıtladıkça bu hak talep edilecekti. Nezihe Muhiddin, "Zamânı kısaltmak husûsunda ta'kîb edeceğimiz yol makûl ve terakkî ve teceddüd yoludur"[36] diyordu. İkinci olarak kurucular kadın haklarının büyük bir dönüşüm olduğunu göz önüne alarak "yalnızca siyâsetle uğraşmayacaklarını" kadınlığa ait içtimai meselelerde de etkin olacaklarını vurguluyorlardı. Bu tutum doğallıkla KHF nizamnamesinin lafzına da yansımıştı. KHF'yi ilk andan itibaren destekleyen *İleri* ve *İkdam* gazetelerinin yazarları kurucuların, "kadınlarımızın bugünkü seviyyesini dâ'imâ pîş-dikkatinde bulundurduklarını [dikkate aldıklarını] ve onun için 'acûl [aceleci] ve telâşkâr davranmak tarafdârı olmadıklarını" vurgulamalarını çok doğru buluyorlardı. Hatta bu tutumları ve diğer açıklamaları nedeniyle KHF kurucuları bu "şâyân-ı ehemmiyyet" girişimlerinde başarılı olabilecek denli "basîret, meziyyet ve liyâkatini hâ'iz"di.[37] Ayrıca, KHF Bildirgesinde de KHF'nin, kadınların siyasal haklarına en kısa yoldan ulaşması için çalışacağı öngörülüyor. Göreceğimiz gibi, KHF kurucuları, TKB Grubu ve Nezihe Muhiddin'in 1923-27 yılları arasındaki etkinliklerinin odak noktasını siyasal haklar talebi oluşturacaktır. Bu bakımdan KHF'nin ana hedefinin siyasi olmadığını ileri sürmek yerinde görünmüyor.

Bu arada basında ve çevrede erkek yazarların ileri sürdüğü "kadınlar mebus olmak istiyor", "tek gayeleri mebus olmak" iddiaları yayıldı.[38] *Vakit* ve *Tanin* gazeteleri KHF'nin haberlerini nesnel bir yaklaşımla ve ayrıntılarıyla veriyordu. *Ati*/*İleri* ve *İkdam* gazeteleri ise KHF'yi politik yönüyle açıkça destekledi. *Süs*'te ve diğer bazı dergilerde KHF haberleri ve kurucularının makaleleri yayımlandı. Devlet katında ilk tepki İstanbul Valisi Ali Haydar Bey'den geldi. Vali, Vilayete teslim edilen KHF'nin Kuruluş Beyannamesi, Program ve Nizamnamesi'ni henüz okumadığını ancak böyle bir hareketin eğitim meselesi olduğunu belirtiyordu. Ayrıca Vali'nin bu demeci TBMM'nin/iktidarın KHF'yi ciddiye almadığının ilk işaretlerini veriyordu:

> Kadınlar Halk Fırkası'nın beyân-nâme ve programının dün Vâlî beye takdîmi mukarrer idi [kararlaştırılmıştı]. Muharrirlerimizden birisi geç vakit Vâlî 'Ali Haydar Bey'le görüşmüş ve Türk kadınlarının bu hareketini nasıl telakkî ettiklerini [gördüklerini] öğrenmiştir.
>
> 'Ali Haydar Bey, bunun bir ma'ârif mes'elesi olduğunu ve kadının yükseldikçe ictimâ'î ba'zı vazîfelerden mâ-'adâ [başka] erkekle bir olacağına kâni' bulunmaktadır.[39]

Vilayete verilen KHF Beyannamesi 17 Haziran günü İçişleri Bakanlığına gönderildi: "Fırka'nın teşekkülüne [kuruluşuna] dâ'ir müsâ'ade-i mahsûsayı [özel izni] Dâhiliyye Vekâleti verecektir." II. Meşrutiyet döneminde kadınlara verdiği konferanslar ve kadın hukukundan yana tutum alması nedeniyle adı "feminist şair"e çıkan Celal Sahir (Erozan), aynı günlerde Kadınlar Halk Fırkası hakkındaki görüşünü soran muhabire kadınların "halk fırkası" adını değiştirmekle işe başlamaları gerektiğini belirtti. Eğer bir kadın ihtilali yapmak istenmiyorsa, KHF kurucularının "böyle siyâsî bir fırka teşkîlinden evvel, kadınlarımızı ve erkeklerimizi bu fikre kazanma"ları gerekiyordu.[40]

Fırkanın ikinci başkanı Nimet Rumeyde, program açıklandıktan on gün sonra *Tanin* gazetesinde yayımlanan demecinde fırkanın ortaya çıkışıyla ilgili eleştirilere ve iddialara yanıt verdi. Rumeyde, fırkanın "gizli bir" maksadı olduğunu ileri sürenleri yanıtladı: "Maksadımız, açık bir şekilde, erkeklerle birlikte memleketin yükselmesi ve ilerlemesi için bütün sahalarda kadınların örgütlü ve programlı bir biçimde çalışmasıdır." Erkeklerin faaliyeti karşısında kadınların hareketsiz ve seyirci kalması elbette beklenemezdi. Vatana faydalı olmak için yürekleri titreyen Türk kadınlarının faaliyetine ülkenin ihtiyacı vardı. Düşünür ve aydın kadın zümresi toplanıp bu teşkilatı oluşturmaya karar ver-

mişlerdi. Fırka hükümetçe onaylandıktan sonra gayelerine ulaşmak üzere çok güçlü bir inanç ve iradeyle, hiçbir kuvvetin önleyemeyeceği bir şekilde çalışarak kadınların haklarını kazanmalarını sağlayacaklardı. Nimet Rumeyde siyasi akımlar peşinde koşmak istemediklerini, kadın hakları için çalışacaklarını vurguladı. Rumeyde Batı kadınlarından geri oldukları iddiasını tuhaf bulduklarını belirtti. Bu tür iddialarla kadınların "mevcudiyeti" görmezlikten gelinemezdi:[41]

Daha ilk günden beri birçok münevver hânımlar bize mürâca'at ederek gâyelerimizin tahakkuku için çalışmaya hâzır olduklarını beyân etmişlerdir. Şimdiden iddi'â edebilirim ki, mevcûdiyyetimiz kabîl-i ihmâl [görmezlikten gelmek mümkün] değildir.

Türk kadınının, garb kadınlarından çok geri olduğunu iddi'â edecek kadar garâbet gösterecek yazılar ise bizim 'azim ve îmânımızı daha ziyâde takviye edecektir. ... Biz ne meb'ûs olmak istiyoruz, ne de siyâsî cereyânlar peşinde koşmak niyyetindeyiz. Bizim en birinci emelimiz ictimâ'î ve iktisâdî gâyelerin tahakkukunu görmektir. Çalışacağız ve isbât edeceğiz ki kadın bir memleket için nâ-kabîl-i ihmâl [görmezlikten gelinemez] bir kemiyyetdir [niceliktir]. Bunu isbât ettikten sonra da hakkımızı isteyeceğiz. Daha doğrusu: "Veriniz!" demeyeceğiz. Alıncaya kadar çalışacağız. Memleket için fedâkârâne bir sûretde çalışıp muvaffak olduktan sonra, erkekler de bizim hakkımızı tasdîk etmeyecekler mi?.. Elbette evet. Zâten bunu da biz hîç hâtırımıza bile getirmedik.[42]

KHF'nin kuruluş haberlerinin çıktığı 1923 Temmuz'unda basında kadınlar açısından ilginç bir açıklama yer aldı. "İzmirliler meb'ûslarını intihâb ederlerken Gâzî Başkumandanımızın refîka-i muhteremesi [muhterem eşi] Latîfe Hânım'a[43] bir re'y verdikleri gibi Hâlide Hânım [Edib] da bir rey kazanmış"tı. İzmir'de ve Şarki Karahisar'da, seçim yasası uygun olmadığı için aday olmadıkları halde, Halide Edib 3 oy, Latife Hanım 1 oy kazanmıştı.[44] Kanımca, bu gelişme de kadınların siyasal katılımı konusundaki talebin bir göstergesiydi. KHF kurucularının da bu "sandık eylemini" göz önüne aldığı, ilerde göreceğimiz gibi, 1925'te Halide Edib'i aday göstermelerinden belli olmaktadır.

"İzmir'den 1 re'y almış olan Gâzî'nin refîkası Latîfe Mustafâ Kemâl Hânım" [solda], "İzmir'den 1, Şarkî Karahisâr'dan 2 re'y almış olan Hâlide Edîb Hânım", "İntihâbâtda İki Hânıma Dört Re'y", *İleri*, 5 Temmuz 1923.

II. KHF'nin Faaliyetleri

Maarif Kongresi Girişimi

Kuruluş izni için nizamname vilayete verilir verilmez, Fırka'nın çevresinde toplanan kadınlar, kuruluş için Dahiliye Vekaleti'nin iznini beklemeden etkinliklere başladı. Ulaşmak istedikleri ilk hedef bir "Terbiye ve maarif kongresi" toplamaktı. *Vakit*'teki haberde önce fırkanın kurucuları ayrıntılı olarak tanıtılıyor, kurucuların daha önceki faaliyetleri hakkında bilgi veriliyordu. Daha sonra fırkanın kurucusu Nezihe Muhiddin'in uzun bir demeci yer alıyordu. Bu demecinde Muhiddin, "memleketin baştan başa ıslâh ve ihyâsı için uğraşıldığı bu dönemde, kadınlık ihmâl edilirse ıslâhât netîcesiz kalmaya mahkûmdur," dedi. Muhiddin'e göre böyle bir dönemde eğitim, pozitivizme, bilime dayanmalı, en yeni öğretim metotlarıyla yapılmalıdır. Eğitimin gayesi aynı zamanda öğrencilere "millî mefkûre" aşılamak, "vatan-perlik, 'izzet-i

nefs, millî sebât ve mukâvemet gibi" yüksek hisleri kazandırmaktır. İşte bu nedenlerle KHF bir maarif kongresi düzenlemeye karar vermiştir. Bu kongrede milli eğitimin amaçları ve yöntemleri belirlenmelidir. Muhiddin hükümeti uyararak, düzenleyecekleri kongrede tartışılanları ve önerileri Maarif Vekaleti'nin dikkate alması gerektiğini belirtiyordu.[45] *İleri*'nin yaptığı röportajda da Muhiddin KHF'nin ilk faaliyetinin maarif ve terbiye kongresi toplamak olacağını vurguluyordu.[46]

Nezihe Muhiddin ve TKB'nin, bu öneriyi yaparken, tek parti yönetiminin kurulması hazırlığının yapıldığı sırada, eğitime yüklenecek olan "rejim propagandacılığı/siyasi propaganda işlevi"ni (Tunçay 1992: 237-40), öngörmediği/kavramadığı anlaşılıyor. Mustafa Kemal'in eğitim alanına herhangi bir "müdahale"ye izin vermeyeceği besbellidir. Nitekim KHF'nin faal üyeleri, Maarif Kongresi hazırlıklarını tamamlayıp kongre üyelerini merkeze toplamak üzereyken Maarif Vekaleti "Talim ve Terbiye" müessesini açtı ve kongreye davet edilen üyelerin hepsini Ankara'ya çağırdı (bkz. *Türk Kadını*, 100-1: 148). KHF adına Nezihe Muhiddin imzası ile Maarif Vekaletine gönderilen 12 Temmuz 1923 tarihli takrirle, KHF toplanacak kongrede kadınların ihtiyaçlarının da göz önüne alınmasını talep etti. KHF kadın eğitiminin yaygınlaştırılmasını istiyordu. Bu bildiri kadınların kurulmakta olan yeni cumhuriyette var olma ve etkin olma taleplerinin bir göstergesi gibidir. Bildiride aynı zamanda dönemin en canalıcı toplumsal meselelerine de değiniliyordu[47]:

> Türk kadınını yurdunda layık olduğu mevkie yükseltmek amacı ile kurulan "Kadınlar Halk Fırkası" ulvi ve muazzam gayesinin tahakkuku için geleceğin kadınlığını esasından yetiştirmek üzere iken sevgili Ankaramızda, mutahassısları etrafına toplayan bir "Heyet-i İlmiye" kurulmakta olduğunu haber almıştır.
>
> Gazetelerin verdikleri havadislere göre, bu muhterem hey'etin meşgul olacağı en önemli ilmî meseleler arasında memleketimizin her suretle muhtaç bulunduğu kadınlığa ait ihtiyaçlar da vardır.
>
> Islahat ve yeniliklerle sağlam bir gelecek temin eylemek ancak, kadının ilerleyip gelişmesi hususunda sarf edilecek kıymetli bir çalışmaya bağlı bulunmaktadır. Kadının bugünkü hayati ihtiyaçlarımıza uygun bir tarzda talim ve terbiyesi noksanlarımızın kökünden islahı demektir. Irkın sarsılışından mı muztaribiz? Nufus azalması mı bizi korkutuyor? Ahlâkın bozulmasından mı şikâyet ediyoruz? Sanayi erbabının azlığı mı fakruzarurete sebep oluyor? Teşebbüssüzlük, himaye olunmak zilleti mi milli ruhu ezip durdu? Bütün bu bir sürü şikâyetlerimizde, kadın yokluğunun acısını geniş ölçüde duymamak kabil midir?

Sevgili memleketimizin bütün ihtiyaç ve noksanları üzerinde dikkatle durunca her noktadan aynı feryat, aynı şikâyet yükseliyor: "-Terbiye ve maarif yoksulluğu!.." Bütün fikirlerin ayni noktada birleşmesine rağmen hâlâ nasıl bir terbiye ve maarife muhtaç bulunduğumuz meselesi ihtiyacımızı tatmin edecek bir açıklıkla taayyün edemiyor. Bizler istiyoruz ki; kız mektepleri açılmadan evvel Anadolunun en hücra köylerinden, en ilerlemiş şehirlerine kadar bütün sosyal özeliğimiz incelenerek, gelecekteki sosyal, ekonomik ve idari durumumuzun icaplarına göre kızlarımızın tahsil ve terbiyesine bir istikamet verilsin. (*Hatıralar, Vesikalar, Resimlerle Yakın Tarihimiz*, 1962-63: I, 286; *ab*)

Anlaşıldığına göre, Kongrenin KHF önderliğinde gerçekleştirilmesi hükümetçe önlenmiş ve KHF'nin projesini iktidar üstlenmiştir. İktidar, Nezihe Muhiddin'in kongreye önem vermesi gerektiği yolundaki uyarısını dikkate almıştı, fakat üyeleri doğrudan "Talim ve Terbiye" müessesine davet ederek onların düşüncelerinden yararlanmayı seçmişti.[48]

Vilayete KHF için başvurudan iki ay geçtiği halde Ankara'dan yanıt gelmedi. *Vakit*'te Ağustos başında yer alan kısa bir haberde "İçişleri bakanlığının Kadınlar Halk Fırkası teşkiline dair verilen beyannameye ait cevabı ertelediği" belirtiliyordu.[49] 1923 sonbaharı da hükümetten yanıt alamadan geçti. Fırkanın kurucuları fırkanın faaliyete başlaması için hükümetten gelecek cevabı bekliyordu.

Beynelmilel Kadın İttihadı

KHF kuruluş izni için beklerken, Beynelmilel Kadın İttihadı Cemiyeti'nin (Uluslararası Kadınlar Birliği)[50] Roma'da, 14 Mayıs 1923'te toplanan Dokuzuncu Kongresine Türkiye'den "iki genç kızın" katılacağı duyuruldu. Kongreye 40 ülkeyi temsil eden iki bin kadar delege katıldı. Kongrenin açılış konuşmasını yapan İtalya Başbakanı B. Mussolini'nin açıklamaları dikkat çekiciydi. Mussolini, "Faşist hükümetinin, beklenmedik bir gelişme olmadıkça, çeşitli kadın sınıflarına seçme ve seçilme hakkı tanıyacağını" açıkladı. Bu sözleri kadın delegelerce "şiddetle" alkışlandı. Corbett Ashby'nin[51] başkanlığını yürüttüğü kongrede Cemiyetin 13 ülkeden üyesi bulunduğu, Hindistan, Mısır, Filistin, İspanya ve Romanya'nın da üyeliği kabul etmesi için çalışmaların yürütüldüğü açıklandı. Kongre İtalyan basınında büyük bir ilgiyle karşılanmıştı.[52]

"Türk Kadın Kongresi'ne millî kıyâfetleriyle iştirâk eden iki Türk kızı", *İleri*, 1 Haziran 1923.

Hukuk-i Aile İçtimaı (17 Ocak 1924)

KHF'nin kuruluşu için sekiz aylık bekleme sırasında kadınlar cephesinde neler oldu? Dahiliye vekaletinden izin çıkması için 1923 yılının yaz ve sonbahar ayları boyunca beklerken, yılın son ayında kadınlar açısından Ankara'da yeni bir gelişme yaşandı. Hükümetçe Medeni Kanun çalışmalarını başlatacak olan ilk adım atıldı ve TBMM'de, 1917 tarihli Hukuk-i Aile Kararnamesi'nin gözden geçirilerek yeniden düzenlenmesi eğilimi doğdu. Bu eğilim Adalet Vekili Seyit Bey'in 1923 yılı sonlarında Hukuk-i Aile Kararnamesi'nde (1917) gözden geçirme ve değişiklik önerisiyle somutlaştı.[53] Şeriyye ve Adliye Komisyonları Hukuk-i Aile Tasarısı hazırlıklarına başladı. KHF kurucuları bu gelişme üzerine Hukuk-i Aile Kararnamesinin kadınlar lehinde hazırlanması, özellikle talâk ve taaddüd-i zevcatın (erkek çokeşliliği) kaldırılması için harekete geçti. İstanbul'da Muhiddin ile birlikte çalışan aktif kadın grubu, Hukuk-i Aile Kararnamesi ve yeni çıkacak yasa üzerine tartışmak üzere bir kadın konferansı düzenledi ve geniş kadın kesimlerine

çağrı yaptı.[54] Gazetelerde "İstanbul Hânımlarını Da'vet" ilanı yayımlandı. Toplantı hanımlara mahsustu ve başlığı "Hukuk-i Aile İçtimaı" idi:

İstanbul Hânımlarını Da'vet

Hukûk-i 'Â'ile Karâr-nâmesinin Büyük Millet Meclisi'nde müzâkere edilmesi münâsebetiyle Türk Ocağı'nda yarınki Perşembe günü sâ'at ikide Nezîhe Muhîddîn Hânım tarafından bir konferans verilecektir. Bütün kadınlığı 'alâkadâr eden bu mühim mes'ele konferanstan sonra münâkaşa edilecektir. Konferans hânımlara mahsûsdur.[55]

Türk Ocağı'nda 17 Kanun-i Sani 1340 (1924) Perşembe günü yapılan toplantıya Halide Edib'in de içinde bulunduğu "üç yüz kadar" kadın katıldı.[56] Nezihe Muhiddin, açış konuşmasında talâkı, erkek çokeşliliğini ve kadınların çocuk yaşta evlendirilmelerini eleştirdi. Yasaların devrin icabatına göre yeniden düzenlenebileceğini savundu. Çokkarılı bir evlilikte yetişen çocukların vatan sevgisine sahip olamayacağını, talâkın uygulandığı ailede kadınların yuvasına ısınamayacağını belirtti. "Böyle suflî [değersiz] bir derekeye [düzeye] düşmüş bir kadın asîl bir vâlide, yüksek bir zevce, samîmî bir ev kadını olamaz!" dedi. Sözlerini hükümete taleplerini ileterek tamamladı: "Kadını millet camiasından ayırmayan laik Cumhuriyetimizden izdivaçta [evlilikte], talâkta, verasette kadın ve erkek hukukunun müsavaten [eşit olarak] gözetileceğini beklemek hakkımızdır." (*Türk Kadını*, 111: 157; *ab*)

Nezihe Muhiddin'in konuşmasından sonra tartışmalara geçildi. Kadınların geniş katılımıyla nasıl bir aile kanunu istedikleri üzerine hararetli tartışmalar yapıldı. Efzayiş Yusuf'un toplantı hakkında yazdığı gibi, toplantıda "meselenin ruhu olan" iki madde; aile hayatındaki iki facia, talâk ve taaddüd-i zevcat[57] tartışıldı. Taaddüd-i zevcat ve talâk kınandı ve bu şeriata dayalı hükümlerin 1917 Hukuk-i Aile Kararnamesi'nden çıkarılması istendi. Bu toplantıda kadınların eşitlikçi bir medeni kanun talebi belirginleşti. Tartışmalardan sonra İstiklal Mahkemesi savcısı Vasıf Bey kürsüye gelerek İstanbul hanımlarının bu konudaki düşüncelerini saptamak üzere bir heyetin kurulmasını önerdi[58] ve öneri kabul edildi. Kadınlardan oluşan bir encümen (komisyon) seçilerek konuyu izlemek üzere görevlendirildi. Bu "heyet-i fa'âlede" (yürütme kurulunda) Halide Edib, Selma Rıza, Sabiha Zekeriya (Sertel), Nakiye Hanım, Nezihe Muhiddin, Azize (Kıbrıslı), Aliye Esad, Nigâr Şevki, Naciye Feham, Rezzan Emin, Safiye Ali yer aldı. Bu isimler devrin etkin feministleriydi. Aralarında doktor Rıfkı Bey, Ahmet Emin (Yal-

man), avukat Ali Haydar, Necmettin Sadık'ın da bulunduğu beş erkekten oluşan bir müşavir heyet (danışma kurulu) seçildi.[59] Komisyon, Büyük Millet Meclisi'ne "esbâb-ı mûcibeli" (gerekçeleriyle) bir "muhtıra" sundu.[60]

Bu toplantıdan sonra İstanbul basınında konu geniş bir biçimde yer aldı. *Tanin* gazetesi üç gün üst üste toplantıya katılan kadın yazarların bu konudaki makalelerini yayımladı. Güzide Osman, Nezihe Muhiddin'e ithaf ettiği makalesinde "artık hayâtında ve muhîtinde esâslı bir inkılâb hâzırlamak isteyen" Türk kadınının fazilet ve mefkûre ufuklarına doğru emin ve mesut yükseleceğini belirtti. Osman, talâkı şiddetle kınadı ve toplumsal bir yara olduğuna işaret etti:

> Senelerden beri her tü[r]lü sû'-i isti'mâle uğrayan kadın hakkı, bugün hakîkaten kendi varlığını, memleketini, ictimâ'iyyâtını, 'â'ile sa'âdetini, memleket refâhını düşünen bütün münevver kadın şahsiyyetlerini şiddetle 'alâkadâr edecek en cânlı bir mevzû'dur.[61]

Efzayiş Yusuf yazısında Nezihe Muhiddin'i bu girişiminden dolayı kutladı.[62] Nebihe Necmeddin, Nezihe Muhiddin'e ithaf ettiği makalesinde "bütün bir cihân-ı medeniyyet [uygar dünya] önünde gülünç olduğu kadar da mağdûr, sefîl bir vaz'iyyete düşmüş olan Türk kadınlığı"nın bu hayati mesele karşısında kesinlikle çarpışmak zorunda olduğunu belirtti ve talâk ve taaddüd-i zevcatın derhal kaldırılmasını isteyerek kadınların taleplerini sıraladı:

> ... ta'addüd-i zevcâtın [çok kadınla evlenmenin] tamâmiyle men' ve ref'i [yasaklanması ve kaldırılması]. Talâk-ı selâse, hulle[63] gibi medeniyyet-i hâzıra [günümüz uygarlık düzeyi] ile aslâ kâbil-i te'lîf [uyuşması mümkün] olmayan köhne ve muzır [zararlı] 'âdetlerin tamâmiyle ilgâsı [kaldırılması]. Talâkın idâmesi [boşanmanın sürdürülmesi] fakat bu usûlün de 'asrî [çağdaş] ve medenî bir şekli olan mahkeme huzûrunda tarafeynin [tarafların] mutlak bir sûretde mütesâviyen [eşit olarak] 'aynı hakdan istifâde edebilmeleri ve talâkın da ancak mahkeme karârıyla kesb-i kat'iyyet edebilmesi [kesinlik kazanması]...

Nebihe Necmeddin makalesinde Nezihe Muhiddin ve kadınlar heyetinin bu konudaki mühim esasları içeren noktaları ve görüşlerini bir layiha (tasarı) şeklinde hükümete, Büyük Millet Meclisi'ne ve "Gâzî Paşa hazretlerine" sunması ve bir medeni kanunun uygulanması gerektiğini belirtti.[64]

Ertesi gün aynı gazetede yer alan haberde Şer'iyye Encümeni'nin[65] aile hukuku tasarısı üzerine tartışmaları tamamladığı ve gerekçeli kararı hazırladığı bildiriliyordu. İstanbul'daki içtima hakkında fikrini so-

"Güzîde 'Osmân Hânımefendi",
Süs, 17 Teşrin-i Sani 1339 [1923].

ran muhabire Şer'iyye Encümen üyeleri, kadın hukukuna taraftar bulunduklarını, Adliye Encümeni'nin kararıyla kendi karar ve tadilatları (değişiklikleri) arasında mühim bir fark olmadığını açıkladılar. Muhabir bu noktada "hâlbuki değil Şer'iyye Encümeni'nin, 'Adliyye Encümeni'nin bile hukûk-i 'â'ile hakkındaki karârlarını" kadınların pek zayıf bulduğunu hatırlatıyor, aile hukukunun çağdaşlaşmasını savunan akımın güçlü olduğunu yazıyordu.[66] Aynı günlerde, hazırlanan tasarının hükümetçe de kabul edilmeme eğilimi ağır basıyordu.[67]

Sabiha Zekeriya (Sertel), *Vatan* gazetesinde yer alan demecinde kadının hukuki durumunda ciddi bir iyileşmenin kadınların iktisadi faaliyet ve irfan itibariyle yükselmesine bağlı olduğunu belirtti.[68]

Aynı günlerde dergilerde hukuk-i aile hakkında önde gelen kadın ve erkek yazar/düşünürlerin görüşleri yayımlandı. *Süs* dergisi hukuk-i aile konusuna ayrılmış özel bir sayı yayımladı.[69] Buradaki makalesinde Fatma Aliye, kadınların "haklarını müdâfa'a" etmelerini doğru buluyor, uluslaşma sürecinde, "hürriyyet ve hukûk-i şahsiyyeden [kişi

haklarından]" erkeklerle eşit olarak istifade etmelerinin gerektiğini belirtiyordu. Feminizm zamanın gereğiydi. Aliye'ye göre feminizm kadınların haklarını savunması ve toplumdaki mevkilerinin yükseltilmesi davasıydı:

> Terakkiyyât-ı medeniyyeye [uygarlıkta ilerlemeye] doğru yürümüş olan milletlerde istibdâddan halâs [kurtulmak] için kadınlar erkekler ile berâber çalışıp hem-fikir olarak [aynı düşüncelerle] yürümüşler, hürriyyetin istihsâlinden [ele geçirilmesinden] sonra ise hürriyyet ve hukûk-i şahsiyyeden [kişisel haklardan] istifâde husûsunda kendilerinin erkeklerden olan farkını görmekle hukûklarını müdâfa'aya başlamışlardır. ... İşte bunları zamân yapar ki zamânın yaptığı şeylerin önüne geçilemez! Feminizm de zamânın o husûsdaki îcâbâtındandır [gereklerindendir]. ... Feminizm kadınların hukûklarını müdâfa'a ve cem'iyyet-i beşeriyyedeki [toplumdaki] mevki'lerini da'vâ [savunmak] demektir.[70]

İslamiyetin başlangıcında kadınlara hakların sağlandığını, daha sonra âdet ve geleneklerle bu hakların kadınlardan alındığını savunan Fatma Aliye bu sorunun çözümünün İslam kadınları için Avrupa ve Amerika kadınlarından daha kolay olduğunu belirtiyordu; çünkü "... onların istihsâl [elde etmek] için çalışmış oldukları şeyleri İslâm kadınları istirdâd eyleyeceklerdir [geri alacaktır]. Zîrâ onların da'vâ eylemiş olduğu hukûkun [savundukları hakların] çoğunu İslâmiyyet kadınlara bahş eylemiştir [tanımıştır]" (*agm*). Fatma Aliye yazısında taaddüd-i zevcatın bir emir değil, bir "izin" olduğunu ve dört eşle evliliğe izin için hayli zorlayıcı koşulların bulunması gerektiğini, bir zevce ile yetinmek hususunda bir hadis-i şerif bulunduğunu belirtiyordu. "Medeniyetin bugünkü ihtiyacına göre" taaddüd-i zevcatın savunulamayacağını belirtiyor, bir milleti zevc (koca), zevce (kadın eş), çocuklardan oluşan ailelerin meydana getirdiğini vurguluyordu. Bu ifadelerden de anlaşılıyor ki, Fatma Aliye de birinci dalga feminizmin güçlü eğilimine katılıyordu.

Kadınlar arasındaki bu hatırı sayılır hareketliliğin sonucunda Medeni Kanun için etkin bir kamuoyu oluştu. Vasıf Bey'in sözünü ettiği "irticâkâr kuvvetlerin" ve "terakkîye düşmân" kişilerin aile konusunda dini öne sürerek şeriat hükümlerini savunmasına karşılık, Medeni Kanun için kadınlar mücadeleleriyle Cumhuriyet hükümetine destek oldular, Medeni Kanun'un yasalaşmasına önemli katkılarda bulundular.

Aile kanunu meselesinin Şeriat hükümlerinin sınırları içinde değil, bir medeni kanun hazırlığı içinde ele alınması gerektiğini düşünen Mustafa Kemal, İstanbul kadınlarının da desteğiyle Şer'iyye ve Adliye encümeninin bu konudaki çalışmalarını erteledi. Bu gelişmeler 1923

Aralık sonu ve 1924 Ocak ayında yaşanmıştı; Hilafet'in kaldırılacağı Mart ayından yalnızca birkaç ay önce... 4 Mart 1924'te Hilafet kaldırılınca[71] Şer'iyye Encümeni'nin de görevine son verildi. Türk Tarih Tetkik Cemiyeti'nin hazırladığı liseler için ders kitabı olan *Tarih IV*'te belirtildiği üzere medeni kanun hazırlığı için 26 üyeden oluşan bir komite oluşturuldu ve 11 Eylül 1924'te Türk Medeni Kanunu üzerine çalışmalar başlatıldı (1934: 230).

Bu gelişmeler yaşanırken, Kadınlar Halk Fırkası kurucularının da aile hukuku üzerine çalışma yaptığını ve Kadın Birliği'nin programının hazırlanmasında bu faaliyetin etkili olduğunu öğreniyoruz:

> Türk Ocağı'nda bir ictimâ' 'akdeden [toplantı yapan] İstanbul hânımlarından ba'zıları bu ictimâ' netîcesinde nokta-i nazarlarının [görüş ve düşüncelerinin] tesbîti için bir encümen teşkîl etmişlerdi. Bu encümen-i mahsûs [özel encümen] â'zâları Birliğin programını teşkîl edecek aksâmı [bölümleri] ihtisâsları dâ'iresinde [uzmanlık aanlarına göre] taksîm ederek son günlere kadar icrâ-yı fa'âliyyet etmişler [çalışmaları yürütmüşler] ve nihâyet Birliğin programını vücûda getirmişlerdir.
>
> Encümen-i mahsûs talâk, ta'addüd-i zevcât gibi hukûk-i 'â'ileye ta'alluk eden [ilişkin] mesâ'il [meseleler] ile dahi iştigâl etmiş [üzerinde de çalışmış] ve Hânımlar Birliği'ni teşkîl edecek İstanbul kadınlığının bu husûsdaki esâslı nokta-i nazarını tesbît etmiştir."[72]

III. KHF'nin Kuruluşunun Hükümet Tarafından Önlenmesi

Kadınlar Halk Fırkası kurucularının hükümetten beklediği yanıt, başvurudan tam sekiz ay sonra geldi. KHF programı "bazı düşünceler" nedeniyle hükümetçe onaylanmamış ve fırkanın kuruluşuna izin verilmemişti. Bu "ba'zı esbâb-ı mülâhazât"ın neyi kapsadığı hiçbir zaman tam olarak öğrenilemedi. İzin alamayan KHF kurucuları "uygun bulunmayan" program maddelerini değiştirerek Kadın Birliği'ni kurdu. KHF kurucuları "kamuoyunu karıştırmamak için" diğer kentlerde şubeler açmaktan vazgeçmişti:

> Mukaddemâ [evvelce] Kadınlar Halk Fırkası nâmıyla bir fırka te'sîs edildiği ma'lûmdur. Fakat bu fırkanın programı ba'zı esbâb ve mülâhazâta binâ'en [düşünceler nedeniyle] tasdîk edilmediğinden fırka hâl-i fa'âliyyete [faaliyete] geçememiş idi. Mezkûr [adı geçen] fırkayı teşkîl etmek istcyen hânımlar, programın hükûmetçe tasdîk edilmemesi üzerine ba'zı mevâddını [maddelerini] münâsib bir şekilde ta'dîl ederek [değiştirerek] bir hânımlar birliği te'sîs eylemeyi taht-ı karâra almışlardır [karar altına almışlardır]. Şimdilik İstanbul

hânımlarına münhasır [özgü] kalacak olan bu birlik efkârı [kamuoyunu] teşvîş etmemek [karıştırmamak] maksadıyla şu'beler ihdâsından [açmaktan] sarf-ı nazar etmiştir [vazgeçmiştir]. (*agm*)

Hükümet KHF'nin kuruluşuna neden izin vermemiştir? Bu konuda en doğru yorumu Nezihe Muhiddin yapıyor. Hükümet, henüz siyasi haklarını kazanmamış olan kadınların bir parti kurmasına izin verilemeyeceğini öne sürmüştür. Bu görünürdeki nedendir. Muhiddin, 1931' de KHF Tüzüğündeki "taşkın" maddeleri nedeniyle kuruluşun önlendiğini ima ediyor:

Tetkik ettik [inceledik] henüz siyasi haklarını almamış olan kadınların fırka teşkiline kanunen müsaade edilemeyeceği cevabını aldık. Aramızda bazı hanımlar nizamnamenin [tüzüğün] çok taşkın olduğunu ileri sürdüler. Çünkü bu nizamnamede 'Kadınlarımızın vazifei askeriyelerini [askerlik görevlerini] ifa edeceklerine' dair bir madde bile mevcuttu.

... Nizamnameyi mümkün olduğu kadar tadil ettik [değiştirdik]. Ve cemiyetin ismine de "Türk Kadın Birliği" unvanını vererek tekrar vilayete takdim eyledik.

... Bu sefer bir hafta sonra vilayet mevcudiyetimizi tastik ve nizamnameyi kabul etti." (*Türk Kadını*, 101: 148-9; *ab*)

Zafer Toprak'a göre hükümet, Kadınlar Halk Fırkası'nın kuruluşunu "tüm ulusu kapsayacak" şekilde tasarımlanan Halk Fırkası'nın faaliyetini "bölücü" nitelikte bulmuştur ve (Cumhuriyet) Halk Fırkası ile isim benzerliğinden ötürü KHF'nin kuruluşuna izin vermemiştir:

Ancak, Kadınlar Halk Fırkası bir erkek müşavirlik ihdas eder ve başına Fethi Bey'i getirirse de Ankara'nın onayını almayı başaramaz. Ankara tüm ulusu kapsayacak Halk Fırkası hazırlıkları içersindedir. "Bölücü" nitelikte bir fırka günün koşullarına uygun düşmez. Hem "halk fırkası" kuruluş aşamasındaki partinin adıdır. Her ne kadar başına "kadın" sözcüğü eklense de bu adı kullanması doğru olmayacaktır.

Parti kuruluş çalışmaları sekteye uğratılan kadınlara cemiyet kurmaları önerilir. Nitekim bir süre sonra yine Nezihe Muhiddin'in öncülüğünde Türk Kadınlar Birliği doğacaktır. (1988a)

Nezihe Muhiddin kitabında KHF'nin savunusunu yaparken Halk Fırkası'ndan uzak kalmak istemediklerini, aksine Halk Fırkası'nın "etrafında kadın faaliyetinden bir şebeke örmeyi" amaçladıklarını belirtiyordu. Bu arzunun "samimi" olduğu üstünde duruyordu (*Türk Kadını*, 95: 143). KHF kurucularının Ankara hükümeti için olumlu duygular beslemesi hükümetin bu alandaki tutumunu değiştirmeyecektir. Kuruluş izni için beklenilen dönemde, Meclis'te Mustafa Kemal önderliğin-

deki tek parti yanlısı Birinci Grup, siyasete ağırlığını koymuş ve seçimleri kazanmıştır.

Ben, KHF'nin kuruluşuna hükümetçe izin verilmemesinin, KHF'nin programının kadınların haklarını geniş kapsamda içermesi ve bu hakları örgütlü ve kararlı bir kadın grubunun savunmasıyla bağlantılı olduğunu düşünüyorum. Bu örgüt ve programı, iki nedenle Mustafa Kemal ve arkadaşlarının siyasalarına uygun değildi. Birincisi, kadın hakları konusu modernleşme/çağdaşlaşma programının simgesiydi. Hükümet Cumhuriyet'in çağdaşlığının göstergesi olarak araçsal yönüne ağırlık veriyordu. Öte yandan kadın hakları boyutunu kendisinin çizdiği sınırlar içinde gerçekleştirmek istiyordu. KHF hükümetin kadın hakları programına hem içerik olarak, hem zamanlama olarak bir müdahale niteliği taşıyordu. KHF'nin programından ve kurucularının basındaki açıklama ve yazılarından bu sınırları aşacağı ve bu alanda bir otorite haline geleceği, hatta baskı grubuna dönüşeceği anlaşılıyordu. İkinci olarak Kemalistler, "kadınlara haklarını biz verdik" ibaresiyle özetlenebilecek tutumlarıyla kadın hakları alanının kazançlarını kimseye bırakmayı düşünmüyorlardı. KHF'yi kuran bir grup eylemci ve aydın kadın hem kadın hakları alanında, hem de ulusal inşa alanında siyasal ve toplumsal gücün paylaşımı talebiyle ortaya çıkmıştı. Zafer Toprak, yukarıdaki alıntıdan anlaşılacağı gibi, kuruluşa izin verilmemesini kadınların fırka olarak örgütlenmesine bağlıyor. Böyle olsaydı, izin verilen Kadın Birliği'nin nizamnamesinde, KHF'nin programındaki dokuz ilkenin aynı kalması gerekirdi. Oysa Kadın Birliği'nin nizamnamesi yukarıda görülen "dokuz umde" tamamen kaldırılarak hazırlandı. İsim benzerliği ve örgüt biçimi meselesi de bu kararda etkili olabilir ancak bundan da öte önemli bir içerik sorunu vardır. Cumhuriyet hükümeti KHF'nin feminist programını onaylamamıştır. Bunun üzerine Kadın Birliği kurucuları izin alabilmek için KHF'ye göre, örgütün niteliği bakımından, kadın hakları yönünden büyük bir geri adım attı. Hatta öyle görünüyor ki hükümet, hareketin öteki illere yayılmasını ve "kütlevi bir şekle dönüşmesini" de sakıncalı bulmuştur. İzin alabilmek için KHF kurucuları bu noktada da geri adım atmış, diğer illerde "acilen" örgütlenmeyi ertelemiştir.

4

Kadın Birliği'nin Siyasal ve Sosyal Haklar Mücadeleleri

1. Kadın Birliği'nin Kuruluşu (7 Şubat 1924) ve Varlık Mücadelesi

Yazılı bir cevap verilip verilmediğini bilmiyoruz, ancak Kadınlar Halk Fırkası'nın kuruluşuna hükümetin izin vermediği 1924 yılının ilk günlerinde öğrenildi. Ocak sonu ve Şubat ayı başında Kadınlar Halk Fırkası kurucu heyeti, sekiz aylık bir beklemeden sonra kuruluş izni alamayınca Kadın Birliği adı altında bir cemiyet (dernek) teşkil etmeye karar verdi (bu cemiyetin adı daha sonra Türk Kadınlar Birliği olacaktır). Kurucu heyet, KHF'nin nizamnamesini bütünüyle değiştirdi. Heyet bu defa izin alabilmek için göze batan "hak, hukuk" taleplerini geri çekti. Bununla da kalmayıp Birliğin siyasetle ilgisi olmadığı ibaresi bir madde olarak nizamnameye eklendi. Nizamnamedeki, kadınların "hukûk-i siyâsiyye"sinin alınmasına ilişkin "ünlü" 2. Maddeyi kaldırdı ve yerine "Kadınlığı düşünsel ve toplumsal alanlarda yükselterek çağdaş ve gelişmiş bir yere eriştirmek" amacı geçirildi. Kurucu heyet, yeni cemiyetin nizamnamesini "mümkün olduğu kadar" iktidarın kabulleneceği maddelerden oluşturarak yeniden Vilayete başvurdu. Kadın Birliği resmen 7 Şubat 1340 (1924) günü kuruldu.

Nezihe Muhiddin, kitabında KHF'nin nizamnamesindeki bazı maddeleri yumuşatıp bazılarını kaldırdıklarını ve böylelikle hükümete TKB'nin kuruluşunu kabul ettirdiklerini yazar. Yumuşatılan madde ünlü siyasal ve sosyal haklarla ilgili 2. Maddedir. Buradan da anlaşılmaktadır ki, KHF'nin nizamnamesinde 2. Maddede yer alan "siyasal haklarımızın alınması" ifadesi, Fırkanın kuruluşuna izin verilmemesinde baş etken olmuştur. Anımsayalım, 2. Madde kadınların siyasi hukukunu almak üzere, Türk kadınının memleketin siyasi, toplumsal ve iktisadi yaşamında varlığını kanıtlaması gerektiğini ifade ediyordu:

Hukûk-i siyâsiyyemizin istihsâli ancak istihkâk ve liyâkata münevvit bulunduğu cihetle, Türk kadını memleketin siyâsî, ictimâ'î, iktisâdî en mühim mesâ'il-i hayâtiyyesinde mütebâriz bir şahsiyyet, kâbiliyyet ve fâ'iliyyet isbâtına muvaffak olunca bütün bu safahât-ı tekâmüliyyenin muhassalası olan hakk-ı siyâsîsini te'mîn edecek bir 'umde 'ilâvesine hak kazanacaktır.[1]

Nezihe Muhiddin, KHF kurucuları ve TKB Grubu siyasal/sosyal haklar hedefinden vazgeçmemişti, ancak TKB'nin kuruluşunu gerçekleştirmek için, koşulların dayatması sonucu stratejisini değiştirmişti. Başta siyasal haklar olmak üzere toplumsal ve ekonomik hakların kazanılması, etkinliğine izin verildiği 1923 ile 1927 yılları arasında Nezihe Muhiddin'in en önemli hedefi olacaktır. Nitekim siyasal haklar, *Kadın Yolu* dergisindeki ilk başyazısının başlığıydı.

Yine KHF nizamnamesindeki "Belediyye intihâbâtına iştirâk"i amaçlayan ikinci ve üçüncü madde tamamen kaldırılıp yerine "Birliğin siyâsetle 'alâkası yoktur" ibaresi kondu. İktisadiyatla ilgili kısa bir cümlenin dışında, içtimai haklar, iktisadiyat, askerlik, aile ve evliliğe ilişkin hedefler de tamamıyla kaldırıldı. Cemiyete "kadınlığın yükselmesini arzu eden her Türk ve Müslüman kadın" üye olabilirdi. Derneğe TKB'nin mefkûresine sahip olan erkekler[2] katılabilirlerdi. Ancak erkeklere belirli kısıtlar getirilmişti. Birliğe erkeklerin de "yardımcı üye sıfatıyla dahil olabilecekleri" ve "ictimalara katılma hakları ve reyleri"nin olmadığı TKB nizamnamesinin 7. Maddesinde belirtiliyordu. Yalnızca heyet-i idarenin davetiyle toplantılara katılabilirlerdi ve yine heyet-i idarenin onayı ile üyelikleri kabul edilir ve kaydolunabilirlerdi. Buna karşılık 17. Maddeye göre, TKB üyesi erkeklerin arasından heyet-i idare kararıyla "müşavir" seçilebiliyordu. Seçilen erkek müşavirlerin her toplantıya katılma ve rey hakkı vardı.

Kadın Birliği'nin 27 maddelik nizamnamesinin 6. Maddesinden itibaren, derneğin çalışma yöntemine ilişkin ayrıntılı bilgi yer alıyordu. Birliğin nizamnamesindeki ilk beş madde şöyledir:

Madde 1: 7 Şubat 1340 [1924] târîhinde İstanbul'da Kadın Birliği nâmıyla bir cem'iyyet teşkîl edilmiştir.

Madde 2: Birliğin maksadı: Kadınlığı fikrî ve ictimâ'î sâhalarda yükselterek 'asrî ve mütekâmil bir mevki'e eriştirmektir. Birlik, bu gâyeye vusûl [ulaşmak] için: Genç kızları hakîkî vâlide yetiştirmek, kadınlık 'âlemindeki fecî' ictimâ'î yaraları tasfiye etmek, dul, bî-kes [kimsesiz] 'â'ilelere ve tahsîl-i ibtidâ'iyyedeki [ilkokuldaki] çocuklarına yardım etmek, kadınlığı hâricî hayât-ı mesâ'îye [çalışma yaşamına] teşvîk ve müstahsil bir hâle getirmek, sanâyî' ve ma'mûlât-ı dahîliyyeye [yerli mallara] karşı rağbete teşvîk etmek için sarf-ı

mesâ'î ederek [çalışarak], konferanslar tertîb, müsâmereler ihzâr [düzenleyecek], serbest halk dersleri küşâd [açacak] ve eserler neşredecektir.

Madde 3: Birliğin siyâsetle 'alâkası yoktur.

Madde 4: Birliğin â'zâ-yı tabî'iyyesi [tabii üyeleri] kadınlardan müteşekkildir [oluşmaktadır].

Madde 5: Kadınlığın te'âlîsini ârzû eden her Türk ve Müslimân hânım cem'iyyete â'zâ olabilir.[3]

Dağ fare doğurmuştu! KHF nizamnamesiyle karşılaştırıldığında TKB programı, hükümetin kadın hakları alanındaki sınırlarının da göstergesi gibiydi. Yine de bu nizamnamede kadınların ev dışındaki iş yaşamına katılmalarının yüreklendirileceği yer alıyordu. Kadınları "üretici hale getirmek" sözü ise, teorik olarak "ev içi emeği"nin "üretici" sayılmasına ilişkin tezlerin gelişmediği bir zaman dilimine denk düşüyordu. TKB Grubu eyleme geçmek için sabırsızlanıyordu. Önemli olan bir an önce izin alarak Birliğin kuruluşunu gerçekleştirmek ve bir çatı altında faaliyete geçmekti. Birliğin kuruluşuna izin almak için Ankara'ya kadınlardan oluşan bir heyet göndereceği duyulmuştu. Ancak, bu girişimden de vazgeçildiği açıklandı.[4] TKB Grubu bundan böyle açık bir programla değil, siyasal, içtimai ve iktisadi haklar konusunda tabir yerindeyse "gerilla" taktiklerini hatırlatan yöntemlerle mücadele edecektir. Kuruluşundan tam bir yıl sonra TKB'nin milletvekili seçimlerinde kadın aday göstererek hukuk-i siyasiye hamlesi yapacağını göreceğiz. Bu arada TKB kurucuları "yardımsever" mahiyetteki bazı etkinlikleri de programına ekledi. Kuruluş izni eşiğini atlayabilmek için bir süre "kamuoyunu karıştırmama"ya, okları üzerlerine çekmemeye çalışıyorlardı. İlerde göreceğimiz gibi, Nezihe Muhiddin'in hükümetçe gözden düşürülüp, suçlanarak TKB'nin başkanlığından uzaklaştırılması da, kuruluşunun üçüncü yılında TKB'nin güçlendiği bir zamanda, TKB Kongresinde 2. Maddenin Kongrede siyasal hakların alınması yönünde değiştirilmesiyle bağlantılıdır. Demek ki, Türk kadınının Türk toplumunun en önemli alanlarında kendini kanıtlayarak her türlü hakka sahip olması Cumhuriyet hükümeti tarafından uygun görülmüyordu.

Kadın Birliği'nin kurucuları arasında Aliye Esad'ı, Güzide Osman'ı görüyoruz. Sabiha Zekeriya (Sertel) Birliğin kurucusu olduğu halde basında bir demeci ya da makalesi yer almadı. Şükûfe Nihal kurucu heyette adı görünmese de Birliğin aktif üyesiydi. *Tanin*'deki TKB haberinde, Birliğin fahri başkanlığını Halide Edib hanımefendinin kabul etmesi için kendisinden ricada bulunulacağı[5] duyuruluyor, Birliğin

"Latîfe Mustafâ Kemâl ve Gâlibe Fethî",
Süs, 15 Eylül 1339 [1923] (kapak).

idare heyeti açıklanıyordu:

Re'îse: Nezîhe Muhîddîn, kâtib-i 'umûmî [genel sekreter]: Muzaffer, murahhas mes'ûl [sorumlu delege]: Ni'met [Rumeyde] hânımlar. Â'zâlar [üyeler]; Sabîha Zekeriyyâ, Hâlet Şükrî, Latîfe Bekir, Şâzîye 'Afîf, 'İffet İhsân, 'Aliye Es'ad ve Güzîde 'Osmân hânımlar ile müşâvir [danışman] Doktor Fethî Bey. (*agy*)

Birliği destekleyen kadın eylemcilerin kadınlığa ilişkin görüş ve düşünceleri farklılıklar göstererek, hayırseverlikten başlayıp siyasi hukuk talebine varan bir yelpazede yer alıyordu. Birlik "İstanbul'da bulu-

nan dört yüz hanımın vekaletine/desteğine" sahipti. *Tanin*'deki habere göre TKB erkeklerle iyi ilişkiler kurmaya gayret edecekti (*agy*). Kadın /hanım ayrımının dilde devamı bakımından, TKB basında uzun bir süre "Hanımlar Birliği" olarak anıldı.

Kadın Birliği'nin üyeleri Şubat 1924'te hızla, programda yer alan faaliyetleri gerçekleştirmeye koyuldu. Birliğin kadınlığın yükselmesi idealini gerçekleştirmek için "hayât-ı hâriciyyedeki" (dış yaşamdaki) faaliyetleri, kadınların eğitimi, meslek sahibi olması, yüksek statülü mesleklere girmesi, çalışma yaşamına katılması doğrultusundaydı. "Hayât-ı dâhiliyyede" ise Hukuk-i Aile kararnamesinin kadınlar lehine değiştirilmesi ve medeni hukukun kabulü için uğraş verdi. Kadınların toplumdaki yeri, "mevcûdiyyeti", giyimi, toplum yaşamındaki duruşları, annelik gibi kadınlığa ilişkin pek çok konuda Kadın Birliği ve Nezihe Muhiddin fikir üretti. Kadın Birliği'nin önde gelen üyeleri yazdıkları makalelerle, demeçlerle basında etkili oldu; verdikleri konferanslarla kamuoyu oluşturmaya ve yasama üzerinde etkili olmaya çalıştılar.[6]

Cumhuriyet gazetesinin yayına başladığı günün ertesinde, 8 Mayıs'ta (1924) yer alan bir haberde Kadın Birliği'nin bir yetimhane açmak üzere olduğu bildiriyordu. TKB Savaşta ölen askerlerin çocuklarına yardım amacıyla, İstanbul'un 540 mahallesinde 2000 yetim çocuk tespit etti. Birlik, "Millete devredilen saray ve köşklerden" birinin yetimhaneye verilmesi için Mustafa Kemal'in eşi Latife Hanım'a başvurdu. Latife Hanım, maarif vekili Vasıf Bey'e bu hususu bildirdiğini belirterek Birliğe yanıt verdi. Latife hanımın bu tutumu, Kadın Birliği'ne "muaveneti" (desteği) olarak açıklandı. Maarif vekilinin isteği üzerine TKB, Eytamhane Darüssınaisi projesini vekalete sundu.[7]

Öyle görünüyor ki Latife Hanım, Kadın Birliği'ni ve feministleri destekliyordu. Mustafa Kemal'in Latife Hanım'dan boşanmasına ilişkin dış basındaki haberlerde, Mustafa Kemal'in boşanma nedenleri, "ultra-modern" Latife Hanım'ın "feminist görüşlere sahip olması ve politik etkinliklere katılması" olarak açıklanıyordu: "Yeni Türkiye'nin lideri, eşinden aşırı modern olduğu ve dünyada erkeklerle aynı rolü üstlenmek istediği için boşanıyor." Yorum yazısında, "O halde Mustafa Kemal'in modern Türkiye'nin kadınlarının ülkenin hayatına erkeklerle eşit düzeyde katılması isteği samimi değil mi? Bir feministle yaşamak, yoksa, Türk Başkanının kadının eski durumuna dönmesi gerektiğini düşünmesine mi yol açtı?" soruları yer alıyordu.[8]

Kadın Birliği kamuya yararlı cemiyetlere dahil olmak için bir di-

"Mustafâ Kemâl ve Latîfe Hânım",
Kadın Yolu, 16 Temmuz 1341 [1925] (kapak).

lekçe verdi ve İstanbul Vilayeti bir "bilanço/etkinlik raporu" talep etti. Kadın Birliği'nin hazırladığı ve Vilayet'e sunduğu üç aylık faaliyet raporu *İkdam* gazetesinde yayımlandı. Bilançoda TKB üyelerinin "bir tarafdan fikrî ve ictimâ'î kadın hayâtına" ilişkin meselelerle uğraşırken, diğer taraftan "memleketi tahrîb eyleyen fakr ü zarûret"in önünü almaya çalıştığı belirtiliyordu. Raporda, TKB'nin faaliyetleri sayılıyor ve "Kadın Birliği[nin] memleketin hayrını ve sa'âdetini cân ü gönülden isteyen münevver kadınlarımızı etrâfına toplayıp memlekete fâ'ideli [bir] teşkîlât" oluşturacağı bildiriliyordu. Derneğin üye sayısı dört yüz olarak belirtilmişti.[9]

Aynı yıl yaşanan bir başka gelişme, 4. ve 5. bölümlerde Kadın Birliği'ndeki etkinliklerine tanık olacağımız Dr. Safiye Ali'nin "Beyne'l-milel Kadınlar Kongresi"ne katılmasıydı. Himaye-i Etfal Cemiyeti merkez yönetim kurulu üyesi Safiye Ali'nin söz konusu kongreye Türkiye'den katılan ilk kadın delege olduğu duyuruluyordu.[10]

II. TKB'nin Siyasal Haklar İçin İlk Hamlesi (Ocak 1925)

Kurulduktan bir yıl sonra, 1925 Ocak ayının ilk günlerinde TKB, merkezini Şehzadebaşı, Fevziye Mahallesi, Hayat Mektebi yakınındaki bir binaya taşıdı. Taşınma dolayısıyla verilen müsamere ve toplantıya Kolordu Kumandanı Şükrü Naili Paşa, dava vekili Emin Ali Bey, eski maarif vekili Vasıf Bey (Çınar) ve Türk Ocağı adına bazı temsilciler katıldı. "Sâde, samîmî bir tarzda" süren toplantıda davetliler ve Birlik üyeleri tarafından Türk kadınlığı üzerine bahis açıldı, "samimi söyleşiler" yapıldı. *Tanin*'deki haberde TKB'nin "Türk kadınlığını fikrî, ictimâ'î sâhalarda yükselterek 'asrî ve mütekâmil bir şekle eriştirmek, en mukaddes hukûkunu muhâfaza ve tanımak için" kurulduğu vurgulanıyordu. 1924 yılı TKB'nin kuruluş, güçlenme, çeşitli illerde şubeler açma çalışmalarıyla geçmişti. Siyasal haklar alanındaki sessizlik bu toplantıyla sona erdi. Bu toplantı, Birliğin kadın haklarını yeniden gündeme getirmeye kararlı olduğunun işaretini veriyordu. "Türk kadınlarının kendi haklarını muhâfaza etmek gâyesiyle teşkîl ettikleri bu birlik" davetlilerin "fevka'l-'âde mazhar-ı takdîri" oldu. Kadınların toplumdaki yeri ve hukuku hakkında "şahsî kanâ'atlerini" soran bir hukukçu genç hanıma, Şükrü Naili Paşa'nın, "Mâ-dem ki Türk kadınları erkekler derecesinde kâbiliyyet ve istikrâr gösteriyorlar, şu hâlde hey'et-i ictimâ'iyyede mevki'leri bir olmalıdır" cevabı Birlik üyeleri arasında memnuniyet yarattı. Saruhan mebusu Vasıf Bey (Çınar) Türk kadınlarına "hakk-ı intihâb verilmesi" taraftarı olduğunu ve bunun için çalışacağını açıkladı. Toplantıda davetlilere çayın yanında, Birlik üyelerinin evlerinde yaptığı pastalar sunuldu.[11]

Halide Edib ve Nezihe Muhiddin'in Mebus Adaylığı

Şubat 1925'te Kadın Birliği, İstanbul'da boşalan bir mebusun seçimi sırasında kadın mebus adayı gösterme hamlesi yaptı. Bu atılım propaganda niteliği taşıyordu. Amaç, konuyu gündeme getirerek kamuoyu-

nu ve TBMM'yi kadınlara oy verme hakkı için etkilemek, kadın haklarını Meclis'te savunacak öncü kadınların seçilmesini sağlamaktı. Bugünlere denk düşen ve ülkenin gündemini oluşturan en önemli siyasal olay, 13 Şubat günü Genç iline bağlı Piran'da Şeyh Said İsyanı'nın başlamasıydı (Kocatürk 1988: 429).

İkdam gazetesinde 24 Şubat 1925'te Kadın Birliği'nin, Halide Edib ve Nezihe Muhiddin'i İstanbul mebus adayı gösterdiği duyuruluyordu. Şehremanetine (belediye başkanlığına) verdiği istidanamede TKB, mebus adaylığını şu cümle ile açıklıyordu: "Hâl-i hâzırda kadınlarımızı mahrûm eden kanûna rağmen memlekete hakîkî bir vatandaş sıfatıyla ciddî ve 'azîz hizmetleri sebkât eden [bulunan] ve etmekte olan bu iki mümtâz kadınımızın intihâb-ı ahîr [son seçim] münâsebetiyle nâmzedliklerini vaz' ediyoruz [koyuyoruz]." Dilekçede Halide Edib, "yüksek düşünce ve yayınları ve vatanperverce benzersiz hizmetleriyle pırıltılı bir taç gibi kadın başında parlayan seçkin kadınımız" olarak tanımlanıyordu. Nezihe Muhiddin'in ise "memlekette meşrutiyet inkılabından sonra gerek eğitim ve kültür alanında gerek matbuat âleminde ciddi ve yararlı yazıları, özellikle kadınlık çevresinde fedakâr ve kararlı cemiyetlerle ortaya çıkan" ciddi ve değerli hizmetleri olduğu belirtiliyordu. TKB, anayasanın kadınların "henüz" siyasi haklarını tanımamasını, kadınlığın "hakkını aramak hususunda gösterdiği terâhîye [gecikmeye]" bağlıyordu. Büyük cumhuriyet inkılabını gerçekleştiren bütün milletlerin "kadın hakkında gösterdikleri fikr-i müsâvât ve bunun hakîkât sâhasındaki tecellîsi" bu yöndeki ümitlerini kuvvetlendiriyordu. TKB siyasal hakların cumhuriyet hükümeti tarafından tanınması için büyük bir ümit besliyor ve bu hakkı istemekte hiçbir mahzur görmüyordu.[12] Dilekçenin CHF ya da Valiliğe değil de Şehremanetine verilmesi dikkat çekicidir. TKB, büyük olasılıkla Şehremanetini bu bildiriyi kabul edecek makam olarak görüyordu. Aynı gün *Son Telgraf* gazetesinde Halide Edib'in bu konuda bir açıklaması yer aldı. Edib, "Bir kere Kadınlar Birliği'ne dahil değilim. Sonra, böyle bir başvuru olmuşsa haberdar değilim. Daha sonra, eğer Türkiye Cumhuriyeti'nin varolan yasaları kadınlara mebusluk ve seçme hakkı verse bile ben hiçbir zaman mebus olmak istemem," diyordu.[13]

Öyle görünüyor ki, Halide Edib ve Muallim Nakiye TKB'nin siyasal haklar mücadelesine doğrudan katılmadılar. İttihat ve Terakki döneminin siyasal alanda önde gelen iki önemli kadın şahsiyetinin, kuruluş yıllarındaki kadınlığa ilişkin tutum ve siyasaları incelenmeyi bek-

liyor. Görebildiğim kadarıyla, Halide Edib bu konuda sessiz kalmayı yeğledi. Muallim Nakiye ise, 1924'teki Hukuk-i Aile İctimaı sırasında yaptığı açıklamada erkek çok eşliliği sorununun "eğitim meselesi" olduğunu ve eğitimle çözüleceğini vurgulamıştı.[14] Muallim Nakiye, ilerde göreceğimiz gibi, TKB'nin siyasal haklar girişimlerine de karşı çıkarak kadın hakları hareketine gerek olmadığını, Cumhuriyet hükümetinin kadınlara layık olduğu hakları verdiğini savunmuştur.[15] Muallim Nakiye'nin hükümetin siyasalarını hiç eleştirmeden benimsediğini, TKB hareketini önemsemediğini göreceğiz. Nitekim Muallim Nakiye Hanım (Elgün), tek parti döneminde, milletvekili adaylarını bizzat CHF'nin –hatta parti başkanlığının– belirlediği Mart 1935 seçimlerinde TBMM'ne ilk seçilen 18 kadın milletvekili arasında yer aldı.

İkdam gazetesi TKB'nin istidanamesini yayımladığı haberin sonuna düştüğü notta, TKB'nin kadın aday hamlesini desteklediğini açıklıyordu. *İkdam*'a göre "hayât-ı siyâsiyyeye iştirâk hakkı"nı kadınların milletten istemeleri "pek haklı" bir talepti (*agm*). TKB'nin milletvekili adayı hamlesi dış basında da yer aldı. *The Chicago Tribune* ve *The New York Times* gazeteleri, Halide Edib ve Nezihe Muhiddin'i TBMM'de ilk kadın mebus adaylar olarak dünyaya duyurdu. Haberde iki adayın kadınlara oy hakkının tanınması için bu girişimde bulunduğunu ve propaganda yoluyla bu hakka kavuşmayı umdukları belirtiliyordu.[16]

Yunus Nadi ve Anti-Feminizm

Cumhuriyet gazetesi ve başyazarı Yunus Nadi bu dönemde kadın hakları savunucularına karşı alaycı, iğneleyici, aşağılayıcı bir tutum sergiledi. Feminizme karşı açık ideolojik bir tutum almayan, aksine "kadınlığın hukûkuna yerlerden göğe kadar hak veririz" diyen Yunus Nadi, TBMM'deki kadınların askerliğine ilişkin –s. 216-7'de değindiğim– konuşmasında kadın haklarını savunur görünmektedir. Yunus Nadi'nin kamuya açık konuşmalarında kadın haklarından yana görünmesine karşılık, başyazarı olduğu *Cumhuriyet* gazetesinde yer alan imzasız yazı ve karikatürlerle feministleri küçümseme, değersizleştirme çabası, tıpkı diğer Kemalistler gibi kadın hakları konusundaki tereddüdünü gösteriyor. Öte yandan yönetici mevkiinde bulunduğu bir gazetede feministlere alaycı, dışlayıcı yaklaşım getirilmesine –en hafifinden– izin vermesi, TKB yöneticilerinin ifadesiyle bu "bir hayli garip tutumu" bir sosyal-psikoloji uzmanının çözümlemesine muhtaç. Yunus Nadi, TKB'

nin siyasal haklar etkinlikleri boyunca hükümetin "kadın bakanı" gibi görev yaptı ve haklar alanının sınırlarını belirlemede etkili oldu. Kadınların mebus olmak yerine Himaye-i Etfal'de[17] çalışmaları gerektiğini vurguladı. Gazetesinde TKB'nin siyasal haklar mücadeleleri, "reklam, propaganda oyunları" olarak adlandırıldı. Feministlerin siyasal haklar hamleleri sırasında kadınlar için "havvâ kızları", "cins-i latîf [hoş/güzel cins] sınıfı" yakıştırmaları kullanılarak kadınlar nesneleştirildi ve bu mücadelelerin siyasal içeriği gözden uzak tutulmaya çalışıldı. "Cins-i latif" o dönemde dildeki cinsiyetçi kalıplardan biriydi. *Cumhuriyet* gazetesi TKB'nin kadın hakları siyasalarına karşılık olarak, kadınların erkeklere hoş görünen, "güzellikleriyle cemiyetimize hoşluk katan varlıklardan" başka özellikleri olamayacağı kalıp düşüncesini yaygınlaştırıyordu. Bu terimler tam da siyasal haklar hamlesine girişmiş ve varlığını kanıtlama mücadelesi veren kadın siyasal hareketinin önemsenmemesi, değersizleştirilmesi için araçlardı.

Örneğin *Cumhuriyet* gazetesinin 25 Şubat 1925'teki birinci sayfadaki haberine imzasız bir yorum eşlik ediyordu. Makalede alaycı bir dille ve şövalyece bir tutumla TKB'nin kadın aday göstermesi eleştiriliyordu. Yazara göre "havva kızları" durup dururken ortaya siyasi hayatta hak, eşitlik iddiasıyla çıkmışlardı:

> Havvâ kızlarına karşı bu sütûnlarda borcumuz yalnız nezâket ve zarâfetden 'ibâret olacağına göre galanlık [kibarlık] hudûdu hâricine çıkmak câ'iz [söz konusu] değilse de, mâ-dem ki hânımlarımız, durup dururken ortaya siyâsî hayâtda hukûk müsâvâtı [hak eşitliği] iddi'âsıyla çıkıyorlar bu takdîrde biz de aramızda kendileriyle müsâvî [eşit] hukûk sâhibi insânlar gibi konuşabiliriz. Mes'ele şudur: İstanbul'da bir meb'ûsluk münhal [açık], herkes bu meb'ûsluğa bir nâmzed düşünüyor. "Kadınlar Birliği" bu iş için re'îs Nezîhe Muhîddîn Hânım'la Hâlide Edîb Hânım'ı münâsib görüyor ve şehr-emânetine bir beyân-nâme veriyor... Demek oluyor ki, "Kadınlar Birliği" re'îsi Nezîhe Muhîddîn Hânım, Kadınlar Birliği 'uzvu [üyesi] Nezîhe Muhîddîn Hânım'ın meb'ûsluk nâmzedliğini i'lân ederken bunun nihâyet bir propagandadan öteye geçemeyeceğini biliyordu. "Memlekete hakîkî birer vatandaş sıfatıyla ciddî ve 'azîz hizmetleri sebkât" ettiğini ve etmekte olduğunu Kadınlar Birliği'nin beyân-nâmesinden [bildirisinden] öğrendiğimiz Nezîhe Muhîddîn Hânım'ın Birlik re'îsi Nezîhe Muhîddîn Hânım tarafından nâmzedliğinin konulması şübhesiz, memlekete karşı yeni ve büyük ve 'azîz bir hizmettir. Hîç olmazsa bize Kadınlar Birliği'nde hânımların nelerle meşgûl olduğunu gösteriyor![18]

Bu yorumun Yunus Nadi'ye ait olması ihtimali çok kuvvetlidir. Yazıda, Birlik Başkanı Nezihe Muhiddin'in, kendisini mebus adayı gös-

terdiği ileri sürülüyor ve alayla bunun "memlekete karşı aziz bir hizmet" olduğu söyleniyordu. Yine birinci sayfada "Kadınlar da meb'ûs intihâb edilirse" başlığı altındaki karikatürde Nezihe Muhiddin'e benzeyen bir kadın, bir topluluğa hitaben konuşuyordu.[21]

Kadın Birliği, *Cumhuriyet*'in bu yayınına ertesi gün *İkdam* gazetesinde bir açıklama ile hayli sert bir yanıt verdi. Kadın Birliği kadın intihabı fikrini savunan bir cemiyetti. *Cumhuriyet* gazetesinin bu hakikatlere göz yumması hayli garip bir tutumdu. TKB, yasalar kadınlara vatandaşlık haklarını verinceye kadar çalışmaktan geri durmayacaktı. TKB Grubu kadınlara çocuk muamelesi yapılmasını kınıyordu:

İntihâb-ı ahîr [son seçim] münâsebetiyle Kadın Birliği tarafından şehremânetine takdîm edilen nâmzedlik istid'âsı dolayısıyla "Cumhûriyyet" gazetesinde intişâr eden havâdisi garîb bulduğumuzu söylemek mecbûriyyetindeyiz. Kânûndaki sarâhati [açık ibareleri] bilmek ve bu teşebbüsün hemân fi'liyyât vâdîsinde zuhûr-yâfte [görünür] olmayacağı hakkındaki kana'atimizle berâber cem'iyyetimizin emel ve gâyelerinden biri hakkında zamândan fırsat-yâb olarak [fırsat bularak] yapılan bir teşebbüsün altında hayli tasavvur ve tahayyül edileceğinden ziyâde takdîr ile karşılanacağını ümîd etmek isterdik [*ab*]. Hey'et böyle bir teşebbüsde bulunurken Hâlide Edîb Hânım haberdâr olmadığı gibi Nezîhe Muhiddîn Hânım da hasta bulunmakta idi. Fakat kadın fikr-i intihâbının tecellîgâhı [göründüğü yer] olan bir cem'iyyetin herhangi bir kadınımız hakkında takdîr-i hüsnünün [değer verilmesinin/önemsenmesinin] takarrür etmesi [kararlaştırılması] bir tetebbu' [ayrıntılı inceleme] ve tecrübe hakkıdır. "Cumhûriyyet" gazetesi hakîkate karşı göz yumabilir. Fakat biz Nezîhe Muhiddîn Hânım'ın kadınlık dolayısıyla memleket için fâ'ideli ve hâdim [yararlı] olduğu kanâ'atindeyiz. Memlekete hizmet mefhûmunda fa'âli[yye]ti çaba ve 'azlî [koruyucu] kuvvet yanında dâ'imâ kalem ve dimâğ feyzlerini nazar-ı i'tibâra almak mecbûriyyetindeyiz [*ab*]. Hem ortaya İstanbul hânımlığı Anadolu kadını diye nifâk sokmak fâ'idesizdir. Bizim için Anadolu veyâ İstanbul kadınlığı yoktur. Türk kadınlığı vardır. Hemşîrelerimizden liyâkatini isbât etmiş olan kadınlar Anadolu'da veyâ İstanbul'da olsunlar başımızın tâcıdırlar.

Mütâreke devirlerinde Anadolu'nun samîmî ve fa'âl muhîtinden uzak kalan İstanbul'un yabancı ve hâ'in bir hükûmetin zehirlediği sînesinde onu ana elinde kalmış bed-baht evlâdların ye's ve elemini kâfî derecede çektiler [*ab*]. Şimdi öz ana göğsünde yaşarken onu çocuk mu'âmelesine tahammül edemeyiz ve buna müstahak da değiliz [*ab*]. Kanûn kadınlarımıza vatandaş hakkını verinceye kadar Türk kadını sıfatıyla çalışmaktan geri durmayacağız.[20]

Cumhuriyet'te 25 Şubat'ta yer alan yorumun bir başka işaret edilmeye değer yanı, erkek yazarların kadın hakları savunucuları karşısında sık sık başvurduğu, kadınlar ve "asabiyet" paralelliğine iyi bir örnek oluşturmasıdır. Kadınların genellikle "asabi" hatta isterik olarak nite-

– Hânımlar, hemşîreler, eğer re'yinizi bana verecek olursanız meb'ûs olunca ilk işim tuvalet levâzım [eşyası] gümrüklerini ilgâ etmek [kaldırmak] olacaktır...

lendirilmeleri erkek yazınında sık rastlanan bir kalıptı. Buradaki nitelemeyle aynı zamanda Batı'daki sufrajetlerin ünlü "asabiyetine" atıf yapılıyordu. Yazıda TKB'nin bu çıkışının asabi bir propaganda olduğu ve sonuç verse bile kazanması gerekenlerin İstanbul'un değil, Anadolu'nun kadınları olacağı belirtiliyordu. Kadınlar ikiye ayrılıyordu: hürmet edilenler ve erkeklerin zarafetlerini hayranlıkla seyretse de hürmet etmediği kadınlar. Yazar, TKB'nin adaylığına karşı çıkarken, "Toplum için yararlı işler gören hanımlarımız da vardır, ... daima ciddi olarak görülürler ve toplum onlara karşı hakikaten hürmet de eder, hak da verir" sözleriyle Muallim Nakiye'yi kastediyordu. Hürmete layık görmedikleri de, bu durumda, TKB'nin önde gelenleriydi. Yazar "siyâsî hak isteyen hânımlar Türk milletinin işlerini reklam ve propaganda oyunlarına âlet olamayacak derecede yüksek görmek mecbûriyyetindedir" diyerek TKB'yi ciddiyetsiz bulduğunu açıklıyordu:

Bizim bir muharririmiz [habercimiz] de merâk ederek Nezîhe Muhîddîn Hânım'ın fikirlerini sormuş. Kadınlar Birliği Re'îsi Nezîhe Muhîddîn Hânım da muharririmize yaptıkları şeyin "'asabî" bir propaganda hamlesi olduğunu söylemiş. ... Bizim fikrimizce hânımlarımızın 'asabî olmaktan dâ'imâ zarar gördüklerine yeni bir delîl teşkîl eden bu propaganda belki bir gün semere [fayda] verebilir. Fakat, bu 'asabî propagandaların semere verdiği zamân, meb'ûsluk hakkını kazanacak olanların İstanbul'da 'asabî propaganda hizmetleri yapan hânımlar olacağı çok şübhelidir. Öyle zannediyoruz ki Türkiye'de siyâsî hukûk elde edecek olan cins-i latîf sınıfı, İstanbul'un hânımlarından evvel Anadolu'nun kadınları olmak ihtimâli daha kuvvetlidir.[21]

Cem'iyyet için fâ'ideli işler gören hânımlarımız da vardır; fakat onlar işleriyle o kadar meşgûldürler ki İstanbul intihâbâtı vesîlesiyle propaganda veyâ reklam yapmayı düşünmeye vakitleri olamaz. Hakîkî bir iş sâhibi insânlarda ne tasallüf [övüngeçlik] ne de reklamcılık olamaz. Onlar için hayât ciddî, ötekiler için de eğlencedir. İş sâhibi kadınlar, ister Anadolu'da, ister İstanbul'da, isterse de kutb-ı şimâlde [kuzey kutbunda], dâ'imâ ciddî telakkî edilirler ve cem'iyyet onlara karşı hakîkaten hürmet de eder, hak da verir. Ancak dîğer hânımlara, salonda zarîfâne konuşmaktan, yâhûd gazetecilere resimlerini vermekten yâhûd da balodan sinemaya, sinemadan dansa koşan hânımlara karşı –açık ve samîmî söyleyelim– biz erkekler hürmet de etsek yalandır: Bu hürmet, ancak onların zarâfetlerine daha ince bir çeşni vermek ve sonra da... bu zarâfeti, vâlih [şaşırmış] ve hayran, seyr ü temâşâ eylemek [seyretmek] içindir![22]

Cumhuriyet'te 28 Şubat'taki imzasız haber/yorumda aynı tutum sürdürüldü. Haberde Birliğin "hey'et-i idâresinden" bir hanımın açıklamalarına yer veriliyordu. Açıklayan Kadın Birliği'nin haklar için mücadele etmekte kararlı olduğunu da vurguluyordu. Ancak bu haberin üslubu ve konuşmanın aktarılışında bir değersizleştirme, basitleştirme göze çarpıyordu:

Kaç re'y mi alacağız? Belki de hîç... Kadınların intihâb hakkı tanınmadığı bir sırada, intihâba re'y almak için nâmzed vaz' ettiğimizi [gösterdiğimizi] zannetmek biraz sâf-dillik olur. 'Azîzim, biz hakkımızı böyle böyle teslîm ettireceğiz. Bugün nâmzed göstereriz, yarın re'y alırız, öbür gün intihâb oluruz! Esâsen Kadınlar Birliği bu husûsda her sâhada teşebbüsde bulunmaya karâr vermiştir, nitekim yakında belediyye intihâbâtı icrâ olunacakmış, belediyye intihâbâtı esnâsında da nâmzed göstereceğiz. (*agm*)

Haber "Hânımlar Cevâb Veriyorlar" başlıklı bir yorumla devam ediyordu. Büyük olasılıkla Yunus Nadi'nin kaleminden çıkan bu yorumda, iki gün önce yaptıkları yayına[23] karşı TKB'nin *İkdam* gazetesinde yayımlanan yanıtına değiniliyordu. Yazara göre kadınların bu hamlesi reklamdan ibaretti; alaycı bir üslupla "hânımlar hassâs olur" diyor, sonra o günlerin en önemli olaylarından Şeyh Said İsyanı'nı ima ede-

rek, "Türkiye'nin hayâtında çok mühim mes'eleler mevcûd olduğu bir zamânda hânımlarımızın meb'ûsluk propagandası veya reklamı ile meşgûl olmalarını" ciddiyetsiz bulduğunu belirtiyordu:

"Kadın Birliği" tarafından İstanbul intihâbâtı münâsebetiyle yapılan iki taraflı reklama, bu sütûnlarda biraz dokunmuştuk; hânımlar hassâs olurlar, derhâl mukâbele ettiler [karşılık verdiler]. Doğrusunu söylemek lâzım gelirse biz de hânımlarımızı gücendirmek istemezdik; fakat, ne yapalım ki, Türkiye'nin hayâtında çok mühim mes'eleler mevcûd olduğu bir zamânda hânımlarımızın meb'ûsluk propagandası veyâ reklamı ile meşgûl olmalarını lâ-kaydâne [ilgisizce] seyredemezdik. (*agm*)

Yazar, bu yorumunda bir başka cinsiyetçi örüntünün de örneğini veriyordu. Kadınların haklarının konu olduğu bir yazıda kadınların cinselliğine atıf yapmak, erkeklerin kadınlık üzerine yazınında en eski ve en sık rastlanan kalıplardan biridir. Kadınlar siyasi hak iddiasına kalkışmamalıydı. Siyasal haklar isteyen kadınlara karşı yazar, "kırmızı boyalı dudaklarda tatlı ve şûh tebessümleri seyr etmesini hoş bir eğlence" bulduğunu ifade ediyordu:

Dediğimiz gibi: hukûk-i siyâsiyye iddi'âlarına kalkmayan hânımlara karşı reverans yapmasını, el öpmesini, zarîfâne söz söyleyerek kırmızı boyalı dudaklarda tatlı ve şûh tebessümleri seyretmesini biz de hoş bir eğlence bulanlarla berâberiz. Lâkin, karşımızda hukûk-i siyâsiyye iddi'âsına kalkmış ... hânımlarla başka türlü konuşmaya cevâz vardır. Onun için, dünkü "İkdâm"da bize mukâbele eden hânımlara haber verelim ki iş onların zannettikleri gibi değildir.

Yazar, siyasi hakları (Nezihe Muhiddin ve belki Şükûfe Nihal'e gönderme yaparak) "başlarından geçen ser-güzeştleri roman diye ortaya atan... hayâtdaki vazîfelerini ... roman okumak yazmaktan... 'ibâret zanneden... ekmeğini Anadolu kadınına medyûn hânımlara" veremeyeceklerini aşağılayıcı bir ifadeyle belirtiyordu. Yazara göre "Cem'iyyet için fâ'ideli işler gören hânımlarımız da vardır" (Burada, daha sonraki açıklamalardan anlaşılacağı gibi, Muallim Nakiye kastediliyor). Fakat onlar öyle meşgûldür ki böyle "reklam"larla uğraşacak vakitleri yoktur. Bu gayriciddi hânımların yaptıkları kendilerini eğlendirmekten başka bir şey değildir. Yazarın "bize karşı siyâsî haklar peşinde olan kadınlar" ifadesinde "biz" iktidar ve erkeklerdi. Yunus Nadi'nin o sırada Menteşe mebusu olarak TBMM'de görev yaptığını düşünürsek, "Hakları vereceğiz" sözü de, yasa yapan bir makamı tanımlıyordu:

Hayâtdaki vazîfelerini yalnız hassas olmak, roman okumak ve roman yazmaktan yâhûd en son modaya göre giyinmekten 'ibâret zanneden hânımlara,

değil ekmeğinin yarısını olsun Anadolu kadınının sa'yine [çalışmasına] medyûn [borçlu] Türkiye'de, dünyânın hiçbir yerinde hukûk-i siyâsiyye verildiği yoktur. Kadın cem'iyyet içinde, cem'iyyet için doğrudan doğruya fâ'ideli olmayı bilmedikçe ve onu fi'len isbât eylemedikçe hak sâhibi olamaz. Bize karşı siyâsî hukûka iştirâk iddi'âsında bulunan hânımların ekserîsi şimdiye kadar ancak başlarından geçen veyâhûd geçmesini tahayyül ettikleri ser-güzeştlerin [serüvenleri] roman ve hikâye diye ortaya atmış olmaktan başka ciddî bir iş görmüş değillerdir. Siyâsî hukûku bu hânımlara mı vereceğiz?.... Hânım siyâsetine hürmet ederiz; ancak hânımlar da Türk milletinin işlerini reklam ve propaganda oyunlarına âlet olamayacak derecede yüksek görmek mecbûriyyetinde bulunduklarını unutmamalıdırlar! (*agm*)

Yunus Nadi ve gazetesinin TKB'ye karşı tutumunu genç yazar Yaşar Nabi (Nayır) eleştirdi. Nezihe Muhiddin'in yayın yönetmenliğindeki *Kadın Yolu* dergisinde kadın haklarını savunan yazılar yazan Yaşar Nabi basında feministlere yönelik alay ve iğnelemeyi yeriyordu:

Kadını ve kadınlığı hor gören bu zihniyyet ma'e't-te'essüf [ne yazık ki] en münevverlerimizde bile görülmektedir. Kadın Birliği tarafından kadına siyâsî haklar te'mîni için vukû' bulan teşebbüsün birçok münevverlerimiz tarafından nasıl istihzâ ve istihfâfla [alay ve iğnelemeyle] karşılandığını gördük. ... anladık ki en mümtâz [seçkin] tabaka arasında bile kadını erkekle müsâvî görmeye tahammül edemeyenler vardır.[24]

Cumhuriyet gazetesinin feminizme karşı tavrı siyasal haklar mücadelesinin etkin yılları boyunca karşımıza çıkacak. *Cumhuriyet*, 1927'de Nezihe Muhiddin'in Kadın Birliği'nden dışlandığı güne kadar muhalefetini imzasız yazılarla sürdürdü. Ne ilginçtir ki, Nezihe Muhiddin'in usulsüz bir kongre ile Kadın Birliği'nden dışlandığı ve suçlamalarla karalandığı gün Yunus Nadi'nin ilk kez kendi imzasıyla "Çok Şükür Kurtulduk" başlıklı bir yazı yazdığını görüyoruz. Bu yazıda Yunus Nadi gerek devrin erkeklerinin gerekse iktidarın TKB'ye karşı cinsiyetçi ve nefret dolu tutumunu sergiliyor, Kadın Birliği'nin tamamen ortadan kaldırılması gerektiğini savunuyordu. Nezihe Muhiddin yönetiminin, içerik ve anlamını kendisinin de bilmediği birtakım teorik ve havadan sudan davalara kaptırarak, olmadık hülyalarla vakit geçirirken gerçek Türk kadınlığının durumunu ve ihtiyaçlarını hiç bilmediğini her hareketiyle gösterdiğini söylüyor ve soruyordu. "'Acabâ bizde kadın meb'ûs olmadığı, kadın avukat olmadığı, kadın her şey olmadığı için mi 'azâb ve ıztırâb vardır?" Kadın Birliği'nin "anûd" (inatçı) ve iddiacı karşılıkları, "hamd olsun" son bulmuştur. Yunus Nadi bu yorumunda Kadın Birliği'nin "cemiyetimizin dışında gibi bir varlık göstermekte ısrar ettiğini"

de belirtiyordu. Nadi, Nezihe Muhiddin'in istifasından sonra aşağılayıcı ifadelerini daha da ileriye taşıdı: "Oh, diyoruz aman kurtulduk! Artık her gün kusma eğilimi içinde bunalmaktan kurtulduk!"[25]

Şimdi yeniden zamandizimine dönelim. TKB'nin 1925 Şubat siyasal haklar için ilk hamlesi, yukarıdaki polemiklerin yarattığı tartışma ortamı ve konunun gündeme gelmesi dışında, TKB'nin de öngördüğü üzere propaganda niteliğinde kaldı ve haklar elde edilmeden sonuçlandı.

Kadın Yolu'nun Şiarı: Kadın Hakları

Bir yıllık bir kuruluş ve örgütlenme çalışmasından sonra 1925, TKB'nin siyasal haklar hamlesini başlattığı yıl oldu. Aynı yıl Temmuz ayında ***Kadın Yolu*** yayımlanmaya başladı. Nezihe Muhiddin'in yazı işleri sorumlusu olduğu haftalık dergide Nezihe Muhiddin tarafından kaleme alınan ilk başmakale "Kadın Yolu'nun Şi'arı" adını taşıyor. Bu makalede Muhiddin haklar ve kadının toplumdaki yeri hususunda feminist politikaları savunuyordu. Yeni rejimin gereği olarak Türk kadınının "millet câmi'ası arasında mevki'ni kat'iyyetle ta'yîn [belirlemek] ve tavzîh eylemek [açıklığa kavuşturmak] zorunda" olduğunu belirtiyordu. Nezihe Muhiddin'in sorusu şuydu: Yasalar karşısında eşit olan ve her vatandaş gibi vergi vermek zorunda olan Türk kadını seçmek ve seçilmek hakkından neden yoksun olacaktır? Öteki ülkelerden örnekler veren Nezihe Muhiddin kadınların siyasal hakları meselesinin çağdaş bir eğilim olduğunu vurguladı. Akla ve vicdana sahip olan kadınlar haklara da sahip olabilirlerdi. Muhiddin, genç Cumhuriyet'in uzun müddet kadınları "hukûk-i medeniyyeden mahrûm gayr-i meş'ûr [bilinçsiz/şuursuz] bir çocuk, bir mecnûn" olarak görmeyeceğini, Türk kadınının bütün haklarını tanıyacağını ümit ediyordu. Hindistan gibi Doğu ülkelerinde de kadınlar seçme hakkına sahipti:

> Bu 'asrî ve mu'azzam temâyül gittikçe şişip genişleyen bir dalga gibi bütün dünyâya tevessü' ediyor [yayılıyor], Hindistân'da Madra'da, Bombay'da, Kuşin'de kadınlar, erkeklerin tâbi' olduğu şerâ'it [kurallar] dâhilinde hakk-ı intihâbâ mâlikdirler.
>
> ... intihâb mes'elesi bir vazîfe-i medeniyyedir [yurttaşlık görevidir]. Şu'ûr ve vicdân hasâ'iline [özelliklerine] mâlik olan kadınlar bu vatanî vazîfelerine meflûc [kötürüm] ve gayr-i müdrik [bilinçsiz] bir vücûd gibi lâ-kayd kalamazlar, intihâb hakkından mahrûm kalan kadınların mesâ'î ve hüsn-i emelleri [iyi amaçları] fikir halinden fi'l hâline geçmesi için müşkilât karşısındadır.

... bugün müdriğiz [bilincindeyiz] ki re'y sâhibi olmayan tufeylîdir [asalaktır], sicilde sayılı bir ferd-i vatan değildir, Türk kadını da şübhesiz vatan câmi'ası arasında kıymeti olmayan bir kemmiyyet [nicelik] hâlinde kalmayacak ve mevcûdiyyetini tasdîk ettirecektir.

İşte o zamân Türk kadının bütün hukûkunu tanımak için arada hîçbir hâ'il [engel] kalmayacaktır.[26]

Kadın Yolu'nun ilk sayısında Adliye Vekili Mahmut Esat Bey (Bozkurt) ile bir mülakat yayımlandı. "Kadınların hukûk-i siyâsiyyesine mâlik olmasına tarafdâr mısınız?" sorusuna karşılık Adliye Vekili, "Ba'zı kayd ü şart ile evet," yanıtını verdi. *Kadın Yolu* muharriresi bu kez 1924'te Hukuk-i Aile İctimaı'ndan sonra kadınların Meclis'e verdiği muhtıranın dikkate alınıp alınmayacağını sordu. Vekil çok kadınla evliliğe karşı olduğunu açıkladı:

Benim zamânımda ta'addüd-i zevcât kalmayacaktır, ben bu medhûl [ayıplanacak] 'âdeti Türk kadınlığı ve daha şümûllü [etraflı] bir sûretde söylemek lâzım gelirse Türklük için elîm [acıklı] bir leke, bir 'ayıb olarak telakkî ediyorum, bu sözüm kâfîdir zannediyorum, bunun ictimâ'î 'â'ilevî zararları, hissiyâta 'â'id elem ve ıztırâblarını saymaya hâcet [gerek] yoktur, ben ve başvekîlimiz ta'addüd-i zevcâtın şiddetle 'aleyh-dârıyız, bu şeyi hukûk-i 'â'ile karâr-nâmesine sokmayacağız."[27]

III. Toplumsal Haklar İçin Etkinlikler (1925)

Dış Yaşam

Kadın Birliği, öncelleri Osmanlı kadınları gibi,[28] kadınların avukatlık, doktorluk, hâkimlik gibi yüksek statülü mesleklere girebilmesi için mücadele etti. *Kadın Yolu* dergisi muhabirinin Adliye vekili Mahmut Esat Bey (Bozkurt) ile yaptığı görüşmede ilk sorusu "Kadınlar hâkim olabilecek mi?" oldu. Adliye vekili "Ben size soruyorum. Niçin Hukuk me'zûnu hânımları avukatlığa teşvîk etmiyorsunuz, kadının hâkim olabilmesi evvelâ siyâsî hukûkuna mâlik olmasına bağlıdır"[29] cevabını verdi. Cumhuriyetçi iktidar, yeni dönemde erkeklerle eşit ekonomik, sosyal, siyasal haklara sahip olmak isteyen kadınlara, zincirleme etkiyle birbirine bağlı ve içinden çıkılmaz nedenler öne sürerek kadınların meslek edinmeleri meselesini erteliyordu: Kadınların meslek edinmesi için siyasal hakları elde etmesi gerekiyordu; siyasal haklar ise Anayasaya aykırı olduğu için sağlanamazdı! Bu kısıtlara rağmen, 1925-26

yıllarında kadınların yaşamında Cumhuriyet yönetiminin sağladığı önemli değişmeler oldu. Medeni Kanun 17 Şubat 1926'da kabul edildi[30] ve talâk ve çok kadınla evlenme yasaklandı. Giyimde kamuya ait yerlerde 1925 yılının ikinci yarısında kadınlar açısından Parla'nın "kozmetik bir yenilikçilik" (1991b: 236) dediği değişmeler oldu.[31] Daha önce tramvay gibi taşıma araçlarında kadınların ilk iki sırada oturmalarına izin verilir ve bu bölme kırmızı bir perde ile aracın diğer bölümlerinden ayrılırdı.[32] Kırmızı perde kaldırıldı. Vapurlarda ve tünelde kadınların ayrı bölümlerde oturması uygulaması sona erdi. Kemalist hükümet genç kızları spora yönlendirdi ve spor yarışmalarına katılmaları için yüreklendirdi.[33] Temmuz 1925'te "Tekke, zaviye ve türbelerin kapatılması, din görevlilerinin kıyafetlerine ve memurların şapka giymelerine dair" Bakanlar Kurulu kararıyla (Kocatürk 1988: 441) başlatılan kıyafet reformları kadınların giyiminde büyük bir değişmeye yol açtı. Peçeler kaldırıldı, çarşaflar atıldı. Türk kadınları yüzleri açık, şapka, manto giyerek sokağa çıkmaya başladı.[34] Kadınların giyimi ve sokağa çıkma özgürlüğüne kavuşması Batı basınında Türk modern yaşamının simgesi olarak konu oldu.[35]

TKB cephesinde ise yeni atılımlar sürdü. TKB'nin seçimlere katılma hamlesine kadınların sosyal ve ekonomik hakları programı eşlik ediyordu. TKB'nin 1925 yılı etkinlik programı açıklandı. *Kadın Yolu*'nun 4. sayısında "İntihâbâta İştirâki Müte'âkıb Türk Kadınının Programı" başlıklı yazıda Kadın Birliği'nin olağanüstü bir toplantı yaparak bu programı uygulamak üzere aldığı kararlar kamuoyuna duyuruldu. Seçimlere katılmadan önce ve katıldıktan sonra TKB'nin etkinliklerini iki liste halinde sıralayan bu programa göre TKB kadın ve çocuklar için koruyucu siyasalar geliştirmişti. Alkol, kumar ve yoksulluktan kaynaklandığını düşündükleri fuhşun yasaklanması için çalışacaklardı. Boşanmada kadınlar korunacak ve hakları savunulacak, kadınların iş bulmaları kolaylaştırılacaktı.[36] Kadın Birliği Kasım ayında çocuklar için "ahlâkî filmler" getirtilmesi talebiyle Emniyet Müdürlüğü'ne başvurdu.[37]

TKB basınla ilişkilerine önem veriyor sık sık genel yayın müdürleri ve gazetecilerle toplantılar düzenliyordu. Nezihe Muhiddin'in el yazısı ile yazdığı bir çağrı mektubu bu ilişkilere bir örnek oluşturuyor.[38] Muhiddin'in bir gazetenin[39] genel yönetmenine el yazısıyla yazdığı davet mektubu şöyle:

Muhterem Efendim Hazretleri,

Kadınlığımızın inkışâfına [gelişmesine] hâdim [hizmet eden] yeni yolda yürüyerek müfîd [yararlı] olmaya çalışan Türk Kadınlar Birliği'nde vâki' olan [yapılacak] zevât-ı 'âliyyeden [yüksek kişilerden] mürekkeb [oluşan] bir ictimâ'da [toplantıda] zât-ı 'âlîlerinin de lutf-i iştirâki [katılmayı lutfetmeleri] ehemmiyyetle ârzû edildiğinden önümüzdeki Cum'a-ertesi günü zevâlî [öğleden sonra] 4'te Şehzâdebaşı'nda Fevziyye Câddesi'nde kâni [bulunan] Türk Kadınlar Birliği merkezine teşrîfiniz mûcîb-i fahr-ı şeref olacağına [bizlere şeref vereceğine] 'arz ile te'yîd-i tekrîmât eyleriz [saygılarımızı sunarız] efendim hazretleri.[40]

TKB'nin Camilerde Kadın Konferansları Girişimi

Kadın Birliği Ekim 1925'te Mü'essât-ı Dîniyye Müdîriyyeti'ne (Diyanet İşleri Müdürlüğü) başvurarak, camilerde kadın konferansları düzenlemek istediğini bildirdi. Nezihe Muhiddin camilerin bir toplanma yeri olduğunu belirtiyor, bu teşebbüsün aydın olmayan kadın kitlelerine ulaşmaya ve fikirlerini yaymaya katkısı olacağını savunuyordu. Bu girişim basında tartışmalara neden oldu. TKB müdüriyetten olumsuz yanıt aldı. Camilerde kadınlar ne konferans tertipleyebilirler, ne de vaaz verebilirlerdi. Konu basında "hânımların va'zı" olarak ele alınıyor, camilerde kadınların vaaz verme izni olmadığı yineleniyordu. Nezihe Muhiddin Cumhuriyet hükümetinin attığı adımlara layık hareket ederek camileri birer aydınlanma yuvasına dönüştürmek istediklerini açıkladı.[41]

TKB'nin bu girişimi, hükümetten izin verilmediği için gerçekleşmedi. *Cumhuriyet*'te yer alan karikatür TKB ve feministler hakkında gazetedeki alay ve iğnelemenin sürdüğünü gösteriyordu:

Hânımlar câmi'lerde va'z edeceklermiş!..
– Biraz da bu seneki manto modalarından bahsetseler bari![42]

Nezihe Muhiddin gazetelerin konuyu ele alışını bir basın toplantısında üslup açısından eleştirdi.[43]

İdeolojik Mücadele: *Kadın Yolu* Dergisi (1925-1927)

TKB açısından 1925 yılında bir başka önemli gelişme başarıldı: *Kadın Yolu*'nun yayımı. Nezihe Muhiddin'in ve TKB Grubu'nun kadın hakları mücadelesinde *Kadın Yolu* dergisi temel bir rol oynadı. *Kadın Yolu* önce Nezihe Muhiddin'in insiyatifiyle yayımlandı. Derginin sahibi ve başmuharriri Nezihe Muhiddin'di.[44] Dördüncü sayısından itibaren TKB'nin yayın organına dönüştü. *Kadın Yolu*'nun ilk sayılarındaki başlık altı yazısı olan "'Asrî Türk kadınının şâh-râhıdır [anayoludur]", 6 Ağustos 1341 (1925) tarihli 4. sayısından sonra değişerek, "Türk Kadın Birliği'nin nâşir-i efkârıdır [fikirlerinin yayıcısıdır]" oldu ve adı *Türk Kadın Yolu* olarak değişti. 16 Temmuz 1341 (1925) tarihli birinci sayısı ile 1 Ağustos 1927 tarihli son sayısı arasında otuz sayı yayımlandı.[45] İstanbul kütüphanelerindeki koleksiyonlarda on bir sayısı eksik olan dergi, ilk sayılarında haftalık olarak çıktı, daha sonra aylık yayına döndü.

Kadın Yolu döneminin en düzeyli kadın dergisidir. Dönemin önde gelen edebiyatçılarının ve düşünürlerinin de katıldığı, hayli zengin fikri içeriğe sahip bir yayındır. *Kadın Yolu*'nda Şükûfe Nihal, Efzayiş Yusuf, Yaşar Nezihe gibi ünlü kadın yazarlar ve Hatice Refik, Pakize Ahmed, Saadet Esad, Esma Zafir, Muhsine Salih gibi genç yazarlar, Hüseyin Rahmi Gürpınar, Abdullah Cevdet, Kemalettin Şükrü, M. Şevki gibi önde gelen erkek yazarlar yazdılar. Dergide kadın hakları savunucusu olan Yaşar Nabi (Nayır), Enver Behnan (Şapolyo), Fahrettin Kerim (Gökay) gibi genç erkek yazarların da yazıları yayımlanıyordu. Dergi, döneminin içtimaiyat ve kadınlık üzerine görüşlerini, tartışmalarını günümüze aktaran önemli bir kaynaktır. Düzenli olarak yayımlanan "Türk Kadın Birliği Havâdisleri" bölümüyle Kadın Birliği'nin siyasi haklar kampanyaları dışındaki faaliyetlerinin bazı ayrıntılarını ve kararlarını yansıtıyor; bu bakımdan TKB'nin elimizdeki kaynak metinleri sayılabilir.

Derginin adı, *Kadın Yolu* Nezihe Muhiddin'in kadınlıkla ilgili düşüncelerini simgeliyordu. Muhiddin'in dergiye, "kadınlara özgü bir yolu", kadınlığın erkeklerden farklılıklarını ima eden, kadınlığın durumundan kaynaklanan özgün yönlerini düşündüren bir ad verdiği öne

"İstanbul'un en hücrâ köşesindeki vazî' [mütevazı] evinde bir taraftan el işleriyle hayâtını kazanmaya çalışırken elem ve ıztırâbâtını güzel ve hazîn şi'rleriyle yaşatan velûd [çok sayıda eser veren] şa'iremiz Yaşar Nezîhe Hânım",
Kadın Yolu, 15 Teşrin-i Evvel 1927.

sürülebilir. "Kadın Yolu" kavramının tam da "kadınlara özgü yol", "kadınların tutacağı yol" anlamına geldiği Muhiddin'in *Kadın Yolu*'nun ilk sayısında "Kadın Yolu'nun Şi'arı" başlıklı başyazısındaki ilk cümleden anlaşılıyor: "Kadın Yolu, Türk kadını[nı], memleket menâfi'nin [çıkarlarının] kendisini da'vet ettiği mefkûrevî hedefe îsâl edecek [ulaştıracak] bir şah-râh olacak ve bu yolun yine kadın elleriyle açılması bunun kıymetini tebellür ettirecektir [berraklaştıracaktır]."[46]

Kanımca, *Kadın Yolu* siyasal iktidara düşünsel katkı ve danışmanlık işlevini de gördü. Bu husus hükümet tarafından açıkça hiçbir yerde belirtilmiş olmasa da, büyük olasılıkla, dergi yayımlandığı sürece, Mustafa Kemal ve yeni cumhuriyetçi iktidar için kadınlık ve feminizm üzerine bilgilendirme görevini de yerine getirdi. Baskıcı bir dönemde derginin yayınına izin verilmesi bu ihtimali güçlendiriyor. Buna ek olarak, Cumhuriyetçi iktidarın kadın hakları reformlarını başlattığı ve uyguladığı kritik bir dönemde, hükümetin kadın hakları siyasalarını destekleyici bir öge olarak yayına izin verilmiş olabilir.

"Mecmû'amızın kıymetli muharrirlerinden Pâkîze Ahmed Hânım", *Kadın Yolu*, 15 Teşrin-i Sani 1926.

Derginin erkek yazarları feminizmi "demokrasi" bağlamında savundular.[47] *Kadın Yolu*, dönemin cinsiyetçi zihniyetine ve uygulamalarına karşı kadınların ideolojik mücadele aracı olarak iş gördü. Nezihe Muhiddin'in Eylül 1927'de Birliğin başkanlığından istifaya zorlanmasının ardından *Kadın Yolu* yayımına son verdi. Otuzuncu ve son sayısı 1 Ağustos 1927'de yayımlandı.

Dünya Kadın Hareketi ile İlişkiler ve Cemiyet-i Akvam Meselesi

Kadın Birliği ve Nezihe Muhiddin dünya kadın hareketiyle ilişki içindeydi. *Kadın Yolu*'nda ilk sayıdan itibaren, "Dünyâ Kadın Postası" başlıklı bölüm altında diğer ülkelerdeki kadın haklarının durumu, kadın hareketlerinin tarihçeleri, uluslararası kadın örgütlerinin etkinlikleri üzerine ayrıntılı bilgiler okura ulaştırılıyordu.[48] Kadın Birliği'nin hem uluslararası planda hem de ulusal çapta birbiriyle bağlantılı faaliyet gösteren üç büyük kadın hakları cemiyeti ile ilişkileri vardı. İlk olarak Beynelmilel Hakk-ı İntihab Kadın Cemiyeti'yle[49] bağlantılar ve yazışmalar dergide ayrıntılarıyla yer aldı. Cemiyetten TKB'ye gelen mek-

"Sorbon'daki nutkundan telhîs başı yaşadığımız Beyne'l-milel Kadın Hakk-ı İntihâb Cem'iyyeti Re'îsesi Misis Korbet Aşbi [Corbett Ashby]", *Kadın Yolu*, 15 Eylül 1927.

tuplar Fransızca olarak *Kadın Yolu*'nda yayımlanıyordu.[50] Nezihe Muhiddin adı geçen derneğin 1929 Kongresinin İstanbul'da toplanması için dernek başkanı Margery I. Corbett Ashby'ye mektupla çağrıda bulundu. Ashby yanıtında henüz kongrenin yerinin saptanmadığını belirtiyor, TKB etkinliklerinden, Muhiddin'in cesareti, hevesi ve inancından övgüyle söz ediyordu.[51] Beynelmilel Hakk-ı İntihab Kadın Cemiyeti ve Beynelmilel Kadın İttihadı Cemiyeti'yle TKB arasındaki ilişkiler yazışma ve haberleşme ile sürdü. Cemiyetin Haziran 1926'da Paris'te toplanan 10. Kongresinde farklı ülkelerin delegelerinden oluşan kadın haklarına ilişkin komisyonlar kuruldu, Cemiyet-i Akvam[52] (Milletler Cemiyeti) ile bağlantı kurmak ve dünya barışına katkıda bulunmak için çalışma kararı alındı. BHİK bu konuda TKB'yi de bilgilendirdi ve önerdiği komisyonlar halinde örgütlenmesini istedi. TKB 1927 yılında Cemiyetin önerisiyle komisyonlar kurarak uluslararası kongreye hazırlık yapacaktır. Beynelmilel Hakk-ı İntihab Kadın Cemiyeti'nin oluşturduğu komisyonlar şunlardı:

1- Erkek ve kadın arasında 'umûmî mesâ'îde ve kazançta müsâvât. 2- İzdivâc eden kadının tâbi'iyyet mes'elesi. 3- Erkek ve kadın arasında ahlâkî mü-

"Mısır Kadınlan İttihâd Cem'iyyeti re'îsesi ve merhûm Şa'râvî Paşa haremi Hudâ Şa'râvî Hânım", *İleri*, 5 Şubat 1340 [1924].

sâvât ve fuhşa karşı mücâdele. 4- Gayr-i meşrû' vâlide ile nâ-meşrû' çocuğun hukûku ve vaz'iyyeti. 5- Fakîr ve çok çocuklu 'â'ilelerin terfîhi [refahı]. 6- Sulh ve Cem'iyyet-i Akvâm. 7- Polis hidemâtında [hizmetlerinde] kadın.[53]

Burada dikkat çekmek istediğim ve TKB'den Nezihe Muhiddin'in uzaklaştırılmasıyla bağlantılı gördüğüm husus, uluslararası derneğin Cemiyet-i Akvam ile ilişkileri ve "barış" konusudur. Kadın Birliği BHİK ile ilişki kurduğu, hatta üye olduğu sırada Türkiye Milletler Cemiyeti'ne üye değildi ve büyük bir olasılıkla hükümet bu ilişkilerden tedirgindi. Hatta İffet Halim Oruz, Cemiyet-i Akvam'ın "Türkiye aleyhindeki davranışlar içinde olduğunu" belirtiyordu (bkz. Oruz 1986: 30).

Kadın Yolu'ndaki makalede, Paris'te 1926'da toplanan kongreye Türkiye adına katılan bir delege olmadığı, yine de bu komisyonların faaliyetlerinden Türk Kadın Birliği'ni haberdar edecekleri belirtiliyordu. Nezihe Muhiddin, Beynelmilel Hakk-ı İntihab Kadın Cemiyeti'nin 1926 Paris Kongresini *Kadın Yolu* okurlarına "Dünyâ Kadınlığı Çalışıyor" makalesiyle duyurdu. Muhiddin davetli oldukları halde katılamadıkları bu kongrede "ırk ve mezhep" kaygılarından uzak olarak dünya

kadınlığının dayanışmasının sergilendiğini belirtiyordu. Muhiddin, Hindistan'dan Amerika'ya kadar, doğu ve batıdan yirmi dört ülkenin kadınlarının kadınların oy hakkı için bir araya gelerek çalışmalarını kutluyordu. Muhiddin, ünlü Mısırlı feminist Huda Shaarawi'nin de Mısır kadınları adına kongreye katıldığını duyuruyor, gelecek kongresine "biz Türk kadınları da bütün hukûkumuza mâlik olduğumuz hâlde" katılmayı diliyordu.[54]

Muhiddin'in *Milliyet*[55] gazetesine yaptığı bir açıklamada, merkezi Londra'da bulunan Beynelmilel Kadın İttihadı Cemiyeti'nden TKB'nin bir davet aldığını[56] öğreniyoruz. TKB 1927 yılının başlarında beynelmilel cemiyetin çalışmaları doğrultusunda, kongreye katılmak üzere komisyonlar halinde çalışmaya başladı. Bu komisyonlardan biri Beynelmilel Kadın Birliği ile İrtibat Komisyonu idi.[57]

Muhiddin 1927'de TKB'den ihraç edildikten sonraki ropörtajlarında TKB'nin Beynelmilel Kadın Birliği ile ilişkilerine ve "sulh" konusuna değindi. Gazetecinin "Kadınlar Birliği'nin, dünya sulhünü temine çalışmasına ne dersiniz?" sorusuna, "Bu yeni bir şey değildir ki... İlk teşekkül ettiğimiz zamanlarda, Beynelmilel Kadın Birliği'ne dahil olmak istemiştik. Bize sulh cemiyetine aza olmak lüzumundan bahsettiler. Kabul mecburiyetinde kaldık" yanıtını verdi.[58] II. Dünya Savaşı öncesi ortamın jargonunda "sulh" ABD ile birlikte eski İtilaf devletlerinin, Almanya, İtalya ve Japonya'nın birleşerek silahlanmasına karşı muhalefetini simgeliyordu. İstanbul'da 1935 Arsıulusal Kadınlar Kongresi ve TKB'nin kendini feshi konusuna geldiğimizde bu konuya yeniden eğileceğiz.

IV. 1925'in Otoriter Siyasal Ortamı, Nezihe Muhiddin, Kadın Birliği

Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası'nın Kapatılması, Gazetecilerin Yargılanması

Mete Tunçay, Takrir-i Sükûn dönemi olarak adlandırdığı, 1923-1926 yılları arasındaki dönemde hükümetin muhalefeti, baskıcı ve otoriter yöntemlerle susturmasını ve elemesini inceler ve sergiler (Tunçay 1992: 127-146). TKB'nin 1925 yılı etkinliklerini ve siyasalarını değerlendirebilmek için günün siyasal koşullarına yakınlaşalım. Doğu'da 13

Şubat 1925'te Şeyh Said İsyanı'nın başlamasıyla birlikte siyasal ortam gerginleşti. Vekiller Heyeti toplantısından sonra 21 Şubat gecesi "örfi idare" ilan edildi. Başbakan Fethi Okyar 2 Mart 1925'te görevinden istifa etti, 3 Mart'ta İsmet İnönü yeniden Başbakanlığa tayin edildi ve yeni kabineyi kurdu. TBMM'de 4 Mart'ta Takrir-i Sükûn Kanunu[59] kabul edildi. Biri isyan bölgesinde diğeri Ankara'da olmak üzere iki İstiklal Mahkemesi kurulması teklifi TBMM'de kabul edildi. İstanbul'daki altı gazete (*Tanin*, *Vatan*, *Tevhid-i Efkâr*, *Son Telgraf*, *Toksöz*, *İstiklâl*, *İleri*) Şeyh Said İsyanı'nı destekledikleri gerekçesiyle 6 Mart'ta Vekiller heyeti kararıyla kapatıldı. Hükümette liberal kanadı temsil eden Fethi Bey (Okyar) 11 Mart'ta Paris büyükelçiliğine tayin edildi. İsmail Hami Bey (Danişmend) 10 Nisan'da tutuklanarak İstiklal Mahkemesine sevk edildi. Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası'nın[60] İstanbul Merkez şubesi ve diğer şubelerinde 14 Nisan'da arama yapıldı. Hüseyin Cahit Bey'in (Yalçın) genel yayın müdürü olduğu *Tanin* gazetesi, 15 Nisan' da Bakanlar Kurulu kararıyla süresiz olarak kapatıldı. TBMM kararıyla 20 Nisan'da "örfi idare" ve İstiklal mahkemelerinin görev süresi altı ay daha uzatıldı. Hüseyin Cahit Bey (Yalçın), 7 Mayıs'ta, yargılandığı Ankara İstiklal Mahkemesince Çorum'da müebbet sürgün cezasına çarptırıldı. Diyarbakır İstiklal Mahkemesi, Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası'nın şubelerinin kapatılması kararını aldı. Aynı fırkanın merkez ve şubeleri Bakanlar Kurulu kararıyla 3 Haziran'da kapatıldı (Tunaya 1995: 621). Aralarında Velid Ebuzziya (1884-1945) ve Lütfi Fikri'nin (1872-1934) bulunduğu gazeteciler 20 Haziran'da tutuklandı ve 22 Haziran'da Doğu İstiklal Mahkemesinde yargılanmak üzere Diyarbakır'a gönderildi. Şeyh Said 15 Nisan'da yakalandı ve Diyarbakır İstiklal Mahkemesi kararıyla 28/29 Haziran'da Diyarbakır'da idam edildi. Tutuklu bulunan gazeteciler Elazığ İstiklal Mahkemesinde 11 Ağustos'ta yargılanmaya başladı.[61] Aynı gün Doğu İstiklal Mahkemesinde *Vatan* gazetesi sahibi Ahmed Emin (Yalman) ve yazarı Ahmet Şükrü (Esmer, 1893-1982), *İstiklal* gazetesi sahibi İsmail Müştak (Mayakon, 1882-1938), *İleri* gazetesi yazarı Suphi Nuri (İleri), Adana'da çıkan *Sayha* gazetesi sahibi Gündüz Nadir Bey, tutuklandı ve mahkemeye sevk edildi. O gün Doğu İstiklal Mahkemesinin kararıyla *Vatan* gazetesi kapatıldı. Nazım Hikmet (1902-1963), Şefik Hüsnü (Deymer, 1887-1959), Hikmet (Kıvılcımlı, 1902-1971), 12 Ağustos'ta komünizm propagandası ve faaliyetleri sebebiyle Ankara İstiklal Mahkemesi tarafından mahkûm edildi (Kocatürk 1988: 429-47).

Bu gelişmelerin TKB üzerindeki etkisini, ulaştığım verilerle saptamak mümkün değil. Ancak söylediğimiz gibi *Kadın Yolu*'nun 1925 Temmuzunda ilk sayısı yayımlandığında ülkede otoriter bir siyasal iklim hâkimdi. 15 Ağustos 1925 tarihinde Doğu İstiklal Mahkemelerinde yargılanan tutuklu gazetecilerden Suphi Nuri, İsmail Müştak, Ahmet Emin, Ahmet Şükrü imzalarıyla Mustafa Kemal'e Adana'dan telgraf çekildi.[62] Aynı hafta *Kadın Yolu*'ndaki başmakalesinde Nezihe Muhiddin "Afveden En Büyük İnsândır" başlıklı bir makale yazdı. Öyle görünüyor ki Muhiddin, doğrudan değinmeden, makalenin başlığıyla bu telgrafı destekledi ve hükümetten gazeteci arkadaşları için af talebinde bulundu. Muhiddin'in yazısının üslubunda görülen dikkat çekici bir değişiklik, Mustafa Kemal için yüceltici, abartılı ifadelerin, övgülerin yer almasıydı.[63] Bu konuya ilerde döneceğiz.

TKB: "Propagandamız Müsbet ve 'İlmîdir"

Hükümetin otoriter yöntemlerle muhalefeti bastırmasının bir sonucu olarak Nezihe Muhiddin, kanımca, kadın hakları davasını sürdürebilmek için demeçleri ve *Kadın Yolu*'ndaki yazılarında temkinli, hükümetle çelişkiden kaçınan bir üslubu benimsedi. TKB'nin çalışmalarının ve "kadın siyaseti"nin sürdürülebilmesi için Muhiddin, olumlu propaganda yöntemini de kullandı. Kasım'da basına verdiği bir demeçte, inkılaptan sonra kadının durumunda ne gibi değişiklikler olduğu hususunda dünya kadın cemiyetlerinin bilgi almak istediklerini duyurdu. Beynelmilel Kadın Birliği'nin sorularına TKB'nin yanıtlarını açıklarken, hükümet üyelerinin "kadınsız inkılâbın mümkün olmadığını" kabul ettiklerini belirtti. Devlet ricâli TKB ile aynı görüşleri paylaşıyordu. Oysa hükümet üyeleri böyle bir açıklamada bulunmamıştı. Muhiddin'in bu görüşleri hükümete atfetmesini, kendisinin de belirttiği gibi olumlu propaganda/teşvik olarak değerlendiriyorum. Muhiddin, kadınların haklarının bir yıl içinde (1926'da) yasal olarak kazanılacağını umuyordu:

> Türk kadınının hukûk-i siyâsiyyesine nâ'il olmasına bütün ricâl-i hükûmetle berâber münevverler tamâmen tarafdârdır, bi'l-hâssa Re'îs-i Cumhûrumuz Gâzî Paşa hazretleri memleketde bütün teceddüdâtı [yenilikleri] yarattığı gibi, kadınlığın muvaffakıyyet ve terakkiyyâtını da ilk safda temennî etmektedirler. Ricâl-i hâzıramız [devlet adamlarımız] da 'aynı fikre sâhibdirler. Biz de bu kadar tarafdârlığa karşı, şübhesiz patırtılar yapmaktan müstağnîyiz [uzak duruyoruz]. Propagandamız müsbet ve 'ilmîdir.[64]

Nezihe Muhiddin ve TKB 1925 yılı boyunca, kadınların ekonomik, sosyal ve siyasal hakları savunusunu sürdürdü ve Cumhuriyet'in olgunlaşma ve gelişmesine her noktada hizmet edeceklerini,[65] kadınlar olarak Cumhuriyet rejiminin yanında yer aldıklarını sık sık vurguladı.[66]

V. Kadın Birliği 1926

CHF'ye Üyelik İçin Başvuru

Kadın Birliği, 1926 yılını kadın muhalefeti açısından –büyük olasılıkla, 1925 ortamının yıldırıcı etkisiyle– görece ılımlı geçirdi. TKB'nin 1926 yılında göze çarpan etkinlikleri şunlardı: TKB üyeleri Cumhuriyet Halk Fırkasına üyelik için başvurdu. Bu başvurudan sonra basında siyasal haklar konusu yeniden gündeme geldi. Öte yandan *Kadın Yolu*'nun yayını ile feminist ideolojik mücadele sürdü.

Kadın Birliği'nin CHF üyelik başvurusu siyasal haklar konusunu gündemden düşürmemek ve "inkılâb hükûmetini" uyarmak amacını taşıyordu. Yılın ilk günlerinde Kadın Birliği'nin bir idare heyeti toplantısında "kadınların bütün ictimâ'î mü'esseselere girip erkekler gibi çalışarak memlekete hizmet ettikleri, fakat bir erkek vatandaş gibi hîçbir sûretle, hîçbir fırkaya dâhil olmadıkları" ifade edildi. Tartışmalardan sonra TKB ilk adım olarak "Cumhûriyyet Halk Fırkası riyâsetine [başkanlığına] bir istid'â [dilekçe] ile mürâca'at etmeye" karar verdi. *Cumhuriyet*'in bu gelişmeleri veren ilk haber/yorumu, daha önceki cinsiyetçi örüntüyü yeniden üreterek, bir karikatürle ve alaycı ifadelerle destekleniyordu:

> Fırkaya girmek, Millet Meclisi'ne girmek için atılması îcâb eden ilk hatve [adım] olduğuna göre, "Kadın Birliği" hânımları meb'ûs olmayı da kurmuşlar, demektir. Geçen gün "Hem Na'lına, Hem Mîhına" sütûnunda mevzû'-i bahs ettiğimiz üzere Kandîlli Kız Lisesi tâlibâtından [öğrencilerinden] bir küçük hânım, meb'ûs olmak istedikten sonra (Kadın Birliği) hânımları neden Büyük Millet Meclisi'nde, cins-i latîfi [hoş/güzel cinsi] temsîl etmek istemesinler? Hânımların siyâsî hayâta atılmaları, fırkalara girmeleri, meb'ûs olmaları, kadınlığa hâs müfrit [aşırı] şiddet ve heyecân ile siyâsî münâkaşalara girişmeleri, hîç de fenâ olmaz. Yalnız korkarız ki ilk meb'ûs hânımın ilk işi, hâ'in erkeklerin ipek kumâşlara, ipek çoraplara ve sa'ir kadın tuvalet levâzımına [eşyalarına] vaz' ettikleri [konulan] gümrük resimlerini [vergilerini] zâlimâne [acımasız] bularak Meclis'e bunların ilgâsını [kaldırılmasını] teklîf etmek olmasın![67]

Habere şu karikatür eşlik ediyordu:

Biraz da Şaka:

Kadın Birliği siyâsî hayâta karışmaya karâr verirl

– İpekli kumâşlardan, ipekli çoraplardan, lavantalardan ve her nev'î kadın tuvalet levâzımından [eşyasından] alınan fâhiş gümrük ve istihlâk [tüketim] resimlerinin [vergilerinin] ilgâsı hakkında hey'et-i celîlelerine [yüksek kurula] bir teklîf-i kânûnî lâyihasını [yasa önerisi] takdîm ediyorum. Müsta'celiyyet [ivedilik] karârı ile müzâkere ve kabûlünü ricâ ederim.

Aynı günlerde *Cumhuriyet* muhabiri konuyu araştırmak için Nezihe Muhiddin ile görüştü. Muhiddin konuşmasında TKB'nin teşebbüsünü doğruladı ve kadınların siyasal haklarını savundu:

– Evet böyle bir mürâca'at vâki' oldu. Hem de doğrudan doğruya fırkanın Ankara'daki merkezine mürâca'at ettik. Fakat daha henüz bir cevâb alınamadı. Mürâca'atımızın sebeblerine gelince: Mâ-dem ki kadınlar inkılâbdan sonra her sâhada çalışmaya başladılar... Memleketin münevverlerini sînesine cem' etmiş [bağrına toplamış] olan Halk Fırkası'na girerek siyâsî sâhada da çalışmaları en sarîh [açık] bir haklarıdır. Burada da kadınların re'y ve efkârından [düşüncelerinden] istifâde edinilecek birçok cihetler vardır.

Erkekler hukûk-i siyâsiyyeden istifâde ediyorlar da kadınlar niçin etmesinler? Ba'zı cihetlerde kadınlar erkeklerden daha mı dûn [aşağı] bir mertebededir? Saka Mehmed Ağa ile çamaşırcı Fâtma hânım arasında hukûk-i siyâsiyye nokta-i nazarından ne gibi bir hakk-ı rüchân [üstünlük hakkı] aranmalıdır? Türk kadınında hîçbir meziyyet göremiyor muyuz?

Muhabirin seçme mi seçilme mi hakkını önceliediği sorusu üzerine Muhiddin, eğer ikisi arasında bir tercihe zorlanırlarsa, kadınların önce seçilme hakkını kazanmasını istediğini belirtti.[68] Yasal düzenlemelere müdahale etme açısından öncelikle kadın haklarını savunan kadınların Meclis'e girmesi, o günün kısıtlı koşullarında TKB'nin başvurduğu bir taktikti. Ancak Muhiddin'in bu sözleri basında, TKB'yi yermek üzere fırsat kollayan erkek gazeteciler tarafından çarpıtıldı. Konu kişiselleştirilerek Muhiddin'in kişisel çıkar peşinde koştuğu ima edildi, siyasal haklar mücadelesi basında "Muhiddin mebus olmak istiyor" derekesine indirildi. *Cumhuriyet* muhabiri, aynı gün Halk Fırkası 13. mıntıka müfettişi Refik İsmail Bey'e konu hakkındaki görüşlerini sordu. Refik İsmail Bey, "Ben şahsen kadınların fırka işleriyle uğraşmasını hîç temennî etmem," yanıtını verdi. "Bir ihtimâl fırkada çocuklarla ilgili ya da Hilâl-i Ahmer işlerinde çalışarak fâ'ideli olabilirler." Halk Fırkası müfettişine göre ancak erkek gibi çalışan kadınlar "yavaş yavaş" ve "gürültüsüz patırtısız" olarak erkeğin sahip olduğu hakları isteyebilirler, kadınlar evlerinde yapacak ev işi kalmazsa bu işlerle de ilgilenmeye başlayabilirlerdi. Örneğin, tarlalarda çalışan köylü kadınlar böyle siyasi işleri düşünecek halde değildi. Siyasi haklar talep etmesi için kadınların erkek gibi çalışması gerekiyordu:

– Fakat kadınlar 'aynı zamânda siyâset yapmak için fırkaya dâhil olmak istiyorlar?

– Siyâsî sâhaya daha henüz değil. Evvelâ ictimâ'î sâhada lâzım gelen muvaffakıyyet elde edilsin; o mes'eleler sonra... Sonradan o da gürültüsüz patırtısız olur. Siyâsî hak her yerde böyle ceffe'l-kalem [hemen] verilmiş bir şey değildir. Kadınların evlerinde meşgûl edecek işleri kalmaz da böyle 'umûmî mes'elelerle uğraşacak vakit tasarruf ederlerse tabî'î bu sâhada da çalışmaları müfîd [yararlı] olabilir. Fara-zâ [diyelim ki] memleket kadınlığının hemân ekseriyyetini teşkîl eden köylü kadınlar ekmek parasını çıkarmak için sabâhdan akşama kadar tarlalarda çalışmaktan böyle siyâsî iştigâlâtı [uğraşıları] düşünecek bir hâlde değildirler. Eskiden de kadınlar müsmir [verimli/yararlı] hayâta atılmaktan memnû' [yasaklı] idiler. Fakat bugün kadınlar hakîkî hayât sâhasına girebilmişlerdir. Onlar da erkekler kadar çalışarak ma'îşetlerini [geçimlerini] te'mîn etmek mecbûriyyetindedirler. Binâ'en'aleyh erkek gibi çalışan hânımlar yavaş yavaş erkeğin hâ'iz bulunduğu hukûku isteyebilir. (*agm*)

Cumhuriyet'te kadınların mebusluğu üzerine şu karikatür yer aldı:

– Oh!.. Saçlarını kestirdin, sigaranın dumanlarını savuruyorsun, erkeklere benzemek için daha ne lâzım?
– Bir ceket pantolonla bir de meb'ûsluk.[69]

Kadın Birliği açısından 1926 yılındaki bir başka dikkate değer husus, TKB'nin Mevhibe Hanım'ı (İnönü, 1897-1992) "Türkiye'nin en fazîletli annesi" seçmesiydi. "Amerika'dan Türkiye'nin en fazîletli annesinin kim olduğu" sorulmuştu. Kadın Birliği, "'İsmet Paşa [İnönü, 1884-1973] hazretlerinin eşleri Mevhîbe Hânım'ı" göstererek "İşte, Türkiye'nin en fazîletli annesi, zevcinin yüksek mevki'ne rağmen âlâyişe [gösterişe] kat'iyyetle ehemmiyyet vermeyerek çocuklarıyla meşgûl olan bu kadındır" açıklamasını yaptı. Fakat Mevhibe Hanım'dan Kadın Birliği'ne bu hususta bir cevap gelmedi.[70]

Medeni Kanun 1926

TBMM'nin 17 Şubat 1926 günü kabul ettiği Medeni Kanun, yılın kadınlar yönünden yaşanan en önemli gelişmesi oldu. Esbabı-ı Mucibe Layihasının (Gerekçeli Karar Metninin) altında adliye vekili Mahmut Esat Bey'in (Bozkurt) imzası vardı. Kanun-ı Medeni, TBMM'nin elli yedinci oturumunda görüşmeye ve onaya açıldı. Adliye vekili Mahmut Esat Bey oturumu açış konuşmasında Medeni Kanun'un en önemli bölümünü özellikle aile teşkilatı, kurumlar bölümü, miras sorunları ve aynî hakların (eşya hukuku) teşkil ettiğini belirtti. Mahmut Esat Bey hazırlanan Medeni Kanun'un Meclis'te "aynen kabul" edilmesini isterken kanunun "Türk annesini layık olduğu" saygılı bir yere getireceğini vurguluyordu:

> Türk tarihinin, bendenizin anlayışına göre en hazin siması Türk kadınıdır. Yeni layihanın aile teşkilatı ve miras ahkamı [hükümleri], şimdiye kadar istenildiği zaman kolundan tutularak bir esir gibi yerden yere vurulan fakat ezelden hanım olan Türk Annesini layık olduğu mevki'-i ihtiramına [saygın yere] getirecektir. (Bravo sesleri, alkışlar)[71] (*ab*)

Mahmut Esat Bey'den sonra mazbata (tutanak) muharriri (yazarı) Şükrü Kaya[72] söz alarak Türk kadının yaptığı fedakârlık ve gösterdiği faziletin kendisine karşı gereken hürmeti kazandırdığını belirtti ve Türk erkeklerinin bu hususiaki "cömertliğini" vurguladı:

> Efendiler! Milletler ailelere istinat eder [dayanır]. Aileler, millet bünyesinin en kuvvetli hücreleridir. Bir millet ki rüknü aslisi [temel direği] olan kadını hukukundan mahrum eder, hayattan iskat eder [siler], kendi kendisine yarısını mefluç eder [felç eder]. Efendiler! Asırlardan beri Türk kadınının yaptığı fedakârlık ve gösterdiği fazilet kendisine karşı lazım gelen hürmete hak kazandırmıştır. ...Türk erkeklerinin civanmertliği ve seciyyesi [tabiatı] ve hususiyle [özellikle] Türk kadınının fazileti artık bu müsavatsızlıkları izale etmek [gidermek] zamanını çok geçirmiştir.[73] (*ab*)

Kanun-ı Medeni aynı oturumda "kül halinde" (oy birliğiyle) kabul edildi. Bu oturumda herhangi bir tartışma yapılmadı ya da karşı görüş belirtilmedi. H. Veldet Velidedeoğlu, Medeni Kanun-1926'nın şahıs hukuku, miras hukuku, eşya hukuku; kısaca amme hukukunda kadın erkek eşitliğini sağladığını belirtmiştir (Velidedeoğlu 1937).[74] Kadınlar açısından Medeni Kanun-1926, talâk ve taaddüd-i zevcatı ortadan kaldırmış, ancak evli kadın ile evli erkeğin birbirlerine göre hakları ve görevlerini düzenleyen Evliliğin Şahsi Münasebetleri başlıklı bölü-

münde cinsiyet hiyerarşisi kurarak kadın-erkek eşitsizliğini yasallaştırmıştı. Medeni Kanun-1926 sırasıyla Şahsın hukuku, Aile hukuku, Miras hukuku ve Eşya hukuku başlıkları altında toplanan dört bölümden oluşur.

Aile Hukuku bölümü üç kısımdır: I. Karı koca, II. Hısımlar, III. Vesayet.

Hukukçular "Karı Koca" başlıklı birinci kısmı evlilik hukuku olarak adlandırıyor. Evlilik hukuku (Karı koca) üç altbölümden oluşur: 1. Evliliğin Meydana Gelmesi, 2. Evlenmenin Umumi Hükümleri, 3. Evliliğin Sona Ermesi.

Evlenmenin Umumi Hükümlerinin iki alt bölümü vardır:

A. Evliliğin Şahsi Münasebetleri

B. Evliliğin Mali Münasebetleri (Saymen ve Elbir 1960)

Bu çalışmanın ilgi alanı Evliliğin Şahsi Münasebetleri bölümüdür. Bu başlık altında, eşlerin evlilik birliği içindeki hukuki durumunu düzenleyen 151-159. maddeler yer alıyor. Eşitsizliği yasallaştıran maddeler şunlardı:

151. Madde: Evlenme merasiminin icrası ile evlilik birliği vücut bulur.

Karı koca yekdîğerine karşı bu birliğin saadetini müttehiden (birlikte) temin ve çocukların iaşe ve terbiyesine beraberce ihtimam etmek hususlarını iltizam etmiş olurlar.

Karı koca bir birine sadakat ve müzaheretle (yardım) mükelleftir.

152. Madde: Koca birliğin reisidir. Evin intihabı, karı ve çocukların münasip veçhile iaşesi, ona aittir.

153. Madde: Karı, kocasının aile ismini taşır.

Kadın, müşterek saadeti temin hususunda gücü yettiği kadar kocasının muavin ve müşaviridir. Eve, kadın bakar.

154. Madde: Birliği, koca temsil eder. Mallarını idare hususunda karı koca hangi usulü kabul etmiş olursa olsun, koca tasarruflarından şahsen mesul olur.

159. Madde: Karı koca mallarını idare için hangi usulü kabul etmiş olursa olsun karı, kocanın sarahaten [açıkça] ve zımnen [dolaylı olarak] müsaadesi ile bir iş veya sanat ile iştigal edebilir.[75] (*ab*)

Kemalist kadın derneklerinin üyeleri, Cumhuriyet'in kuruluşundan bu yana "Medeni Kanun mistifikasyonu" olarak adlandıracağım bir tutumla, "Atatürk Medeni Kanun'la bize haklarımızı verdi; ama biz kadınlar bu hakları kullanmasını bilmiyoruz" kalıp düşüncesini savundu. Cinsiyet-görmezliğin bir örneği olarak Medeni Kanun'un oluşturduğu cinsiyet hiyerarşisini göremediler. Burada önemli husus, kadın sosyal

bilimcilerin çoğunun araştırmadan/eleştirmeden bu söylemi benimsemesi ve 1980'lere değin taşımasıdır. Aslında, söz konusu mistifikasyona büyük katkıları olan, Kemalizmin önde gelen kadın savunucusu Afet İnan, Medeni Kanun'un kadınlar açısından kazanımlarının en gerçekçi tanımı yapıyor. İnan, Medeni Kanun-1926'nın topluma iki yenilik getirdiğini belirtiyor. Bunlar, talâkın ve çok kadınla evlenmenin kaldırılmasıdır:

> Medenî Kanunun Türk toplumuna getirdiği başlıca yenilikler iki esasta toplanır:
> 1- Çok kadınla evlenmenin kalkması.
> 2- Boşanmanın sade erkeğin isteği ile olmayıp kadına da bu hakkın tanınması. (İnan 1970: 160; *ab*)

Medeni Kanun'un kabul edildiği günlerde Nezihe Muhiddin ve TKB'nin Medeni Kanun'daki eşitsizlikler hakkındaki düşüncelerini, varsa eleştirilerini gerek veri yetersizliği gerekse, belki daha büyük olasılıkla, tepki çekmemek için açık eleştiri yöneltmedikleri için öğrenemiyoruz. *Kadın Yolu*'nun Ocak-Nisan 1926 aralığındaki sayıları İstanbul kütüphaneleri gazete koleksiyonlarında bulunmadığı için, derginin ve TKB'nin tepkilerini birincil kaynaklardan sergilemek bu çalışmada mümkün olmadı. Ancak 1927'de Muhiddin, TKB'nin hukuki ve içtimai işlerle ilgilenen komisyonunun Medeni Kanun'u ve Belediye Kanunu'nu kadınların durumunu anlamak ve aydınlatmak amacıyla tetkik etmekte olduğunu bildiriyordu.[76] TKB'nin Hukuk Encümeni, Temmuz 1927'de, "Kânûn-ı Medenî ile Türk kadınlarının elde ettiği haklarla, Avrupa kanûnlarına göre elde edemediği hakları" inceliyordu.[77]

Türk Medeni Kanunu 4 Ekim 1926'da yürürlüğe girdi (Kocatürk 1988: 462). Kasım 1926'da *Kadın Yolu*'ndaki süreli sayfalardan biri olan "Türk Kadın Birliği Havâdisleri" köşesinde belirtildiği üzere, TKB "kânûn-ı medenîmizin kadınlara bahş ettiği haklardan dolayı münevver ve muhterem 'Adliyye Vekîlimize [Mahmut Esat Bozkurt, 1892-1943] bir teşekkür-nâme takdîm" etti. Ayrıca, Fırka umumi müfettişi İbrahim Tali (Öngören, 1875-1952) Bey'den ve dahiliye vekaletinden kadınların belediye seçimlerine katılması hususunda aracılık etmelerini rica etti.

> Kadın Birliği geçen hafta ictimâ'ında 92'de [1292/1877'de] tedvîn edilmiş olup Meclis-i Millîmizin yeni devre-i ictimâ'iyyesinde tebdîli [değiştirilmesi] mukarrer [kararlaştırılmış] olan yeni Belediyye Kânûnu'muzda Türk kadınlarına belediyye intihâbâtına iştirâk etmelerini te'mîn zımnında [için] dâhiliyye

vekâlet-i celîlesiyle İstanbul Cumhûriyyet Halk Fırkası müfettiş-i 'umûmîliğine bu husûsda tavassut [aracılık] eylemeleri hakkında birer ricâ-nâme takdîm eylemiş ve hey'etden tefrîk edilen iki murahhası Halk Fırkası Müfettiş-i 'umûmîsi İbrâhîm Talî' Beyefendi'ye i'zâm eylemiştir [göndermiştir].[78]

Kadın Yolu'nun feminist yazarı Enver Behnan'ın (Şapolyo) "Türk Kadınlığı Birleşiniz!" başlıklı makalesinden TKB çevresinin Kanun-ı Medeni'deki eşitsizlikleri eleştirdiği ve değiştirme çabasında olduğu gözükmektedir. Enver Behnan Medeni Kanun'daki "kadın aleyhine olan maddelerin" kadın lehine değiştirilmesi için kadınlara çağrı yapıyordu:

Türk kadını!.. Kanûn-ı medenîde, usûl-i muhâkemât-ı cezâ'iyye ve hukûkiyyedeki [ceza ve hukuk mahkemeleri usullerindeki] kadın 'aleyhine olan mâddeleri Millet Meclisi'nden kadın lehine çevrilmesi için taleb et!..[79]

Enver Behnan, *Kadın Yolu*'nda başlattığı "Cumhûriyyet Kadını Ne Düşünüyor" anketiyle "yeni hukuk" ve "memlekette çağdaşlık namına yapılan" hareketler hakkında kadınların görüşlerini yansıtmak istiyordu.[80] Ankete ilk yanıt veren, Beyoğlu On Üçüncü Kız Mektebi'nin muallimi Türkan Altay'dı. Altay Cumhuriyet hukukunun kadınları erkeklerle eşit gördüğünü, kadınları aşağılayan dört kadınla evlenme usulünün kaldırılmasını ve iktisadi alanda kadına yer verilmesini "derin değişiklikler" olarak değerlendirdi. Boşama yetkisinin Medeni Kanun'la birlikte elinden alınmasıyla erkeğin ailedeki imparatorluğu son bulmuştu. Erkeklerin ellerindeki talâk yetkisiyle sokağa attığı nice kadınlar ekmek parası için fuhuşa sürüklenerek yok edilmişti. Onları bu duruma düşürenler kocalardı. Kadının yakında siyasal haklara kavuşacağını ümit ediyordu:

Evvelce, 'â'ilenin imparatoru olan kocanın sözü yıldırım gibi te'sîrini yapardı. Boşamak hakkı kocanın elinde en şedîd [şiddetli] bir silâhdı. Bu silâhla şimdiye kadar ne kadar çok ma'sûm kadın imhâ edilmiştir.

Eski nikâh usûllerinin memleketdeki ahlâkî tereddîye 'âmil olduğunu [ahlaki soysuzlaşmayı yarattığını] nasıl inkâr edebiliriz. Kısa süren bir hevesden sonra sokağa atılan nice kadınlar vardır ki sırf ma'îşet [geçim] yüzünden onları ekserîyâ, sefîller ve nâmûssuzlar defterinde gördük. Fakat, onları bu vaz'iyyete sürükleyen kocalar ve ellerindeki talâk salâhiyyeti [boşama yetkisi] hîç nazar-ı dikkati celb etmezdi [dikkate alınmazdı].

İşte yeni kanûn imparatoru hal' [tahttan indirdi], elindeki kılıcını kırdı. Şimdi kadın derin, derin nefes alarak diyor ki: Hürüm![81]

"Cumhuriyet Kadını Ne Düşünüyor?"

Gerek iktidar gerek sivil kesimlerce işlenen Cumhuriyet kadını kavramı, 1926 yılında toplumun hafızasına yerleşti. O yıllarda Cumhuriyet'in kazanımları aydınlar tarafından, II. Meşrutiyet reformlarıyla karşılaştırmalı olarak değerlendiriliyordu. Nezihe Muhiddin Cumhuriyet hakkındaki görüşlerini "Cumhûriyyet'in Türk Kadınlığı Üzerindeki Feyzi" başlıklı makalesinde açıkladı. Muhiddin'e göre, "Türkiye'de 'asırlardan beri devâm eden muhâfazakârlık-teceddüdperverlik [yenilikçilik] mücâdelesinde ilk def'a olmak üzere ikinci ve hayırlı kuvvet galebe çalmıştır [üstün gelmiştir]." Nezihe Muhiddin'in II. Meşrutiyet ve Cumhuriyet rejimlerini kadınlar yönünden karşılaştırarak II. Meşrutiyet'in gerçek bir inkılap olmadığı, kurumlarında ve yasalarında irticaın izlerinin bulunduğu eleştirisini getirdiğini burada hatırlayalım. Muhiddin KHF ve Kadın Birliği'nin yürüttüğü haklar hareketinin gücünü Cumhuriyet ilkelerinden aldığını vurguluyordu. Cumhuriyet'in yarattığı aydınlanmadan/ilerlemeden en çok yararlananlar kadınlar olacaktı:

İ'tirâf etmeliyiz ki, Cumhûriyyetin feyzinden [yarattığı ilerlemeden] en çok istifâde edecek biz kadınlar olacağız. Son inkılâbdan evvel, fikrî esâretin 'umûmî hayâtımızda îkâ' ettiği [yarattığı] tahrîbât, en çok kadınlar tarafından mahsûs idi [duyuluyordu].[82]

Cumhuriyet inkılabı her türlü esareti özellikle "esâret-i fikriyye"yi ortadan kaldırdığı için erkeklerden daha çok kadınlar geniş bir nefes almıştır. Cumhuriyet zayıfın da hakkını tanıyan, adil bir sistem olduğuna göre, kadının vatandaşlık hak ve vazifelerinden yararlanmasına bir engel kalmamıştır. "Kadınlık da'vâsı" esas olarak kazanılmıştır:

İstibdâd, meşrûtiyyet, za'îfin hakkını tanımayan idârelerdi, cumhûriyyet, za'îfin de hakkını tanıyan, daha doğrusu za'îf-kavî, kadın-erkek farkları tanımayan 'âdil bir sistemdir. Çârşâfın eteği ile, peçenin kalınlığını bir siyâset oyunu, bir hükûmet hikmeti telakkî etmek küçüklüğünden münezzehdir [uzaktır]: İbtidâ'iyyeden Dârü'l-fünûn tedrîsâtına kadar, kadın da erkeğin yanında 'aynı hakk-ı tahsîle mâlikdir; ictimâ'î hayâtın birçok husûsâtında erkekle müşterekdir. Ba'de-mâ, Türkiye'de her Türk kadınının her Türk erkeği gibi vatandaşlık hukûk ve vezâ'ifinden istifâde etmesine bir mâni' kalmamıştır. Cumhûriyyet, prensip i'tibâriyle vatandaşlıkta kadın-erkek farkı tanımıyor. Tatbîkâtda bu prensibe muhâlefet görülürse, me'yûs olmayalım, ve 'acele etmeyelim, da'vâmız esâs i'tibâriyle kazanılmıştır. Kabûl edilen her 'asrî esâsların, fi'liyyât sâhasında, tâm ve kâmil ma'nâsiyle tecellî etmesi ancak kısa bir zamân mes'elesidir. Türk kadınındaki terakkî ve inkişâf isti'dâdı hârikü'l-'âdedir, denilebilir;

bu inkişâfı tesrî' edecek [hızlandıracak] zemîn, en müsâ'id şerâ'it içinde hâzırlanmıştır. Noksânlar da ikmâl edilecektir [tamamlanacaktır]. (*agm*)

Nezihe Muhiddin *Kadın Yolu*'nun Cumhuriyet rejiminin kadın reformlarına katkıda bulunmak üzere yayımlandığını belirtiyordu. *Kadın Yolu*'nun gayesi Türk kadınının tam bir vatandaşlık düzeyine kavuşmasıdır:

İşte: Kadın Yolu vaz'iyyetimizin şu fevka'l-'âde müsâ'idekârlığından [uygun oluşundan] istifâde ederek meydân-ı intişâra [yayın sahasına] çıktı. Gâyesi, Türk kadının inkişâfında mütevâzı' ve gayûr [dayanıklı] bir yardımcı olmaktır. Maksadımız, ma'nâsız ve müfrit bir sufrajetlik değildir. Türk kadınının, tâm bir vatandaş mertebesine çıktığını görmektir. İnkılâbın ve Cumhûriyyetin feyzi ile, kanûnlarımız ve mü'essesât-ı medeniyye ve ictimâ'iyyemiz, bu prensipler dâhilinde hayırlı ve mes'ûd bir tebeddüle uğrarken, bu uğurda (Kadın Yolu)nun da nâ-çîz bir hizmeti olursa kendimizi bahtiyâr 'addedeceğiz. Bize, bu mes'ûd tahavvülü [değişimi] idrâk ettiren Cumhûriyyeti ve onun 'âmil-i mübecceli [büyük kurucusu] olan dâhî re'îs-i cumhûrumuzu takdîs edelim [saygıyla analım]. (*agm*)

Nezihe Muhiddin ve TKB'nin 1926 yılında ılımlı bir muhalefet çizgisini sürdürdüğünü izliyoruz. Bu tutum, Aralık 1926'da gündeme gelen belediye seçimlerindeki girişiminde de belirgindi. TKB 1926 yılı boyunca hakları savundu, ancak bunları "gürültüsüz patırtısız", hükümetle ve CHF ile iyi ilişkiler yürüterek başarmak istedi. Belediye seçimlerine katılmak için TKB, Ekim ayında hükümet nezdinde yeniden girişimde bulundu. CHF genel müfettişi İbrahim Tali'nin, "Kadınlar hakkında yüksek ve kıymetli iyi dileklerini ileterek bu amaca da hizmet edeceklerini" belirtmesi TKB tarafından memnunlukla karşılandı.[83]

Enver Behnan, *Kadın Yolu*'nda, Cumhuriyet kadınının yakında belediye seçimlerine katılacağını ümit ettiğini, Cumhuriyet kadını ile erkeği arasında fark kalmadığını yazıyordu, ancak "Kadına bugünlük siyasi hayat verilmemiştir. Kadın seçim hakkından yoksundur," diyerek hükümeti uyarıyordu.[84]

Nezihe Muhiddin "Kurtuluş Bayramımız" başlıklı makalesinde Cumhuriyet Bayramının, "Türk âleminin millî birliği Türklüğün ayrılmaz ve sarsılmaz mu'azzam ve yek-pâre bir mevcûdiyyet olduğunu yaşatan ebedî bir bayramı" olmasını diledi.

İktisadiyat ve Türk Kadını

Nezihe Muhiddin ve TKB Grubu, Cumhuriyet hükümetinden kadının iktisadi alanda güçlendirilmesini ve kadınların çalışma yaşamına katılması için gereken önlemlerin alınmasını istedi. Kadınların, yüksek statülü mesleklere girmesinin önündeki engellerin kaldırılması, kadınlara iş alanlarının açılması, "müstehlik ve tufeylî" durumdan kurtularak toplumdaki konumlarının yükselmesi için uğraş verdiler. Ayrıca yabancı süs eşyasının kullanımının azaltılarak ülkenin servetinin yabancı ülkelere akıtılmasına karşı çıktı. "Türk Kadınlığı ve İktisâdiyyâtımız" başlıklı makalesinde baştan başa yenileşmeye karar vermiş Türk vatanının zengin olmasının, tüketici durumundan kurtulup üretici olmaya bağlı olduğunu belirtiyordu. Muhiddin'e göre, köylü kadını erkekle eşit bir faaliyette bulunduğu için başlı başına bir iktisadi unsurdur. Kentli kadınların durumu böyle değildir. Çalışma hayatına kadınların katılmaları yönünde bazı gelişmeler vardır. Böylece kadınlar eşlerinin eline bakmaktan kurtulmuştur. Ancak moda ve fantezi eşyaya düşkün bir kadın grubu vardır ki, "memleketin servetinin ecnebi diyarlara akmasına" sebep olmaktadır. Nezihe Muhiddin ülkenin kurtuluşunu iktisadi güce bağlıyordu:

> Küçükten büyümüş milletlerin iktisâdiyyâtının kurduğu mu'azzam mü'esseselerinin temellerindeki kuvvet ve rasânetde [sağlamlıkta] kadın 'azim ve mesâ'îsinin ehemmiyyetli bir rolü vardır.
>
> Ma'ârifimizin i'tilâsı [gelişmesi], mâddî satvet-i 'askeriyyemizin [askeri güçlerimizin] en büyük devletlerle mu'âdil olması ancak ve ancak iktisâdî kuvvetimize bağlıdır. Artık miskîn ve tufeylî tekke hayâtının iflâs ettiği müstahsil Türkiye'de kadın erkek her türlü za'fdan âzâde ve çelikten bir 'azim ile yurtlarının refâh ve sa'âdetini te'mîne borçludur.[85]

Cumhuriyet'le birlikte toplum yaşamında önemli bir değişim olmuş, kadın ve erkeğin birlikte eğlence yerlerinde eğlenmesi yaygınlaşmıştı. Sık sık tertiplenen balolar kent yaşamının gözde eğlencesiydi. Nezihe Muhiddin ülkenin mali sıkıntılarını düşünerek, kadınların balo kıyafetlerinde israfa kaçmamalarını istedi. Hatta, kadınlara smokin giymelerini tavsiye ederek, o döneme göre hayli yadırgatıcı öneriler getirdi. "Moda yerini diğer daha çok lüzumlu işlere bırakabilirse" kadının zayıf ve eksik yönleri tamamlanabilirdi. "Millî sermâyemizi israfa sürükleyen o mutantan [tantanalı] tuvaletleri –bütün güzelliğine rağmen– alkışlamak gönlümüze ağır geliyor," diyordu Nezihe Muhid-

din bir makalesinde Amerikalı kadınların benimsediği smokini daha iktisadi olduğu için bütün kadınlara öneriyordu.[86] Kadın Birliği İdare Heyeti üyesi Dr. Safiye Ali de kadınların "iktisat kurallarına uygun bir tarzda giyinmeleri için" bir elbise modeli hazırlamayı önerdi. Bu önerisi basında "yeknesak giyim" eleştirileriyle karşılandı. Safiye Ali açıklama yaparak çok sayıda kadının modaya düşkünlük sonucu olarak "avuç dolusu masrafla elbise yaptırdığına tanık olduklarını" anlattı. Nice aileler gıdalarından keserek süslerine harcamak zorunda kalıyordu. Kadınlarımız az para ile yine asrın gereklerine uygun olarak daha sağlıklı, daha temiz ve daha güzel giyinebilirlerdi. Nezihe Muhiddin de Safiye Ali'nin önerisini destekleyerek, "Birliği böyle bir düşünceye sevk eden en mühim âmil, birçok fakîr 'â'ile kızlarının hayâtlarını güçlükle kazanabildikleri hâlde görenek sâ'ikasıyla gıdâlarından keserek kazançlarının yarısından fazlasını üstlerine başlarına sarf etmeleridir," dedi.[87]

VI. Kadın Birliği 1927

TKB için 1927 ilk aylarından itibaren kamuoyunda gündem yaratması, basında geniş yer verilmesi, yoğun etkinlik programıyla benzersiz bir yıldır aynı zamanda. TKB üç yıllık siyasal sosyal haklar etkinliklerinin zirvesine 1927'de ulaştı, ancak büyük düşüşler ve düş kırıklıkları da bu yılda yaşandı. TKB 1927'de, kuruluşunun üçüncü yılına geldiğinde İstanbul dışındaki kentlerde de örgütlenmişti. Denizli, Afyon Karahisar ve Aydın'da TKB şubeleri açılmıştı. İstanbul'un çeşitli mahallelerinde örgütlenmeye karar vermiş, Bakırköy'de, Üsküdar'da şubeleri açılmıştı. Yıl sonuna doğru ise Diyarbakır şubesi açıldı.[88] TKB 1927'de, başkanının ve idare heyetinin açıklamaları basın tarafından dikkatle izlenen toplumun gündemindeki, güçlü ve ses getiren bir kuruluştu. Birliğin yayın organı *Kadın Yolu* dergisi 30. sayıya ulaşmıştı.

TKB: Kadınlık Yüksektir!

TKB 1927'deki çalışmalarında kadınların eşit işe eşit ücret ödenmesi ve her mesleğe girmesi için propaganda yürüttü. Beynelmilel Kadın Birliği'nin konferansına katılmak üzere hazırlandı ve çeşitli illerde örgütlendi.

Yılın ilk aylarında *Akşam* gazetesinde yayımlanan "Kadınlık yükseliyor" altyazılı bir karikatür[89] kadınların protestolarına neden oldu. Nezihe Muhiddin yaptığı açıklamada "Bu karikatürün delâlet ettiği kötü ma'nâdan Türk kadınlığını tenzîh ederim," diyordu. Muhiddin karikatürde gönderme yapılan "boya ve süs kadınlarının" toplumda bulunduğunu ancak kadınlığın küçük bir zümresini teşkil ettiğini belirtti. Muhiddin, "Kadınlık yüksektir" sözleriyle açıklamasını tamamladı. *Akşam* gazetesi protestolar karşısında geri çekildi ve 28 Şubat nüshasında "karikatürün neşri mes'elesinden" dolayı üzüntü duyulduğu açıklandı.[90]

TKB Komisyonlarının Çalışmaları

TKB ilk kongresini 15 Mart'ta toplamayı kararlaştırdı.[91] Ancak çoğunluk sağlanamadığı için kongre 25 Mart'a ertelendi. TKB'ye basının ilgisi nedeniyle 15 Mart günü toplantıda konuşulanlar ve Nezihe Muhiddin'in açıklamaları, mutad olarak, gazetelerin birinci sayfalarında yer aldı. Kongre gününe kadar basın, TKB ve açıklamalarına, yarattığı tartışmalara büyük bir ilgi gösterdi.[92]

Kadın Birliği kendisine düşen içtimai vazifeleri yerine getirmek üzere çalışmalarına başladı ve tüzüğüne uygun olarak kurulması kararlaştırılan komisyonların seçimi yapıldı. Nezihe Muhiddin TKB'nin komisyonlar halinde çalışmalarını sürdürdüğünü açıkladı. TKB'de farklı görevleri üstlenen yedi komisyon kuruldu. Muhiddin komisyonların haftanın belirli günlerinde toplanıp tartışacaklarını açıkladı. Sağlık komisyonunun doğrudan doğruya kadın ve çocuklarımızın sıhhatiyle alakadar olacağı açıklandı. Bir çocuk bakım yurdu kurulması amaçlanıyordu. Kadınlar belirli günlerde burada toplanıp çocuk çamaşırları dikeceklerdi. Basın İnceleme Komisyonu bütün dünyada her dilde çıkan gazete ve risaleleri inceleyerek kadınlığa ilişkin her türlü malzemeyi toplayarak çalışmalarda bulunacaktı. Beynelmilel Kadın Birliği İrtibat Komisyonu bu cemiyetle sürekli irtibatı sağlamaya çalışacak ve yazışmaları yürütecekti. Son bir yıl içinde adı geçen dernekten Kadın Birliği İdare heyetine beş yüzü aşkın evrak gönderilmişti. Çocuk Edebiyatı Komisyonu çocuklar için bazı faydalı eserleri Fransızca, Almanca ve İngilizce'den tercüme ederek Maarif bakanlığı yarışma komisyonlarına gönderecekti. Hayır İşleri Encümeni/Komisyonu hayır amacıyla düzenlenecek balo, müsamere ve benzeri toplantılarla "kibâr sınıfının" ilgi ve katılımını sağlamaya çalışacaktı. Birliğe yardım toplamak için

ilk Kurban Bayramında rozet dağıtımı yapılacaktı.

Sağlık Encümeni başkanı Dr. Safiye Ali de, annelerin annelere yardımı tarzında ifade edilebilecek bir teşkilat vücuda getirmeye karar verildiğini açıkladı. Şimdilik Birlik binasının alt katındaki dairede çalışacak olan teşkilatın diktiği bebek takımları, iade edilmek üzere, çocuklar beş-altı aylık olana değin kullanmaları için ihtiyacı olan annelere verilecekti. Bu suretle yavaş yavaş orta halli annelerin muhtaç ve fakir annelerle ilgilenmesi sağlanacaktı. Haftada bir gün annelerle toplantı yaparak çocuk bakımı ve yetiştirme üzerine bilgi verilecekti. Bunların yanı sıra haftanın belirli günlerinde çocuklar ve anneler muayeneden geçirilecekti.[93] Dr. Safiye Ali bu açıklamadan hemen sonra komisyonun etkinliğini başlattı.[94]

Birlik'te yapılan toplantılarla bu komisyonlar Nisan ayında son şeklini aldı. Bu komisyonlar: Terbiye Encümeni (eğitim komisyonu), Tedkik-i Matbuat (basın inceleme) Encümeni, Sıhhiyye (sağlık) Encümeni, İctimai ve Hukuki Encümen, Beynelmilel Kadın Cemiyyeti ile İrtibat Encümeni, Çocuk Edebiyatı Encümeni, Umur-i Hayriyye Encümenidir. Kadın Birliği'nin 1927'deki faal üyelerini isim olarak da olsa tanımamıza yardım eden komisyon üyelerinin tam listesi gazetelerde yer aldı. Erkek üyelerin ve "Türk olmayan" kadınların da komisyonlardaki faal üyeler arasında bulunması dikkat çekiyordu:

Terbiye Encümeni: Sa'diyye Lutfî, Nakıyye, mu'allim Sıddîka, 'Aliye Es'ad, Hadîce Kâmil, Şâzimend, Mu'ammer 'Azmî, Pâkîze Ahmed hânımlarla mu'allim Murtazâ Bey;

Sıhhiyye Encümeni: Doktor Safiyye 'Alî, Leme'ân Halîl, Lâmi'a Refîk, Matlûbe 'Ömer, Kerîme Hâmid, Firdevs Ahmed, Süreyyâ Cemâl, Zelîhâ Ziyâ, Lâhike Reşâd, Hâlet Şükrî hânımlarla Matmazel (Setez) ve Cerrâh Paşa Hasta-hânesi ser-tabîbi [baştabibi] Doktor Rüşdî Bey;

İctimâ'î ve Hukûkî Encümen: Altıncı Hukûk Mahkemesi'nden Nigâr Şevkî, Beyhân Hüsâmeddin, Müdrike Cemîl hânımlarla 'İrfân Emîn ve Enver Behnân beyler;

Beyne'l-milel Kadın Birliği İrtibât Encümeni: Efzâyiş Yûsuf, 'İffet İhsân, Nezîhe Muhîddîn, Senîha, Kıbrıslı 'Azîz, Nâ'ile Vahhâb, Leme'ân Halîl ve Safiyye 'Alî hânımlar, bu encümende müşâvir olarak Matmazel (Setez) de bulunacaktır;

Tedkîk-i Matbû'ât Encümeni: Esmâ Zâfir, Matlûbe 'Ömer, Şâdân, 'Aliye Şinâsî, Efzâyiş Yûsuf, Pâkîze Ahmed, Safvet 'Ali Rızâ hânımlar;

Çocuk Edebiyyâtı Encümeni: Lâmi'a Refîk, Esmâ Zâfir, Sâmiha Kemâl, Hâdiye Selîm Sırrî, Âzmâyiş Hânım, Pâkîze Ahmed, Matmazel (Setez), Misis (Ranteri);

"Kadınlar Birliği Hukûk Encümeni'nin dünkü ictimaʿına ʿâʾid bir nazar", *Milliyet*, 20 Mart 1927.

Yedinci Encümen, Kadın Birliği'nin umûr-i hayriyyeye taʿalluk eden [hayır işlerine ilişkin] işleriyle iştigâl edeceği [uğraşacağı] için şehrimizin yüksek ve kibâr ʿâʾilelerine mensûb salon hânımlarından mürekkeb olacaktır [oluşacaktır].[95]

Terbiye Komisyonu öncelikle bir "genç kızlar kulübü" ve yurdu kurulmasına karar verdi. Komisyon, Edebiyat Fakültesi Ruhiyat Müderrisi Şekip Bey'in başkanlığında toplanarak kulübün ve yurdun tüzüğünü tartıştı. Münevver genç kızların bu kulüpte kadınlık cereyanlarını takip edebilmek için bütün araçları hazır bulacakları belirtiliyordu. Ayda 10 kuruş veren her Türk kızı kulübe üye olacaktır. Ecnebi kızlar yalnızca yurda devam edebilecekler, fakat üye olamayacaklardır.[96]

Beynelmilel Kadın Birliği İrtibat Encümeni'nin diğer adı "Sulh ve Cemʿiyyet-i Akvâm"dı ve Cemiyet-i Akvam'da kadının durumunu saptayacak ve "sulhün teʾmînine" çalışacaktı. Bu komisyonun başkanı Kıbrıslı Azize Hanım'dı.[97]

Sağlık Komisyonu Dr. Safiye Ali'nin başkanlığında hemen faaliyetlerine başladı. Çocuk Kliniği'nde günde elli kadar çocuğun muayene ve tedavileri yapılıyor, görülen lüzum üzerine çocuklara çeşitli aşılar yapılıyordu. Bu gelişmeler üzerine Halk Fırkası, Süleymaniye Oca-

"Kadınlar Birliği re'îsesi [ve] doktor Safiyye 'Alî Hânım", "Annelere anneler yardım edecek", *Milliyet*, 15 Nisan 1927.

ğı'nda bir çocuk bakım teşkilatı oluşturmaya karar verdi. Teşkilatın idaresini gönüllü olarak üstlenen Safiye Ali Hanım Süleymaniye Ocağı'nda "muhtâc ve fakîr çocukların mu'âyenesine" başladı. Alman Sefiri "Mösyö Nadolni"nin kızı "Matmazel Nadolni" de Kadın Birliği'nde "annelerin annelere yardım teşkilâtına karşı beslediği alâkâyı göstermek üzere kendi eliyle hazırladığı 'asrî bebek takımını" Birliğe hediye etti.[98]

Kazançta ve Ahlakta Kadın-Erkek Eşitliği Tartışması

Birliğin ilk açıklamalarında bu komisyonlardan birinin "erkek ve kadın arasında müsâvî kazanç şerâ'itinin te'mîni [eşit kazanç koşullarının sağlanması]" için çalışacağı duyuruldu. Müsavat komisyonuna Nezihe Muhiddin ve İffet hanım seçildi.[99] Nezihe Muhiddin bu komisyonun kadınların "kazançta ve mesâ'îde müsâvî telakkî edilmesi", kadınların işlerde terfi edebilmeleri için çalışacağını belirtiyordu. Bu konuşmasında tartışmalara yol açan sözü kadınların ahlakta da tam eşitliğini istemesiydi:

Birinci komisyon, erkek ve kadın arasında ahlâkıyyâta müte'allik mesâ'ilde müsâvât-ı tamme ve fuhşa karşı mücâdele ile uğraşacaktır.

Erkek ve kadın arasında ahlâkî noktalardan müsâvât te'sîsi, şübhesiz ki kolay bir şey değildir. Fakat, ortada mühim bir haksızlık ve müsâvâtsızlık mevzû'-i bahsdir. Bunun da ta'mîri zamânı gelecektir.

Ancak, i'tirâf etmeliyiz ki, bütün dünyâ kadınlığının senelerden beri uğraştığı hâlde ta'mîrine muvaffak olamadıkları bu müsâvâtsızlığa, teba'iyyet etmeye [tabi olmaya] daha uzun bir müddet için mecbûr kalacağız. Çünkü, bu henüz bir fikirdir ki, olgun bir hâle gelmesi ictimâ'î nazariyyâtda [düşünüşte/kuramlarda] büyük bir inkılâb icrâsına mütevakkıfdır [bağlıdır].

İkinci komisyon, kadınla erkeğin mesâ'îde ve kazançta müsâvî telâkkî edilmesine çalışacaktır. Bugün, meselâ bizde kadın, nihâyet bir daktilo olabilir, dâ'irede müstahdem ise kâtib kalıyor, müdîr olamıyor. Meziyyetli bir kadın, neden îcâbında bir dâ'ire müdîriyyetini îfâ edemesin?[100]

Bu açıklamadan sonra basında "ahlâkda kadının müsâvâtı" üzerine bir tartışma başladı. Muhiddin'in kadınların ahlakta erkeklerle eşit olması talebi erkek yazarların tepkisine yol açtı. Manyasizade Feridun Bey, kadın ve erkeğin "hukûk-i asliyye ve medeniyye [asliye hukuku ve medeni hukuk] noktalarından" tamamen aynı düzeyde olduğunu ancak ahlaki açıdan kadını erkekle bir tutmaya "dehşetli 'aleyh-dâr" olduğunu belirtti:

– Kadın, ictimâ'î ve hukûkî bütün haklarına bir erkek kadar sâhibdir. Fakat ahlâkî tarz-ı telakkîye [anlayışlar] nazaran [bakımından] kendini bir erkekle aynı seviyyede 'addetmesi bile onu düşürebilir.[101]

Hukuk Fakültesi'nden Ebu'lulâ Bey (Mardin), konuyu incelemeden bir şey söyleyemeyeceğini belirtti ve "Ma'mâfîh ben öyle zannediyorum ki Türkiye'de kadınla erkek arasında hangi nokta-i nazardan düşünülürse düşünülsün, hemen de hîçbir fark kalmamıştır," dedi. Şemsettin Bey'e göre ise, kadınların bugünkü erkeklere ahlaken benzemesi söz konusu olamazdı.[102] Vali Süleyman Sami Bey'e göre, "Kadın ahlâkî husûsâtda [konularda] kendini erkekle aynı seviyyede görmek isterse bunda ma'zûr ve haklıdır." Ancak Süleyman Sami Bey'in itirazı "kadının çalışması ve kazancı" noktalarındaydı:

Bu şübhesiz ki şâyân-ı temennîdir [istenir]. Ancak tabî'at, kadınlara ba'zı vezâ'if [görevler] tahmîl etmiştir [yüklemiştir]. Çocuk yetiştirmek, büyütmek, ev işlerini görmek... Eğer kadın, bütün bu vezâ'ifi îfâ ettikten sonra geriye boş vakti kalırsa zevcine kazancı noktasından yardım etmesi herhâlde fâ'ideli bir şey olur.[103]

İstanbul Şehremini Muhiddin Bey ve İstanbul mebusu Ziyaeddin Bey konuya değinmekten kaçındı. Besim Ömer Paşa ise, "Ben şahsen kadın fa'âliyyetine nefsini vakfetmiş [kendini adamış] bir adamım. Kadınla erkek arasında birçok noktalardan tâm bir müsâvât te'sîs etmesine [kurulmasına] öteden beri tarafdâr olduğumu tekrâr etmeye lüzûm görmüyorum" sözleriyle kadınların yanında yer aldı. Müessesat-ı Diniyye [Diyanet İşleri] müdürü Esad Bey ise bu konuda "pek o kadar ciddî görünmek istemeyerek" kadınların her noktada erkeklere benzeyemeyeceklerini, "erkeğin gördüğü işlerin kadın tarafından görülmesine imkân" olmadığını açıklamakla yetindi (*agm*).

Ahlaki Müsavat için çalışacak komisyonun sorumlusu İffet Hanım, "Bu bir fikirdir. Ben de bu fikrin propagandasını yapmayı üstlendim," dedi. İffet Hanım devam etti: "Öyle zannediyorum ki, ahlâkî müsâvâtın hakîkî ma'nâsıyla te'sîs ettiğini görmek bize değil, bizden sonraki nesle nasîb olacak bir sa'âdetdir!"[104]

TKB'nin Ahlakta ve Kazançta Müsavat komisyonunun ilgilendiği alanlardan biri de fuhuş idi. Nezihe Muhiddin'in Kadınlar Halk Fırkası'nı kurma girişimi sırasında *İleri*'de yayımlanan röportajında fuhuş hakkındaki fikirlerini açıklarken fuhşun nedenlerinden birinin yoksulluk olduğunu belirtiyordu. "İş evleri" açmanın bu sorunun çözümüne katkıda bulunacağını söylüyordu: "Bu husûsda te'sîsine çalışacağımız (iş evleri) mü'essir bir a'mâl-i sâlih [yararlı/dince makbul olan işler] olacaktır. Günâh mahsûlü olan günâhsız ma'sûmları himâye etmek insâniyyet borcudur."[105] TKB'nin komisyonu daha çok "fuhuşa yeni atılmak eğilimini gösteren kadınlarla meşgul olacağını" açıkladı. Kadın Birliği bu hususta Polis Müdüriyetiyle beraber çalışacaktır. "Açık" filmler ve tuluat oyunlarının yasaklanması için uğraşacaktır. Sinema ve tiyatroları bir randevu evi olmaktan kurtarmak için loca kapılarının açık bırakılmasını ve geceleri küçük kızların sokaklarda dolaştırılmamasını teklif edecektir. Nezihe Muhiddin genç kadınların yanlarında akrabasından bir erkek olmadıkça dans salonlarına girmelerinin de yasaklanması taraftarıdır.[106] Burada Muhiddin, bir kadını aile bireylerinden birinin fuhuşa zorlayabileceği ya da taciz edebileceği gibi (bugün polis kayıtlarında sıkça rastlayabileceğimiz) gerçekleri göz ardı ediyor. Bu ahlak anlayışının ve aileye bakışın devrin iktidarının görüşleriyle ne denli paralellik taşıdığına dikkat çekmek isterim (bkz. örn. bu kitapta s. 220).

Nezihe Muhiddin kadınların çalışma yaşamına katılması için mü-

cadele etti. Kadının her meslekte yer alması gerektiğini ısrarla savundu. Ancak *Türk Kadını* kitabında, toplumsal yaşamın dengesinin bozulmaması için, "ihtiyaç olduğunda" kadının çalışması gerektiğini de belirtiyordu:

> Bu mütalaatım [görüşüm] umumi hayatımızın muvazenesi için düşünülen fikirlerin muhassalasıdır [özetidir]. Yoksa kadının her meslekte yerini almasını zaruri [gerekli] görenlerden biriyim. Kadın doktor, avukat, tüccar, memur, muallim, san'atkar, mebus hattâ vekil olmalıdır ki kadın hayatını tanzim eden [düzenleyen] münevver ve nazım [yazar] zümre arasında kadın varlığını hissettirebilsin. Fakat her kadının gayesi yalnız ve yalnız doktor, mühendis, avukat, tüccar, san'atkâr, mebus, vekil, rekorcu olmak olursa maşeri [toplumsal] ahenkten eser kalmaz." (11: 73-4; *ab*)

TKB: Kadınlar Polis Olabilir!

Kadınların her meslekte yerini almasını isteyen TKB kadınların polis olabileceğini savundu. Bunun sağlanması için bir TKB komisyonu çalışmalarına başladı. Nezihe Muhiddin komisyonların çalışmasını anlatırken, "İleride kadınlarımızın polisin zâbıta-i ahlâk şu'besinde istihdâmına müsâ'ade taleb" edeceklerini açıkladı. Muhiddin'e göre, "Bir gün gelecek polisin her şu'besinde kadınlar çalıştırılacaktır."[107] Polis Müdürü Ekrem Bey konuyla ilgili fikrini soran gazetecilere açıklama yapmaktan kaçındı. *Cumhuriyet* gazetesi haberi alaycı bir dille, "Kadın Birliği kadınların meb'ûs olamayacağını anlayınca polislikte karâr kılıyor" başlığıyla verdi. Bu habere göre Muhiddin demecinde, "kadınların polis olmasının memleketimizde de tatbîki için Kadın Birliği'nde mühim bir cereyân vardır. Birlik â'zâlarından birçok hânımlar polisliğe heves etmektedirler," diyordu.[108] Ancak birkaç gün sonra Muhiddin, bu sözlerin bazı gazetecilerin geniş hayal gücünün mahsulü olduğunu belirterek Kadın Birliği'nin hedefini yeniden açıkladı: "Birliğin gâyesi Türk kadınına siyâsî ve ictimâ'î haklarını te'mîn etmektir, Birlik bu gâyeye vusûl için elinden gelen her fedâkârlığı yapacak, bütün mesâ'îsini buna hasredecektir."[109] Kadınların polis olması konusu karikatürlere yansıdı:

Biraz da Şaka:
Kadın Birliği, kadınlar polis olabilir, diyor!
Kadın polis: – Davranma vururum.
– Zahmet etme anam... Ben seni görür görmez zâten vuruldum!..[110]

VII. Kadın Birliği'nin 1927 İctimai / Siyasi / İktisadi Haklar Hamlesi

İctimai / Siyasi Haklar İçin TKB Kongresi ve Muhalefet

Nezihe Muhiddin'in başında bulunduğu Türk Kadın Birliği'nin siyasal haklar için son hamlesi, Birliğin merkezinde toplanan Türk Kadın Birliği Kongresinde başlatılan bir dizi etkinlikle gerçekleşti. Nezihe Muhiddin ve arkadaşları, ikinci maddede kadınların siyasal haklarını kazanması yolundaki değişiklik önerisini Kongreye sundu. Buna göre TKB siyasal hakların alınması için çalışacaktı. Kadın Birliği'nde Nezihe Muhiddin'in cemiyetten ihracına kadar varan gelişmeler 2. Madde etrafında cereyan etti. Hatırlayalım, Kadınlar Halk Fırkası'nın nizamnamesindeki 2. Maddede, fırka memleketin siyasi, içtimai, iktisadi ha-

yatında varlığını faaliyetleriyle kanıtladığında, siyasi hakların alınması için bir maddenin ekleneceği belirtilmişti. İkinci maddedeki değişikliği gözden geçirmek ve karşılaştırmak üzere Kadınlar Halk Fırkası'nın nizamnamesindeki ve Kadın Birliği'nin nizamnamesindeki 2. Maddeyi burada tekrar alıntılayalım:

Kadınlar Halk Fırkası Nizamnamesi:

Hukûk-i siyâsiyyemizin istihsâli ancak istihkâk ve liyâkata münevvit bulunduğu cihetle, Türk kadını memleketin siyâsî, ictimâ'î, iktisâdî en mühim mesâ'il-i hayâtiyyesinde mütebâriz bir şahsiyyet, kâbiliyyet ve fâ'iliyyet isbâtına muvaffak olunca bütün bu safahât-ı tekamüliyyenin muhassalası olan hakk-ı siyâsîsini te'mîn edecek bir 'umde 'ilâvesine hak kazanacaktır.

Kadın Birliği Nizamnamesi:

Birliğin maksadı: Kadınlığı fikrî ve ictimâ'î sâhalarda yükselterek 'asrî ve mütekâmil bir mevki'e eriştirmektir. Birlik, bu gâyeye vusûl için: Genç kızları hakîkî vâlide yetiştirmek, kadınlık 'âlemindeki fecî' ictimâ'î yaraları tasfiye etmek, dul, bî-kes 'â'ilelere ve tahsîl-i ibtidâ'iyyedeki çocuklarına yardım etmek, kadınlığı hâricî hayât-ı mesâ'îye teşvîk ve müstahsil bir hâle getirmek, sanâyî' ve ma'mûlât-ı dahîliyyeye karşı rağbete teşvîk etmek için sarf-ı mesâ'î ederek, konferanslar tertîb, müsâmereler ihzâr, serbest halk dersleri küşâd ve eserler neşredecektir.

TKB Kongresi 25 Mart 1927 Cuma günü saat 15.00'te kadın ve erkek, yüzü aşkın üyenin katılımıyla yapıldı.[11] Kürsüye gelen Nezihe Muhiddin geçici bir reis seçilmesini istedi ve Reşide Hanım geçici reisliğe getirildi. Şadan Hikmet Hanım ve Vedat bey katipliğe seçildi. Reşide Hanım bir kongre reisi seçilmesini istedi. Oybirliği ile Nezihe Muhiddin kongre riyasetine (başkanlığına) seçildi.

Nezihe Muhiddin, kongreyi açış konuşmasında, "Cumhûriyyetimizden feyz alarak doğan ve yine Cumhûriyyetin kadınlığa 'â'id vazîfelerini inkişâf ettirmek emeliyle yaşayan" Kadın Birliği "memleketimizin ve Avrupa matbû'âtının sahîfelerini müsbet ve menfî mütâla'alarla epeyce zamânlar işgâl eden bir mefkûre vak'ası oldu" sözleriyle TKB'ye gösterilen ilgiyi anlattı. Birliğin heyet-i idaresinin daha önce bir kongreyle seçilmemiş olduğunu belirten Muhiddin, "Ben ve arkadaşlarım bu mefkûreye cânlı ve fi'lî bir hareket vermeğe çalıştığımız zamânlar etrâfımızda tekâsüf eden [yoğunlaşan] münevver ve samîmî şitâblardan [yakınlıklardan] 'umûmî ve şümûllü bir teşvîk ve tergîble [istekle] kuvvetlenmiştik" dedi. Açış konuşmasından sonra Muhiddin, TKB'nin heyet-i idare mesai raporunu ve senelik bilançosunu okudu.

Kongre gündemi tutanaklarda aşağıdaki sıralamayla yer alıyordu:

Kongre Rûz-nâmesi [gündemi]
1. Hey'et-i idâre mesâ'î raporu
2. Mâlî rapor
3. Nizâm-nâme müzâkeresi
4. İntihâbât
5. Beyne'l-milel Kadın Cem'iyyeti mesâ'îsine murahhas [delege] intihâbı.

Çalışma raporu okunduktan sonra sıra mali raporun görüşülmesine geldiğinde, mali raporun ve diğer konuların incelenmesi için Nezihe Muhiddin, bir "tetkîk encümeni"nin kurulmasını önerdi. Emin Ali Bey mali rapora kongrenin itiraz etmediğini, bu nedenle hesapları inceleme komisyonunun kurulmasına gerek olmadığını söyledi ve "Anlamak isterim ki, böyle bir i'tirâz var mıdır?" dedi. Nezihe Muhiddin heyet-i umumiyeye, "Ne diyorsunuz efendim i'tirâz eden var mı?" sorusunu yöneltti. "Hayır yoktur" sesleri işitildi. Kongre reisesi "O hâlde mâlî rapor 'aynen kabûl edilmiştir," dedi ve nizamname müzakeresi başlıklı gündem maddesine, yani siyasi hakların nizamnameye eklenmesi tartışmasına geçildi.

İkinci Madde ve Vatandaşlık Hakları

Tüzükteki değişiklik önerileri ünlü 2. Madde yani siyasal haklar maddesi ve 7. Maddedeki erkek üyelerin oy vermeleri üzerindeydi. Muhiddin, ikinci maddeyi okuduktan sonra "Şekl-i mu'addil [düzeltilen şekliyle] Türk Kadın Birliği Türk kadınının ictimâ'î, siyâsî haklarını iktisâb edebilmelerine [kazanabilmelerine] ..... sûretinde ta'dîl ediyoruz," dedi. Ve değişiklik üzerine tartışma başladı.

Şaziye Hanım bu değişiklik için bir komisyon oluşturmayı önerdi. Nezihe Muhiddin, aynı gün kongrenin tamamlanması gerektiğini belirtti. Seçilecek komisyon bu görevi zamanında yapabilecek miydi? Şaziye Hanım büyük bir olasılıkla ikinci maddede değişiklik istemeyen üyelerin eğilimini yansıtıyordu. Nezihe Muhiddin ve arkadaşları ise bu meselenin bir an önce kongrede çözülmesini istiyorlardı.

Bu kısa tartışmadan sonra ikinci maddenin görüşülmesine geçildi. Talep üzerine eski ve yeni 2. Maddeleri Nezihe Muhiddin bir kez daha okudu. Şaziye Hanım söz alarak, "Siyâsî haklar ne sûretle iktisâb edilecektir [alınacaktır] efendim? Bu husûsda sarâhat [açık seçiklik] olmalıdır," dedi. Anlaşıldığı kadarıyla, Nezihe Muhiddin, bu soruyu,

"Türk Kadın Birliği Kongresi",
Kadın Yolu, 1 Haziran 1927 (kapak).

değişikliğe karşı olan üyeleri düşünerek, temkinle yanıtladı. Bu değişikliğin, gelecekte gerçekleşmesini umduğu bu gelişmenin ilk adımı olduğunu belirtti:

İctimâ'î hayâtda Türk kadınının mühim bir 'uzuv olması kadının siyâsî hakkını almasından 'âmildir. Siyâsî hak kazanmak için bir liyâkat lâzımdır. Bu da cem'iyyet â'zâlarının ve cem'iyyetin fa'âliyyetiyle ancak mümkündür. Biz Türk kadınını bugün için siyâsî haklarını kazanmak için liyâkat ibrâz etmiştir [göstermiştir] demiyoruz. Biz bunu istikbâle 'atfen [yönelik olarak] taleb ettik ve nizâm-nâmeye koyduk.

Emin Ali Bey söz alarak "Kadın Birliği cem'iyyetinin siyâsetin şeytânî ve ihtirâs" alanında etkin olmasını uygun bulmadığını, kadınların siyasi hakları için başka bir cemiyet kurulabileceğini, Birliği eski vazifeleriyle görevlendirmenin daha iyi olacağını belirtti. Muhiddin,

Emin Ali Bey'e yanıt verdi: "Hedefimiz vatandaşlık hakkını almaktır." Enver Bey (Behnan) söz alarak bu maddeler üzerinde bazı üyelerin tereddüt ettiğini, kadının da erkek gibi hakiki vatandaş hakkını isteme hakkı olduğunu söyledi. "Bugün erkeklerden daha münevver kadınlarımız vardır," dedi. Emin Ali Bey, bu haklardan yana olduğunu ancak Birliğin bu işi yapmaya hazır olmadığını belirtti. Bu tartışmada söz alan Emin Ali Bey'in sözleri Kadın Birliği'ne çok yakında gelecek olan saldırının habercisi gibiydi. Nezihe Muhiddin muhaliflere karşı tezini savunmayı sürdürdü. TKB'nin yalnızca hayırsever bir cemiyet olmadığını, Birliğe üyelerin kadın haklarını savunmak fikriyle katıldığını, amacının vatandaşlık haklarını almak olduğunu açıkladı.

Buraya iştirâk eden â'zâ hukûkunu müdâfa'a etmek fikriyle iştirâk etmiştir. Maksad yalnız hayırkâr cem'iyyetler te'sîsi değildir. (Birinci mâdde tekrâr okundu). Bu mâddeye göre maksadımız kadını yalnız hayırkâr bir kadın bırakmak değildir. Ona bir vatandaşa 'â'id bütün vazîfe ve hakları da vermektir.

Kongredeki 2. Madde üzerindeki tartışmalara ilişkin Emin Ali Bey'in ertesi gün verdiği demeçten, tartışmada siyasal haklar konusunda Nezihe Muhiddin'den daha radikal bir tutum benimseyen kadın üyelerin olduğunu anlıyoruz. Bu demeçte belirtildiği üzere kongrede 2. Maddedeki değişiklik üzerine müzakerelerde Nezihe Muhiddin'in önerisi üzerine uzlaşma sağlandı. Emin Ali Bey'e göre 2. Madde "kadınlarımızın hukûk-i siyâsiyyelerini istihsâle müsâ'id bir seviyyeye is'âd ve ihzârı" şeklinde değiştirilerek kabul edildi. Muhiddin ise aynı haberde yer alan demecinde 2. Maddedeki değişikliği şöyle açıkladı: "Kadın Birliği Türk kadınının ictimâ'î ve siyâsî haklar karşısında rüşdünü isbât edecek bir seviyyeye erişmesine çalışacaktır".[112] *Cumhuriyet*'teki habere göre ise değiştirilmiş 2. Madde şöyleydi:

Madde 2: Kadın Birliği, Türk kadınının ictimâ'î ve siyâsî haklar karşısında her türlü mes'ûliyyet ve 'alâka-i vataniyyesini isbât edecek bir seviyyeye erişmesine çalışacaktır.[113]

Kongrede Erkek Üyeler Oy Verebilir mi?

Burada TKB'nin erkek üyeleri hususundaki kısıtlarını anımsayalım. Erkek üyeler toplantılara ancak idare heyetinin daveti ile katılabiliyordu ve oy ve seçilme hakları yoktu. Nezihe Muhiddin 2. Maddenin kabulünden sonra düzeltmek istedikleri bir diğer maddenin erkeklerin TKB'ye üyeliği ile ilgili olduğunu açıkladı:

Şimdi efendim ta'dîl etmek istediğimiz diğer bir mâdde vardır. Biliyorsunuz ki biz erkeklerimize evvelce re'y vermek hakkını kabûl etmemiş idik. Bu def'a ise erkeklerimiz re'y verecekler fakat hey'et-i idâreye â'zâ olamayacaklardır. Bu mâddeyi kabûl ediyor musunuz?

Efzayiş Yusuf erkeklerin üye olmasına ve idare heyeti seçiminde rey vermelerine karşı olduğunu ifade etti. Kongreye erkeklerin katılımıyla kadınların baş başa kalıp serbestçe tartışmaları önlenmiş oluyordu:

... mâ-dem ki Kadın Birliği nâmı altında çalışıyoruz Birliğimizin yalnız kadın â'zâsının intihâba iştirâk etmesi ma'kûl olmaz mı? Bugünkü kongrede beyefendiler mevcûd olmasa idiler pek ümîd-vârım ki birçok hânımlarımız daha serbest müdâvele-i efkâr [fikir alışverişinde] ve münâkaşâda bulunacaklardı. Hâlbuki beyefendilerin mevcûdiyyeti bizi fikirlerimizle serbestçe baş başa kalıp münâkaşâ etmekten uzaklaştırıyor. Binâ'en'aleyh re'ye yalnız kadın â'zânın iştirâk etmelerine tarafdârım.

Doktor Safiye Ali bu uyarıya karşı çıkarak, "Kadın erkek hayâtının birleştiği bir zamânda yeniden harem te'sîsine [kurmaya] doğru adım atmak terakkî-perver [ilerici] kadınlığın şi'arı [benimsediği yol] olamaz," dedi. Tartışmaların sonunda, erkeklerin idare heyetine seçilemeyeceği ancak oy verebileceği yolundaki değişiklik önerisi de genel kurulca kabul edildi. Bunun ardından seçimlere geçildi ve yeni heyet-i merkeziye seçildi. Seçilen heyet üyelerinin çoğu önceki yönetimde yer almıştı. *Kadın Yolu*'nda yayımlanan Kongre tutanaklarına göre merkez heyet-i merkeziyeyi oluşturan üyelerin isimleri şöyleydi:

Nezîhe Muhîddîn, Safiyye 'Alî, Matlûbe 'Ömer, Sâre Emîn 'Âlî, Nâ'ile Vahhâb, 'İffet İhsân, Muhsine Sâlih, 'Aliye Şinâsî, Zelîhâ Ziyâ, Sâmiha Kemâl, Mu'allime Hadîce, Fahriyye 'Âtıf, Nâcîye Na'îm, Nedîme Es'ad, Güzîn Fehîmân, Bedî'a Tevfîk, Kerîme Hâmid, Sâlih İhsân, Refîka 'İzzet hânımefendiler intihâb edilmişlerdir.

Seçilen heyette Efzayiş Yusuf'un yer almaması dikkat çekiciydi.[114] Seçilen heyet-i merkeziye kendi aralarında toplanıp on bir kişilik bir idare heyeti seçti:

İntihâb yapıldı ve ârâ ba'de't-tasnîf [oyların tasnifi sonucu] Nezîhe Muhîddîn, Safiyye 'Alî, Matlûbe 'Ömer, Nâ'ile Vahhâb, 'İffet İhsân, Hâlet Şükrî, Muhsine Sâlih, Zelîhâ Ziyâ, Sâmiha Kemâl, Nedîme Es'ad, Mu'allime Hadîce hânımefendiler hey'et-i idâreye intihâb edildiler.

Nezihe Muhiddin'in yeniden Kadın Birliği'ne başkan seçilmesiyle Kongre sona erdi. Kongrenin kapanışında Nezihe Muhiddin heyet-i

umumiyeye teşekkür etti ve Mustafa Kemal'e bir "ta'zîmât [saygı sunma] telgrafı" çekildi. Kongre reisinin imzasıyla çekilen telgraf metninde devrin siyasal kültürüne uygun olarak[115] abartılı ifadeler yer alıyordu.[116] Kongreden Büyük Millet Meclisi Başkanlığına ve Başbakanlığa da telgraflar çekildi. Birkaç gün sonra Cumhurreisi Mustafa Kemal' den Nezihe Muhiddin'e hitaben yanıt geldi.[117]

Kongrenin *Kadın Yolu*'nda yayımlanan, yukarda yararlandığım tutanakları heyet-i umumiyede varolan muhalefeti tam olarak yansıtmıyor olabilir. Kongre basın mensuplarına açıktı ve basın kongreyi izledi. Ertesi gün basında kongreyle ilgili haberler ile *Kadın Yolu*'nda yayımlanan Kongre tutanakları arasında büyük fark görünmüyor. Kongreyi geniş bir haber olarak veren *Milliyet* ise Emin Ali Bey'in söz aldığı sırada biraz daha farklı kayıtları yayımladı. Bu kayıtlar kongrenin havasını yansıtması bakımından, kadın-askerlik-annelik ve "siyâsî hakların mevsimi" tartışmaları üzerine değerli veriler sunuyor.[118]

Kongrede Usulsüzlük / Yolsuzluk İddiası

Kongrenin ertesi günü, TKB üyelerinden bir ya da birkaçı bir günlük gazeteye heyet-i idare seçiminde usulsüzlük ve hesaplarda yolsuzluk yapıldığı için Kadın Birliği'nin "gayr-i kanûnî" (yasadışı) ilan edilerek feshedilmesi gerektiğini açıkladı.[119] El yazısı mektuptaki ifadeleri ve basında yer alan demeçlerine bakarak, bu açıklamayı üyelerden Saime Eraslan'ın yapması büyük bir olasılıktır. Birlik üyesi Saime Eraslan, Taha Toros'a 1950'lerde yazdığı mektupta (yaşamöyküsünde), "Nezihe Muhiddin'in yolsuzluklarını" Cumhuriyet Halk Fırkası reisine, Valiye ve Emniyet Müdürüne anlattığını açıklıyordu. Saime Eraslan, aynı yerde, Kongreden birkaç ay sonra KB'deki muhalif grubun Türk Ocağı'nda düzenleyeceği "kongrenin" söz konusu kişi ve kurumlardan yardım alarak yapıldığını da belirtiyordu:

> ... Çocuklarım büyüdükten sonra Kadın Birliği'ne intisâb ettim [katıldım]. Hey'et-i idâreye dâhil olduğumdan Nezîhe Muhîddîn'in yaptığı yolsuz ahvâle [yolsuzluklara] imzâ edemeyeceğimi söyleyerek cem'iyyetden çekildim. Bunları fırka re'îsi İbrâhîm Tâlî Bey'e (Öngören), İstanbul Vâlîsi Süleymân Sırrî Bey'e anlattım. Şimdiki Malatya meb'ûsu Hasan Reşîd Bey'e (Tankut) –o vakit polis müdîriyyetinde idi– hepsinden yardım görerek Türk Ocağı'nda bir kongre yaptık. (Eraslan t.y., yaklaşık 1950)[120]

Nezihe Muhiddin'in Cevabı

Nezihe Muhiddin kongrenin hemen ertesinde düzenlenen basın toplantısında usulsüzlük iddialarına karşı TKB'yi savundu ve kongrenin başından sonuna kadar basına açık olduğunu, seçimlerde usulsüzlük ya da yolsuzluk yapılmadığını açıkladı. Kongrede hesapların incelenmesini bizzat teklif ettiğini, ancak heyet-i umumiyenin buna gerek görmediğini vurguladı. Muhiddin, "Tedkîk-i hesâbât [hesapların incelenmesi] husûsunda kimsenin ufak bir şübheye bile düştüğünü ârzû etmem. Hâricden ârzû edenler veyâ cem'iyyete mensûb olanlar, her zamân gelip tedkîkât [incelemeler] yapabilirler," diyordu. Eğer kongrede bir sorundan söz edilecekse bu, azadan bir hanımın idare heyeti seçilirken dört kez sıraya girip rey vermeye kalkıştığı için uyarılması üzerine bayılmasıydı. Muhiddin, "Eğer yolsuzluk dedikleri bu küçük hâdiseden 'ibaretse ben bunu yolsuzluk değil, dürüstlük 'addederim," dedi.[121]

Bu demecinde, TKB'nin hükümetle bir çelişkisi olmadığını vurgulaması dikkat çekicidir. Nezihe Muhiddin'in Kongre günlerinde çok yönlü bir baskı altında olduğu ileri sürülebilir. Hükümetle haklar konusunda açık çatışmaya girmekten kaçınıyordu. Muhiddin, hükümetin TKB'nin samimi ve vatani hislerle çalıştığını görerek derneği desteklemesini umuyor, ancak haklar konusunda geri adım atmıyordu:

> Biz, bir gâyeyi istihdâf ediyoruz [hedefliyoruz]. Yüksek prensiplerle mücehhez [donatılmış] genç Cumhûriyyetimizin bânîleri [kurucuları], böyle samîmî, vatanî bir emel beslediğimizden dolayı bizi teşci' edeceklerdir [yüreklendireceklerdir]. Bunun için kavî [sağlam] bir i'timâd perverde etmekteyiz [beslemekteyiz]. 'Azîz hükûmetimiz, bize hedeflerimizi bundan çok evvel göstermek lutfunu esirgememiş, Türk kadınına dâ'imâ hâmî [koruyucu] ve müzâhir [yardımcı] olmuştur. Binâ'en'aleyh, kendisinden kuvvet ve ilhâm aldığımız hükûmetimizin, gâyemizi açıkça ortaya koyduğumuz için bizi tahtı'e edeceğini [yanlış anlayacağını] bir dakîka için bile kabûl etmeyiz. (*agm*)

Yeni Heyet-i İdare'nin İlk Toplantısı

Saime Eraslan'ın başlattığı "yolsuzluk" iddialarına karşılık olarak TKB'nin yeni heyet-i idaresinin ilk toplantısında, "birçok dedikoduya yol açtığı için yeniden kongre yapılmayacağına" karar verildi, ancak derhal bir "tedkîk-i hesâbât komisyonu" kurulacaktı. TKB yönetim kurulu suçlamalara karşı aklanmak istiyordu. Hesapları inceleme komisyonunda, Kongredeki heyet-i umumiyeyi teşkil eden üyelerden, heyet-i

idareden ve muhalif gruptan birer temsilci bulunmasını, makam-ı Vilayetten (Valilikten) de bir memur gönderilmesini kararlaştırdılar. İsteyen herkes dışardan bu komisyona katılarak hesapları inceleyebilecekti. Hesaplarda yolsuzluk iddiaları ve "dedikodular" Kadın Birliği üyelerini "çok müte'essir" etmişti.[122]

İnceleme komisyonu 1 Nisan 1927 günü toplandı ve Nezihe Muhiddin'in başkanlığında geçen üç yıla ait bilanço incelendi, varolan "senedât" (belgeler) tek tek karşılaştırılarak gelir ile giderin uyduğu saptandı.[123] Bu gelişmenin ardından TKB yönetimi, siyasal haklar maddesinin eklendiği TKB nizamnamesini onay almak üzere Valiliğe sundu.

Aynı günlerde Nezihe Muhiddin, basına verdiği demeçte kadınların siyasi hukukunun bir ideal olduğunu, her vatandaşın tam haklara sahip olması gerektiğini tekrarladı. Bu hak verilse de verilmese de kadın yükselerek bu hakkı alacaktı. Nezihe Muhiddin'in konuşmasında hükümeti ve tutucu çevreleri ürkütmeme çabası dikkat çekiyordu:

> Nizâm-nâmemizdeki hukûk-i siyâsiyyeyi istihdâf eden [hedefleyen] mâdde hîç kimsenin ta'ıîzine [dokundurma/taşlamasına] hedef olacak şekilde değildir. Bu kat'î bir ideal şeklindedir. Her vatandaş için hak tâmdır. Yarım hak olmaz. Kadının da haklarının tamâm olmasını istemek en tabî'î bir hakdır. Biz kadınlar her husûsda erkeklerle boy ölçüşmek istemiyoruz. Sonra hakk-ı siyâsîyi isti'mâl [elde etmek]; kadının tabî'î vazîfelerini de halel-dâr etmez [bozmaz]. Zâten bu hak verilse de verilmese de kadın her şu'be-i san'atda [sanatın /mesleğin her dalında] yükselerek bu hakkı alacaktır.[124]

Siyasal hakların savunusu ile yolsuzluk iddialarının bu denli birbirine yakın durması dikkat çekicidir. Yeni TKB İdare Heyeti ilk toplantısında yolsuzluk iddialarını cevaplamak zorunda kalmış, ilk etkinliği hesapların denetimi olmuştu. TKB yönetimi iki tür yolsuzluk iddiasıyla karşı karşıyaydı: İlki, Kongrede heyet-i idarenin seçiminde yolsuzluk yapıldığıydı. İkincisi Muhiddin yönetiminin hesaplarda yolsuzluk yaptığı öne sürülüyordu. Vilayete bağlı umur-i hukukiyye (hukuk işleri) dairesi incelemelerini 14 Mayıs'ta tamamladı ve TKB'nin seçimlerinde yolsuzluk yapılmadığını, Kongrenin usulüne göre cereyan ettiğini saptayarak yeni heyet-i idareyi onayladı.[125] Hesap inceleme komisyonu gelir ve giderin eşit olduğuna karar verdi. Yolsuzluk iddialarının ilk aşaması böylece TKB'nin lehine sonuçlandı.

Aynı gün İstanbul Valiliğinin, 2. Maddedeki değişiklikle yeni TKB nizamnamesini onayladığı bildirildi. Bu madde değişikliği Vilayette önce bir tereddüt yaratmış, bu hususta hükümet-i merkeziyeden talimat

almak gerektiği eğilimi doğmuştu. Daha sonra bunun girişim mahiyetinde olması ve hiçbir zarara yol açamayacağı düşünülerek onaylanmıştı. Yeni TKB yönetimi böylece aklandı ve çalışmalarına başladı.[126]

Kongrede Muhalefet

Türk Kadın Birliği'nin 25 Mart 1927 günü Birlik Merkezinde (Şehzadebaşı, Fevziye Caddesi) toplanan TKB Kongresinde dernek üyeleri arasında siyasal –ya da kişisel– anlaşmazlıkların varlığı ortaya çıktı. Nezihe Muhiddin'in "müfrit" (aşırı) bir kadın politikası güttüğü, kadınların hakları için acele etmemeleri gerektiği üzerine basında ve kamuoyundaki genel kanının, TKB üyeleri arasında taraftar bulduğu anlaşılıyor. Siyasal haklarla ilgili 2. Madde değişikliğine TKB'den bir grubun katılmadığını (bu düşüncelerini Kongrede ifade etmemiş olabilirler), bunu "mevsimsiz" bulduğunu belirten bazı ipuçları vardır. Nezihe Muhiddin istifaya zorlandıktan kısa bir süre sonra TKB başkanlığına[127] seçilen Latife Bekir Hanım'ın (Çeyrekbaşı) Ocak 1928'deki ilk basın açıklaması bu görüşü doğruluyor: Latife Bekir konuşmasında Nezihe Muhiddin'i yolsuzlukla suçlayarak "Ben öteden beri Nezîhe Muhîddîn'in icrâ'âtına 'aleyh-dârın" dedi. Bekir siyasal haklar talebini "hayaller peşinde koşmak" olarak niteledi.[128] Gerçekten de TKB'nin, Ocak 1928'den cemiyetin kendini fesh etme kararı aldığı 1935 Mayısına değin siyasi haklar talebini gündeme getirmediğini görüyoruz – en azından 1924-27 döneminde alışık olduğumuz kampanyalar türünden bir eylemliliğe kalkışmadı. TKB ve üyeleri Atatürk'e bağlılığını her fırsatta gösterdi. Latife Bekir (Çeyrekbaşı) ve arkadaşları, Atatürk'e bağlılık bildiren, ona "tanıdığı haklar nedeniyle" şükran duyan ve eleştirel yaklaşımı benimsemeyen Kemalist kadın kuşaklarının da önceli oldu. Bugün değerlendirme yaparken bu olguları düşünürsek, Kongredeki muhalefeti 1928 sonrası TKB yöneticilerinin oluşturduğunu ileri sürebiliriz. Ancak söz konusu muhalefetin ideolojik temelleri, düşünsel çapı hususunda çok az bilgimiz var. Öyle görünüyor ki, Kongrede, 2. Maddenin değiştirilmesini doğru bulmayan muhalifler Kadın Birliği'nde "kat'î bir tasfiye" yapmaya kararlıydılar. Bu "tasfiye hareketine" 6. Bölümde bakmaya çalışacağız.

TKB'nin 1927 Kampanyası: Kadınlık Davasını Savunmak İçin Meclis'e Girmek

Nizamname Vilayetçe onaylanıp, yolsuzluk iddiaları resmi olarak reddedilince TKB yönetim kurulu vakit geçirmeden kadınların siyasal haklarını 1927 seçimlerinde yeniden gündeme getirmeye, kadınları mebus adayı göstererek bir propaganda hamlesi için çalışmaya başladı. Nezihe Muhiddin'e göre "kadınlık da'vâsını" savunacak kadınların Meclis'e girmesi kadın haklarının kazanılması için önemli bir aşamaydı. Meclis'e Birliği temsilen giren mebusların kadın haklarından yana yasaları daha tutarlı biçimde savunacağını ve bu süreci çabuklaştıracağını düşünüyordu.

TKB'nin –son– siyasal haklar hamlesi Haziran'da başlatıldı. Kadın Birliği'nin "hey'et-i merkeziyyesi" 5 Haziran 1927'de Nezihe Muhiddin'in başkanlığında toplandı ve kadınların yapılacak ilk seçimlere katılmasını tartıştı. Merkez yönetim kurulunun bazı üyeleri CHF namına kadınlardan aday gösterilmesini önerdi. Bazıları Anayasa kadınlara seçilme hakkı tanımadığı için aday gösterilmesinin doğru olmayacağını ve sonuçsuz kalacağını öne sürdü. Tartışmanın sonunda çoğunluk CHF'den aday göstermenin uygun olacağına, böyle bir hamlenin kadınlar için yararlı olduğuna karar verdi. Nezihe Muhiddin bu görüşe katılarak haklar alınana kadar her seçimde bu hamlenin yapılması gerektiğini belirtti:

> İnkılâbları doğuran hamlelerdir. Bu hamlelerimize her intihâbda [seçimde] devâm edeceğiz ve nihâyet bu hakka bizler de her vatandaş gibi iştirâk edeceğiz. Kânûnlar ictimâ'î hayâtın ihtiyâclarına intıbâk eder [uyarlanır].[129]

CHF gibi bir "erkekler kulübünün" bu öneriyi kabul etmeyeceği açıktı. Nezihe Muhiddin ve arkadaşları da bu gerçeğin farkındaydı. Ancak, bir baskı grubu olarak siyasal ve sosyal haklar için her yolu denemeleri gerekiyordu:

> İntihâbâta biz de iştirâk edeceğiz. Gâyemiz gâyet sarîhdir: Erkekler gibi sâhib-i re'y olmak ve meb'ûs intihâb edilmek.
>
> Önümüzdeki intihâbâtda –her çi bâd-â-bâd [ne olursa olsun]– nâmzed göstermeye karâr verdik. Nâmzedlerimizi, fırka [CHF] merkezine bildireceğiz. Bunun istihfâf [önemsememe] ile karşılansa bile derhâl reddedileceğine şübhemiz yoktur. Fakat, erkek vatandaşlarımız kadar bizim de bu memleketde bir hak sâhibi olduğumuzu hîç olmazsa isbât etmenin zamânı gelmiştir. Her hak, bir vazîfe mukâbili olduğuna ve Türk kadını, vazîfesine tamâmen sâdık kaldı-

ğına göre, erkeklerin istifâde ettiği bu hakdan kendisinin de istifâdesini taleb etmekte hakkı vardır. Şekil i'tibâriyle uzun müddet bu gâyeye vâsıl olmaktan mahrûm kalsak bile her vesîleden bi'l-istifâde [yararlanarak] hakkımızı istemekte devâm edeceğiz. Kadınsız inkılâb olmadığı husûsunda bütün ricâlimiz müttefikdir. Biz de zâten en büyük kuvveti, 'azîz cumhûriyyetimizin yüksek 'umdelerinden alıyoruz ve çok ümîd ediyoruz ki bugünkü nesil, temennîmizin hakîkat olduğunu görmek sa'âdetini de idrâk edecektir.[130]

Nitekim, Nezihe Muhiddin'in açıklamalarına CHF reisi İbrahim Tali Bey'den yanıt geldi ve kadınların seçime katılmaları meselesinin henüz olgunlaşmadığını belirtti. Nezihe Muhiddin, İ. Tali Bey'e yanıt vererek, "Evet, bizim intihâba iştirâk etmemiz henüz mes'ele hâline gelmediği içindir ki fazla fa'âliyyetde bulunamıyoruz," dedi.[131] Cemiyetin Hukuk İşleri Komisyonu konuyu inceleme gündemine aldı.

Kadınların Mebusluğunun Anayasaya Aykırılığı Tartışması

TKB'nin CHF'den kadın aday gösterme hamlesine karşı hükümet ve cinsiyetçi güçler tarafından hemen anayasa engeli öne sürüldü. Sivas mebusu Şemseddin Bey, "Kadınların intihâb hakkına mâlik olup olmadıkları Teşkîlât-ı Esâsiyye Kanûnu'nda sarîhdir [açıktır]. Meb'ûsların Türk ve erkek olması şartdır" dedi.[132] Büyük Millet Meclisi Başkanı Kazım Paşa (Karabekir) kadının mebusluğuna ilişkin görüşünü soran muhabire, kadınların hamlelerini desteklediğini, ancak mebus olmalarının anayasaya göre mümkün olmadığını söyledi. Kadınların seçilme hakkından önce seçme hakkını elde etmek üzere çalışmasının daha doğru olacağını belirtti:

> Hîç şübhe yoktur ki kadınların teceddüd ve terakkî [yenilik ve ilerleme] yolunda erkeklerden geri kalmalarını ârzû etmiyoruz. Onlar da çalışırlar ve bu mesâ'îde devâm edeceklerdir. Kadınlık 'âleminde vukû'a gelen [gerçekleşen] her teceddüdü [yeniliği] şükür ile karşılamaktayız. Kadınlarımızın da hayâtın her sâhasında muvaffak [başarılı] olmaları esâsdır. Fakat kadınların meb'ûs olmaları Teşkîlât-ı Esâsiyye Kânûnu'nun rûhuna muhâlifdir... Kadınlar henüz intihâb edilmek değil, intihâb etmek hakkına bile mâlik [sahip] değildirler. Binâ'en'aleyh [bu durumda] meb'ûs olmadan evvel müntahib [seçmen] olabilmek için çalışmaları lâzım gelmez mi?[133]

Birlik Kazım Karabekir Paşa'nın demecindeki kadın haklarından yana ifadeleri büyük bir memnuniyetle karşılandı. Nezihe Muhiddin verdiği demeçle, olumlu propaganda yöntemini kullanarak, tüm mebusların kadınların haklarını savunacağından emin olduğunu belirtti.

Muhiddin bu konuşmasında memleket nüfusunun yarısını oluşturan kadınlığın atıl kalamayacağını, kadınsız teceddüd ve inkılabın başarılı olamayacağını vurguladı:

> Memleketin yarı nüfûsunu teşkîl eden kadınlık 'âtıl kalamaz. Salâhiyyetdâr ricâlimiz [devlet adamlarımız] müdrikdirler [bilincindedirler] ki kadınsız teceddüd ve inkılâb imkânsızdır. Zâten Kanûn-ı Medenî bunun en büyük ve belîğ [açık] bir misâlidir. Binâ'en'aleyh intihâbâtda kadınlara da mevki' vermek için Teşkîlât-ı Esâsiyye Kanûnu ta'dîl edilebilir [değiştirilebilir].[134]

Kadın Adaylar

Çok geçmeden TKB'nin seçimlerde kadın mebus adayı olarak Nezihe Muhiddin, Dr. Safiye Ali, Dr. Hayrünnisa Hanım ve Mustafapaşazade Azize Hanım'ı aday göstermek istediği açıklandı. Anımsayalım, Dr. Safiye Ali, Birliğin son dönem faaliyetlerinde etkin olan, anne ve çocuk sağlığı için bilfiil çalışan TKB sıhhiye encümeninin başkanıydı. TKB'nin mebus adayı Dr. Safiye Ali gazetecilere verdiği demeçte kadınların bir gün mebus olacaklarını ve kendisinin "çocuklara yardım nokta-i nazarından Meclis'te sesini işittirmeyi" çok istediğini açıkladı.[135]

TKB'nin Anayasa Değişikliği Teklifi

TKB'nin 19 Haziran'daki idare heyeti ve merkez idare kurulu toplantısında aday adayları ve son gelişmeler görüşüldü. Kadın Birliği kadın aday göstermede Anayasa engeliyle karşılaşınca, "Re'îs-i Cumhûr Mustafâ Kemâl Paşa"yı bir heyetle ziyaret ederek Anayasada yapılacak değişiklikle kadınlara oy hakkının tanınmasını talep etmeye karar verdi. Nezihe Muhiddin toplantı sonrasında basına, TKB'nin yasal sınırlamalar nedeniyle kadın aday göstermekten vazgeçip Meclis'te "kadın lehdârı" olan, kadın haklarını savunacak kişileri aday göstermek istediğini açıkladı. *Milliyet* gazetesinde geniş yer verilen TKB merkez idare kurulu toplantısı haberinde *The New York Times* muharririnin de toplantıyı sonuna değin izlediği ve toplantı sonrasında Nezihe Muhiddin'i Amerikan kulübüne davet ederek görüşme yaptığı bildiriliyordu.[136] Bu görüşme sonucu dış basında da yer alan haberde, İstanbul basınından farklı olarak, heyetin Cumhurbaşkanından anayasa değişikliğini isteyeceği bildiriliyordu.[137] İç basında ise "Gâzî'ye 'arz-ı ta'zîmât [saygı sunma] hey'eti" olarak yorumlanan TKB heyeti, Nezihe Muhid-

رئیس جمهور غازی پاشا حضرتلرینه عرض تعظیمات ایچون قادینلر برلکی
مأمورلندن انتخاب ایدیلن هیئت اعضاسندن
عفت احسان خانم نزیهه محی الدین خانم مطلوبه عمر خانم نائله وهاب خانم صفیه علی خانم

"Re'îs-i Cumhûr Gâzî Paşa Hazretlerine 'arz-ı ta'zîmât için Kadınlar Birliği tarafından intihâb edilen hey'et â'zâsından 'İffet İhsân Hânım, Nezîhe Muhîddîn Hânım, Matlûbe 'Ömer Hânım, Nâ'ile Vahhâb Hânım ve Safiyye 'Alî Hânım", *Milliyet*, 20 Haziran 1927.

din, Matlube Ömer, İffet İhsan, Naile Vahhab, Dr. Safiye Ali, Lamia Refik, Muhsine Salih'ten oluşuyordu. Heyet, Birliğin gaye ve maksadını "Gâzî"ye açıklayacak ve siyasi hak etrafında bazı istek ve temennide bulunacaktı.[138] Gazeteler heyette Nezihe Muhiddin'in bulunuşuna dikkat çekiyorlardı.[139]

TKB'nin Seçim Beyannamesi: "Feminist Bir Cereyan Yaratmak İçin..."

Kadın Birliği Merkez İdare Heyeti, 19 Haziran'daki toplantısında bir seçim bildirisi yayımladı. Bildiride kadınların "Cumhuriyetin kutsal inkılâbının" topluma kazandırdığı Medeni Kanun'la "hukuk-i şahsiyye ve medeniyyelerine sahip" oldukları, "bu hususta hiçbir tefrik [ayrım] yapılmadığı" vurgulanıyordu. Kadın ve erkek nüfusun aynı olduğu, kadınlar ve erkekler arasında eğitim yönünden büyük bir fark olmadığı, bu nedenlerle kadınların "hukûk-i idâre ve siyâsiyye sâhasında da 'aynı hakka mâlik olmaları lâzım" geldiği belirtiliyordu. Caydırıcı bir et-

ken olarak Anadolu kadınının cahil olduğu ileri sürülüyorsa, cehalette erkeği de farklı değildi. Kadınlar savaşta vazifesini yaparak bu hakkı kazanmışlardı:

Erkeğin dimâğı [aklı] 'askerlik etmiş ve bu sebeble diyâr diyâr gezmiş olması dolayısıyla inkişâf etmişse son bâdire-i harbde bi'l-fi'l cebhelerde çalışmış, kağnısıyla orduya ceb-hâne taşımış olan Türk kadınının dimâğı münkeşif [gelişmiş] değil midir? Türk kadını, vazîfesinin en çetini olan harb cebhesinde bile erkekle yan yana yürümüş, mefkûrevî mücâhedemizde [savaşımızda] irâde-i milliyyesini [milli iradesini], îmânını, istiklâlini erkekle berâber izhâr etmiştir [göstermiştir]. Kadın, hattâ bir sene evveline gelinceye kadar belki bu kadar fazla hukûka mâlik değildi. Fakat, bugün kadın hayât sâhasında pek büyük hatvelerle [adımlarla] yürümeye başlamıştır ve bütün bu haklarına sâhib olması lâzım gelen ân gelmiştir.[140]

Kadın Birliği bu toplantıda Birliğin Büyük Millet Meclisi'ne başvurarak Belediye Kanununda kadınların seçilmesi ve belediye meclisine üye olması için değişiklik isteme kararı aldı. Birlik bunun için hazırladığı arızayı (ek maddeyi) Meclis'e gönderecekti. Muhiddin, TKB'nin Meclis'te "kadın lehdârı" mebusları destekleyeceğini açıkladı:

Büyük Millet Meclisi'nde tamâmiyle kadın lehdârı bir kadına hakk-ı intihâb vermeye mütemâyil meb'ûsların bulunmasını kuvvetle ârzû ediyoruz. Bunun için intihâb işleri başladığı zamân Halk Fırkası'na mürâca'at ederek nâmzedlerimizin kabûlünü ricâ edeceğiz. Meb'ûs nâmzedlerimizi kat'iyyen tesbît etmediğimize emîn olabilirsiniz. Yalnız, kadın tarafdârlığını programlarına derc etmeğe [sokmaya] muvâfakat edecek [onaylayacak] kimseleri nâmzed olarak göstereceğiz ve tabî'î intihâb başladığı zamân 'ale'l-usûl [her zaman yaptığımız gibi] fa'âliyetde bulunacağız. Belediyye intihâbâtına iştirâk için hukûk encümeni tarafından bir 'arîza ihzâr edilmektedir. Bunu, bir iki güne kadar Birlik nâmına Büyük Millet Meclisi riyâsetine takdîm edeceğiz. Bu istirhâm-nâmemizde memleketin vatandaşı olmak sıfatıyla önümüzdeki belediyye intihâbâtına iştirâk etmekliğimize müsâ'ade edilmesini bir hak olarak taleb ettiğimizi bildireceğiz.[141]

Nezihe Muhiddin toplantı sonrasındaki söyleşide kamuoyunun "feminist cereyân [akım]" ile ilgisini ölçmek ve milletvekilleri arasında feminist akım yaratmak istediklerini açıkladı. Bu açıklamada TKB eylemlerinin "feminist" niteliği vurgulanıyordu. Nezihe Muhiddin, *Cumhuriyet* muhabirine, "Aslında bizim amacımız kamuoyuna danışmaktı ve bunu da başardık," dedi:

Itlâ' hâsıl ettik ki [gördük ki] efkâr-ı 'umûmiyye [kamuoyu] bizimle berâberdir. Zâten Teşkîlât-ı Esâsiyye Kânûnu [anayasa] sarâhaten [açıklıkla] kadınların hakk-ı intihâba [seçilme/seçme hakkına] mâlik olmadıklarını zikr et-

mektedir [belirmektedir]. Biz bu sarâhati bildiğimiz hâlde bir hamle yaptık ve efkâr-ı 'umûmiyyenin feminist cereyânıyla alâkadâr olduğunu anladık... Halk Fırkası nâmzed irâ'e ederken [aday gösterirken] biz de erkek nâmzed göstereceğiz... Bu da intihâb edilecek meb'ûslar arasında feminist bir cereyân tevlîd etmek [yaratmak] içindir. (*agm*)

Bu toplantı ve sonuçları basında geniş yankı uyandırdı. Bu gelişmelerin dikkate değer sonuçlarından biri de TKB'nin 1927 siyasal haklar kampanyasında "feminist" tanımının daha açıkça ve sık bir biçimde kullanılmasıydı. TKB'nin çıkışı aşağıda göreceğimiz gibi Meclis'te de tartışmalara neden oldu.

TKB, Erkek Üyeler ve Seçimlerde Feminist Erkek Aday Gösterme

Birlik, seçimlerde feminist aday gösterme hamlesini, etkinliklerle kadınlara duyurmak için Sultanahmet'te miting hazırlığına başladı. Mitingin amacı, "Kadınları Sultânahmed meydânında toplayarak Birliğin fa'âliyyeti etrâfında îzâhât vermek ve efkâr-ı 'umûmiyyeyi kadınlığa müte'allik mesâ'ile [ilişkin sorunlara] dâ'ir tenvîr etmekti".[142] Bu miting hazırlığı dış basında da "Kadınlar oy hakkı için büyük bir gösteri düzenleniyor" ibaresiyle yer aldı.[143]

CHF tarafından kadınların mebus adaylığının reddedildiği anlaşılınca TKB'de "feminist bir erkek aday" gösterme düşüncesi ağırlık kazandı. Muhiddin Birlik adına Fırkanın himayesi altında feminist bir erkeği de aday gösterebileceklerini açıkladı. Birlik azasından Esma Zafir, Efzayiş Yusuf ve Muhsine Salih de bu uygulamayı savundu.[144] Muhiddin Meclis'te TKB'nin gösterdiği kadın haklarını savunacak milletvekillerinin bulunmasını, "davanın" müdafaası bakımından önemli bir adım olarak görüyordu. TKB'nin adayı olarak Birliğin üyelerinden ve TKB'nin Umur-i Hukukiyye (Hukuk İşleri) Encümeni üyesi Kenan Bey'in düşünüldüğü basına sızınca, bu konuda spekülatif haber ve yorumlar gazete sayfalarını kapladı. Vilayet'in Umur-i Hukukiyye müdürü olan ve Ticaret Mekteb-i Alisi muallimlerinden Kenan Bey'in öteden beri "merdüm-giriz" (insandan kaçan) bir şahsiyeti olduğu yazıldı. Kenan Bey başlangıçta adaylığını iyi karşıladı ve "kadınlığımızda görmüş olduğum bu gibi hareketleri terakkî ve te'âlî yolunda atılmış müfîd [yararlı] hatvelerden [adımlar olarak] 'addederek bu husûsda bendeniz de memnûniyyetle sarf-ı mesâ'î [emek harcamak] tarafdârıyım" açıklamasını yaptı.[145]

Nezihe Muhiddin ertesi gün basına demecinde adayların belirlenmesinin TKB idare heyetinin inceleme ve tartışmasından sonra mümkün olacağını açıkladı. Halk Fırkası'na müracaatın olumlu sonuçlar vereceğini beklediğini söyledi.[146]

Aynı haberde TKB'nin Maarif vekili Necati Bey'i, Üçüncü Kolordu Kumandanı Şükrü Naili Paşa'yı, Miralay Pertev Paşa'yı, eski İstanbul müdde-i umumisi (başsavcısı) Esad Bey'i ve Beyoğlu Halk Fırkası mutemedi Abdullah Zafer Bey'i mebus adayı olarak göstereceği ve bu adayların TKB heyet-i umumiye toplantısıyla kesinleneceği duyumunu aldıkları belirtiliyordu.[147] Birlik yöneticilerinden biri, erkek aydın, yazar ile içtimaiyatçıların kadınların seçme/seçilmeleri meselesinde fikirlerini ortaya koymalarını sabırsızlıkla beklediklerini açıkladı ve gazetelerin sürekli olarak Kenan Bey'den bahsetmesini doğru bulmadığını söyledi. Birliğin adayı yalnızca Kenan Bey'den ibaret kalmayacaktı. TKB "kadın lehdârı" adayları destekleyecekti.[148] Nitekim çok geçmeden TKB'nin erkek namzed göstereceği duyulunca "birçok kimseler tarafından tahrîrî ve şifâhî [yazılı ve sözlü olarak] mürâca'atlar" başladı. "Bunlar kendilerinin nâmzed gösterilmesini ricâ ve birçok hizmetler va'd" ediyorlardı."[149] Kenan Bey'den *Cumhuriyet* gazetesinin haberinde alayla söz ediliyordu:

> Kadınlar Birliği tarafından meb'ûs nâmzedliğinin vaz' edileceğini [gösterileceğini] yazdığımız Vilâyet Umûr-i Hukûkiyye [valilik hukuk işleri] Müdîri Ken'ân Bey evvelce uzun olan bıyıklarını kestirmiştir. (Kenan Bey) evvelce kadınların yalnız evde çocuk yetiştirmelerine tarafdâr iken Kadınlar Birliği hukûk encümenine devâm ettikten sonra kadınların da tamâmiyle hakk-ı re'y ve intihâb sâhibi olmalarına tarafdâr olmuştur.

Basında çıkan haberlerden ve dedikodulardan rahatsız olan Kenan Bey adaylıktan çekilmek istedi. Bir gazeteciye "Ben feminist bir erkeğim," deyince bir başka dedikodu cereyanına neden oldu. Nezihe Muhiddin, Kenan Bey'in adaylıktan çekilmesini TKB olarak üzücü bulduklarını ve kabul etmek istemediklerini belirtti.[150]

Eleştiriler

Bu arada önemli bir gelişme Tayyare Cemiyeti ile Türk Ocağı'nın yöneticilerinden olan Muallim Nakiye Hanım'ın (Elgün), Birliğin siyasi haklar hamlesine karşı olduğunu açıklamasıydı. Nakiye Hanım'a göre hükümet Medeni Kanun'la kadınlara "hatta layık olmadıkları hakları"

vermişti. Türk kadını siyasi haklar dışında erkeğin sahip olduğu tüm haklara sahipti. Nakiye Hanım, siyasi haklardan yana olduğunu belirtiyordu, fakat zamanı gelince bunların hükümet tarafından verileceğini düşünüyordu. Zaten dünyanın hiçbir yerinde kadınlar bu hakları yerinde kullanamamışlardı. Türkiye'de de kullanamayacakları kesindi. Kadın kuruluşları arasında benimsediği, iftihar ettiği bir dernek göremiyordu. Siyasi haklar kampanyası ise beş on kadının ünlü olmak için yaptığı işlerdi. Bunların ciddiye alınması mümkün değildi. Bunları yapmak yerine kadınlar "on beş zavallı yetimi kucaklamış, beş on dulu bir dam altında toplayarak çalışmalarını sağlamış" olsalardı memlekete daha yararlı işler yapmış olurlardı.[151]

Nezihe Muhiddin ertesi gün Nakiye Hanım'a yanıt vererek, beyanatının dernekte teessürle (üzüntüyle) karşılandığını belirtti. "Bir mekteb müdîri ve Türk Ocağı re'îsesi sıfatı hâ'iz olan Nakıyye Hânım'ın kadınlık 'aleyhindeki sözlerinin bize intihârın [?] yeni bir nümûnesini daha gösterdiği kanâ'atindeyim," diyen Nezihe Muhiddin siyasal hakları kazanmanın ülkenin yararına olacağını, "millî refâh ve sa'âdetin artacağını" savundu. "Beş on kadının meşhûr olmak iddi'âsı" da geçerli değildi. Kadın Birliği aynı hedef için birleşmiş, aynı mefkure etrafında toplanmış altı-yedi yüz kişilik bir zümreydi. Ayrıca Birliğe dahil olmayan ancak heyetin görüşlerini paylaşan çok sayıda kadın vardı. Muhiddin "Biz hîçbir zamân bizimle meşgûl olması için matbû'âta mürâca'at etmedik," diyordu.[152]

Nakiye Hanım'ın ertesi gün gazetelerde Nezihe Muhiddin'e verdiği yanıt daha ılımlıydı. Nezihe Hanım'ın haklı olduğu hususlar olduğunu kabul ediyor, Kadın Birliği'nin fikirlerine taraftar olduğunu açıklıyordu. Kadınların ne kadar çok çalışırlarsa siyasal hakları kazanmayı o denli hak edeceklerine inandığını, demecinin basındaki yansıtılışında hatalar olduğunu belirtiyordu.[153] Nezihe Muhiddin de Nakiye Hanım'ın iddiasından vazgeçtiğini sonraki açıklamasıyla kanıtladığını söyleyerek, "Biz de Nakıyye Hânım'dan bunu ümîd ederdik," dedi[154] ve Nakiye Hanım krizi böylece aşılmış oldu.

TKB Hukuk Encümeni'nden Hatice Ahmed'in gazetelere gönderdiği bir mektup yankı yarattı. Hatice Ahmed yazısında, erkeklerin yönlendirdiği basına "Neden hâlâ Türk kadınını kendinize esîr görmek istiyorsunuz?" sorusunu yöneltiyordu. Ahmed kadınların her hamlesi basının ilgisini çekmekle birlikte, haberlerin erkek bakış açısıyla verilmesini eleştiriyordu. Yer yer alaycı, yer yer küçümseyici ifadelerle, ka-

"Kadınların siyâsî hukûku mes'elesinde ayrı ayrı nokta-i nazarları temsîl eden Nakıyye Hânım [sağda] ve Nezîhe Muhîddîn Hânım", *Milliyet*, 18 Haziran 1927.

rikatürlerle ve odağın kaydırılması gibi yöntemlerle kadın etkinliklerinin okura yanlı olarak sunulmasını kınıyordu. *Cumhuriyet*'te mektuptan "Hadîce Ahmed gazetemize bir mektûb göndererek kadın 'aleyhdârlarına hücûm etmektedir" ibaresiyle söz edildi.[155] Hatice Ahmed mektubunda genç kadın kuşağının feminizmini ve öfkesini yansıtıyordu. Kadın haklarına karşı çıkanları "bencil kafalar" olarak adlandırıyor, kocasına körü körüne boyun eğmek zorunda kalan kadınların bir gün gelip zincirlerini kıracağını belirtiyordu:

... erkek kuvvetli.. kadın za'îf.. bunu mu söyleyeceksiniz? Yakın zamâna kadar kafes arkasında habsedilerek, yegâne meşgalesi kocasının bütün ârzûlarına körü körüne mutâva'at göstermek [boyun eğmek], iyi yemek pişirmek evini temiz tutmaktan 'ibâret olan kadın nasıl olur da za'îf kalmaz? Daha doğrusu öyle telakkî edilmez... Buna alışan bir kısım hôd-bîn [bencil] kafalar bu fikirlerini nasıl değiştirebilir? Bu husûsda ben sizleri biraz ma'zûr görüyorum [anlayışla karşılıyorum]. Kadın za'îfdir, kadın irâdesizdir, kadın erkekle bir olamaz... Kadının seviyyesi henüz yükselememiştir, diye sayıklarken... yavaş, yavaş zincîrlerini kıran kadın bütün varlığıyla karşısında yükseldiği gün bu hôdbîn telakkîlerle [anlayışlarla] ne vaz'iyyetde kalacağınızı düşünüyorum da.[156]

Meclis'te Tartışma: Askerlik mi Mebusluk mu?

Kadın Birliği'nin Haziran'daki siyasal haklar atılımı Meclis'te de yankısını buldu. 21 Haziran 1927 günlü oturumda Mükellefiyet-i Askeriye Kanun layihasının 1. Maddesi görüşülürken Hakkı Tarık Bey (Us) söz alarak kadınların seçimlere katılma hareketine değindi. Hakkı Tarık Bey kadınların seçimlere katılma hakkından yana olduğunu açıkladı:

> Efendim, intihap hareketleri başladığı zaman taraf taraf kadınların da mebus olmak için mebusluk intihabatına iştirak etmek için hareket aldıklarını görüyoruz. Mebusluk intihabına iştirak etmek hakkını kadınlar için tabii olarak teslim ederim. Kadınlar benim noktai nazarımdan hem intihap edebilirler, hem intihap olunabilirler.[157] (*ab*)

Us'a göre mebus olmak, tıpkı memleketin müdafaasına katılmak gibi vatani bir meseleydi. O halde kadınlar da askerlik yapabilmeliydiler. Hakkı Tarık Bey'in bu konuşmasına karşılık olarak Müdafa'a-i Milliyye Vekili (Milli Savunma Bakanı) Recep Bey (Peker)[158] söz aldı. Recep Bey "Türk kadınları, kendi vatandaşları arasında, kendi vatanlarının erkekleriyle birlikte görülür," diyordu:

> Türkiye'de, vatanımızda Harb-i 'Umûmî'de ve bi'l-hâssa millî mücâdelede hakîkî olarak cereyân etmiş şân ve şeref safhaları vardır ki bu safhalar içerisinde Türk kadınlarının bülend [yüce] sîmâsı kendi erkek vatandaşları arasında asîl bir irtisâm [soylu bir resim] hâlinde müşâhade edilir [görülür].[159]

Peker'e göre analar, vatanın müdafaasını yerine getirecek olan Türk evlatlarını yetiştirerek, vatani görevlerini yerine getirmiştir. Recep Bey konuşmasında TKB'nin Türk kadınlığını temsil etmediğini ima etti. Doğrudan adını vermeden, TKB'ye "kadınlığı temsil vaziyet ve iddiasında bulunan bir heyet" olarak atıfta bulundu. Peker, TKB'nin Meclis seçimlerine katılmak isteğine değinirken şöyle diyordu:

> Arkadaşım (Hakkı Tarık Bey) kadınlığın kadınlığı siyâseten temsîl vaz'iyyet ve iddi'âsında bulunan bir hey'etin aktüalite olarak mevzû'-i bahs ettiği Meclis intihâbında müntahib [seçmen] veyâ müntahab [seçilen] olarak iştirâk etme ârzû ve temâyüllerinden [eğilimlerinden] mülhem olarak [yola çıkarak] bu ârzûya bir mukâbele olmak üzere demek istemiş olabilir.[160]

Peker, "kadınlar Türk vatanıyla bu denli ilgili iseler önce askerlik yapsınlar," dedi. TKB'nin siyasal haklar girişimine karşılık olarak "Mâdem ki Türk vatanıyla ve mukadderâtı ile fi'len meşgûl olmak ârzûsundasınız, o hâlde bu meşgûliyyet-i fi'liyyenin dîğer şerefli bir cebhesi

vardır ki sizi oraya da da'vet ederim," dedi ve Kadın Birliği'ndeki kadınları askerlik yapmaya çağırdı. Recep Bey'in konuşmasını Yunus Nadi Bey (Abalıoğlu) yanıtladı. Kadınların mebus olmak istemelerinden askerlik yapmaları gerektiği sonucunun çıkarılamayacağını vurguladı. Yunus Nadi Bey kadınların seçimlere katılmasının bir gün mutlaka gerçekleşeceğini ve bunu görmekten memnunluk duyacağını belirtti.[161]

Nezihe Muhiddin "kadın leh-dârı" her görüşü ve açıklamayı benimseme ve yüreklendirme tutumunun bir sonucu olarak, Yunus Nadi'nin Meclis'teki konuşmasından övgüyle söz ederek teşekkür etti: "...bi'l-hâssa Yûnus Nâdî Bey'in nutuklarındaki hâr-ı samîmiyyete [sıcak içtenliğe] çok müteşekkir kaldık."[162]

Meclis'teki konuşmaların basına da yansımasıyla TKB'nin girişimi gündemde kalmayı sürdürdü. Nezihe Muhiddin'e Meclis'teki tartışma ile ilgili fikri sorulduğunda "Rüşdünü isbât etmiş her vatandaş, bu haklara esâs i'tibâriyle kesb-i liyâkat etmiş [layık olduğunu göstermiş] demektir," dedi. Recep Peker'e yanıt olarak "bizi askerlik meselesiyle yıldıramazlar," dedi:

> Çok garîb olarak biz, siyâsî hak bahşına [verilmesine] temâs eder etmez; karşımıza bir 'askerlik mes'elesi çıkardılar. Bununla gûyâ bizi tedhîş edecekler [yıldıracaklar].[163]

Hatice Ahmed'in basını eleştiren mektubundan hemen sonra, Yunus Nadi'nin Meclis'te kadın haklarını desteklediğini açıkladığı gün, *Cumhuriyet* TKB eylemlerini karikatürle alaya alıyordu. Yine imzasız bir yazıyla Kadın Birliği/Nezihe Muhiddin konusundaki alaycı, iğneleyici, değersizleştirici tutum sürüyordu. Bu yayın Yunus Nadi'nin kadın hakları konusundaki tereddüdünü, çelişkili ve "bir adım ileri iki adım geri" tutumunu yansıtıyordu. Yazara göre Nezihe Muhiddin ve TKB her fırsatta reklam yapar, kendinden bahsettirirdi. Kadınlar mebus olursa Meclis'te kadınların smokin mi tuvalet mi giyecekleri üzerine tartışmaları erkek mebuslar gülümseyerek dinleyecekti:

> Bizim (Kadınlar Birliği) hakîkaten yamandır. Ne yapar, yapar; kendinden bahsettirmenin çâresini bulur. Hîçbir iş kalmasa hânımlara üniforma yapmaya kalkışır ve günlerce kendinden bahsettirir. Eğer bu ince reklam fikirleri Nezîhe Muhîddîn Hânımefendi'nin karîhalarından [düşünce gücünden] çıkıyorsa kendilerini bir gazeteci sıfatıyla tebrîk ederiz.
>
> ... hânımların meb'ûsluğu hîç de fenâ olmaz. Meclis'te sık sık moda etrâfında münâkaşalar cereyân eder. .. Hânımların balolarda smokin mi, yoksa dekolte tuvalet mi giymeleri daha muvâfık [uygun] olacağına dâ'ir meselâ İstan-

bul meb'ûsesi ile İzmir meb'ûsesi arasındaki harâretli mücâdeleyi bütün erkek meb'ûsların merâk ve tebessümle dinleyeceklerine şübhe yoktur.[164]

Ertesi gün Falih Rıfkı (Atay), TKB'nin etkinliklerini ciddi bulmadığını belirterek Meclis'teki tartışmaya katıldı. *Milliyet* gazetesine yazdığı "Türk Kadını" makalesinde İstanbul gazetelerini o günlerde "işgâl eden" kadınlığa ilişkin yayınların "müsbet ve fâ'ideli" etkinlikler yapmış hanımları ilgilendirmediğini ve "bu da'vâda ciddiyyet görmediği"ni belirtiyordu. Falih Rıfkı yazısında, Türk inkılapçılarının kadınlıkta çok büyük inkılaplar yaptığını, ancak bunların tüm kadınlığa yayılmadığını öne sürüyordu. Türk kadın cemiyetleri "erkeklerle uğraş-

Biraz da Şaka: Hânımlar Meb'ûs Olunca...
Meclisde (krep döşin-krep demur) münâkaşalarının hayli harâretli olacağına şübhe yoktur.

– Muhterem meb'ûs hemşîrenin iddi'alarına rağmen (krep döşin) en zarîf kumâşdır!
– Kat'iyyen kabûl etmem, (krep demur) daha güzeldir!

maya başlamadan evvel" bu inkılapları, büyük Türk kadınlığı çoğunluğuna kabul ettirmeye çalışmalıydı. Falih Rıfkı'ya göre Türkiye'de hükümete karşı bir kadın meselesi yoktu.[165]

Birlik üyelerinden Esma Zafir *Cumhuriyet*'te yayımlanan yazısında, kadınlara seçme hakkını "nâ-mevsim" (zamansız) bulanlara karşı çıkarak, bu hakkın "hânımların yalnız münevver zümresine [aydın kesimine] verilmesinin dahi" önemli bir adım sayılacağını öne sürdü.[166]

Bu günlerdeki önemli bir gelişme Kadın Birliği'nin 19 Haziran idare heyeti toplantısında anayasa değişikliği istemek üzere seçtiği, "Gâzî Mustafâ Kemâl'i 'arz-ı ta'zîmât" heyetinin Ankara'ya gidişinin gerçekleşememesiydi. Aynı günlerde Mustafa Kemal'in 1919 yılından bu yana İstanbul'a ilk kez geleceğinin açıklanmasıyla[167] birlikte TKB heyeti ziyareti ertelemek zorunda kaldı. Bazı TKB üyelerinin bu ziyarete karşı çıktıkları haberi yayıldı.[168] Kent, Mustafa Kemal'i karşılamaya hazırlanıyordu. Kadın Birliği'nin sayısı "700'e varan" bütün üyeleriyle "Gâzî"yi karşılama törenine katılacağı duyuruldu. Aynı gün Nezihe Muhiddin'in, Birliğin mebusluk için Halk Fırkası'na başvurarak aday göstermekten "kesinlikle" vazgeçmediğini vurgulaması dikkat çekiyordu.[169]

Mustafa Kemal'in İstanbul'daki ilk günlerinde Birlik'ten bir heyet, arz-ı tazimat heyetinin ziyaretine izin almak üzere Dolmabahçe Sarayına gitti. Ancak, teknik bir nedenle, randevu almak üzere giden TKB üyeleri Cumhurbaşkanı Mustafa Kemal tarafından beklenmedik bir şekilde görüşmeye çağırıldı. Basında haber, TKB heyetinin "Gâzî"yi ziyaret ettiği biçiminde yer aldı.[170] Mustafa Kemal heyeti çağırarak, önceden seçilmiş ve bu görüşmeye hazırlanmış olan, arasında Nezihe Muhiddin'in de bulunduğu TKB temsilci heyetiyle görüşmeyi de iptal etmiş oldu.

Birliğin erkek namzedi Kenan Bey 9 Temmuz günü Birlik'ten istifa ettiğini ve adaylıktan çekildiğini açıkladı.[171] Anlaşıldığı kadarıyla Kenan Bey, baskılara dayanamayıp adaylıktan çekildi ve Birlik'ten istifa etti. Bu bilgileri veren haber metni basının bu konudaki yanlı/cinsiyetçi tutumunu yansıtıyordu:

> Ken'ân Bey sâde nâmzedlikten değil, Birlik'ten de isti'fâ etti.
>
> Kadınların intihâbâta iştirâklerinin imkânsız olduğunu gören Kadın Birliği, günün birinde bir erkek nâmzedle ortaya atılmıştı. Bu erkek nâmzed, İstanbul Vilâyeti Umûr-i Hukûkiyye Müdîri Ken'ân Bey'dir. Gazetelerde uzun uzadıya ismi geçen ve resmi konuları Ken'ân Bey'in son günlerde ismi işitilmez

oldu. Öğrendiğimize göre Ken'ân Bey, yalnız bu nâmzedlikten değil, kendisini kadın nâmzedi olarak i'lân eden Birlik'ten de isti'fâ etmiştir. Yegâne feministimiz Ken'ân Bey, isti'fâ-nâmesinde hîçbir sebeb der-meyân etmemiş [belirtmemiş], sâdece isti'fâsının kabûlü rızâsında [isteğinde] bulunmuştur. Kadın Birliği'nin bu isti'fâyı nasıl telakkî ettiği [değerlendirdiği] ve kabûl edip etmediği ma'lûm değildir. (*agy*)

Kadın Birliği Kenan Bey'in istifası üzerine bir açıklama yaparak seçimlerde aday göstermeyeceğini açıkladı. Ağustos'ta örgüte yönelecek harekâttan habersiz olan TKB, Temmuz ayı boyunca oy ve seçilme hakkı kampanyasını yürüttü. Bu arada TKB komisyonları da faal bir biçimde çalışıyordu.[172] Nezihe Muhiddin bir demecinde Birliğin üç yüz kadar erkek üyesi olduğunu belirtti. Son günlerde Birliğe, "çok kıymetli ve çok feminist bir â'zâ olarak şeyhü'l-muharririn [büyük yazar] Mahmut Sadık Bey de" katılmıştı. Haberde, Birlik heyet-i idaresinden bazı hanımların, ideallerinden, "seçme ve seçilme hakkından ölünceye kadar" vazgeçmeyeceklerini açıklamaları yer alıyordu:

> Biz idealimizden hîçbir vakit vâzgeçmeyiz. Hakk-ı intihâbdan vâzgeçtiğimiz gün bu cem'iyyetin kıymeti ve ma'nâsı kalmaz. Bu cem'iyyet bunun için çalışıyor. Biz ölünceye kadar bu hak uğrunda çalışacağız ve 'ömrümüz kifâyet etmez, bu hakkı alamazsak ahfâdımız [torunlarımız] mutlaka alacaktır!"[173]

Kadın Birliği'nin 1927 "hakk-ı intihâb" kampanyası bu açıklama ile sona erdi. Mustafa Kemal'in İstanbul'da bulunduğu Temmuz ayında hükümet TKB'ye karşı, cemiyetin kısa bir süreliğine kapatılması ve Nezihe Muhiddin'in yargılanmasıyla sonuçlanacak operasyonu başlattı. Ağustos'ta (1927) Vilayet cemiyetin merkezini arama emri çıkardı. Bu gelişmeler TKB'nin en etkili olduğu döneme rastlıyordu. TKB'nin Mart ayındaki kongresi toplumda büyük bir yankı uyandırmıştı; komisyonları hummalı bir şekilde çalışıyordu; siyasal haklar kampanyası kamuoyunda etkili olmuştu, Anadolu'nun birçok kentinde TKB şubeleri kuruluyor, derneğe daha fazla kadın yöneliyordu. Birliğin üye sayısı 700-800 olarak açıklanıyordu.[174] Beynelmilel Kadın Birliği ile ilişkiler sıkılaştırılmıştı; TKB "feminizm" ve "dünyâ sulhünün te'sîsi" için "yılmadan çalışacağını" vurguluyordu. Hiç kuşku yok, büyüyen bu "kadınlık cereyânını" durdurmanın, TKB'de "kesin bir tasfiye"[175] yapmanın zamanı geldiğine dair hükümet erkanında güçlü bir eğilim belirmişti. Burada, bu çelişkinin temellerine biraz daha yaklaşmayı ve sorgulamayı denemek istiyorum.

5
Kemalistlerle Uyuşmazlık ve Çelişkiler

I. Cumhuriyet Halk Fırkası Programları ve Kadınlar

Nezihe Muhiddin'in kadın hakları alanında yoğun bir biçimde etkin olduğu 1923-1927 yılları, Türkiye'de tek parti yönetiminin kurulduğu ve yerleştirildiği (Tunçay 1992: 405; Parla 1992) bir döneme rastlıyor. Nezihe Muhiddin ve KHF/TKB'nin bu yıllardaki feminist etkinlikleri sırasında muhatap oldukları iktidar partisinin programında kadın hakları için bir madde var mıydı? Kemalizmin kurumsal ifadesi olan CHF programlarında (Parla 1992: 319) kadınlara ne vaat ediliyordu? Bu soruların yanıtını arayalım.

CHF'nin 1923 Nizamnamesinin "Genel Esaslar"ındaki 3. Maddeye göre "Halk Fırkası'na her Türk ve hariçten gelip Türk tâbiyet ve harsını kabul eden her fert dahil olabilir" (Parla 1992: 25). "Her fert" ibaresine rağmen kadınların siyasal alandan dışlanmış olması kadınların yeni iktidarca fert addedilmediğini gösteriyor. Dahası CHF 1923 Nizamnamesinde ve Programında kadınlara ve kadın haklarına ilişkin hiçbir ibare yer almıyor.

CHF 1927 Nizamnamesinde Genel Esaslar altındaki, anlam yükü itibariyle cinsiyet eşitsizliğini barındıran bu sözceler kaldırılmış, ancak yine kadınlığa ilişkin bir açılım bulunmuyor. CHF'nin 1927 Ekim kongresinde "İttifakla Kabul Edilen Umumî Reis Gazi Mustafa Kemal Hazretlerinin Program Beyannameleri"nde toplumsal siyasalar "İctimaî ve Sıhhî Siyaset" başlığı altında toplanıyor. Bu bölümde kadın hakları ibaresi ya da kadınlığa ilişkin herhangi bir siyasa yer almıyor. Aileye, çocuklara –ve kadınlara– "sıhhiyye" (sağlık) ve "nüfus" siyasaları açısından yaklaşılıyor. Buna göre aile, toplum yaşamının dayanağıdır. Toplumsal yaşam, aile ile milletin nüfusunu oluşturacak çocukların korunması ile sınırlıdır:

> İctimai [toplumsal] hayatımızda ailenin mahfuziyet [korunması] ve resaneti [sağlamlığı] istinat ettiğimiz [dayandığımız] esastır. Hürriyet ve halkçılık

prensiplerinin menettiği [yasakladığı] her türlü müdahalattan azade [karışmaların dışında] olan sağlam aile hayatı ictimai sahada [toplumsal alanda] başlıca dikkat edeceğimiz mevzudur [konudur]. Çocuk hayatı ile suret-i mahsusada [özel olarak] alâkadarız [ilgiliyiz]. Çocukların muhafazası [korunması] ile müstahsil [üretken] ve aileye faideli [yararlı] olabilmesini mütemadiyen [sürekli olarak] taharri ve takip etmek [araştırmak ve izlemek] kararındayız. Bu suretle teveddülatı [çocuk doğumlarının] memleketin başlıca servet ve mesnedi [dayanağı] addediyoruz.[1] (*ab*)

CHF'nin 1931 programında da aile-çocuk/nüfus siyaseti değişmedi:

"İctimai Hayat ve Umumi Sıhhat: 1- Türk ictimai hayatında ailenin mahfuziyeti esastır. 2- Nüfusumuzu arttıracak tedbirleri ehemmiyetle takip edeceğiz. 3- Fırka çocuk hayatıyla suret-i mahsusada alakadardır..." (Tunçay 1992: 452-3; *ab*)

Ne ki, 1923 ve 1927'den farklı olarak CHF'nin 1931 Programında ilk kez "kadınlarımız" beliriyor. 1931 Programının "Genel Esaslar"ında, 4. Maddede Amme Hukuku başlığı altında fırkanın vatandaşların siyasi hakları noktasında cinsiyet farkı gözetmediği ibaresi yer alıyor. Bunun için "müsait zemini" hazırlamayı fırka vazife bilmektedir:

Fırkamız vatandaşların siyasi hakları noktasında cinsiyet farkı gözetmez. Bilakis Türk milletinin yüksek ve derin tarihinde içtimai hayatını her noktadan birliğe istinat ettirmiş olduğunu bilen Fırkamız kadınlarımızın, belediye intihabında olduğu gibi, mebus intihabında da siyasi haklarını kullanmaları için lazım gelen müsait zemini hazırlamayı bir vazife addeder. Fırka ancak bu takdirde tarihi ve şerefli hayatımızı yeni şeraite uygun simasiyle ihya etmiş olacağına kanidir. (Aktaran: Parla 1992: 29; *ab*)

CHF 1923/1927/1931 programları bize, Kemalistlerin kadın hakları sorununa hemen ve acil bir çözüm önermediğini gösteriyor. Savaş sonrası erkek nüfusun azalması sonucu en önemli toplumsal hamle CHF programına göre nüfusu artırmaktı. Bu durumda kadınlara düşen toplumsal vazife çok çocuk doğurmak ve vatana asker yetiştirmekti.[2] Kemalistlerin kadınlara ilişkin siyasalarında ağırlık aile ve çocukların korunmasını da içeren bir "hıfzısıhha" ve nüfus siyasetiydi. Himaye-i Etfal'e verdikleri önem, TKB yöneticilerine siyasi haklar talep etmek yerine bu kuruluşta çalışmalarını önermeleri bu indirgemeci tutumun örnekleridir. Nitekim Latife Hanım'ın Ankara'da, Himaye-i Etfal Cemiyeti'nin merkezindeki konuşması da yeni yönetimin çocuk sağlığına verdiği önemi vurgular.[3]

CHF'nin 1931 Programına, 1927'den farklı olarak kadın hakları açılımının eklenmesinde TKB'nin oy hakkı mücadelelerinin etkisi oldu mu? Bu soruya yanıt vermek için elimde yeterli veri yok. Otoriter bir yapıda, iktidar tarafından bu tür bir etkinin ya da etkileşimin açıkça ifadelendirilmesi ihtimali ise zayıf. Bunun yerine Kemalist rejimin TKB siyasalarını yok saydığını görmüştük. Ezcümle, yukardaki alıntıda Kemalist iktidarın "müsait zemin hazırlamayı" yalnızca CHF'nin vazifesi olduğunu vurgulayarak totaliterleşen bir tarzda, "bunu da kadınlar değil biz (CHF) yaparız" tutumunu yinelediği görülüyor.

CHF nasıl bir partiydi? Bu sorunun yanıtı için, kuramsal alanda katkıları olan sosyal/siyaset bilimcilere baş vuracağız. Yüksek derecede merkezileşmiş ve otoriter tek parti olarak CHF (W. Weiker, aktaran Tunçay 1992: 334) bir devlet partisi niteliğini taşıyordu (Parla 1991a: 17) Parla'ya göre Kemalizm-Atatürkçülük-CHP-Altı Ok bir ideolojik bütündür. Milletteki gelişme yeteneğini en iyi bilen ve onu yetiştirecek olan rehber-şef Atatürk, milletin şefi-şefin milleti özdeşleşmesini 1927'den itibaren gerçekleştirmiştir. Kemalist ideolojinin açıkça ifade edilmiş tezahürleri olarak Atatürk'ün *Nutuk*'unun, Söylev ve Demeçleri'nin metin incelemelerine dayanarak Parla, otoriter ve yer yer totaliterleşen (1992: 143-53) Kemalist yönetim yapısının ve CHF'nin tahlilini yapar:

> Bu model, kolektif liderliği değil tek-şefi olan bir parti olduğu gibi, şefin partisi de tekelci bir siyasal partidir: *Bütün millet*, Atatürk'ün ("benim") ilan ettiği *ilkeleri tümüyle* benimsemiştir ve ilkelere *hatta Atatürk'ün şahsına* (kendi söylüyor) *muhalefet göstereceklerin seçilmesine imkân kalmamıştır* (*abç*). İdeolojik totaliteryenizmin, karizmatik liderin mutlak kişisel iktidarının, tek-parti tekelciliğinin, tarihî ve bilimsel literatürde bundan daha yalın öz-itiraflarına ve açıklayıcı örneklerine rastlamak kolay değildir. (1991a: 121)

Taha Parla, "şef-sistemi" olarak adlandırdığı Kemalist tek parti yönetiminin karizmatik lider Atatürk tarafından kuruluşunu açıklar:

> Milli egemenliği, (yek vücut ve tek parça olan) milletten başka kimseyle paylaşmak istemeyen (Meclis'le bile) mutlak karizmatik şefin, onu ancak kendi başkanlığındaki bir tek-parti (ki parti-grubuyla meclisin aynılığı temasını Nutuk'tan hatırlayalım) eliyle/aracılığıyla kullanmak isteyeceği açıktır ve kendi içinde tutarlıdır. Otoritesini ya da meşru (sayılan) gücünü, tanım gereği hiçbir kurum ve kollektiviteden değil kendi üstün vasıflarından ve misyon çağrısından ve gerekirse çok soyut (ve özdeş olduğu) bir milletten alan karizmatik liderin tek-şefli ve tek-partili bir cumhuriyet teorisine geçişi kolaydır ve işaretleri de erken gelmiştir. (1991b: 105)

Şimdi soruyu kadınlar açısından sorma zamanı geldi. CHF kadınlar yönünden nasıl bir partidir? Feminist siyaset bilimcilerin, son yirmi yılda, siyasal/kamusal alanda toplumsal cinsiyet eşitsizliğini, kadınların görünmezliğini sergilemesi ve kamu/özel alan ikiliği tahlilleriyle eleştirisi yeni kavrayışlar kazandırdı. Siyaset kuramına önemli katkılarda bulunan feminist eleştiriye, bu geniş yazına burada kısaca değinmekle yetinmeliyim. Feminist eleştirel kuramlara göre "toplumsal sözleşme" teorileri kadınların toplumdaki en önemli işlevini "annelik ve eşlik" olarak belirliyor ve kimileri kadınları vatandaşlık kategorisinden dışlıyordu. Klasik liberal teoride siyasal ve kişisel hakların "bireysel haklar" toplamı içinde görüldüğü önkabulünden yola çıkarak kuramcılar "birey"in tanımını sorguladılar. Anılan çerçevede "birey"in erkek-merkezli ve erkek-yanlı tanımına, "yetişkin, aile reisi erkek"le eş düştüğüne dikkat çektiler.[4]

Bu açımlamalarla Kemalistlerin kadın siyasalarına bakarsak, feminist eleştirinin ışığında CHF'yi değerlendirebiliriz. Öyle görünüyor ki, CHF yalnızca kapsayıcı/totaliter bir parti (Parla 1991b: 122) değil, aynı zamanda cinsiyet hiyerarşisini savunan ve toplumsallaştıran bir erkekler kulübüydü de. Kadınlara oy hakkı tanındıktan sonra dahi bu temel niteliği değişmedi. Sosyal alanda, erkek çokeşliliği ve talâk'ı yasaklayarak kadın yaşamına getirdiği yeniliklere karşılık Kemalist ideoloji-rejim, kadınları, tüm haklara sahip bağımsız, özgür bireyler olarak konumlamadı. Anımsayalım, Medeni Kanun aile reisliğini erkeklere tanıyarak kadınların çalışmasını kocaların iznine tabi kıldı. Denebilir ki eşitsizliği yasalaştıran bu maddelerle Kemalist tek parti yönetimi, erkek nüfus ile cinsiyetçi temelde bir "sözleşme" yapmayı hedefledi. Bu patriyarkal nitelikteki sözleşmeye göre, Cumhuriyet rejimini benimseme/desteklemenin karşılığında erkek nüfusa verilen ödül ailede hükümranlıktı. Öte yandan Kemalizm, Medeni Kanun'un kadın özgürlüğünü sağladığını savunmuştur (aktaran: Parla 1991a: 155).

Rejime Muhalefet: "Milli Varlığı Bölmek, İğfal Etmektir"

Bunlara karşılık TKB Grubu ve Nezihe Muhiddin, yeni Cumhuriyet hükümetinden en kısa zamanda kadın haklarının tanınmasını, kadınların siyasal katılımını talep ediyordu. İnkılap kadınlarla birlikte gerçekleşmeliydi. Feminizmi düşünsel ve pratik olarak hayata geçirmek hedefiyle Muhiddin ve TKB Grubu bir baskı grubu oluşturarak "dışar-

dan" hükümete taleplerini kabul ettirmek istedi. KHF'nin kuruluşu ve etkinlikleri, hükümete danışılmadan gerçekleştirildiği için, ilk gününden itibaren iktidar tarafından "rejime muhalefet" olarak algılandı. Oysa tam da bu noktada, Atatürk ve Kemalistler, Takrir-i Sükun döneminde tek parti dışındaki siyasi oluşumlara "kişisel çıkarlara dayalı, iğfalci ve bölücü" (Parla 1991a: 144) damgasını vurarak hiçbir muhalefeti tanımama siyasası güdüyordu. Parla, tek parti yönetimi altında, "Atatürk'e ve grubuna muhalefet(in), milletin yüksek çıkarlarına karşı gelmek"le eşanlamlı olduğunu belirtir. Kurulan tek-şef tek-parti sisteminde millet-şef özdeşleşmesi sağlanmıştı. "Ebedi şefin" (Atatürk'ün) görevlerinden biri de "şefin önderliğinde yücelme yeteneğini kanıtlamış" milleti "masum insanları baştan çıkarmak" demek olan muhalefetin zararlı/yıkıcı etkilerinden korumaktır. Atatürk'e göre muhalefet "iğfal etmek"le ve milli birliği bölmekle eşanlamlıdır. Muhalifler "idraksiz, hain iç düşman" ve kişisel çıkarlara dayalı iğfalcilerdir. Kemalist rejim muhalefetin sınırlarını belirlemiştir: Meşru eleştiri ve muhalefet "yapıcı ve sadık" olmalıdır (1991a: 57-9, 86, 172; 1991b: 29, 61, 82, 194, 207, 132-4, 150; 1992: 220, 287). Kemalistlerin ve Atatürk'ün kadın muhalefetini ve TKB grubunu, eski İttihat ve Terakki üyeleri, Şeyh Said vd. ile uğraşırken "en tehlikeli düşman" olarak görmedikleri açıktır. Ancak ikinci derecedeki sosyal muhalifler olarak TKB'nin "halline" sıra gelecektir, memleket "rejim düşmanlarından" temizlendikten sonra.

İffet Halim Oruz, Muhiddin dönemindeki TKB yönetiminin eleştirisini yaparken, hükümetin bu konudaki tutum ve görüşlerini satır aralarında açıklıyor. TKB yöneticilerinden biri olan Oruz'a göre cemiyetin kuruluşu doğruydu. Ancak TKB "fena idare" edildiği için "Türkiye Cumhuriyeti çocuğu" olamadı. "Tarafsız düşünen ve bu teşekkülü [TKB] yakından tetkik etmiş" biri olarak Oruz bu yılları şöyle anlatır:

> Bu sıralarda, İngiltere'de, Almanya'da, Amerika'da süfrajet mantığını yürüterek muvaffak olmuş bir kadınlık ve kadın teşekkülleri vardır; Türkiye'de de bu gibi hakları istemek için zaman gelmiştir, kadınlığın gözü açılmıştır. Kadın Birliğinin kuruluş devresi bu itibarla, gayet tabiidir, bunun için o sıralarda cemiyetin etrafında dönüp dolaşan gürültüleri de tabii görmek icap eder." (İffet Halim 1933: 14; *ab*)

"Fakat bu kadar!" TC "büyük bir inkılapla beraber gelmiş bir Cumhuriyet olduğu için, büyük bir inkılapla gelmiş bir kadın cemiyeti (TKB kastediliyor) dünyadaki herhangi bir demokrasinin cemiyeti şeklini alamaz." TKB'nin idaredeki kusuru bu noktayı kavrayamaması ve

Fransız, Alman vb kadınlığı gibi "süfrajet" mantığı ile hareket etmesindedir. TKB süfrajet mantığıyla hareket etmeyip "büyük kurtarıcısının" hakları bahşetmesini beklemeliydi: "Koca inkılap ve onun başındaki büyük adam [Atatürk], kadın meselesini de ihmal edemezdi". Medeni Kanun'u kabul etmiş, kadınlığına belediyecilik hakkı vermiş bir hükümet tarzında bir kadın teşekkülü hak istemekle uğraşmamalıydı. Oruz veciz bir ifadeyle eleştirisini tamamlar: "Türk Kadın Birliği bir Cumhuriyet çocuğudur, fakat Türkiye Cumhuriyeti çocuğu değildir!"

Oruz kadınların "birlik" halinde örgütlenmesini de eleştirir. "Türk inkılabının esasları en yüksek manada insanlık mefhumuyla birleşir. Kadınlık erkeklik davasında değil!.." Kadınların erkeklerden ayrılarak birlik oluşturması ikilik yaratmaktadır (İffet Halim 1933: 13-4). Zafer Toprak da KHF'nin kuruluşunun ve faaliyetlerinin Ankara hükümetince onaylanmadığına işaret eder. KHF'nin kuruluşu Ankara'nın tüm ulusu kapsayacak Halk Fırkası hazırlıklarına rastlamaktadır. "Bölücü" nitelikte bir fırka günün koşullarına uygun düşmez (1988a).

Demek ki, "teknik bir solidarist (tesanütçü/dayanışmacı) korporatist, organizmacı, uyumcu toplum modeli"ni hedefleyen (Parla 1991b: 212-9) Kemalizm, kadın ve erkek "uzuv"ları arasında bir bölünmeyi değil, "bütünleşmeyi" öngörür. Kemalizm "tek-parça, monolitik, organizmacı" bir halk-millet kavramsallaştırmasıyla "yekvücut, kaynaşmış kitle-halk-millet" içinde sınıfların varlığını reddetmiş (Parla 1992: 84, 209, 219-20), ezilen bir zümre olarak kadınların hakları için "ayrı" örgütlenmesini rejim için tehlike olarak görmüştür. "Atasına" ve "Atatürk kadın devrimine" yürekten bağlı olan Oruz'un aktardığı gibi, 1930'lu yıllarda Cumhuriyet iktidarı oy hakkını tanımadığı kadınlara "Kadın-erkek konusu yoktur, hep beraber devrimlere yönelmek vardır, Halk Evlerine giriniz ve Cumhuriyet devrimleri için çalışınız," demiştir (Oruz 1986: 30).

Cumhuriyet Kadını Kimliği Üzerinde Çatışma

Kemalistlerle Nezihe Muhiddin'in karşı karşıya geldiği ikinci alan Türk kadını/cumhuriyet kadınının kimliğidir. Cumhuriyet'in kuruluşu ile birlikte Milli Müdafaa döneminde tartışılan "Türk kadını nasıl olmalıdır?" sorusu tekrar gündeme geldi. Kemalist erkek yazarlar ve siyasetçiler "Türk kadını"nın tanımını yaparak, kadınların siyasal, toplumsal ve ahlaki davranışlarını belirlemek istiyordu. Devrin güçlü dev-

let adamı Recep Peker'in yukarıda gördüğümüz, Meclis'teki "Türk kadını vatana evlat yetiştirerek vatani vazifesini yapmıştır" sözünü anımsayalım. Falih Rıfkı (Atay) yukarda anılan makalesinde, "hükümete karşı bir kadın meselesinin olmadığını", TKB Grubu'nun karar mekanizmalarına katılma iddiasından önce kadın çoğunluğu eğitmesi, Türk İnkılapçılarının sağladığı hakların kadınlar arasında yaygınlaşmasını sağlaması gerektiğini vurguluyordu. Yunus Nadi (Abalıoğlu), "Türk Kadını"[5] başlıklı makalesinde ve daha da açık olarak "Çok Şükür Kurtulduk" başlıklı makalesinde, kadınların "hayırsever" cemiyetler kurmasının yeterli olduğunu iddia ediyor, hükümet çevrelerinin son dört yıldır kadınları Himaye-i Etfal çevresinde faal hale getirmeye uğraştığını, ancak başaramadığını anlatıyor ve Türk kadınının kimliğini "analarımız"a indirgiyordu:

> Ankara'da mütemâdî ve müte'âkıb dört sene zarfında Türk kadınlığını (Hîmâye-i Etfâl)e 'alâkadâr etmek istedik, ve muhterem kadınlarımız oldu ki bu maksad etrâfında kendileriyle berâber çalıştık... Türk kadını kimdir, ve Türk kadınlığı nedir?.. Bu su'âl ortaya konulduğu zamân gözlerimizin önüne dünyânın emsâlini görmemiş olduğu mu'azzam âbideler dikilir: fedâkârlığın, ciddiyyetin, hamiyyetin, ve insâniyyetin en mu'azzam misâlleri ve en muhteşem nişânları! Hemen başımız sıkıldıkça dillerimizden gayr-i ihtiyârî dökülmez mi: – Ah anam, ah anacığım!.. Anamız o 'azîz ve büyük Türk kadınıdır. ...
>
> 'Asrın inkılâbâtı bizi doğru yoldan şaşırtamaz. Türk kadınlığı daha nice zamân bu meziyyet ve fazîletleri ile Türklüğün hayât ve mevcûdiyyetine hâkim ve nâzım olacaktır.[6]

Mustafa Kemal: Türk Kadını Nasıl Olmalıdır?

Mustafa Kemal, kadınlık üzerine görüşlerini en iyi özetleyen konuşmasını, İzmir'de Kız Muallim Mektebi'ndeki bir müsamereden sonra öğrencilerle sohbetinde yaptı. Kemalizmin kadınlık ve kadın haklarına bakışı bu ifadede özetleniyor. Burada kendisine yöneltilen, "Türk kadını nasıl olmalıdır" sorusuna Türk kadınının aydın, erdemli, ağır ve gururlu olması gerektiğini belirtti. Kadının vazifesi Türkleri koruyan ve savunan nesiller yetiştirmekti. Milletin kaynağı, toplumsal hayatın esası olan kadın yüksek olmalıydı. Mustafa Kemal, dönemin "terakkiperver" erkeklerinin sık sık kullandığı, Tevfik Fikret'in (1867-1915) kadınlığın durumuna ilişkin ünlü deyişini de dinleyicilerine iletti:

> Türk kadını en münevver, en fazîletkâr ve en ağır kadın olmalıdır. Ağır, sıkletde değil, ahlâkda, fazîletde ağır ve vakûr bir kadın olmalıdır. Türk kadınının

vazîfesi, Türkü, zihniyyetiyle, 'azmiyle muhâfazaya müdâfa'aya kâdir nesiller yetiştirmektir. Milletin menba'ı [kaynağı] hayât-ı ictimâ'înin [toplumsal yaşamın] esâsı olan kadın, ancak fazîletkâr olursa vazîfesini îfâ edebilir. Herhâlde kadın çok yüksek olmalıdır. Burada "Fikret" merhûmun cümlece ma'lûm olan bir sözünü hatırlatırım: "Elbet sefîl olursa kadın alçalır beşer [insan]".[7]

Türk kadını kavramının oluşturulmasında kadınların etkin olmalarının ölçüsü, kadınların ulusal inşa sürecine katılımının göstergelerinden biriydi. Cumhuriyet'in ilk yıllarında Nezihe Muhiddin yazdığı makalelerde, verdiği konferanslarda ve demeçlerinde Türk kadını kavramını geliştirdi. Nezihe Muhiddin'in Türk kadını tanımı, geçmişte kadın tarihimizin "müstesna" kadınlarının açtığı yolda, "(Cumhuriyet) inkılabımızın verdiği büyük fırsatla" ilerleme olanağı bulan, tüm içtimai ve siyasal haklara sahip, milletin ve Cumhuriyet'in inşasında etkin olan, Batı'nın alkol vb gibi "yozlaştırıcı" etkilerinden uzak bir kadının tanımıdır. Bu kadın geçmişteki kadın şahsiyetlerin ortaya koyduğu özelliklerden bütünüyle farklılaşmamıştır. Nezihe Muhiddin Erken Dönem Osmanlı kadın hareketinin "kadınlık mefkûresini", öncellerinin savunduğu üzere İslamî değerlerin değil, Aydınlanmanın ilkelerinin yönlendirdiği bir referans çerçevesi içinde gerçekleştirme çabasındadır. Nezihe Muhiddin "Türk kadını"nı etkin ve katılımcı olarak görüyor, Kemalistler ise "Türk kadını"nı en büyük görevi vatana evlat yetiştirmek olan anneler olarak tanımlıyor; siyasal ve sosyal katılımını reddederek, edilgen ve seyirci bir konuma yerleştiriyordu. Nezihe Muhiddin ve TKB Grubu'nun varlığı Kemalistlerin "yeni kadın" yaratma siyasalarıyla çelişiyordu. Kemalistlerin, aşağıda tartışacağım "çocuk kadın" modeli Nezihe Muhiddin gibi "sesi gür çıkan" kadınları kapsamıyordu.

Cumhuriyet Kadını: "Çocuk Kadın"

Taha Parla'nın, Mustafa Kemal'in *Nutuk*'u, söylev ve demeçleri üzerine yaptığı metin incelemelerinden çıkarsadığı önemli sonuçlardan biri, Mustafa Kemal'in liderlik anlayışının "paternalist, patriyarkalist" olduğudur (1991a: 167). Öyle ki, kitle-halk-millet, paternalist ve monokratik bir eğitici tarafından yani "atası" tarafından "büyütülecek bir çocuktur":

> Gelişecek olan, daha doğrusu onun [Atatürk] tarafından geliştirilecek olan, millettir. Bir metafor kullanacak olursak, bu ulusal "büyüme romanı"nın (Bil-

dungsroman) kahramanı toplumdur; ama asıl kahraman, onu büyütecek olan, ondaki gelişme yeteneğini sezen, işleyen, koruyan ve eseri yaratan kişi ("Ben"), Atatürk'tür. (1991a: 30)

Parla'ya göre, karizmatik lider büyüdükçe, büyütüldükçe, bireyler (ve toplum) küçülmüştür, ya da büyüyememiş çocuk olarak kalmıştır (1991a: 177). Parla'nın tahlillerinden yola çıkarak burada, Kemalistlerin "Cumhuriyet kadını" tiplemesinin "yetişkin olmayan, rüştüne ermemiş, çocuk kadın"dan öteye gidemediğini tartışacağım. Yeşim Arat'ın (Arat 1989) Cumhuriyet'in ilk kadın milletvekillerinin "cumhuriyetin kız çocukları" kimliğine tekabül ettiği çıkarsaması bu yöndeki görüşü kuvvetlendiriyor. Kemalist ideolojinin "kolektif kimlik mimarlığı" (Parla 1991a: 49) uyarınca "yeni kadın", ne kavram, ne de kişi olarak, kadınlık mefkûresini yarım asır boyunca gerçekleştirmek için çalışan Osmanlı Türk kadınlarını ve İstanbul'un güçlü, aristokrat kökenli, münevver kadınlarını içeriyordu. Tunçay'ın belirttiği gibi, "Batılılaşabilmek için, Osmanlı/İslam geçmişiyle ilgili herşeyin silinip süpürülmesini isteyen Cumhuriyet Türkiyesi" (1992: 237) ülkenin yenileşme tarihiyle birlikte kadınlığın tarihini de reddediyor, o dönemde var olan ve etkin olan kadın şahsiyetlerini "yeni kadın" kavramı içinde görmüyordu. Parla Kemalizmin tarih felsefesini şöyle açıklar:

> Kemalizmin tarih felsefesi, liberal ve Marksist tarih felsefelerinden farklı olarak, tarih dönemlerinin bir önceki dönemin tohumları içinden çıktığını düşünmez, tarihte süreklilik ve kanuniyet bulunduğunu kabul etmez; faşist tarih felsefelerine benzer biçimde, tarihin bir noktada durdurulup sıfırdan başlayabileceğini/başlatılabileceğini benimser ya da iddia eder. (1991b: 121)

Nezihe Muhiddin hem ülkenin kadın tarihini hem de "terakki ve tebeddül" tarihini Kemalistlerden farklı olarak, süreklilik kavramı içinde değerlendiriyordu. Muhiddin'e göre İstibdat döneminde kesintiye uğramış olsa da 1923'teki Cumhuriyet'in temelleri Tanzimat'tan bu yana uzun yıllar süren "teceddüd-perverlerin" aydınlanma hareketine dayanıyordu. Böylece Muhiddin, Osmanlı döneminden hiçbir siyasal ve kültürel mirası ve reformlardaki devamlılığı kabullenmeyen Mustafa Kemal ve arkadaşlarıyla Osmanlı mirasının ve kadın tarihinin yorumunda ayrı düşüyordu. Kemalistlerce, soyut bir "Anadolu" kadını motifinin desteklediği ve yeni yetişecek nesillere dayalı bir tasarımla, Ata'nın "elinden tuttuğu kadın" Cumhuriyet kadını olarak topluma sunuldu. Mustafa Kemal'in manevi evladı Ülkü ile birlikte çekilmiş fotoğrafları bu dönemin basınında geniş biçimde yer aldı. Bu fotoğrafla-

rın iktidarın kadın tasavvuru yönünden önemli bir simgesel değeri vardır. "Yeni kadın"ı yaratacak olanlar Mustafa Kemal'in elinden tuttuğu, Cumhuriyet'in inkılaplarıyla büyüyen çocuk ve genç kızlardı. Bu bakımdan Kemalistlerin tasavvurundaki "yeni kadın" ya da "cumhuriyet kadını" aslında bir "çocuk/yetişkin olmayan kadın"dı. O halde Nezihe Muhiddin'in Kemalistlerle ortaya çıkan çelişkisinin bir yüzü de bir İstanbul/Osmanlı münevveri olarak siyasi/kültürel geçmişi olmalıdır. Osmanlı döneminden hiçbir siyasal ve kültürel mirası ve reformlardaki devamlılığı kabullenmeyen Kemalistler, Muhiddin ve TKB grubunun etkinliklerini önce yok sayarak, hareket güçlendiğinde de dışlayarak ve gözden düşürerek engellemelerinin altında yatan nedenlerden biri de eylemcilerin Osmanlı geçmişleridir.

Kemalist iktidar ilk yıllarında ortaöğretimden zeki ve başarılı genç kızları seçerek Avrupa'da eğitime gönderdi. Aynı amaçla İsviçre'ye gönderilen Afet Hanım'ı (İnan) Ankara, İstanbul kadınlarına karşı "Cumhuriyet kadını" olarak sundu. Muallim Afet Hanım basında ilk kez 3 Nisan 1930'da Türk Ocağı'ndaki "kadınların intihap hakkı hakkında"ki konferansıyla yer aldı. O sırada Musiki Muallim Mektebinde Yurt Bilgisi öğretmeniydi. Belediye seçimlerine kadınların katılması için yasa değişikliği yapıldığı günlerde Afet Hanım'ın konferansının konusu kadınların seçme ve seçilme hakkıydı. Afet Hanım hitabesinde, "Kadınlara intihap etmek ve edilmek hakkının verilmesi milli hâkimiyetin ifadesidir," dedi. Konferansı Ankara Kadınlar (Yardım) Birliği düzenlemişti. Haberde "Ankara'da kadın hareketlerine ait bir intiba" başlığı bulunuyordu. Konferansta Mustafa Kemal, İsmet Paşa (İnönü) ve Kazım Paşa (Karabekir), vekiller, sefirler, Afet Hanım'ı dinledi ve alkışladılar.[8] Afet Hanım (İnan) Türk Tarih Tetkik Cemiyeti'ne (Türk Tarih Kurumu) başkan seçildiği 1930 yılında 22 yaşındaydı.

Kemalistler yeni nesiller yetişene değin toplumsal ve siyasal alanda faal olmak isteyen kadınların etkenliğini hayırseverlik ve "Himaye-i Etfal"in geliştirilmesi olarak sınırlamak istiyordu. Yeni yönetimin Cumhuriyet kadını, Mustafa Kemal'in çizdiği toplumsal projenin dışına çıkmayan, siyasal otoriteye sadık ve itaatkâr olmalıydı. "Büyük kurtarıcının" kendisine tanıdığı hakları takdirle karşılayıp ona şükranlarını sunmalı ve kayıtsız şartsız bağlılık bildirmeliydi. Nezihe Muhiddin ve TKB Grubu bu tanımın niteliklerinden uzaktı.

Nezihe Muhiddin ve TKB Grubu Kemalistlerin bu yaklaşımını ve siyasalarını tahlil etmişti. Cumhuriyet yönetiminin, kadınları "gayr-i

meş'ûr [bilinçsiz/şuursuz] bir çocuk, bir mecnûn"[9] olarak değerlendirmemesi gerektiğini belirtiyor, kadınların seyirci ve duacı değil etkin katılımcılar olmasını istiyordu. TKB'nin bu yolda faydalı olacağına dair iktidarı ikna etmeye çalışıyorlardı. Kadınlar ve özellikle TKB, katılımıyla Cumhuriyet prensiplerini güçlendirecek hazır, yorgun olmayan bir güçtü.[10]

TKB'nin *Cumhuriyet* gazetesinin 25 Şubat 1925 tarihli iğneleyici yayınına karşı 26 Şubat günü *İkdam*'da yayımlanan bildirisinde de kadınlara çocuk muamelesi yapanları eleştirdiğini görmüştük. Muhiddin'in ve TKB Grubu'nun bu çabaları karşılıksız kalacak ve eylemci arkadaşlarıyla birlikte siyaset alanından dışlanacaktır.

II. Mustafa Kemal Atatürk Üzerine Kurulu Kişi Kültü

Taha Parla, Weber'in karizmatik otorite teorisine[11] dayalı olarak Atatürk'ün psikolojisini/psikozunu ve felsefesini çözümler. Vardığı sonuç Atatürk'ün otokratik bir karizmatik lider olduğudur. Parla'ya göre, Atatürkçülük/Kemalizm çok önemli bir tarihi-siyasi kişiye bir ulusal kahramana gösterilen saygının çok ötesinde bir kişi kültüdür, bir kahramana tapınma olgusudur. "O, kurtarandır (halaskâr), koruyandır (hâmi), kurandır (bâni), yetiştirendir (mürebbi), yol gösterendir (mürşit), denetleyendir (vasi), önder olandır (pişuva), layık olandır (liyakatli), Türkler'in en büyük babası, patriyarkı, en eski atasıdır (Atatürk)..." (1991a: 165-8, 175; *ab*). Bu unvanlar gerek Atatürk'ün bizzat kendisi tarafından gerekse (erkek) izleyicileri/Kemalistler tarafından 1925 yılından, yani tek-parti tek-şef sisteminin otoriter yöntemlerle sağlamlaştırıldığı dönemden itibaren kamuoyuna sunulmuş ve yaygınlaştırılmıştır. Siyasal kültürümüzde kalıcı bir psikolojik-siyasal öge olan "atacılık" sendromu/fenomeni, karizmatik liderciliğin had safhasıdır (Parla 1991a: 175). Parla'nın tahlilleri 1923-35 arasındaki kadın hakları savunucularının ve Nezihe Muhiddin'in neden Atatürk için ululama ve kahramana tapınmaya varan bir yüceltme tutumuna girdiğini ve bu tapınmayı içselleştirdiklerini de açıklıyor. Nezihe Muhiddin'in kahramana/lidere tapınma tutumu özellikle 1925 yılından itibaren yazılarında görülür. Muhiddin'in 1925-27 yılları arasındaki yazılarında beliren "baba" nosyonu, bundan böyle kalıcı bir siyasal öge olarak kuşaktan kuşağa taşınacak olan atacılığın ve patrimonyal söylemin sürekliliğinin habercisidir:

... gâzîlerimiz büyük gâzî babalarının timsâl-i celâdeti [kahramanlık örneği; metinde celâti] olan pûlâd [polat/çelik] kahramânlarımız ulvî ve sermedî [düzenli] bir aheng-i meşy [yürüyüş ahengi] ile geçiyorlar. Gözler meftûn [tutkun] ve meshûr [büyülenmiş] onları ta'kîb ederken gönüller ıztırâb senelerinin yâdıyla [anısıyla] mahzûn [metinde mahzûc] bir inşirâh [ferahlık] ve sa'âdetle kudsî [kutsal] bir du'â fısıldıyor.[12]

Muhiddin "Büyük Gazi"yi yüceltme tutumunu *Türk Kadını* (1931) kitabının giriş yazısında ve ilerdeki bölümlerinde de sürdürür. Anılan kitabında Atatürk için kullandığı ifade ve unvanlarla Nezihe Muhiddin'in, yaratılan lider tapıncı/kültünü benimsediği görülüyor. Nezihe Muhiddin'in anılan kitabında Atatürk için kullandığı ifade ve unvanlar şunlardır:

Gazi Mustafa Kemal Paşa Hazretleri ...
Büyük rehber, Misilsiz [eşsiz] dehanın yarattığı ...
Senin parlak meşalenden bir zerre ziya alarak ...
... ziyadar [ışıklı] izine hediye ediyorum.
Bütün Türk milleti, yürüdüğün ışıklı izlere kalplerinin minnet ve şükranından örülmüş eserlerile kıymetli ve mutena [seçkin] poketler serpiyorlar.
Anadolu şahikalarında milliyet ve istiklal aşkiyle kükreyen Büyük Gazi kahraman Mustafa Kemal'in...
Cumhuriyet inkılâbının emsalsiz rehberi memleketi ümitsiz ve perişan bir ihtizardan [can çekişme] kurtarır kurtarmaz, büyük kurtarıcı elini Türk kadınına uzattı.
Türk kadınını aziz rehberinden aldığı büyük ilhamla...
Büyük Gazinin büyük inkılâp prensipleriyle yetişmekte olan..
Türk kadını 1930 muvaffakıyyetini hazırlayan Büyük Mürşidi... (Bkz. *age*, 1-3, 58, 68, 70, 71: 66, 113, 121, 123, 124)

Muhiddin'in Mustafa Kemal'i yüceltme örneklerine 1925'ten sonraki makalelerinde de rastlıyoruz. Nezihe Muhiddin yüceltme kültürünü ve düşünme biçimini ne denli benimsedi ve içselleştirdi? "Önünde secdeye varmaya"[13] kadar uzanan bu abartılı üslubu, amaç ve kaynak yönleriyle açıklamayı deneyeceğim. Amaç yönünden bu üslup, büyük olasılıkla, Nezihe Muhiddin tarafından siyasal terör ortamında tutuklanmamak, TKB etkinliklerini sürdürmek için "rejim düşmanlarıyla" birlikte olmadığını kanıtlamaya yardımcı unsur olarak kullanıldı. Nezihe Muhiddin'in basında yer alan demeçleriyle, TKB kongresindeki üslubunu karşılaştırırsak bu övgü ve tapıncı haklar mücadelesini sürdürmek için başvurduğu bir taktik olarak algılamak mümkün. Demeçlerinde, söylevlerinde "cesur ve gür sesiyle" konuşurken[14] ve bu ifadele-

re hiç rastlanmazken, *Kadın Yolu*'ndaki kimi yazılarında ve *Türk Kadını* kitabında Atatürk için abartılı övgülerini açıklayıcı bir unsur "var olma mücadelesi" olabilir. Bu kitabın bir savunma niteliği taşıdığını 6. Bölüm'de tartışacağım.

Muhiddin'in ifadelerine kaynak yönünden bakarsak, o günlerin siyasi ortamının henüz Osmanlı siyasal kültürünün etkilerini taşımasıyla ve devamlılığıyla ilintisi görülmelidir. Makalede geçtiği gibi, o dönem Mustafa Kemal'e "büyük unvanların" verildiği ve üzerine kişi kültünün yaratıldığı günlerdir (Parla 1991a, 1991b, 1992). Bu tutum, Osmanlı İmparatorluğunun ataerkil bir sultanizm (patrimonyalizm) özelliği göstermesiyle yakından ilgilidir. Atatürk için kişi kültünün kurgulanışı bir yönüyle Osmanlı siyasal kültüründe devletin başındaki padişah ve siyasal elit için kullanılan unvanların, yeni rejimde Atatürk'e uyarlanması olarak değerlendirilebilir. Mustafa Kemal'e Cumhuriyet'in kuruluş yıllarında, özellikle 1925'ten sonra verilmekte olan unvanları aydınların benimseyerek yazında kullanması, Osmanlı monokratik sultanizm geleneğinin kültürel sürekliliğini gösteriyor. Taha Parla, Atatürk'ün şahsında "Kahramana tapınma ve şef sistemi"nin –kendisi tarafından– nasıl kurgulanıp yerleştirildiğini, ve Atatürk'ün Weber'in "karizma ve karizmatik otorite" kuramındaki "büyük adam ve otorite tipine" uygunluğunu etkili bir biçimde ortaya koyar (1991a; 1991b: 233-42 ve 1992).

Mustafa Kemal'in sekiz yıl aradan sonra ilk kez İstanbul'a geldiği Temmuz 1927 günlerinde basında kullanılan unvanlar ve üslup bu kuramı doğrulayan örneklerdir. "Safâ' Geldin Büyük Halâskâr! [Kurtarıcımız]",[15] "Gâzî Paşa hazretleri Saray'ın penceresinden halka iltifât eylemiştir."[16] "Gâzî Paşamızı yarın hasret ve 'aşk ile bağrımıza basacağız!"[17] Yunus Nadi, Mustafa Kemal'in geldiği 1 Temmuz günü "Bahtiyâr [bahtiyar] Şehir, Bahtiyâr Millet, Bahtiyâr Vatan" başlıklı yazısıyla "Büyük Gâzîmizi" kutsar: "Bugün İstanbul en büyük gününü yaşıyor. Türkiye'nin halâskârı büyük Gâzî İstanbul'a geliyor. Bugün İstanbul'un kucaklayıp bağrına basacağı büyük adam Türk milletinin en büyük çocuğudur."[18] Aka Gündüz (Akay), Osmanlı tarihinin "Büyük halâskâra" selam durması gerektiğini vurgular: "Topkapı, Dolmabahçe, Yıldız, Çırağan selâm dur, o geliyor! Ve târîh, Türk'ün tarîhi sen de selâm dur!"[19] Öte yandan, Mustafa Kemal'in muhaliflerinin daha çok İstanbul'da bulunduğunu göz önüne alırsak, *Cumhuriyet* gazetesinin yukarda örneklerini verdiğim yayınının, kamuya "Gâzî"yi nasıl karşıla-

ması gerektiğini duyuran hatta belirleyen bir çizgide olduğunu da görebiliriz.

Keza, Ahmet Ağaoğlu'nun *Serbest Fırka Hatıraları* başlıklı kitabında Atatürk için kullandığı unvanlar ve sıfatlar bu kültürün başka bir örneğini oluşturur. Ağaoğlu, Atatürk'ten "Büyük Gazi, büyük şef, Gazi Paşa Hazretleri, Mustafa Kemal Hazretleri'nin deha nuru, o büyük insan, kurtarıcı, öz baba, büyük kurtarıcı rehber, büyük reisimiz" sıfat ve unvanlarıyla söz eder. Aynı eserde Ağaoğlu "Gazi Hazretleri tapınmadan hoşnut kalmaz," diyerek siyasi kültürümüze ironiyle dolu bir katkıda bulunmuştur.[20]

TKB'nin önde gelen üyelerinden yazar, şair Şükûfe Nihal'in Mustafa Kemal'e övgüleri tapınç kültürünün bir başka örneğini oluşturur:

Burası (Çankaya Köşkü), bu mütevâzı' yuva; vakûr bir sükûnet içinde mu'azzam şimşekler, sâ'ikalar yaratan bir: "Garb Cebhesi Kumandanı!"na 'â'iddir... Burası, kâ'inâtda rûhları ulûhiyyete îsâl eden son merhâle midir [tanrı katına gönderen son aşama mıdır]? Büyük Gâzî! ... Büyük kahramân!..[21]

6
Susturulma, Unutturulma ve Tarihten Siliniş

I. Polisiye Tedbirlerle Siyasal Haklar Hareketinin Bastırılması

Nezihe Muhiddin ve TKB yönetimi için 1927 yaz sonu, üç yıllık etkinliklerin hükümet baskılarıyla son bulduğu, TKB'nin kapatılma tehlikesi geçirdiği ve Nezihe Muhiddin'in Birlik'ten ihraç edildiği bir dönemin başlangıcı oldu. Harekât, TKB idare heyetine ve Nezihe Muhiddin'e karşı hükümetin yönlendirmesiyle 25 Ağustos'ta başlatıldı. Bu harekât sırasında Mustafa Kemal İstanbul'daydı; 1919'dan bu yana ilk kez 1 Temmuz 1927'de İstanbul'a gelmişti. 1 Temmuz - 30 Eylül döneminde onunla birlikte hükümet de İstanbul'daydı. Vekiller Tokatlıyan Otelinde kalıyordu. Şimdi olayları sırasıyla ve kaldığımız yerden devam ederek inceleyelim.

Kadın Birliği, 1927 yazında Heybeliada'da eğitim ve dinlenme amaçlı bir kadın kampı açmak üzere harekete geçti. Kamp için İstanbul Valiliğinden izin alınarak çalışmalara başladı. Nezihe Muhiddin kadınların mahrum olduğu, "erkeklere mahsûs" kabul edilen eğlence ve dinlenme hayatından bu girişimlerle yararlanacaklarını belirtiyordu.[1] Kampın otuz genç kız ve kadını ağırlayacağı, ücretinin de beş lira olarak saptandığı belirtiliyordu. TKB'nin yaz etkinlikleri bununla da kalmıyor, cemiyete bağış toplamak üzere Değirmendere'ye bir gemi gezisi düzenleniyordu. Ancak bu girişimler, gerekçe gösterilmeden valilikçe önlendi. Kampın açılışının yapıldığı 25 Ağustos'ta emniyet kuvvetleri izinsiz olduğu gerekçesiyle çadırları söktü ve aynı gün valilik 30 Ağustos'ta yapılacak olan Değirmendere gemi gezisine izin vermediğini bildirdi.[2] Kampın yıkılma gerekçesi Emniyet Müdürlüğünden izin alınmamasıydı:

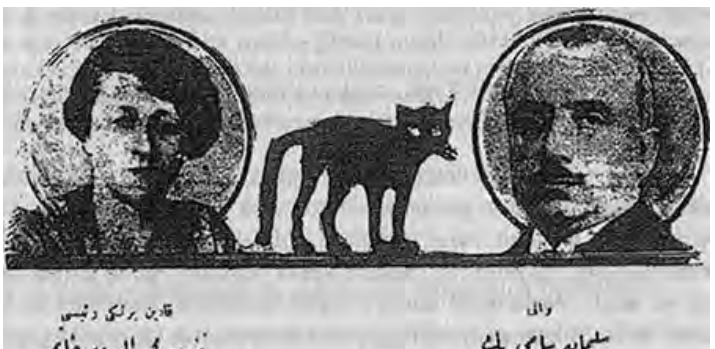
> Kadın Birliği tarafından Heybeliada'da bir kamp açılacağı bu kampa genç kızlarla hânımefendilerin de iştirâk edebilecekleri birçok def'alar yazılmış, Kadın Birliği çâdır ve dîğer kamp levâzımını tedârîk etmiş ve Heybeliada'da çamlıklar arasında istihzârına [hazırlıklarına] başlamıştı. Bütün istihzârât bitip

kampın resmî küşâdı yapılacağı sırada polis idâresi tarafından kampın açılamayacağı Nezîhe Muhîddîn Hânım'a teblîğ edilmiş ve ba'dehu [bunun üzerine] jandarmalar tarafından kamp mahallindeki çâdırlar kaldırılmıştır. Bu hâdise üzerine Nezîhe Muhîddîn Hânım sökülen çâdırlara ve kampın misâfirleri genç kızlarla hânımefendilere bakarak hayret etmekten kendini alamamıştır.[3]

Gemi gezisi ise "hükûmet mahzûrlu gördüğü" için iptal edilmişti.[4] Nezihe Muhiddin bu uygulamaları durdurmak için İstanbul Valisi Süleyman Sami Bey'den kadın kampının açılmasını istedi. CHF reisi İbrahim Tali Bey'i ziyaret etti. Maarif vekili Mustafa Necati Bey'le görüşmek istedi. Başlangıçta konuya ilişkin haberlerde Muhiddin ile İstanbul Valisi Süleyman Sami Bey arasında daha önce bir çelişki yaşandığı öne sürülüyordu. Bu söylentiler çatışmanın kamuoyunda kişisel gibi algılanmasına yönelikti: "Nezîhe Muhîddîn Hânım Kız Hayât Mektebi müdîri iken vâlî beyle aralarında bir sû'-i tefehhüm [yanlış anlama] olmuş ve bunun üzerine Nezîhe Hânım müdîrlikten 'azl edilmişti [çıkarılmıştı]."[5] TKB valiliğin yasaklamalarını durdurmak için çeşitli makamlara başvurdu. Fakat bu çabaları sonuçsuz kaldı.

Hükümetin adım adım Birliğin yönetimine karşı tavır aldığı anlaşılıyordu. İlk adım kadın kampının ve gemiyle gezintinin yasaklanmasıydı. İstanbul'da Kadın Birliği'nin kapatılacağı söylentileri yayıldı. Muhiddin bu söylentilere kararlılıkla direniyor, Birlik kapansa dahi mücadelenin süreceğini belirtiyordu. Bir muhabirin "Son günlerde Kadın Birliği'nin kapanması mevzû'-i bahs oluyor, doğru mu?" sorusuna karşı "Birlik kapansa dahi Kadın Birliği o kadar 'azimkârdır [kararlıdır] ki arasındaki tesânüd [dayanışma] sarsılmaz. Birlik resmen kapatılır. Bu bir şekilden 'ibaretdir. Bu mefkûre etrâfında toplananlar yekdîğerine [birbirine] o kadar merbûtdur [bağlıdır] ki... Birliğimiz kapandığı zaman biz mefkûremizde yine sâbit kalacağız," dedi. Muhiddin, Birliğin kadınları harekete geçirdiğini, "terbiyevî, ictimâ'î, sıhhî, mefkûre ve teşkîlâtı bulunan bir cem'iyyet" olarak kapatılmaması gerektiğini savundu. Eğer bu eylemler "kabahatse beni hapse kadar götürsünler" diyordu. Memlekette inkılaptan sonra düşünsel ve toplumsal alanda kadınların harekete geçmesini Kadın Birliği sağlamıştı.[6]

Kadın Birliği'nin Nisan 1927 Kongresinde, hesaplarda ve idare heyetinin seçiminde yolsuzluk yapıldığı iddiasıyla Vilayete şikâyetle başlayan muhalefet, Eylül'deki şikâyetlerle devam etti.[7] TKB'deki muhalif grup kamp ve gezi konusunda "Vilâyet tarafından Birliğe karşı alınan vaz' [tutum] ve tavrın Nezîhe Muhîddîn Hânım'ın Birliğin ba-

"Vâlî Süleymân Sâmî Bey", "Kadınlar Birliği Re'îsi Nezîhe Muhîddîn Hânım", "Nezîhe Muhîddîn Hânım'la Vâlî Bey Arasındaki Kara Kedi!", *Cumhuriyet*, 29 Ağustos 1927.

şında bulunmasından" ileri geldiğini öne sürdü. Muhalefet "Birliğin inkişâfı için" Nezihe Muhiddin'in başkanlıktan çekilmesini istedi. Muhiddin'in önce büyük bir üzüntüye kapılarak istifa etmek istediği, daha sonra karşı çıktığı duyuldu. Muhiddin'in istifasının görüşülmesi için Birlik idare heyetinin birkaç gün sonra (Pazar günü) toplanacağı öğrenildi. Aynı toplantıda gemi gezisi için toplanan paraların sahiplerine iadesi meselesinin de görüşüleceği açıklandı.[8]

Bu haberden bir hafta sonra 10 Eylül 1927 günü Kadın Birliği'nin "resmen teftîşine [aranmasına] lüzûm" görüldü ve emniyet müdürlüğü Birlik'te arama başlattı.[9] Polis müdüriyetince yapılan teftişten sonra Valilik tarafından, Nezihe Muhiddin'in Birlik kasasından usulsüz olarak 500 Lira para alıp kendisi için harcadığı ve Birlik binasını kendisine ve ailesine ikametgâh olarak kullandığı ileri sürüldü:

> Aldığımız habere göre Birlik re'îsesi Nezîhe Muhîddîn Hânım, Birliğe 'â'id kasadan hey'et-i idâre karârı olmadan (500) lira almış ve umûr-i zâtiyyesine [kişisel işleri için] sarf eylemiştir. Ma'mâfîh Nezîhe Muhîddîn Hânım, bu parayı bir hafta sonra hemân i'âde etmiştir. Lâkin Cem'iyyetler Kanûnu mûcîbince cem'iyyet kasasından husûsât-ı zâtiyye [kişisel hususlar] için hîçbir meblağ alınamayacağından bu husûs nazar-ı dikkate alınmıştır. Nezîhe Muhîddîn Hânım, Birlik binâsını kendisine ikâmetgâh ittihâz eylemiştir [olarak kullanmıştır]. Cem'iyyetler Kanûnu mûcîbince [uyarınca] cem'iyyet binâları husûsî ikâmetgâh ittihâz edilemez.[10]

Kadın Birliği'nin bazı üyelerinin Nezihe Muhiddin'in "pek keyfî hareket ettiği, hey'et-i idâreye danışmadan her türlü mu'âmelâtda [işlemde]" kendisini yetkili saydığı gerekçesiyle Valiliğe şikâyette bulunduğu anlaşılıyordu. Bu şikâyetlerden ötürü Heyet-i umumiyyenin toplanarak yeni bir idare heyeti seçeceği açıklandı (*agm*). Nezihe Muhiddin, ilk zabıta teftişi sırasında Birlik'te bulunmadığını ve teftişin yazılı bir belge olmadan ve yetkili kişilerce yapılmadığı için usulsüz sayılması gerektiğini ileri sürdü.[11] Polis tarafından yapılan teftişin TKB azalarının şikâyeti üzerine gerçekleştiğini açıklayan *Cumhuriyet* gazetesi Birlik aleyhine tutumunu verdiği haberlerde sürdürdü. Haberde TKB'nin "uçurduğu balonların, ortaya döktüğü dedikoduların" aleyhine netice verdiği TKB'yi küçümseyici ifadelerle anlatılıyordu.

Kadın Birliği'nin son zamânlarda uçurduğu balonlar, ortaya döktüğü dedikodular kendi 'aleyhine bir 'aksü'l-'amel [tepki] tevlîd etmiştir [doğurmuştur]. Kendilerinden bahsettirebilmek için her gün bir vesîle îcâdından hâlî [eksik] kalmayan Birlik hey'et-i idâresinin, son vaz'iyyetinden sonra mevki'leri haklı bir sûretde sarsılmıştır. Birlik â'zâlarının kısm-ı küllîsi [bir bölümü] yapılan bu hatâlı hareketlerden dolayı hey'et-i idâreye mu'ârız [karşı] bir vaz'iyyet almışlardır. Vâki' olan şikâyet ve görülen lüzûm üzerine Kadınlar Birliği iki gün evvel polis tarafından teftîş edilmiştir.[12]

TKB'den İstifalar

Teftişten iki gün sonra idare heyetinden Doktor Safiye Ali Hanım'ın istifa ettiği duyuldu. Haberde başka istifaların da beklendiği yazıyordu. Toplumda saygın bir yeri olan Dr. Safiye Ali'nin istifası Birlik aleyhine olan cereyanı güçlendirdi. Safiye Ali istifası için doğrudan Nezihe Muhiddin'i suçlamadı ama onu sorumlu tutan bir açıklama yaptı. Kadınlığın "daha yüksek bir sûretde temsîli" gerektiğini vurguladı. Türk kadınlığının Muhiddin yönetimince temsil edilmediği, Nezihe Muhiddin'in ve idare heyetinin Birlik'ten ayrılması gerektiği fikri kamuoyunda Dr. Safiye Ali'nin açıklamalarıyla yaygınlaştı.[13]

Nezihe Muhiddin, Birliğin kasasında herhangi bir açık olmadığını, bu söylentiyle kendisini istifaya zorladıklarını ancak istifa etmeyeceğini açıkladı. Ayrıca Safiye Ali Hanım'ın Birlik'ten çekildiğini gazetelerden duyduğunu, resmen Birliğe müracaat etmediğini belirtti.[14]

TKB'nin Hükümetçe Faaliyetten Men Edilerek Mühürlenmesi

Kadın Birliği birkaç gün sonra, 19 Eylül'de geçici olarak faaliyetten menedildi ve "defterleri, kasası ve evrâk-ı sâ'iresi [diğer belgeleri]" mühür altına alındı. 2. Maddedeki değişiklikle kadınlara siyasal hakları hedefleyen yeni nizamnamesi (tüzüğü) de feshedildi. Polis Müdüriyetince Nezihe Muhiddin'e yöneltilen suçlamalar şunlardı:

Polis Müdîriyyetince yapılan tedkîkat netîcesinde Nezîhe Muhîddîn Hânım'ın Birlik bütcesinden beş yüz lira ile kirâladığı binâyı ikâmetgâh ittihâz eyleyerek [olarak kullanarak] bilâ-bedel [bedelsiz olarak] istifâde eylediği; bu kısımda yapılan tenvîrât [aydınlatma] ücretini Birliğe mâl ettirdiği, Birliğin hizmetçilerine şahsî işlerini gördürttüğü, bütün bunlardan başka hey'et-i idâre â'zâlarından hoşuna gitmeyenleri Vilâyete ve polise ihbâra [duyurmaya] lüzûm görmeden ikide birde değiştirdiği anlaşılmıştır.[15]

Nezihe Muhiddin gelişmeleri değerlendirmek ve önlem almak üzere Birliğin üyelerini 23 Eylül Cuma günü olağanüstü kongreye çağırdı[16] ve polis müdüriyetinden kongrenin düzenlenmesi için defterlerin ve belgelerin kendisine geri verilmesini istedi. Polis Müdüriyeti "defâtir [defterler] ve evrâkı teslîm edemeyeceğini" duyurarak[17] kongreyi men etti ve 22 Eylül'de Nezihe Muhiddin ve heyet-i idare hakkındaki evrakı mahkemeye verdi. Polis Müdür yardımcısı, Nezihe Muhiddin'i kesin bir dille suçlayarak iddiaları açıkladı ve heyet-i idarenin üyelik ödentisini bile vermediği için olağanüstü kongreyi yapma yetkisi olmadığını ileri sürdü. Hakkında soruşturma başlatılan ve evrakları mahkemeye verilen idare heyetinin sorumlu bir kurul olamayacağını belirtti. Bu durumda hükümet velayet hakkını kullanarak bir kongre toplayacaktı:

Polis Müdîriyyeti görülen lüzûm ve zarûrete mebnî [dayalı olarak] bu kongrenin 'akdini [düzenlenmesini] men' etmiş ve dün Birlik merkezine iki polis me'mûru göndererek keyfiyyeti [durumu] teblîğ etmiştir. Dün akşam görüştüğümüz polis müdîr mu'âvini Hasan Reşîd Bey, kongrenin seddi [engellenmesi] hakkında âtîdeki îzâhâtı vermiştir:

– Efendim, şimdi kendilerini hey'et-i idâre â'zâsı 'addedenler mes'ûl bir hey'et değildir. Çünkü bunlar hakkında polisçe tahkîkât icrâ edilmiş ve haklarındaki evrâk ahîren [sonunda] mahkemeye tevdî' edilmiştir [verilmiştir]. Bu sebeble gayr-i mes'ûl [sorumlu olmayan] bir hey'et-i idârenin kongre 'akdine pek tabî'î olarak müsâ'ade edilmemektedir. Zâten hükûmet velâyet 'ammesini [hakkını] isti'mâl ile [kullanarak] kongreyi bi'z-zât toplayarak ortadaki vaz'iyyeti esâsından ıslâh eyleyecektir [düzeltecektir]. Hey'etin mahkemeye sevklerini mûcib [neden] olan sebebler şunlardır:

Bir kerre Nezîhe Muhîddîn Hânım Birliğin parasından (500) lira alarak umûr-i şahsiyyesine sarf etmiştir. Gerçi Nezîhe Muhîddîn Hânım bu parayı i'âde eylediğini musirren [ısrarla] ifâde etmekte ise de bu müsbet bir kayıd [yazılı bir belgeye] ve ma'lûmâta müstenid bulunmamaktadır [dayanmamaktadır]. Sâniyen Nezîhe Muhîddîn Hânım, bedel-i îcârı [kira bedelini] Birlik bütçesinden tesviye edilen [ödenen] Birlik binâsını kendisine ikâmetgâh ittihâz eyleyerek şahsen istifâde etmiştir. ... Hey'et-i idâreyi teşkîl eden hânımların intihâbı da usûlsüz olmuştur. Çünkü hey'et-i idâreye intihâb edilecek â'zânın Birlik nizâm-nâmesinde mezkûr şerâ'iti [belirtilen koşullara] hâ'iz olmaları [sahip bulunmaları] lâzımdır. Hâlbuki bunlar, 'â'idâtlarını bile tesviye etmemişlerdir. Binâ'en'aleyh hey'et-i idâre â'zâsı olamazlar. Bu sebeble bu gayr-i mes'ûl şahısların kongre 'akdine müsâ'ade edilmemiştir.[18]

Birlikte toplanmasına izin verilmeyen heyet-i idare Nezihe Muhiddin'in Cihangir'deki evinde toplandı. Bu toplantıda İdare Heyeti savcılığa hitaben, Birliğe ait evrakın iadesiyle tekrar faaliyette bulunmasına izin verilmesini isteyen bir dilekçe yazdı. Kıbrıslı Azize Hanım *Milliyet* muhabirine ufak yanlışlıkların olabileceğini, ancak Birliğin şahsi hücumlarla bozulmasına ve kapanmasına meydan vermeyeceklerini belirtti. Azize Hanım, Birliğin, "memleketimizde kadın varlığını göstermek ve geliştirmek" amacıyla kurulduğunu vurgulayarak TKB'nin feminist siyasalarını savundu. Azize hanım bu şikâyetlerin "şahsî hücûmlar" olduğunu vurguladı:

Cem'iyyetimizin kapanmasına müsâ'ade etmeyeceğiz. Vâkı'a ba'zı ufak yanlışlıklar olmuş ise de bunlara istinâden Birliğin seddi doğru değildir. Birlik de, yeni yürümeye başlayan bir çocuk gibi ilk adımlarda düşebilir, lâkin elbette kalkıp yürüyecektir. Birlik memleketimizde kadın mevcûdiyyetini göstermek ve inkişâf ettirmek isteyen bir teşekküldür. Hey'et-i idâre â'zâsından bir kısmının 'â'idâtını muntazaman vermemesi, bu hey'etin fa'aliyyetden men' edilmesini îcâb ettirmez. Zâten hangi cem'iyyet 'â'idâtını tamâmen topluyor? Herhâlde Birliği öldürmeyeceğiz. Birliğin şahsî hücûmlarla bozulmasına meydân vermeyeceğiz.[19]

Bir başka üye Kadın Birliğini baltalamak isteyen bazı üyelerin başlangıçta idare heyetini desteklerken sonradan muhalefete geçtiklerini, küçük şeyleri vesile ederek idare heyetini baltalamaya çalıştıklarını, yeni bir kongrenin hangi tarafın kuvvetli olduğu göstereceğini belirterek Nezihe Muhiddin'i savundu: "Cem'iyyetin hey'et-i idâresi, işlerinin hesâbını vermeğe âmâdedir. Nezîhe Hânım'ın aldığı beş yüz lirayı i'âde ettiğine dâ'ir makbûz vardır" (*agm*). Bu açıklamalara göre, heyet-i idare üyeleri bazı TKB üyelerinin cemiyeti "baltalamak" üzere ki-

şisel saldırıda bulunduğunu ve olup bitenleri bu kişilerin başlattığını düşünüyordu.

Nezihe Muhiddin'in 24 Eylül günü Birlik'ten istifa ettiği haberi yayıldı.[20] Basında Nezihe Muhiddin üzerine spekülatif haberler, olumsuz değerlendirmeler çoğaldı. *Milliyet* gazetesinde istifa haberi "yerinde bir karar" başlığıyla veriliyor,[21] Kadın Birliği'nde esen şiddetli rüzgârlardan ötürü Nezihe Muhiddin'in "bir baş tarağı ile bir hamam tasını toplayıp çıktığı" söyleniyordu.[22] Başka bir haberde, olaylarda "ecnebi parmağı" olduğu duyuruluyordu.[23] Nezihe Muhiddin'in Birlik'ten Cihangir'de bir eve taşındığını, bu evin "Matmazel Tesi" adında, "nereden gelip nereye gideceği ve ne ile meşgul olduğu mechul olan" Belçikalı bir kadına ait olduğu belirtiliyordu. "Belçikalı matmazel"in Nezihe Muhiddin'in "akıl hocası" olduğu, Kadın Birliği'nin faaliyetlerine "alttan alta" karıştığı açıklanıyordu (*agm*).

Aynı günlerde "Birlik azasından bazı hanımlar, Türk Ocağı heyet-i idaresine mensup hanımlarla" toplandı (anımsayalım, o sırada Türk Ocağı reisi Nakiye Hanım'dı). Toplantıda Kadın Birliği'nin Kongre'de seçilmiş olan, Nezihe Muhiddin başkanlığındaki idare heyetini, tıpatıp Recep Peker'in sözleriyle suçladı: "Türk kadınlığını temsil ettiğini iddi'â eyleyen Kadınlar Birliği'nin bugünkü hey'et-i idâresi bu vazîfeyi yapacak kabiliyyetde değildir." İki heyet, Kadın Birliği'nde yeni bir idare heyetinin seçilmesine karar verdi.[24] Böylece muhalif grup Pazartesi günü Türk Ocağı'nda toplanarak heyet-i idarenin görevine son vermek istediğini açıkladı.[25] *Cumhuriyet* gazetesi muhalif grubun toplanarak yeni bir kongreyle yeni bir heyet-i idare seçeceğini duyururken haberi veriş tarzı yine yanlıydı:

> Nezîhe Muhîddîn Hânım'ın Kadın Birliği'ni fecî' bir vaz'iyyete düşürmesinden son derecede müte'essir olan ba'zı hânımlar kendi aralarında bir kongre 'akdine lüzûm görmüşler ve elli yedi â'zâ ile Vilâyete bir istîd'â [dilekçe] vermişlerdir. Makâm-ı vilâyet [valilik makamı] bu kongrenin 'akdine müsâ'ade etmiştir. Hânımlar bugün sâ'at on üçte Türk Ocağı'nda toplanacaklar ve kendilerine bir re'îs ve hey'et-i idâre intihâb edeceklerdir.[26]

Vilayete verilen "51 imzalı bir takrir [önerge]" ile TKB yeni idare heyetinin seçimi için olağanüstü kongre toplama izni istendi.[27] Düzenleyenler tarafından bu toplantıya "Nezihe Muhiddin ve diğer birkaç arkadaşı"nın katılması engellendi.[28] Nisan 1927 TKB Kongresinde seçilmiş olan, Nezihe Muhiddin'in başkanı olduğu idare heyeti, TKB muhalif grubu tarafından polis darbesiyle fesh edilmiş sayıldı. TKB olağa-

nüstü kongresi olarak adlandırılan[29] bu toplantıya Valiliğin hemen izin vermesi hükümetin muhalif grubu desteklediğini gösteriyordu. Nezihe Muhiddin toplantıdan önce henüz istifa etmediğini açıkladı ve toplanacak kongrenin yasal olmadığını savundu.[30]

Türk Ocağı'nda Valilik Emri ile Kadın Birliği Kongresi (26 Eylül 1927)

Toplantı Türk Ocağı'nda 26 Eylül günü saat 14'te başladı ve geçici olarak kongre reisliğine Bakırköy İlk Mektep müdiresi Raşide Hanım seçildi.[31] Ardından, Latife Bekir Hanım'ın (Çeyrekbaşı) başkanlığında kongre açıldı. Kongre katipliğine Aliye Esad ve Taha Toros'a mektubundan tanıdığımız Saime Hanım (Eraslan) seçildi. Latife Bekir tarafından kongrenin yeni idare heyetini seçmek üzere toplandığı genel kurula açıklandı. Genel kurul Nezihe Muhiddin'in lehinde ve aleyhindekiler olarak iki muhalif gruba ayrılmıştı. Hükümetin uygulamalarını desteklemeyen, Muhiddin'i savunan bazı üyeler hukuken kongrenin usulsüz olduğu, ancak önceki idare heyetinin kongre toplama yetkisi bulunduğunu öne sürerek itirazlarda bulundu. Bu itirazlar Latife Bekir tarafından reddedildi ve Saime Hanım'ın (Eraslan) Nezihe Muhiddin aleyhindeki heyecanlı, öfkeli, gösteri ağırlıklı konuşmalarıyla bastırıldı. Üyelerden Emrullah Bey söz alarak kongrenin yasal olmadığını, toplanma yetkisi olmayan bir heyetin idare heyetini seçme yetkisi bulunmadığını söyleyerek, "Cemiyyet infisah edilmemiştir [feshedilmemiştir]. Cemiyyetler Kanununun 21. Maddesi mucibince [uyarınca] cemiyyetler ancak bir mahkeme kararıyla fesh olunabilir"[32] dedi. Bu iddia üzerine "hararetli tartışmalar" başladı. *Kadın Yolu*'ndaki yazılarından tanıdığımız Enver Behnan Bey (Şapolyo) idare heyetinin "fiilen" fesh edilmiş sayıldığını, bunun genel kurulun da "münfesih" (feshedilmiş) olması anlamına gelmediğini, dolayısıyla yeni idare heyetinin seçilebileceğini belirtti. Emrullah Bey fikrinde ısrar etti yine erkek azadan biri ona katılarak bu seçimi yapabilmek için bir emir ve bildiri olması gerektiğini söyledi. Bu sırada Latife Bekir "heyecanla ayağa kalktı" ve Birliğin mühürlü olduğunu söyleyerek "Hey'et-i idâre yoktur. Biz yeni hey'et-i idâreyi intihâb etmek üzere bu ictimâ'ı Vâlî beyin emriyle 'akdettik!" dedi.

Saime Hanım (Eraslan), Latife Bekir'in sözünü kesti ve –Taha Toros'a mektubunda belirttiği gibi– Muhiddin'i yolsuzlukla suçladı.[33]

Eraslan'ın bu suçlamasını aktaran iki gazetenin yayınında hem tutar olarak, hem de harcandığı yer olarak çelişki ve eksikler vardır. *Cumhuriyet* gazetesine göre Muhiddin "Birliğe ait paradan (500) lira" alarak özel işlerine harcamıştır. *Milliyet*'e göre Muhiddin (300) lirayı "kendi gazetesine" sarf etmiştir. Eraslan'ın Muhiddin'i suçlarkan "kendi gazetesi" dediği yayının, ilk üç sayısına Nezihe Muhiddin'in sahip olduğu, 4. sayıdan itibaren TKB'nin yayın organı olan *Kadın Yolu* dergisidir. Bu kongreden kısa bir süre sonra, yeni dönem için TKB başkanı seçilecek olan Latife Bekir'in, hükümetin uygulamalarını savunan konuşması dikkat çekicidir: "Hükümet, Kadın Birliği'nde bir varlık gösteremeyen ve buna karşılık bir takım yolsuzluklara neden olan Kadın Birliğini kapatmıştır" ve "hükümet TKB'yi kapatmakla doğru davrandı" sözleri Latife Bekir'in, hükümetin TKB idare heyetine ve Nezihe Muhiddin'e karşı uygulamalarını benimsediğini ve desteklediğini gösteriyor. Türk Ocağı'ndaki kongrenin ikinci aktörü Saime Hanım'ın (Eraslan) Nezihe Muhiddin'i suçlamaları ise "yargısız infaz" örneğini oluşturuyordu. Bu tutuma üyelerden sert tepki geldi ve bir üye "Nezîhe Hânım mahkûm [hükümlü] değildir. O ancak maznûn mevki'ndedir [zan altında bulunmaktadır]. Şahsî mes'eleleri burada mevzû'-i bahs etmemek daha münâsib [uygun] ve ma'kûl [mantıklı] bir hareket olur" dedi (*agm*).

Yine de bir grup TKB üyesinin "hukuk" savaşımı sonuç vermedi. Sonuçta aza sayısı yetersiz olduğu halde ve kongrenin yasal olmadığı yönündeki tüm uyarılara, itirazlara karşın, Saime Hanım'ın (Eraslan) da bulunduğu yeni idare heyeti ve heyet-i merkeziyye seçildi. Seçilenler içinde önceki yönetimde yer alan yalnızca iki isim vardı: Safiye Ali ve Samiha Kemal. Yeni merkez heyetine Sabiha Zekeriya'nın (Sertel)[34] ve Efzayiş Yusuf'un girmesi dikkat çekiyordu. Seçilen kurullar –gazete haberinde imla ve bilgi hatası yoksa– şu isimlerden oluşuyordu:

(Hey'et-i idâre): Latîfe Bekir (Çeyrekbaşı), Sâ'ime (Eraslan), Sa'diyye, Fâ'ize, Reşîde, Safiyye 'Alî, 'Aliye Es'ad, Ra'nâ Sânîyâver, Pâkîze, Kıymet, Medîha Fazlı.

(Hey'et-i merkeziyye): Efzâyiş Yûsuf, Mâdiha, Nigâr, Sa'diyye, Sabîha Zekeriyâ (Sertel), Sâmiha Kemâl, Mutahhara, Hamiyyet, Dürdâne, Hüsniyye Muhtâr, Lâmi'a Refîk, Zeyneb, Hüsniyye, Bedî'a, Senîha, Emîne Semiyye, Hayriyye Sâlim, Şükûfe 'Abdurrahman, Seyyime İbrâhîm. (*agm*)

Latife Bekir'in "usulsüz" kongrede, bu toplantıyı Vali'nin emriyle düzenlediklerini vurgulamasından Valiliğin bu kongreyi desteklediği,

Bekir'in hükümetle birlikte davrandığı belli oluyor. Latife Bekir'in ve Saime Hanım'ın (Eraslan), 26 Eylül'de Türk Ocağı'nda toplanan kongredeki konuşmaları, Recep Peker'in Kadın Birliği'nin kadınları temsil etmediğine ilişkin TBMM'deki ifadesi[35] ve İstanbul valiliğinin açıklamalarıyla uyum içindeydi. Saime Hanım (Eraslan), kendi el yazısıyla yazılmış ve imzalı mektubunda Nezihe Muhiddin'in Birlik'ten ihracı, suçlanması ve mahkemeye gönderilmesiyle son bulan olaylarda, dönemin Cumhuriyet Halk Fırkası İstanbul İl Başkanının, Valinin ve Polis Müdürünün birlikte "hareket ettiğini" açıklamaktadır.[36] Yunus Nadi bu kongre ile Nezihe Muhiddin'in başkanı olduğu idare heyetinin uzaklaştırılmasını "Oh! Çok Şükür Kurtulduk!" nidasıyla değerlendiriyordu. Nadi, "Bir millet sonuçta bir ailedir," diyor ve TKB'nin bu "ailenin" dışındaymış gibi "hareket ettiğini" öne sürüyordu. Nadi'nin TKB'ye ilişkin yorumları hükümetin bu konudaki görüşlerini açıklıyor gibiydi:

O hâlde son netîceden yine memnûnuz. Çünkü Türk kadınlığı nâmına ..... [okunamadı; "kokuşmuş" olabilir] bir çehre 'arz eden fenâ bir vaz'iyyetden kurtulduk. Eğer son kongre (Kadınlar Birliği)ni bi'l-külliyye [tamamen] ilgâ etmiş [ortadan kaldırmış] olsa idi belki daha ziyâde memnûn olurduk. Bizim bildiğimiz Türk kadınlığı böyle dillere destân olacak vaz'iyyetlere aslâ ve kat'â cevâz vermez de onun için. Ümîd ederiz ki yeni hey'etler Türk kadınlığının nezâhet ve nezâketine muvâfık [uygun] bir mevcûdiyyet içinde yürümeye i'tinâ ederler. Şimdilik yegâne ümîdimiz bundadır. Nitekim dünkü vaz'iyyetlerden mütemâdî bir istifrâğ [kusma] hissi ile bî-huzûr [huzursuz] oluşumuz da mübârek kadınlığımızın bu en mühim yüz aklığının ihmâl edildiğini gördüğümüzden idi.

Dünkü Birlik yakasını –mâhiyyet ve ma'nâsını kendisinin de bilmediği– bir takım nazarî ve hevâ'î da'vâlara kaptırarak olmadık mâlî-hûlyâlarla [hülyalarla] vakit geçirirken hakîkî Türk kadın ve kızlarının hakîkî vaz'iyyet ve ihtiyâçlarından kat'iyyen ve kat'iyyen bî-haber olduğunu her hâl ve hareketiyle i'lân ediyordu. Bir millet, nihâyetde bir 'â'ile demek değil midir? Bir 'â'ile ise nihâyet bir ananın ve son tahlîlde analığın şefkat kucağından başka bir şey midir? Daha dün bin bir esâretden kurtardığımız 'azîz Türkiye'mizde kadınlık nâmına ilk safa gelecek mes'elc 'acabâ sâdece kadınlığın hukûkundan mı 'ibâretdir? 'Acabâ bizde kadın meb'ûs olmadığı, kadın avukat olmadığı, kadın her şey olmadığı için mi 'azâb ve ıztırâb vardır? Tutalım ki kadın her şey oldu, bununla her da'vâ ve bu meyânda kadınlık mes'elesini[n] halledilmesi mi olur? Dünkü birlik ... sanki cem'iyyetimizden hâric gibi bir mevcûdiyyet göstermekte ısrâr etmiş idi. Vilâyetin Birliğe mu'âriz ısrârları ile buna karşı –Nezîhe Muhîddîn Hânım'ın şahsında– Kadınlar Birliği'nin 'anûd [inatçı] ve iddi'âcı mukâbeleleri doğrusu bu mes'elede tüy üzerine tüy dikti. Onun içindir ki yeni vaz'iyyet karşısında:

– Ooh, diyoruz, amân kurtulduk![37]

Bugünden bakarak değerlendirirsek, bu olayların, TKB'nin Mart 1927 Kongresi'nde kadınlara siyasal haklar maddesinin, yani "ünlü 2. Maddenin" tüzüğe eklenmesine hükümetin muhalefetinden kaynaklandığını ileri sürebiliriz. TKB'deki muhalefetin bu kongreden sonra ortaya çıktığını biliyoruz. Muhalifler açıktan açığa siyasal haklar talebinde bulunmaya karşı olmak yerine, hareketin öncüsü Nezihe Muhiddin'i karalayarak başkanlıktan uzaklaştırma yolunu seçti. Bu durumda Hükümetin TKB'deki Nezihe Muhiddin muhalifi grupla birlikte yürüttüğü Kadın Birliği'nden "sufrajetlerin uzaklaştırılması" siyasası her yönüyle başarılı olmuştu. Bu *Cumhuriyet* gazetesinin çok iyi tanımladığı gibi "kati bir tasfiye" idi.[38]

Nezihe Muhiddin'in TKB'den İhraç Edilmesi

Kadınlar Birliğinin yeni heyet-i idaresi Türk Ocağı'nda toplanarak Sadiye Hanım'ı başkan seçti.[39] Sadiye Hanım'ın başkanlığındaki yeni İdare heyetinin ilk icraatı Nezihe Muhiddin'i Birlik'ten ihraç etmek oldu.[40] İkinci olarak mühürlü bulunan TKB merkezinin açılması ve yeni idare heyetine teslim edilmesi için Vilayete başvurmayı kararlaştırdı. Yeni Başkan Sadiye Hanım Birliğin gayesini "Türk kadınına hukuk ve vezayifini göstermek, kadınlığı tekamüle doğru sevk etmek" olarak açıkladı. "Başlıca emelimiz kadın hukûkunun te'mînine ve Türk kadınının 'ilmî, fennî ve ictimâ'î sâhalarda medenî i'tilâsına [yükselmesine] çalışmaktır" dedi. Sadiye Hanım kısa bir süre sonra, Ocak 1928'de işlerinin yoğunluğunu öne sürerek istifa edince yerine Latife Bekir (Çeyrekbaşı] başkan seçildi. Sadiye Hanım'ın ilk dönemde başkan seçilmesinin Latife Bekir'in olayların sıcak yaşandığı o günlerde üzerine tepki çekmemesi için uygun görüldüğü anlaşılıyor. Nezihe Muhiddin'i dernekten tasfiye hareketinin liderinin Latife Bekir olduğu ve operasyonların Saime Eraslan ile birlikte yürütüldüğü belgelerden anlaşılmaktadır. Nitekim hemen sonra TKB Başkanı seçilen ve uzun dönem bu görevi yürüten Latife Bekir hükümetle hiçbir çelişkiye düşmemiş ve İzmir milletvekili seçilmiştir. Konuya ilişkin haber TKB'nin etkinlikleri hakkında bilgi vermek yerine, TKB yöneticilerinin Nezihe Muhiddin'i suçlamalarını yansıtıyordu. TKB'nin yeni dönemde "sessiz ve sâkin bir hâl ve vaz'iyyetde bulunduğu" belirtiliyor, bunu kabul eden bir yönetici TKB'nin etkin olamamasını şu sözlerle açıklıyordu:

... fa'âliyyet ve hayâtiyyet mefhûmları biraz da bütce mes'elesi ile 'alâkadârdır. Birliğin bugünkü sâkin hayâtını biraz da Nezîhe Muhîddîn Hânım hâzırlamıştır. Çünkü Nezîhe Hânım, Birlik'ten ayrıldıktan sonra, hey'et-i idâre, Birlik kasasında hîçbir şey kalmamış olduğunu görmüştür.[41]

Nezihe Muhiddin Mahkemede

Nezihe Muhiddin, TKB'den ihraç edilmeden önce valiliğin TKB'ye müdahalesine karşı yasal hakkını kullanmak istedi ve Eylül ayında Vilayet aleyhine dava açtı. Dava gerekçesi Kadın Birliği'ne valiliğin müdahalesinin Cemiyetler Kanuna bütünüyle aykırı olduğuydu. Dava Muhiddin TKB'den ihraç edildikten sonra başladı. Vilayet vekili, davacının hali hazırda derneğin üyesi ve reisi olmadığını ileri sürerek bu davayı açma hakkının bulunmadığını savundu. Mahkeme gerekli evrakların getirilmesi kararıyla bir ay sonraya atıldı.[42]

Aynı günlerde İstanbul Vilayeti tarafından Nezihe Muhiddin aleyhinde "Cemiyyetler Kanununa muhalif hareket" gerekçesiyle açılan dava başladı. Davada Muhiddin'e basında bir süredir yer alan suçlamalar yöneltildi.[43] Bu davada, Nezihe Muhiddin suçlamaları kabul etmedi. Birkaç sene önce olduğu için Birlik reisesi olarak bu parayı nerede harcadığını hatırlamadığını söyledi. Mahkemenin gelişmesi *Cumhuriyet*'te şu şekilde yer aldı:

> Zabtın kırâ'atini müte'âkıb [tutanağın okunmasının ardından] hâkim İlhâmî Bey Nezîhe Muhîddîn Hânım'ı isticvâb etti [sorguladı]. Nezîhe Hânım 34 yaşında olduğunu, evli bulunduğunu, Şehzâdebaşı'nda Birlik binâsında ikâmet ettiğini, hey'et-i idâre â'zâsının usûlî dâ'iresinde [usullere göre] ta'yîn edilip [atanıp] Vilâyetin tasdîkine [onayına] iktirân eylediğini [sunulduğunu] söyledikten sonra re'îsin (500) lira mes'elesi hakkındaki su'âline de şu cevâbı verdi: "341 [1923] senesinden şu zamâna kadar vukû' bulan müte'addid teftîşler netîcesinde eğer bir ihtilâs [hırsızlık], bir sû'-i isti'mal [görevi kötüye kullanma] vukû' bulsa [olsa] idi şübhesiz ki tezâhür ederdi [görünürdü]. Menba'-ı vâridâtımız [gelir kaynaklarımız] dâ'imâ tesbît edilmektedir. Ben Birliğin re'îsiyim. Eğer böyle bir ihtilâs [çalma] vukû'a geldi ise bunu veznedârdan sormak îcâb eder."
>
> Nezîhe Muhîddîn Hânım bu hesâb mes'elesinde pek ziyâde 'asabîleşerek Birlik'ten beş yüz lira değil beş paranın bile gâ'ib olmadığını [kaybolmadığını] söyledikten sonra birçok hesâblar vermiş ve müdâfa'asına şu sûretle devâm etmiştir: "– Re'îs beyefendi, ben hayât husûsunda ihmâlkârım. Birçok def'alar vâki' olmuştur ki borçlu olduğum yere borcumu ödedikten sonra borcuma mukâbil verdiğim senedleri almamışımdır. Bu beş yüz liranın cihet-i sarfını [ne yönde harcandığını] hâtırlayamıyorum. İhtimâl ki bu sened de böyle olmuştur.

Ben bu parayı birkaç sene evvel aldığım için nereye sarf edildiğini hâtırlayamıyorum."

Nezîhe Hânım 'aynı heyecân ve 'asabiyyetle kendisini bir müddet daha müdâfa'a ettikten sonra vekîli 'İrfân Emîn Bey müvekkilesinin son zamânlarda haksız bir takım dedikodulara ma'rûz kaldığını söyleyerek beş yüz lira mes'elesini de îzâh ederek bunda bir sû'-i isti'mâl mevcûd olmadığını, bütün hesâbâtın tedkîk edilmesini taleb etti. (*agm*)

Sulh Mahkemesinde açılmış olan davanın bu ilk celsesinde mahkeme reisi, Nezihe Muhiddin'e isnad olunan eylemlerden yalnızca Birlik varidatından 500 lirayı zimmetine geçirmesi ve heyet-i idarede yapılan değişiklikleri hükümete ihbar etmemesinin kanunen ceza gerektirdiğini açıkladı. Bu bakımdan emniyeti kötüye kullanma durumu, adı geçenin "Birlik reisesi olması itibariyle ceza kanununun 510. Maddesine temas ve şikâyete hacet kalmadan re'sen [doğrudan doğruya] hukuk-i umumiyyece" izlenmesi gerektiğini ve davanın Asliye Mahkemesine gönderilmesine karar verdi. Hadisede emniyeti kötüye kullanma eyleminin delillerinin mevcut olup olmadığının incelenmesinin de sevk edilen mahkemeye ait olduğunu bildirdi.[44]

Nezihe Muhiddin'e yöneltilen "500 lirayı TKB kasasından aldı, kendisi için sarfetti, bir hafta sonra iade etti" suçlaması ne denli doğrudur? Nezihe Muhiddin bu parayı gerçekten de kendisi için mi sarfetmiştir? Bugün bu soruya kesin bir yanıt bulma olasılığı hayli zayıf. Nezihe Muhiddin'in sahibi olduğu, 4. sayıdan sonra Türk Kadın Birliği'nin yayın organı olan *Kadın Yolu*'nun basım masrafları için bu miktar parayı alıp geri vermiş olması, bu parayı "özel işlerine" harcamasından daha kuvvetli bir olasılıktır. Bunu düşündüren veri Saime Hanım'ın (Eraslan), Türk Ocağı'ndaki kongredeki konuşmasında "kendi gazetesine sarfetti" sözleridir.

Cumhuriyet'in adliye muhabiri 29 Kasım günü (1927) Nezihe Muhiddin'e, bilgi almak için gittiği Dördüncü İstintak Dairesi'nde rastladı. Burada muhabirin "aleyhinizdeki davaya ne dersiniz" sorusuna "Eğer 'aleyhimde yapılan isnâdların [iftiraların] iğrenç noktaları olmasa size sâdece 'güleceğim' derdim. Fakat ma'alesef çok iğrenç!" karşılığını verdi. Muhiddin kanunen Kadın Birliği'nin reisesi olduğunu, kendisini reislikten ancak kanunun çıkarabileceğini vurguladı. Kendisini, "vazifesini görmüş yahut idealinin bir kısmını tahakkuk ettirmiş bir insan" olarak addettiği için aleyhinde yürütülen harekâtı fazla önemsemiyordu.[45] Aynı yılın sonbaharında mahkemeler sürerken, basında Nezihe

Muhiddin hakkındaki söylentiler devam etti. Nezihe Muhiddin ise bu olaylarla ilgili olarak fazla konuşmadı, kişisel olarak hiç kimseyi suçlamadı. Ancak, Birlik'ten ayrıldıktan sonraki dönemde TKB'nin çizgisinde hayırseverliğin öne çıkmasını eleştirdi.[46] Bu eleştiriye TKB yeni idare heyetinin cevabı sert oldu.[47] Muhiddin, Nisan 1930'da Birliğin gayesini takipte hiçbir varlık gösteremediğini belirtti.[48] *Cumhuriyet* gazetesinde yer alan bir haberde Birliğin yeni idare heyeti için abartılı ifadeler kullandığı öne sürüldü.[49]

Vilayetin davasının sonuçlarıyla ilgili elimizde bir belge bulunmuyor. Ancak bu dava, Nezihe Muhiddin'in siyasi hayatının sona ermesine, kamuoyundaki saygın yerini yitirmesine neden oldu. Nitekim, mahkemenin başladığı Ekim ayında *Yeni Kitab*'da çıkan, "bir gazeteci" imzalı yazı bu gerçeği ifade eder. Bu yazıda son iki ay içinde Nezihe Muhiddin'in gazetelere, kuvvetli mevzularla dolu "85 sütunu dolduracak" yazı malzemesini verdiği, ama artık yere yuvarlandığı anlatılır.[50] Gerçekten de Nezihe Muhiddin hakkında, o günden sonra yalnızca "Adliyede" sütunlarında, davalarına ilişkin kısa haberler çıkacak, çok seyrek olarak varlığı hatırlanacaktır.

Kadın Birliği, Nezihe Muhiddin'i ihraç etmekle kalmadı. 1927 yılında Valiliğin açtığı davanın yanı sıra TKB de Nezihe Muhiddin aleyhine "sahtekârlık ve emniyyeti suistimal" gerekçesiyle dava açtı. Bir buçuk sene süren bu dava 13 Mayıs 1929'da TBMM'nin kabul ettiği af kanunu[51] ile "sukut etti" (düştü).[52]

II. Siyasete Veda ve Savunma: "Türk Kadını" (1931)

Bildiğimiz kadarıyla, Nezihe Muhiddin'in hakkında, "emniyeti suistimal ve sahtekârlık" davaları açıldığı yıllarda bir gazetede "N. M." imzalı iki makalesinin[53] yayımlanması dışında bir etkinliği olmadı. Muhiddin 1930 yılında Serbest Cumhuriyet Fırkası'ndan (SCF) aday oldu, ancak bununla ilgili elimizde fazla veri yok. Ekim 1930 seçimlerinde partinin Beyoğlu ilçesinden mebus adayı olduğunu biliyoruz. SCF'nin programında kadın haklarına ilişkin maddeler bulunduğu için bu partiyi desteklediğini düşünebiliriz. Programın 11. Maddesi tek dereceli seçim ve kadın haklarına ilişkindir: "Madde 11 - Fırka bir dereceli intihap usulünün tesisini ve siyasi hukukun Türk kadınlığına da teşmilini [yayılmasını] müdafaa edecektir" (Tunçay 1992: 405). Mete Tunçay'ın belgelediği üzere Nezihe Muhiddin Beyoğlu ilçesinden Makbule Ha-

nım'ın (Atadan) birinci olduğu listede ikinci olarak yer aldı (1992: 513). "Türk kadınlarına seçme ve seçilme hakkı tanıyan Teşkilat-ı Esasiyye Kanunu değişikliğinin" TBMM'de 5 Aralık 1934 günü kabul edilmesinden (Kocatürk 1988: 571) sonra, 1935 seçimlerinde Nezihe Muhiddin bağımsız milletvekili adayı oldu[54] ve kazanamadı.

Nezihe Muhiddin'in 1930-31'de yazdığı *Türk Kadını* kitabı, Ayşegül Baykan'ın belirttiği gibi, kadın tarihyazımı açısından önemli bir kaynaktır. Benim çalışmam açısından ise *Türk Kadını*, Nezihe Muhiddin'in yıllarca süren mücadelesinde vardığı trajik noktada, topluma ve özellikle Kemalistlere karşı, içinde beslendiği Erken Dönem Osmanlı Türk kadın hareketini, kadın tarihimizi, kendi düşünceleri ve etkinliklerini, yani Nezihe Muhiddin'i savunma niteliği taşıyor. Muhiddin "Büyük Rehbere İthaf" ettiği kitabın ilk cümlelerinde ne amaçla yazdığını açıklar:

> Bu küçük eserde muhtelif siyasi devirlerin kadınlığımız üzerinde yaptığı te'sirleri ve hazırladığı hayatî şartları tetkik ederken kadınlarımızın bu müessirler [etkenler] karşısında tenebbuhiyet [uyanış] ve intibak kabiliyetlerini ölçmek istedim. Muhitlerindeki büyük hadiselerden daha çabuk ikaz emri alarak daha seri [çabuk] harekete geçen kadın şahsiyetlerinden birer birer bahsettim. Tabiî tercemei hallerinden [yaşamöykülerinden] değil, yalnız mukızlara [harekete geçiricilere/ikaz edenlere] karşı verdikleri hareket cevaplarının mahiyetini, umumiyyet ve hususiyyetleri itibariyle müşahade [gözlem] altına almaya çalıştım. Devirlere göre kadınlık hayatımızdaki mütenavip [nöbetleşe] ve mütemadi akışları bir voltmetre ibresinin hassasiyet ve şaşmazlığıyla kaydedebilmekte pek mahir olmadığımı itiraf ederim.
>
> Yalnız kendimi bildim bileli şahit olduğum ve tesiratını bizzat gördüğüm hadiseler arasında son ve büyük inkılabımızın büyük mahiyetini azcime bakmayarak kadınlık nokta-i nazarından [açısından] izah etmek istiyorum.
>
> Sakim [hastalıklı/yanlış] tesirli harici münebbihlere [uyarıcılara] karşı mukavemet göstererek binefsihi [kendi kendine] tekamül eden müstesna uzviyetler [organizmalar] de vardır. İşte bu enfüsî [öznel] şahsiyetler bugünkü büyük ve kıymetli inkılabı hazırlamıştır. (*Türk Kadını*, 2: 65-6; *ab*)

Kanımca, Muhiddin, yeni tarihyazımı ile Osmanlı geçmişe set çeken Kemalist siyasalara karşı bu kitapta, Osmanlı Erken Dönem kadın hareketinin kişiliklerini yeni kuşak kadınlara ve tarihe taşımak istedi.

Türk Kadını Nezihe Muhiddin'in siyasal yazın yaşamına koyduğu noktadır. Görebildiğim kadarıyla, bu kitabın basıldığı 1931 yılından sonra siyasi makale ve yazı yazmadı ya da yazdıysa yayımlanmadı. 1935 seçimlerinde İstanbul'dan bağımsız adaylığı dışında siyasal etkinliklere katılmadı.

Türk Kadını'nda Nezihe Muhiddin'in "gür çıkan sesi"ni duymak zordur. Yirmi yıldır yazı yaşamı ve sosyal alanda etkin bir kadın olan Muhiddin'in önceki yazılarında ve konuşmalarındaki kendine güvenli, yüksek tonu, *Türk Kadını*'nda değişir. Nezihe Muhiddin, bu "küçük kadın eserini, (*Türk Kadını*) mütevazı bir çiçek gibi", "Büyük rehber, Büyük kurtarıcı, Büyük Mürşid, misilsiz deha, kahraman, Büyük Gazi Mustafa Kemal Paşa Hazretlerinin ziyadar izine" hediye ediyordu.

Türk Kadını'nın içeriği ve dili Nezihe Muhiddin'in diğer yazı ve demeçlerinde görülen entelektüel düzeyinin çok altındadır. *Türk Kadını*'nda Muhiddin kadın hakları, iktisadiyat, içtimaiyat üzerine fikirlerini ve deneyimlerini derli toplu, sistematik bir biçimde okura sunmadığı gibi, bu alanlara değinmez. Kitap, Nezihe Muhiddin'in yazılarında ve konuşmalarında hiç görülmedik bir biçimde, belirli bir sistematik izlekten yoksundur. İfadeler, cümleler makalelerindeki güçte değildir.

Okura sunduğu "kitabın ihtiva ettiği bahisler" yani "içindekiler" listesinde "Kadınların İlk Ciddi Faaliyetini Nerede Gördüm?" ve "Kadın Birliğini Niçin Teşkil Ettim" bölümleri yer almaz. Birincisi Osmanlı-İslam-Türk kadın hareketini anlattığı, ikincisi Türk Kadın Birliğini ve kendisini anlattığı için, Muhiddin bu bölümleri içindekiler listesinden çıkararak saklamaya, satır aralarına sıkıştırmaya çalışmıştır. Otoriter iktidara karşı savunmasını yaparken ve TKB'nin etkinliklerini anlatırken, bir bakıma özsansür uygulamıştır. Bu bakımdan *Türk Kadını* beceriksiz sayılabilecek bir savunmadır. Savunma amacı metni daraltmıştır. Metin eksik, yer yer kopuktur. Ancak bu eksikliklere karşın Osmanlı Türk kadın hareketi hakkında hayli geniş bilgi ve yorum içerir. Muhiddin bu kitapta, minimal ölçekte de olsa kadın tarihini gününe taşıma amacına ulaşmıştır.

III. Kadın Birliği'nin Yeni Çizgisi (1927-1935)

TKB'nin 1927-1935 dönemindeki faaliyetleri ayrıntılı bir incelemenin konusu olabilir. Bu noktada, TKB'nin bu dönemindeki faaliyetlerine, yöneticilerinin anılarına, TKB'nin yayımladığı "Kadın Sesi" broşürlerine ve basındaki haberlere bakarak yaklaşalım.

Eylül 1927'de Türk Ocağı'ndaki TKB kongresi Kadın Birliği'nin tarihinde bir dönüm noktasıdır. TKB bundan böyle bir daha geri dönmemek üzere siyasalarını değiştirecek, kadın hakları politikalarından uzaklaşacak, 1935'te "kendini fesh edene" kadar "hayır işlerine" ve

Atatürk'ün önerisi üzerine İstanbul'un çevre köylerinde "köylü kadınların eğitimine" ağırlık verecektir.[55] Bu dönemde kesintisiz olarak TKB başkanlığını yürütecek olan Latife Bekir (TKB başkanlığı 1927-1935) başkan seçildikten kısa bir süre sonra bir gazetecinin "Kadınların hukûk-i siyâsiyyesi ile meşgûl olacak mısınız?" sorusuna açık ve net olarak, "Hayır. Biz Nezîhe Hânım gibi hayaller peşinde koşacak değiliz," yanıtını verdi. Bundan böyle siyasal haklarla ilgilenmeyeceklerini, "memlekette himayeye muhtaç çocuk ve kadınlara" iş bulmak üzere çalışacaklarını açıkladı. Bekir, "Ben öteden beri Nezihe Muhiddin Hanım'ın icraatına karşıyım," dedi:

> Ben öteden beri Nezîhe Muhîddîn Hânım'ın icrâ'âtına 'aleyh-dârım. Nezîhe Hânım â'zâlıktan dahi çıkarılmıştır. Nezîhe Hânım cem'iyyete â'zâ kaydolunmaya tekrâr mürâca'at edecek olursa kabûl edilip edilmeyeceği hakkında bir şey söyleyemem. Nezîhe Hânım Değirmendere tenezzühü [gezisi] için birçok biletler satmıştır. Biz buna 'â'id hîçbir hesâb almadık. Şimdi ikide birde mürâca'atlar vâki' olmakta ve bilet bedelleri taleb olunmaktadır. Tabî'î biz bu hesâbları kabûl etmiyoruz.
>
> – Kadınların hukûk-i siyâsiyyesi ile meşgûl olacak mısınız?
>
> – Hayır. Biz Nezîhe Hânım gibi hayâller peşinde koşacak değiliz. Belki bunun da zamânı gelir. Fakat bizim bundan evvel yapacağımız işler vardır. Meselâ Birliğin iktisâdî kısmına fazla ehemmiyyet vereceğiz. Yerli mâlların revâcına [sürümüne] ve memleketde muhtâc-ı himâye [korunmaya muhtaç] kadın ve çocuklara iş bulmaya çalışacağız. Birliği bir klübe tahvîl etmeğe [dönüştürmeye] ... uğraşacağız.[56]

Kadınlara Cumhuriyet hükümeti tarafından önce belediye (1930) daha sonra milletvekili seçme ve seçilme hakkının tanındığı (1934) yılları da içeren bu dönemde Kadın Birliği'nin etkinlikleri ciddi bir biçimde azaldı ve öyle görünüyor ki, Yunus Nadi'nin makalesinde[57] çizdiği hayırseverlik ve "çocukları koruma" sınırını korudu. Bir gazetecinin öngördüğü gibi[58] 1928 sonrasında TKB'nin etkinlikleri basında ve kamuoyunun gündeminde çok az yer aldı.

Kadınlara belediye seçimlerine katılma hakkının "verileceği", 1929 Nisanında Dahiliye Müsteşarı Hilmi Bey tarafından açıklandı.[59] Büyük bir olasılıkla Nezihe Muhiddin'e ait olan N. M. imzalı bir makalede kadınların mebus olmak istedikleri düşüncesi savunuldu.[60] TKB, 1927 Ekiminden sonra ilk kez bu bağlamda yeniden gündeme geldiği halde açıklamalar sırasında sessiz kaldı, "Darülaceze'deki çocuklara hediyeler dağıttı".[61] *Milliyet*'in haberine göre seçme ve seçilme hakkı için, "Kadın Birliği Avrupa'dan getirttiği nizamnameleri tatbike başladı".[62]

Aynı günlerde Himaye-i Etfal cemiyetinin Anneler Birliği toplandı.[63] Birkaç gün sonra Kadın birliği'nde Nebahat Hamit Hanım tarafından "Belediye ve Kadın" konulu bir konferans verildi. Nebahat Hamit belediye iş ve ihtiyaçlarının "tamamen ev işinin büyük bir şeklinden başka bir şey olmadığını", "kadının esasen meşgul olduğu bu gibi işlerdeki" becerilerinden yararlanılacağını anlattı. Konuşmasını, "kadınların erkeklerin vazifesini tamamlamak istediğini ve bu cereyanın erkek aleyhtarlığı değil iştirak-i mesaiden [çalışmaya katılımdan] ibaret" olduğunu vurgulayarak tamamladı. Hamit'in, kadınlara "erkeklerin vazifesini tamamlamak" olarak öngördüğü toplumsal konum, Medeni Kanun-1926'da kadının kocasının "muavini" olduğu yaklaşımıyla uyum içindeydi. Konferans kadınlar tarafından "şiddetle alkışlandı".[64] Nisan ayında Türk Ocağı Reisi Muallim Nakiye Hanım'ın öncülüğünde ilk "Çocuk Haftası" etkinlikleri başlatıldı. "Türkiye'nin her tarafında 23 Nisan'da başlamak üzere, memlekette çocuğun kıymet ve ehemmiyetini arttırmak" gayesiyle kutlanan Çocuk Haftası, daha sonra TBMM'de kabul edilecek olan 23 Nisan Çocuk Bayramı'nın (Kocatürk 1988: 489) öncülüydü.[65]

Ertesi gün gazetelerde, TKB'nin kadınların hemen her yerde erkeklerle aynı ücreti aldığını açıkladığı haberi yer aldı. Birlik Başkanı Latife Bekir "son iki haftadır fabrikaları gezen 'Musavat Komisyonu' üyelerinin kadın ve erkek yevmiyelerinin ayni derecede olduğunu hatta fazla iş çıkaran kadınların erkeklerden fazla ücret aldığını gördüklerini" açıkladı.[66] Bu açıklamaya *Milliyet* gazetesinde "İş Hayatında Kadın" başlıklı haber-yorum eşlik etti. Habere göre "en güçlü erkek işinden en yüksek ilim ve teknik meselelerine kadar her sahada kadınlarımız mühim vazifeler alıyorlar"dı. O halde "galiba kadınlarımız Belediye azalığına hak" kazanmışlardı.[67] Kadın Birliği idare heyeti 12 Mayıs'taki toplantısında kadınların Belediye Meclisi'ne geçer geçmez yapacakları ilk işin "süt meselesini" halletmek olduğuna karar verdi. Toplantı haberi, kadınların artık "müfrit" taleplerde bulunmayacağı ima edilerek, "O halde mesele kalmadı!" başlığıyla veriliyordu.[68]

Bir ay sonra, Efzayiş Suat'ın (önceki adı Efzayiş Yusuf) Kadın Birliği'nin delegesi olarak Berlin'deki "Beynelmilel Kadın Kongresi"ne katılacağı açıklandı.[69] Efzayiş Suat'ın yurda döndükten sonra açıklamaları yayımlandı. *Cumhuriyet* Türk kadınlığının kongrede hakkıyla temsil edildiğini belirtiyor ve Efzayiş Suat hanımı "hassaten tebrik" ediyordu.[70] Sabiha Zekeriya (Sertel) Kadınlar kongresi hakkındaki

eleştiri yazısında, kongrenin "beynelmilel emperyalizm ve İrtica hareketlerinin bir uzvu" olduğunu öne sürdü. "Bizim Kadınlar Birliği bu gayenin körükörüne aleti olmaktan çekinmelidir" sözleriyle TKB yönetimini uyarıyordu. "Emperyalist hükümetlerin doğuda, Afrika'da, istismar edilen her karış toprak üstünde saltanatlarını idame için kurulan Cemiyet-i Akvam, bu defa kadın cemiyetlerini bu emele alet etmekte"ydi. Sabiha Zekeriya'ya göre Türk Kadın Birliği'nin bu sahada Cemiyet-i Akvam'a alet olması affolunur bir hata değildir. "Bu itibarla Türk Kadın Birliği de eski fikirleri temsil eden yanlış ve geri bir teşekküldür."[71]

Vali vekili Muhiddin Bey TKB'yi ziyaret edip "kadınların da belediye intihabatına iştirak edebileceklerini" söylemesi üzerine "Kadın Birliği'nde bir faaliyet baş gösterdi." Birlikteki tartışmalar sonunda şu fikir etrafında birleşildi: "Kadın nasıl evin nazımı ise, aynen şehrin de nazımı olabilir." Muhiddin Bey'in açıklamalarına göre ilk önce kadınların seçilme hakkı tanınıyordu. Seçme hakkı bir sonraki seçimlerde gerçekleşecekti.[72] Çok geçmeden kadınlara belediye seçimlerinde hem seçme hem de seçilme hakkı tanınacağı açıklandı.[73] Aynı günlerde kadınların muhtarlığı tartışması başladı. Yetkililer kadınların "şimdilik" muhtar olamayacağını duyurdular. Oysa Bergama köylerinden birinde "Kara Fatma isminde bir kadının senelerce muhtarlık yaptığı" anlaşılmıştı. *Cumhuriyet* gazetesinde "Doğru Değil mi?" sütununda "Hanımlarımız muhtar olmak istiyorlarmış" deniyordu. Sütunun adı belli olmayan erkek yazarı, "Hanımlarımız siyasi, içtimai haklar almak için çalışsınlar, uğraşsınlar, buna hiç kimsenin bir diyeceği yoktur. Fakat bütün dünyada en ziyade kadınların meşgul bulundukları hayır müesseselerini ihmal ederek siyasi haklar peşinde koşmaları da hoş görülemez," sözleriyle kadınların hayır işlerine dönmesi gerektiğini yineliyordu.[74] Kadınların muhtarlığı tartışmasında TKB sessizliğini korudu. Muhtarlık tartışmasını yansıtan haberde TKB'nin seçimlere katılacağı ve namzetlerini hazırladığını bildiriliyordu. Buna göre, Latife Bekir, Efzayiş Suat, Mediha Fazlı, Semiha Rauf, Lamia Refik, Aliye Halit, Feriha ve Güzide Beyhan hanımların ismi geçiyordu. Habere göre bu isimleri işiten bir hanım, "Kadın Birliği heyeti idaresi, galiba kendi azasını olduğu gibi belediye azası namzedi gösterecek" diyordu.[75] Nezihe Muhiddin hakkında açılan birden çok davada kendini savunmaya çalışırken, Muhiddin'i ihraç eden ve hakkında "emniyeti suistimal" davası açan TKB idare heyeti belediye seçimlerine hazırlanıyordu. Ancak, 1929 yı-

lı gazetelerinde TKB'nin değil, Himaye-i Etfal ve kolu olan Anneler Birliği'nin faaliyetlerine değinen haberler yer aldı.

Kadınlara belediye seçimlerine katılma hakkının tanındığı[76] 1930 Nisan ayında TKB yeniden hareketlendi. TKB Genel Sekreteri Efzayiş Suat Hanım Birlik'te 31 Mart günü bir konferans verdi. "Belediyeciliğin en ince teferruatını sayan" Efzayiş Suat, kadınların bu işlerde daha başarılı olacağını belirtti. Bu tutumu haberde "kadınlar meydan okuyor" yorumuyla verildi. Efzayiş Suat, "Bu hakkı bize temin eden büyük Gazi ve Cumhuriyet hükümetimize bütün ruhumuzla teşekkür etmeliyiz!" sözleriyle konuşmasını alkışlar içinde tamamladı.[77] Kadın Birliği 1 Nisan sabahı saat onda Sultanahmet'te intihap haklarını kutlamak üzere bir miting düzenledi. Latife Bekir nutkunda "bu zaferin Kadın Birliği'nin ilk ve en büyük zaferi olduğunu söyledi". Bekir'den sonra kürsüye gelen Saime Faik,[78] "Yaşasın Gazi, yaşasın kadınlık!" sözleriyle nutkunu bitirdi. Mitinge Nezihe Muhiddin katılmadı. Haberde çeşitli illerde kadınların CHF'ye üye kaydolmak üzere başvurduklarını belirtiliyordu.[79] Ertesi gün *Cumhuriyet*'in manşetinde "kadınların tezahüratı" vardı. Kadın Birliği, "yeni Belediye Kanununun Reisicumhur tarafından tasdik edildiği gün büyük tezahurat yapmaya karar" vermişti. Aynı haber önemli bir kadın şahsiyeti kamuoyuna ilk kez sunuyordu: Muallim Afet Hanım'ın (İnan) fotoğrafının altında CHF'ye ilk giren kadın olduğu belirtiliyor, ertesi gün Türk Ocağında "kadınlara intihap hakkı hakkında bir konferans" vereceği duyuruluyordu.[80] Yunus Nadi aynı günlerdeki başyazısında "ailenin temeli ve milletin şefkatli anası olan kadının memleket işlerinde hiç olmazsa erkekler kadar hukuka malik olması" gerektiğini, yasanın kabulü ile Türk cemiyetinin yükseleceğini belirtiyordu.[81] CHF Müfettişi Hakkı Şinasi Paşa tarafından "kadınların fırkaya kabulüne" 7 Nisan'da başlanacağı bildirildi.[82] Aynı günlerde, Ermeni kadın hareketinin öncülerinden Hayganuş Mark'ın (Bilal ve diğerleri 2001) *Haygin*'de yayımlanan kadınlara sağlanan haklarla ilgili makalesine gazeteler yer verdi.[83] Aynı günlerde Afet Hanım'ın (İnan) kadın hakları üzerine verdiği konferans gazetelerde geniş yer buldu. Afet Hanım'a göre kadınların seçilme hakkını almaları demokrasinin gereğiydi:

> Kadın intihap etmek hakkını ihraz etmelidir [almalıdır].
> – Çünkü, demokrasinin mantığı bunu icap ettirir;
> – Çünkü, kadının müdafaa edeceği menfaatler vardır;
> – Çünkü, kadının siyasi hakları tatbik etmesi kendisi için faidelidir.[84]

Kadınlar "her taraftan CHF'ye müracaat ederek" üye kaydoluyorlardı. TKB üyeleri de bulundukları yerdeki parti teşkilatlarına üye oldu.[85] Kadın Birliği 11 Nisan Cuma günü, saat 9'da Sultanahmet meydanında tertipleyeceği büyük kutlama mitingine hazırlanıyordu.[86] Aynı günlerde (Ankara) Kadınlar Yardım Birliği'nin "kadınlara intihap hakkı verildiği için" İçişleri Bakanı Şükrü Kaya Bey'e teşekkür edeceği bildirildi. Derneğin başkanı Nöber Kazım, kâtib-i umumisi (genel sekreteri) Tezer Ağaoğlu (Taşkıran) idi. Fahri başkanı "İsmet Paşa [İnönü] hazretlerinin refikası [eşi]" Mevhibe Hanım'dı. "Tabii reisler de Fevzi [Çakmak, 1876-1950] ve Kazım [Özalp, 1882-1968] Paşalar refikalarıydı."[87] Kadın Birliği'nin "hararetle" hazırlandığı mitinge *Cumhuriyet* "Türk kadını yarınki ictimaa sen de gel!" çağrısını yapıyor ve bu mitingin "intihap hakkını alan Türk kadınının ilk umumi tezahürü" olduğunu duyuruyordu.[88] Hükümetin desteklediği görünen bu mitinge kadınların katılması için "hararetli" çağrılar sonuç vermedi. TKB'nin mitingi "30-40 kadar kadın ve onları seyre gelen binlerce erkeğin iştirakiyle" yapıldı.[89] Anlaşılan *Cumhuriyet*'in çağrısına "meraklı erkekler" yanıt vermişti. Miting ve Nakiye Hanım'ın ertesi gün yaptığı açıklama Kadınlar Birliği azasında düş kırıklığı yarattı. Nakiye Hanım Kadın Birliği mitingini "facia" olarak niteliyor ve kadınların katılmamasından TKB yönetimini sorumlu tutuyor, Birliğin "idaresizliğine atfediyordu".[90] İdare heyetinin istifa etmesi ihtimali belirdi. Birlik azasından "Saime (Eraslan), Lamia Refik ve Efzayiş Suat hanımlar" CHF'na giderek müfettiş Hakkı Şinasi Paşa'yı ziyaret etti. Heyet miting hazırlıkları için paşaya teşekkür etti ve yapılan dedikodulardan şikâyette bulundu.[91]

Nezihe Muhiddin'in "1930 başarısı" olarak yorumladığı (*Türk Kadını*, 68: 121) Belediye seçimine katılma hakkının tanınmasında TKB'nin mücadelelerinin payı oldu mu? *Cumhuriyet*'in "Hem Nalına Hem Mıhına" sütununda "(Muhiddin'in) Kadın Birliği reisi iken o kadar uğraştığı, kadının intihap etmek ve edilmek hakları kendisi reislikten çekildikten sonra teslim edildi. O çalıştı, semeresini başkaları topladı" yorumu yapılıyor.[92] Muhiddin de aynı sıralarda "Hükümetimiz kadınlara bu hakkı verdi. Fakat mevcut Kadın Birliği azasının bu hakkı hüsnü istimal edeceğine [iyi kullanacağına] itimadım yoktur," diyordu. Dahası "Kadın Birliği benim zamanımda doğdu benim zamanımda büyüdü," diyor ve TKB yönetimini "cahil sütnineler" olmakla eleştiriyordu.[93] Muhiddin'e göre "bu hanımlar türlü hilelerle müessesenin başına geçip kurul"muşlardı. Muhiddin'e göre artık Kadın Birliği'ne lüzum yoktu:

"Kadın Birliği artık yardım birliğine inkılap etmiştir. Bugün kadın birliği yoktur, millet birliği vardır. Hükümet millet arasında cinsiyet farklarını, imtiyazlarını birer birer ayıklamaya başladı. Mesele bu safhaya döküldüğünde kadın davası kendiliğinden ortadan kalkmıştır."[94]

TKB'nin Nisan 1930'dan, İstanbul'da uluslararası kadınlar kongresine ev sahipliği yaptığı ve kendini feshettiği 1935 Mayısına değin süren çalışmaları basında tekil, kısa haberlerle yer aldı. *Cumhuriyet* gazetesindeki TKB haberlerine özetle değinmeliyim. Kadın Birliği'nde belediyecilik üzerine konferanslar devam etti.[95] Dr. Mazhar Osman'ın kadınları aşağılayan bir yazısı KB üyeleri arasında teessürle karşılandı ve tepkilere yol açtı.[96] Birkaç gün sonra *Cumhuriyet*'in "Hem Nalına Hem Mıhına" sütununda Rusya'da kadınların askerlik yaptığını belirtildikten sonra, "Ey hadi bakalım, Kadın Birliği azayı muhteremesi yalnız intihap hakkı istemek kâfi değil, asker olmak hakkını da isteyin, sizi bekliyoruz! Nasıl işinize geliyor mu hanımefendiler?" deniyordu.[97] İki gün sonra aynı sütunda TKB idare heyeti üyesi olan ancak yazıda "bir hanımefendi" olarak belirtilen Mediha Fazlı'nın cevap mektubu yayımlandı. Mediha Fazlı, "Bünyesi müsait olan her kadın icap ettiği zaman vatanını müdafaa için asker olmaktan çekinmez. Fakat Kadın Birliği azaları harbi ortadan kaldırmak istiyorlar. Harp aleyhinde harp çarelerini düşünüyorlar," sözleriyle kadınların barışçılığını vurguladı. Fazlı'nın mektubu, II. Dünya Savaşı'nın yaklaştığı yıllarda Uluslararası Kadın Birliği'nin ve üyesi olan TKB'nin –1935 İstanbul Kongresinde de karşılaşacağımız gibi– "sulh" için uğraştığını ima ediyordu.[98]

Bu tartışmalar sürerken TKB 1930 belediye seçimlerine hazırlanıyordu. Başkan Latife Bekir, Nakiye Hanım'ın TKB'ye ilişkin eleştirilerine yanıt veriyor, müsamereler yaparak ve rozet dağıtarak topladıkları para ile "birçok hayırlı işler" yaptıklarını, senede yüz kız çocuğunu giyindirdiklerini, birçok çocuğu okutmak için para verdiklerini, birçok kadına da iş bulduklarını açıklayarak ilave ediyordu: "Şimdilik bizim için de bu kafidir."[99] TKB Mayıs 1930'da "kamuya yararlı dernek" statüsü kazanmak üzere Valiliğe müracaat etti.[100]

Mayıs 1931'de, İstanbul belediye meclisinin bir toplantısında ilk kez bir kadın söz aldı. Muallim Nakiye Hanım, "çocuk sütü teminindeki müşkülat" konusu tartışılırken konuşmaya katıldı ve kreşlerin ve yatılı okulların düzenlenmesinin, 150 çocuğa süt sağlanmasından daha önemli olduğunu belirtti.[101] Aynı günlerde, 10 Mayıs günü başlayan CHF 1931 kongresinin bildirisinde, fırkanın kadınların siyasi haklarını

kullanması için "lazım gelen müsait zemini hazırlamayı bir vazife addedeceği" vurgulandı.[102]

1931 Ağustosunda yaşanan bir gelişme "Beynelmilel İş Kadınları Birliği" (Soroptomistler)[103] üyelerinin İstanbul'a gelmesiydi. Kadın Birliği'nin karşıladığı heyet, Türk iş kadınlarının derneğe katılmasını hedefliyordu.[104]

Kadınlara milletvekili seçme ve seçilme hakkı tanıyan Teşkilât-ı Esasiye Kanunu değişikliğinin 5 Aralık 1934 günü, TBMM'de kabulünde (Kocatürk 1988: 571) TKB'nin bir kutlama eylemi olmadı. *Yedigün*'den gazeteci Naci Sadullah siyasal haklar vesilesiyle yaptığı TKB röportajında, Birliğin üyelerini daha çok dış görünüşleriyle, fotoğrafta nasıl çıktığıyla meşgul kadınlar olarak tanımlaması dikkat çekiyordu. Latife Bekir gazeteciye, "En büyük isteklerimizden biri erkeklerle müsavi haklara sahip olmaktı. İsteklerimizin bir kısmına nail olduk. Şimdi en büyük arzumuz mebus olmaktır," dedi.[105]

IV. On İkinci Arsıulusal Kadınlar Kongresi, TKB'nin Kendini Feshi (Nisan-Mayıs 1935)

Arsıulusal Kadınlar Kongresi (18-24 Nisan 1935)

Nisan 1935'te Uluslararası Kadınlar Birliği'nin (UKB) on ikinci beynelmilel kongresinin İstanbul'da toplanması ile TKB yeniden gündeme geldi. Kongre hazırlıkları için 2 Nisan'dan itibaren kente gelmeye başlayan UKB yöneticilerinin basın açıklamaları büyük ilgiyle karşılandı. 18 Nisan günü Latife Bekir'in "Hoşgeldiniz" nutkuyla açılan kongreye "32 memleketten beş yüz kadar kadın" katıldı. Bu ülkeler ABD, Avustralya, Avusturya, Belçika, Brezilya, Bulgaristan, Çekoslovakya, Danimarka, Finlandiya, Fransa, Hindistan, Hollanda, İngiltere, İran, İrlanda, İspanya, İsveç, İsviçre, Jamaika, Lehistan, Macaristan, Mısır, Norveç, Polonya, Portekiz, Romanya, Suriye, Türkiye, Ukranya, Yeni Zelanda, Yugoslavya, Yunanistan idi. Cezayir, Filistin gibi henüz bağımsızlığını kazanmamış topluluklardan da kadın delegeler kongreye katıldı. Hitler ve Musolini'nin yönetimindeki Almanya ve İtalya'nın "kadın dernekleri olmadığı için" kongreye katılmadığı bildirildi. Asıl neden ise her iki ülkenin hızla silahlanarak savaş siyasetlerine yönelmesiydi. Japonya delegesi ise son anda kongreye katılmadı. İngiltere, Fransa ve ABD delegeleri Türkiye'nin henüz dahil olmadığı/edilmedi-

ği Cemiyet-i Akvam'ın silahsızlanma komisyonlarının faal üyeleriydi. Kongre gerçekte II. Dünya Savaşı öncesi büyük güçlerin emperyalist saflaşmasını gösteriyordu. Kongrenin iki teması vardı. Kadın hakları/ feminizm ve barış. Uluslararası Kadın Birliği'nin kadınların eşitliği için komisyonlar halinde yürüttüğü çalışmalar bu kongrede enine boyuna tartışılacaktı. Ancak yaklaşan dünya savaşı tehlikesi, kongrede "sulhun korunması" temasını en acil mesele olarak öne çıkardı. Silahlanmaya –daha özgül olarak belirtmek gerekirse Almanya, İtalya ve Japonya'nın silahlanmasına– ve "Hitler tehlikesine" karşı, başta İngiliz delegeleri olmak üzere, Fransa, ABD ve diğer Batılı ülkelerin delegeleri tutum aldı ve gündemde bu başlığın ağırlık kazanmasını istediler. Buna karşılık kongrede –Mısır Huda Sharaawi tarafından temsil ediliyordu– Doğu ülkelerinin delegeleri dünya meselelerine değinmekten daha çok feminizmi gündeme getirdiler, kadınların hak taleplerini savundular. Türk delegeler ve "kadın saylavlar" ise istisnasız her konuşmada "Yüce Atatürk'e şükran duygularını ifade etmeyi" borç bildiler. TKB Başkanı Latife Bekir, Kongreyi açış konuşmasında "Son zamanlara kadar yalnız erkeklere mahsus olan medeni ve siyasal bütün haklardan büyük şefimiz Atatürk'ün sayesinde bugün müstefid bulunan Türk kadınlığının mümessili" olarak söz aldığını vurguladı.[106]

Zafer Toprak, kongrenin İstanbul'da toplanmasının ardında "Türk kadınının siyasal haklarını kısa sürede elde etmesi"nin yattığını öne sürüyor. Ancak barışın kongre gündeminde yer alması TKB için beklenmedik bir gelişmeydi. Toprak'a göre, "On İkinci Uluslararası Kadınlar Birliği Kongresi CHP çevrelerince öngörülemeyen bir politik arenaya dönüşmüştü. Almanya ve İtalya kongreye katılmamıştı. İngiltere, Amerika ve Fransa ise kongreye ağırlığını koymuşlardı. Türkiye, farkında olmaksızın 'müttefiklerin' propagandasına alet olmuştu. Tüm Avrupa'nın silahlandığı bir dönemde pasifist tavır almak, barışı savunmak, silahsızlanmadan yana olmak ulusal çıkarlarla bağdaşmayabilirdi" (1986).

TKB'nin Kendini Feshi (10 Mayıs 1935)

Türk Kadınlar Birliği'nin 1924 yılında başlayan etkinlikleri 1935 Mayısında "Ars-ı Ulusal Kadınlar Kongresi"nin hemen ardından "kendini feshi" ile sona erdi.[107] Böylece TKB'nin ilk evresi tamamlandı. Bu "kendini fesh" kararı CHP'nin baskılarıyla alındı. Zafer Toprak'ın da

belirttiği gibi, "Emir yüksek yerden gelmişti, CHP, Türk Kadınlar Birliği'nin kendini fesh etmesini istiyordu." (1986). Birlik Reisi Latife Bekir basına demecinde, "Birliği sevinç içinde kapatıyoruz," dedi. Gazetecinin, "Siz ve diğer kadın azalar bundan sonra ne yapacaksınız?" sorusuna Bekir, "Hepimiz Fırkada (CHP), hayır cemiyetlerinde azayız. İçimizde bu cemiyetlerde faal işlerde çalışanlar var. Bu cemiyetlerde çalışacağız," yanıtını verdi. Bekir, Nisan 1935 Kongresinde seçildiği UKB ikinci reisliğinden de istifa edeceğini duyurdu.[108] Bekir, "Türk kadınına Türk erkeği kadar hak ver(il)diği için" TKB'nin etkinliğine devam etmesinin gereği kalmadığına inandığını belirtti:

> Teşkilatı esasiye kanununun son tadili Türk kadınına Türk erkeği kadar hak verdiği için ben bile artık bu müessesenin ademi lüzumuna [gerekli olmadığına] kani idim. Birliğin bugüne kadar kalmasının sebebi, hükümetimizin müsaadesi ile bundan bir sene evvel Uluslararası Alyansın kongresinin İstanbulumuzda yapılması tarihinin tesbit edilmiş bulunması ve kongrenin de ancak Kadınlar Birliğinin bulunduğu yerde yapılması mecburi olduğundan idi.[109] (*ab*)

TKB 1949 yılında yeniden kuruldu, başkanlığına Latife Bekir Çeyrekbaşı getirildi (Moralı 1969). Askeri darbe dönemlerinde (27 Mayıs 1960, 12 Mart 1971, 12 Eylül 1980) geçici olarak kapatılması dışında, en yaygın şubeye sahip kadın derneği olarak günümüze değin etkinliklerini sürdürdü.[110] Nezihe Muhiddin'in istifasından kısa bir süre sonra başkan seçilip 1935 yılına dek bu görevi yürüten Latife Bekir (Çeyrekbaşı) 1946'da İzmir milletvekili olarak parlamentoya girdi (Moralı 1969).

V. Unutturulma, Tarihten Silinİş

Kemalistlerin "yeni kadın" tasarımına uygun düşmeyen, Kemalist kadın hakları projesine kendisini uyarlayamayan ve otoriter bir siyasal ortamda kadın hakları alanında devletten bağımsız bir güç oluşturmaya çalışan Nezihe Muhiddin'in Türkiye'nin tarihinden silinmesi süreci, mahkemelerle yıldırma, unutturulma ve reddedişe dayalı bir yol izledi. Aleyhinde "yolsuzluk, sahtekârlık, emniyeti suistimal" suçlamalarıyla birbiri ardına açılan davalardan, aklanarak veya beraat ederek değil, af kanunu ile kurtulabildi. Bu davalar, kişisel itibarını kamu önünde kadın haklarını yeniden savunamayacak denli düşürmüştü. Ardından suskunluk dönemi geldi. 1927'de kadınlığı aşağılayan bir karikatüre ilişkin bir demecinde belirttiği gibi, "izzet-i nefsi kırılan insanlar, daha

kolaylıkla sükut ederler".[111] Hiç kimse onu hatırlamak istemiyor, yanına yaklaşmıyordu. Celal Nuri (İleri), Nezihe Muhiddin'in mahkemeleri sürerken, kadınlara ilişkin bir makalesinde "Gazetelerde kadın imzalarına rast geliyorum. Nezihe Muhiddin Hanımefendi neden sustu, küstü? Bu sükut kendisine yakışır mı?" sorularıyla onu hatırladı.[112] Nisan 1930'da kadınların Belediye seçimlerine katılma hakkı tanındığında[113] *Cumhuriyet*'te "Hem Nalına Hem Mıhına" köşesinde, Nezihe Muhiddin'in aday bile olmaması "talihsizlik" olarak nitelendi.[114] Aralık 1934'te kadınlara seçme ve seçilme hakkı tanındığında bir muhabir onu hatırladı ve görüşmesini alaycı bir tarzda aktardı.[115] On İkinci Arsıulusal Kadınlar Birliği Kongresi İstanbul'da yapılırken Suat Derviş, Nezihe Muhiddin ile konuştu (1935). Ve son olarak İbrahim Hoyi'nin Nezihe Muhiddin ile röportajı yayımlandı (*agm*).

Bu dönemde, evinde yakın dostlarıyla bir araya geldiği, küçük bir çevreye açık olan aylık çay toplantılarını sürdürdü, roman yazarak geçimini sağlamaya çalıştı, öğretmenliğe devam etti.

Muhiddin'in Türkiye'nin tarihinden silinişi ise, onu artık tanımayan nesillere yönelik tarihyazımı ile gerçekleşti. Enver Behnan Şapolyo, ilk önemli makaleleri *Kadın Yolu*'nda yayımlandığı ve o dönemde Nezihe Muhiddin'den övgüyle söz ettiği[116] halde, daha sonraki yıllarda yazdığı tarih/anı kitaplarında, genel yayın müdürünün adını anmadı. Yaşar Nabi Nayır, aynı şekilde Nezihe Muhiddin'e anılarında ya da yazılarında atıf yapmadı ve değinmedi. Gençlik yıllarında ilk yazılarını yayımlayan yazı işleri sorumlusunu, Nezihe Muhiddin'i iki yazar da yok saydı.

Afet İnan, *Atatürk ve Türk Kadın Haklarının Kazanılması*'nda, kaynakça bölümünde *Türk Kadını* kitabı bulunduğu halde Nezihe Muhiddin'in adını anmadı (İnan 1970). Tezer Taşkıran ünlü referans kitabında Kadın Birliği'nden Esma Zafir'e değinirken, Nezihe Muhiddin'in adından bile söz etmedi. Nezihe Muhiddin'in düzenlediği ve açış konuşmasını yaptığı Hukuk-i Aile İçtimaı'nı[117] anlatırken Muhiddin'in konuşmasının yerine babası Ahmet Ağaoğlu'nun makalelerinden alıntılar yayımladı (Taşkıran 1973: 125 ve 104-15). Türk Kadınlar Birliği ise görebildiğim kadarıyla hiçbir yayınında Nezihe Muhiddin'e değinmedi. Muhiddin'i tanıyan kuşaklar, bu pırıltılı kadının imgesini de beraberlerinde götürerek, yavaş yavaş yok oldular.

Sonuç

Nezihe Muhiddin'in bu incelemenin konusu olmasının nedeni, onun geçen yüzyılın sonlarında doğmuş ve bu yüzyılın başlarının geçiş toplumunda etkin olmuş önemli bir feminist düşünür-eylemci olmasıdır. Muhiddin Cumhuriyet'in kuruluş döneminin siyasal ortamında ulusal inşaya kadınların katılımını sağlamak ve "kadın elleriyle" cumhuriyet inkılabının yerleştirilmesi ve kadınların karar mekanizmalarına katılımı için mücadele etti. Kadınlığı "erkek tahakkümündeki" (Oruz 1986: 29) toplumun dayattığı eşitsiz konumda yaşayan bir "zümre" olarak algıladı. Kadınlığın özgül durumunu tahlil etti ve süfliyetten (değersizleştirilmeden) kurtulması için mücadele etti. Erkek alanında, onca alay, aşağılama, çarpıtmaya karşın bir feminist olarak varoldu ve kadınları savundu. Nezihe Muhiddin kadınların toplumda "mevcudiyyetini ve gücünü" gösterme mücadelesinin kadınların birliğiyle başarılacağına inandı. Kadınların tüm haklarını "iktisab etmek" (almak) için mücadele etti. "Haklarımızı vermeseler de biz onları alacağız" sözü onun mefkûreci/mücadeleci karakterini simgeliyordu. Kadınların kimliklerine, benliklerine[1] sahip çıkmalarını savundu. Kadınlığın durumunun, biyolojik özelliklerden değil, toplumsal kurgulardan kaynaklandığını gördü. Nezihe Muhiddin siyasal alana "kadınlık nokta-i nazarından [açısından]" baktı ve milliyetçi "inkılâbın verdiği büyük fırsatla" kadınların haklarına kavuşması, eşit vatandaşlar olarak millet imgelemi ve tasarımı içinde yer alması için uğraştı. Kadınların toplumsal vazifelerini yerine getiren vatandaşlar olarak tüm haklara sahip eşit bireyler olmasını arzu etti. Yeni toplum projesinin kadınların katılımı olmaksızın başarılı olamayacağını, Cumhuriyet'in inkılaplarının tamamlanamayacağını savundu. Kadınları büyük kitleler halinde ulusal inşa sürecine ve dönüşümlere katılmaya çağırdı. Kadınların siyasal iktidar ve toplumsal güç alanlarına katılımı için çalışmaları onu kadın tarihimizin eşsiz bir kişiliği haline getiriyor ve Muhiddin'in toplumumuzun,

bu yüzyılın başındaki en önemli kadın düşünürleri arasında yer almasını haklı kılıyor.

Muhiddin ve TKB Grubu'nun mücadelesine karşılık olarak Cumhuriyetçi erkekler, kadınların toplumdaki rolünü anneliğe indirgemeye çalıştılar. Kadınların toplumsal rolünün, "annelikten vakit bulduklarında, en fazlasından hayırkârlık" olduğunu öne sürdüler. Kadınları eşlerinin muavini, edilgen, seyirci ve toplumsal projenin tamamlayıcıları olarak görmek istediler. Muhiddin ve TKB Grubu'nun bu büyük toplumsal projenin, diğer adıyla Cumhuriyet'in kuruluşunda kadınlara erkeklerle eşit önemde bir rol verme mücadelesi, Kemalist iktidarla çatışmaya neden oldu. TKB Grubu ve Nezihe Muhiddin örgütlenip iktidar üzerinde bir baskı grubu oluşturdukları, kadınların haklarını kazanmada ve ulusal inşada toplumsal failler/eyleyiciler olmak istedikleri için Cumhuriyetçilerle karşı karşıya geldi. Cumhuriyetçi feministlerin "kadınlık mefkûresi"ni yaşama geçirmeye çalışıp bu alanın failleri/eyleyicileri olmak istemeleriyle, Cumhuriyetçi iktidarın "çağdaşlaşma ideali"ni kendi tekelinde tutma ve Tekeli'nin gösterdiği gibi kadın haklarını Batı'ya karşı demokrasinin sembolik göstergesi olarak kullanma siyasası (Tekeli 1982) cumhuriyetçi kadınlarla iktidar arasında çatışmayla sonuçlandı. Bu, aynı zamanda her iki tarafın "ideallerinin" de çatışmasıydı. 1923-1927 yılları arasında ortaya çıkan çelişki şudur: Cumhuriyetçi iktidar "kadınlar" adına konuşmak, kadın haklarının sınırlarını cinsiyetçi temelde, ataerkil sınırlar içinde belirlemek ve kadın hakları alanındaki kazanımları rejime mal etmek istiyordu. Nezihe Muhiddin, Kadınlar Halk Fırkası'nın kurucuları/TKB Grubu'nun eylemcileri ise "hürriyet" ortamında yeniden kurulan kamu alanında siyasal, toplumsal ve iktisadi haklarına kavuşmak için, yeni kurulmakta olan rejimin kaldırım kenarında izleyenleri[2] değil, kurucuları, toplumsal failleri/eyleyicileri olmak istiyorlardı. Cumhuriyetçi birinci dalga feminizmin siyasal haklar hamlesi, kısa bir süre sonra Kemalist rejim tarafından polisiye tedbirlerle ve karalama yöntemiyle bastırıldı.

Bu olgunun analizi, Türk milliyetçiliğinin sınırlarını, Cumhuriyet'in kuruluş yıllarındaki siyasal iktidarın otoriter ve cinsiyetçi niteliğini ve ülkemizin kadın tarihini anlamaya ve tahlile yardım ediyor. Bu çatışmanın ilk ayağı, Kemalistlerin ve CHF'nin kadın hakları dahil olmak üzere modernleşmeye ilişkin her türlü düşüncenin ve edimin üzerinde siyasal denetim kurma, yönlendirme ve kendine maletme siyasalarıdır. Kemalist siyasetçiler ve cumhuriyetçi erkek yazarlar tek bir

sesle TKB eylemlerini ve fikirlerini "ciddi bulmadıklarını" açıklayarak, kadınların geçmişteki ve Cumhuriyet'in kuruluşundaki mücadelelerini yok saymaya, eylemcileri dışlamaya çalıştılar.

Cumhuriyetçi öncü grup, Nezihe Muhiddin'e karşı toplumun kadın inkılabına "hazır olmadığını" ileri sürerken, erkek bireyler olarak henüz böyle bir dönüşüme hazır olmadıklarını, bu konuda hissettikleri tereddüdü de açığa vuruyorlardı. Nezihe Muhiddin ve TKB Grubu'nun mücadelesi otoriter yöntemlerle bastırıldı. 1925'te kadınlara karşı "Türk kadını vatana evlat yetiştirerek memlekete karşı vazifesini ifa etmektedir" önermesiyle kadınların siyasal ve sosyal haklarına karşı çıkan Kemalistler, ne olmuştur da kadınların 1930'da Belediye seçimine katılmasını, 1934'te ise siyasal haklarını sağlayan yasaları çıkarmışlardır? Bu sorunun yanıtı iki yönlü olabilir. İlki kadınlar cephesindeki gelişmeler. 1923-27 yılları arasında KHF ve KB çatısı altındaki kadınların hak mücadeleleri bu hakların kazanılmasında etkili oldu. Ancak, bugüne değin taşınan, modernleşme reformlarının kadınların mücadelesi sonucu değil, Cumhuriyet yönetiminin siyasaları sonucu gerçekleştiği iddiasını tüm topluma ve dünyaya kabul ettirmek için KHF ve TKB'nin anılan dönemdeki mücadeleleri Kemalistlerce bastırıldı. İkinci olarak, Şirin Tekeli'nin çok iyi bir şekilde gösterdiği gibi, II. Dünya Savaşı öncesinde, I. Dünya Savaşı'nda müttefikleri olan ülkelerde, Almanya ve İtalya'da hâkim olan faşist yönetimlerin ve liderlerin çizgisiyle Türkiye'nin farkını dünyaya göstermek üzere kadın hakları ve Türk Medeni Kanunu demokratikleşmenin ve modernleşmenin simgesi olarak işlev gördü (Tekeli 1982). Yunus Nadi'nin 1929'daki bir yazısı bu görüşü sergiler:

> İnkılabın feyzi ve kadınlığımızın kemale istidadı sayesinde şimdiden görmekte olduğumuz tekamül manzarası gözlerimizi kamaştırıyor ve yer yer kalplerimizi iftihar hisleriyle dolduruyor... Türk kadınlığına ait inkılabın ehemmiyet derecesini bilhassa Avrupa'da müşahede etmek mümkündür... Kadınlığımız kendisine taallûk eden inkılabın güzelliğini ve yüksekliğini Avrupa'nın içinde binnefis göstermeğe ve isbat etmeğe muvaffak dahi olmaktadır.[3] (*ab*)

Nezihe Muhiddin Cumhuriyetçileri, kadınları "gayri meş'ûr [bilinçsiz/şuursuz] çocuk" olarak görmemesi için uyarırken, Kemalistlerin "tabula rasa" kadınını, "çocuk kadın"ı topluma dayatmasına tanık oldu. Kadınlığın süfliyetten kurtulması için yaşamı boyunca mücadele eden Nezihe Muhiddin, saldırılarla kendisinin kişisel olarak değersizleştirilmesine engel olamadı. Bir kadın hakları savunucusunun, toplumda et-

kin olmuş karizmatik bir kadının, Nezihe Muhiddin'in tam da siyasal kırılma noktasında kadınları örgütleyerek, hükümetten kadınlara siyasal ve toplumsal haklar talep etmesi, onun kişisel tarihindeki en büyük düş kırıklığını ve engellenme bunalımını yaşamasıyla sonuçlandı. Adı unutturulan ve tarihten silinen kadınlığın bu "enfüsî şahsiyetinin" bıraktığı izler ise silinemedi.

—

Notlar

Giriş

1. Muhiddin'in yaşı hususunda iki farklı bilgi var. Tuncor (1996), Toros (1976) ve Oruz (1958), 1889'u doğum yılı olarak gösterirken kendisi 1893'te doğduğunu ifade ediyor (bkz. "Nezîhe Hânım Da'vâsı", *Cumhuriyet*, Sayı 1226, 7 Teşrin-i Evvel 1927, 3).
2. Muhiddin'in roman, öykü vb. kurgu eserlerindeki edebi düzeyinin yorumu ve eleştirisi bu çalışmanın sınırlarını aşıyor. Muhiddin'in ulaşabildiğim kurgu yapıtları şunlardır: *Şebâb-ı Tebâh*, İstanbul, Muhtar Halid Kitabhanesi, 1327 [1911]; *Benliğim Benimdir*, İstanbul, Sudi Kitabhanesi, 1929; *Periler Mağarası*, İstanbul, Numune Matbaası, 1932; *Kevser Nine*, İstanbul, Anadolu Türk Kadını, 1934; *Bozkurt: Küçük Mehmet'in Romanı*, İstanbul, Muallim Fuat Anadolu Türk Kütüphanesi, 1934; *Ateş Böcekleri*, İstanbul, Hilmi Kitabevi, 1936; *Bir Aşk Böyle Söndü*, İstanbul, Sertel Basımevi, 1939 (2. Baskı: *Bir Aşk Böyle Bitti*, İstanbul, Vatan Basımevi, 1943); *Avare Kadın*, İstanbul, Arif Bolat Kitabevi, t.y. (1943); *Bir Yaz Gecesiydi*, İstanbul, Tan Basımevi, t.y. (1943); *Çıngıraklı Yılan*, İstanbul, Arif Bolat Kitabevi, t.y. (1943); *İzmir Çocuğu (Geçen Cihan Harbi Mütareke Seneleri)*, İstanbul, Hilmi Kitabevi, 1943; *Kalbim Senindir*, İstanbul, Yeni Sabah Basımevi, t.y. (1943); *Sabah Oluyor*, İstanbul, Arif Bolat Kitabevi, t.y. (1944); *Florya*, t.y. (operet, İstanbul'da 1936'da Tepebaşı Tiyatrosu'nda sahnelendi, müziği Sezai Asal tarafından bestelendi; Taha Toros, görüşme).
3. Kemalizm terimini, Taha Parla'nın çok iyi açıkladığı gibi, resmi ve egemen bir siyasal ideoloji anlamında kullanıyorum. Keza Kemalistler terimini Parla'nın anılan kaynaklardaki tanımıyla kullanıyorum. Bu çalışmada, aksi belirtilmediği takdirde, Parla'nın yaptığı "Kemalizmler" ayrımını dikkate alarak, 1923-1938 tarihsel Kemalizmini referans çerçevesi olarak alıyorum (bkz. Parla 1991a: 9-19 ve 1992: 317-29).
4. Bu konuda nicel bir araştırma yok, ancak Tunçay tek parti döneminin ilk yarısında eğitime yüklenen siyasal propaganda işlevine ve bu doktriner yaklaşımı hoşgörmeyenlerin bulunduğuna değinir (Tunçay, 1992: 238-9).
5. Atatürk inkılaplarına bağlılık ve yaygınlaştırma amaçları çoğu Kemalist kadın derneğinin tüzüğünde açıkça belirtilmiştir. Örnekler:

   "Madde 2 - a) Atatürk'ün Türk kadınlarına ön görerek verdiği hakları Türkiye Cumhuriyeti Kanunları içinde korumak... " *Kadın Haklarını Koruma Derneği Tüzüğü*, 1979. Kuruluşu 1962.

   "Madde 2 - Birliğin gayesi: A) Türk inkılâbının kadınlarımıza verdiği hakları korumak ve bunların kullanılmasını sağlamak." *Türk Kadınlar Birliği Ana Tüzüğü*, 1949;

"Madde 4 - Dernek, Türkiye Cumhuriyetinin kuruluş ve Türk milletinin yükseliş yolu olan Atatürk'çülüğe bağlı kalmayı, çalışmalarında aşağıda belirtilen sosyal ilkelere göre düzenlemeyi amaç olarak benimsemiştir." *Yardımsevenler Derneği Tüzüğü 1928-1973*, 1975.

"Madde 2: Derneğin amacı, Atatürk İlke ve İnkılapları doğrultusunda ve Sosyal refah Devleti anlayışı çerçevesinde, kadın işgücüne yönelik istihdam, eğitim, kültür, hukuk ve sağlık alanlarında bilimsel araştırma ve tanıtım faaliyetlerinde bulunmak ve..." Bkz. "Kadın İşgücünü Destekleme Derneği Tüzüğü", kuruluşu 1993.

"b) Atatürk ilke ve Devrimleri ile kazanılmış olan Kadın Haklarının korunmasını, yaygınlaştırılmasını, geliştirilmesini ve bu alanda yurt çapında eğitimi sağlayacak olanakları araştırmak." "Kadın Sorunları Araştırma ve Uygulama Derneği Tüzüğü" (daha sonra Merkezi), kuruluşu 1990.

Zerrin Ediz Türkiye'de kadın dernekleri üzerine incelemesinde 1923-1993 yılları arasında kurulmuş derneklerin tüzüklerini, yönetmeliklerini sergiler (Ediz 1994). Bu çalışmadan alıntılarla örnekleri sürdürelim:

"1- Kişiliği: A) Dernek adının yüklediği sorumluluğun bilinci içinde Atatürk ilke ve devrimlerinin korunması, taasup ve cehaletle mücadele..." Türk Üniversiteli Kadınlar Derneği (kuruluşu 1949) yönetmeliğinden aktaran Ediz 1994: 71.

"Madde 2 - A) Atatürk İlkelerinin ışığı altında, çalışan Türk kadınının bağımsızlık özgürlük ve eşitlik haklarını savunmak, bu konudaki taassup ve gericilikle savaşmak", Türkiye İleri Kadınlar Derneği (kuruluşu 1965) tüzüğünden aktaran Ediz 1994: 111. Anılan dernek, daha sonra, İlerici Kadınlar Derneği'nin (kuruluşu 1975, bkz. Ediz 1994: 131-42) kurucusu olan Beria Onger tarafından kuruldu.

"Madde 2: Derneğin amacı Atatürk İlke ve Devrimleri ile gerçekleşmiş olan hakların korunması, geliştirilmesi, yaygınlaştırılması ve çağdaş eğitim yolu ile çağdaş insan ve çağdaş topluma ulaşmasıdır." Çağdaş Yaşamı Destekleme Derneği (kuruluşu 1989) tüzüğünden aktaran Ediz 1994: 236. Ediz, adı geçen çalışmasında, kurucuları "kadın derneği" saymadıkları halde "kurucularının çoğu kadın olan ve kadınlara yönelik etkinlikler gerçekleştiren" bu derneği kadın dernekleri kategorisine dahil ediyor.

"Dernek her şeyden önce, - Yasalara, Demokrasiye, ferdi hak ve hürriyetlere, - Fikir ve vicdan hürriyetine, - Laikliğe, Atatürk ilke ve inkılaplarına bağlı, - Örf, âdet ve dini inançlara saygılıdır." Kadınlarımız Fikir ve Kültür Derneği (kuruluşu 1989) tüzüğünden aktaran Ediz 1994: 244.

"b) Atatürk ilke ve Devrimleri ile kazanılmış olan hakların korunması, yaygınlaştırılması, geliştirilmesi ve bu alanda yurt çapında eğitim sağlanması için çalışmak." Kadın Araştırmaları Derneği (kuruluşu 1989) tüzüğünden aktaran Ediz 1994: 255 (*ab*).

6. 70 yılı aşkın bir döneme ait bu geniş literatürün ve tutum alma kalıplarının birkaç temsilci örneğini vermek için, bkz. *Türk Kadın Birliği Kadın Sesi Cumhuriyetin 10uncu Yıldönümünü Kutlular*, 1933; Kadın Dernekleri Federasyonu ve Gönüllü Kuruluşlar, 1983 ve İffet Halim 1933, Oruz 1986.

7. Afet İnan'ın bu konudaki açıklamaları şöyledir: "Türk kadınının seçim meselesi ile ilgili tarihinin üzerinde duracağım... Bu devrenin olaylarına tanık olmam dolayısıyla kişisel anlamda yer alacak, diğer taraftan B.M. Meclisi tutanakları ve kanun metinleri tarihi belgelerimizi teşkil edecektir... Türkiye'de kurulmuş olan kadın teşekkülleri diğer memleketlerde olduğu gibi, bir siyasi hak isteme ve bu bakımdan bir uğraşıma girişme yolunu tutmamışlardır. Ancak bu teşekküllerin müspet tarafı aydın kadınlarımızı bir araya toplayıp fikri bir gelişmeye vesile olmuş ve toplum içinde Kızılay gibi, veyahut diğer hayır derneklerinde toplu olarak çalışma olanağı sağlamıştır. Milletlerarası kadın dernekleriyle olan ilişkilerde siyasi haklarımızın kazanılmasına yarayacak bir çalışma olmamıştır... Kurtuluş Savaşı sırasında yine kadınlarımız tarafından siyasi hak isteği ortaya atılmamıştır." (İnan 1970: 163; *ab*). Bu yöndeki değerlendirmeler için bkz. Abadan-Unat 1982: 20; Doğramacı 1989: 89, 137; Onger 1965: 20; Sönmez 1975: 375; Taşkıran 1975: 397; Arat 1985.
8. Anılan sosyal bilimcilerin araştırmalarının yayımlandığı *Kadın Bakış Açısından 1980'ler Türkiye'sinde Kadın* (Tekeli 1990a) yeni kadın kuşağının kimlikleri ve düşünceleri için önemli bir kaynaktır.
9. Bundan sonra *Türk Kadını*.
10. Bundan sonra Kadınlar Halk Fırkası'nın kurucularını "KHF kurucuları" olarak; Kadın Birliği'nin 1924'te kuruluşundan sonra ise "TKB Grubu" olarak adlandıracağım.
11. O dönemde soyadı kanunu kabul edilmediği için kadınların ilk isimlerinin yanına babalarının, evlendiklerinde ise eşlerinin adı gelirdi. *Hanımlara Mahsus Gazete*'de kadın imzalı erkek yazarların varlığı (müstear isimler) ve bunların kimler olduğu konusu ise araştırılmayı bekliyor.
12. Bkz. Nezihe Muhiddin, *Benliğim Benimdir*, İstanbul, Sudi Kitabhanesi, 1929.
13. N. Hikmet Banoğlu sansürlü yıllarda basının durumunu anlatır ve bu hususa değinir: "Gazetelerde çalışan ve yazanlar daimi takip altında bulunduklarından bazı gazeteler bir hilei şer'iye bulmuşlar, yazılara müstear isim koymaya başlamışlardı. Bu, hafiyelerin [II. Abdülhamid'in hafiyeleri kastediliyor] işini bozduğundan 7 Ağustos 1881 tarihinde İstanbul'da çıkan Türkçe ve yabancı dil gazetelerine şu tebliğ yazılmıştı: 'İstanbul'daki gazetelerin imzasız veya müstear adlarla mektuplar, varakalar neşretmeleri katiyen memnu olup bu resmî ilân hilâfına o suretle mektup, varaka neşrine cesaret edecek gazetelerin imtiyaz sahiplerine ilk defa tenbihat yapılacak, tekerrüründe gazetesi muvakkat olarak tatil edilecek, üçüncü defada ise gazete tamamen lağvedilecektir'" (Banoğlu 1960: 40; *ab*).
14. Bu alandaki önemli bir belge, II. Meşrutiyet devrinde ve sonraları gazetecilik yapmış olan Münir Süleyman Çapanoğlu'nun (1896-1973) "Türk Basınında Nam-ı Müstearlar" adlı kitabı yayımlanmamış, "el yazısı olarak" kalmıştır (Koçu 1958: 3734-5). Oğlu Cem Çapanoğlu'na söz konusu el yazması kitaptan yararlanmama izin verdiği için teşekkür ederim. Cem Çapanoğlu Mart 2001'deki görüşmemizde bu kitabı yayıma hazırladığını

ve Gazeteciler Cemiyeti tarafından yayımlanacağını belirtti. Kadın imzalarıyla yazan erkek yazarlara birkaç örnek verirsek: Münir S. Çapanoğlu'nun, "Pervin Safa", "Şaziye Süleyman" adlarıyla çeşitli kadın dergilerinde yazıları yayımlandı (Koçu 1958: 3734-5 ve Taha Toros Arşivi). Celal Nuri (İleri, 1881-1938), "Afife Fikret" adıyla *Ati* ve *İleri*'de yazdı (Taha Toros Arşivi).

15. Görebildiğim kadarıyla özgün belge olarak yalnızca Taha Toros Arşivinde Nezihe Muhiddin'in el yazısıyla yazdığı Osmanlıca mektubu ve akrabası olan Mizyal Karaçam Şengil'de orijinal bir fotoğraf bulunmakta. Ayrıca Taha Toros'un belirttiğine göre, İzmir'de araştırmacılara malzemeleri vermek istemeyen ve kendisinin yayımlayacağını söyleyen bir bayanda, aileden kalan belgeler arasında Nezihe Muhiddin'in kimi mektupları ve notları bulunuyor. Umarım bu belgeler pek yakında gün ışığına kavuşur.
16. Taha Toros (görüşme), Kasım 1997.
17. Cemal Kutay (görüşme), Şubat 2000.
18. Bu alıntı formatını örnekleyelim: *Türk Kadını*, 29: 89. Buradaki ilk rakam(lar) 1931 baskısındaki, noktalama işaretinden sonraki rakam(lar) ise 1999 baskısındaki sayfa numaralarını gösteriyor.
19. "Atatürk" soyadı, TBMM'de 24 Kasım 1934'te bir kanun ile kabul edildi: "'Kemal' özadlı Cumhurreisimize Atatürk soyadı verildiği hakkında Kanun'un kabulü." (Kocatürk 1988: 570). Bu yasanın hemen ardından, 17 Aralık 1934'te "Atatürk soyadının veya bunun başına ve sonuna söz konarak yapılan adların hiçbir kimse tarafından öz ve soyadı olarak alınamayacağına dair Kanun" (Kocatürk 1988: 571) TBMM'de kabul edildi.
20. *Kadın Yolu*: İstanbul'da, 16 Temmuz 1341 (1925) ile 1 Ağustos 1927 tarihleri arasında 30 sayı yayımlanan, Nezihe Muhiddin'in sahibi olduğu aylık dergi. 4. sayıdan sonra adı *Türk Kadın Yolu* olarak değişti ve sahipliğini Türk Kadınlar Birliği üstlendi. Görebildiğimiz kadarıyla 21. sayısından itibaren sahibi yeniden Nezihe Muhiddin oldu.

1 Yaşamöyküsü

1. "Konferans", *Kadınlar Dünyası*, Sayı 3, 6 Nisan 1329 [1913], 3-4.
2. Bkz. Muhteşem Neffel, "Kadınlar Cihânında, Türklerin Büyük Kadını Nezîhe Muhîddîn Hânım'a", *Seyyale*, Sayı 1, 22 Mayıs 1330 [1914], 8-10.
3. "Büyük kadınlar" terimi gerek Fatma Aliye ve Emine Semiye (1868-1944), gerekse Halide Edib tarafından kullanıldı. İlk iki yazar Osmanlı toplumunda kadınlığın yükselmesi için verdikleri mücadelede, tarihteki önemli kadın şahsiyetleri yaşadıkları güne taşımayı ve geniş kadın kitlelerine tanıtmayı hedefledi; Fatma Aliye kadınlara kadınlık gururunu geri kazandırmak, "süfliyyetden" (değersizleştirilmeden) kurtarmak için, İslam kadınlarını, "tarih-i nisvanımızın [kadın tarihimizin] büyük kadınlarını" (Kızıltan 1990: 303) gününe taşıdı. Daha sonra Halide Edib bu tutumu "Büyük Kadınlar" yazı dizisiyle sürdürerek döneminin kadınlarına büyüklük hissini

taşıyacaktır. Yalnız bir farkla. Edib'in bu "büyük târîh-i 'â'ile arasında" tanıttığı önemli kadınların "ekseriyyeti Türk" değildi. Bkz. Halide Edib, "Büyük Kadınlar", *Bilgi Yurdu Işığı*, Sayı 6, 15 Eylül 1333 [1917], 81-3.

4. Bkz. "Turkish Women Seek Freedom", *The New York Times*, 24 Şubat 1924, VIII, 2: 2.
5. Taha Toros (görüşme). Muhiddin Bey, Musul İstinaf Mahkemesi (Bidayet Mahkemesi'nden sonra, Temyiz'den önce gelen üst mahkeme) reisliği de yapmıştır. Bkz. "Kadınlar Halk Fırkası Fa'âliyyetde", *Vakit*, Sayı 1989, 26 Haziran 1339 [1923], 1.
6. Asabiye uzmanı Dr. Faik Muhiddin Adam İzmir'e yerleşti. Vefatından sonra İzmir'de İkinci Beyler Sokağı'na Faik M. Adam'ın adı verildi. Ancak daha sonra bu isim değiştirildi; Taha Toros (görüşme). Adam ailesinden kimseye ulaşamadım. Faik Muhiddin Adam için bkz. Yalman 1970: IV, 37-8.
7. Tuncor 1996. Ayrıca bkz. *Türk Kadını*, 29: 89.
8. O zamanın kültürlü aileleri, kız çocuklarının eğitimi için evde özel ders aldırırlardı.
9. Bu konudaki bilgiler farklılık gösteriyor. İffet Halım Oruz, Ağa Hüseyin Paşa'nın, Nezihe Muhiddin'in babası olan Muhyiddin Bey'in dedesi olduğunu ileri sürüyor (1958a).
10. *Türk Kadını*, 29: 89. Nezihe Muhiddin bir süre devam ettiği Kumkapı'daki Sörler Mektebi'nde Fransızcasını ilerletti (Tuncor 1996).
11. Şerif Mardin, Kıbrıslı Mehmet Emin Paşa'nın (1813-1871), 1860'larda, bütün devlet memurlarının edebi bilgilerini yükseltmeye ve ayrıca onları ülkenin temel kanunları ile ilgili bilgilerle techiz etmeye yönelik siyasalar uygulama çabasına değinir (1996: 234).
12. "Kıbrıslı Zade Azize Hanımefendi ilk defa Avrupa'da Uluslararası Kadın Kongresi'nde Türk kadınlığını başarıyla temsil etmişti" (*Türk Kadını*, 18-9: 79; *ab*). Kıbrıslızade Azize Hanım'ın yaşamı ve görüşleri hakkında bir kaynağa ulaşamadım.
13. İffet Halim Oruz, Cumhuriyet öncesi Osmanlı kadınlarının hak mücadelelerinde "dünya süfrajetlerinin" yolunu izlediği görüşündedir: "Bizim kuşağımızdan önce aydın kadınlarımızın ve onları destekleyen erkek şahsiyetlerin de dünyadaki kadınlık hareketinin Türkiye'ye yansıttığı görülür. Ancak bu hareket daha ziyade süfrajetlerin yolunu takip eder... İkinci meşrutiyet döneminin bu davadaki öncü kadınlarını saygıyla anmak görevimizdir. Emine Semiye'ler, Fatma Aliye'ler, Kıbrıslı hemşireler, Leman'lar, Nuriye'ler, Ulviye Mevlan'lar, ilk kez uçağa binen kadınımız Belkıs Şevket ve Halide Edip bu dönemin ünlü şahsiyetleridir" (1986: 12; *ab*).
14. İdadi, Osmanlı eğitim sisteminde ortaöğretim kurumudur. Sultanilere ve meslek yüksekokullarına öğrenci yetiştirmek amacıyla kurulmuştur.
15. *Vakit*: Filip Efendi tarafından 1875'ten başlayarak İstanbul'da yayımlanan günlük gazete. Kadınlar için ilk kez haftalık bir ek de veriyordu. 1879'da kapandı. Hakkı Tarık (Us, 1889-1956) ile ağabeyi Mehmet Asım (Us, 1884-1967) tarafından 22 Ekim 1917'de yeniden yayımlanmaya başladı. Başyazarı Ahmet Emin (Yalman, 1888-1957) olan gazetenin yazarları ara-

sında Ali Ekrem (Bolayır, 1867-1937), Reşat Nuri (Güntekin) vardı. Ruşen Eşref (Ünaydın, 1892-1959), Hüseyin Cahit (Yalçın, 1875-1957), Ziya Gökalp (1876-1924) ve Halide Edib'in de yazıları zaman zaman gazetede yayımlanıyordu. (*Büyük Larousse* XIX: 12067)

16. "Kadınlar Halk Fırkası Fa'âliyyetde", *agy.*
17. Nezihe Muhiddin günlük gazetelerde yayımlanan makalelerine tarih ve kaynak göstermeden *Türk Kadını* kitabında (30-1: 91-2) değinir. Muhiddin'in bu dönemde günlük gazetelerde yazdığı makalelerin büyük bir bölümüne ulaşamadım.
18. *Sabah*: İstanbul'da 25 Şubat 1876-7 Kasım 1922 arasında yayımlanan günlük gazete. Papadopulos Efendi'nin çıkardığı gazetenin ilk yazarı Şemseddin Sami (1850-1904) idi. Gazetenin yönetimini 1882'de Mihran Efendi üstlendi. (*AnaBritannica* XVIII: 569).
19. Bu belgeye ulaşamadım.
20. *İkdam*: İstanbul'da 5 Temmuz 1894 - 31 Aralık 1928 arasında yayımlanan günlük siyasi gazete. Sahibi ve başyazarı Ahmed Cevdet (Oran, 1861-1935) idi. Başyazarlığını 10 Ağustos 1912'den başlayarak Ali Kemal (1869-1922) üstlendi. Mütareke döneminde Yakup Kadri'nin (Karaosmanoğlu, 1889-1974) yönetiminde yayımlandı ve Milli Mücadeleyi destekledi. (*AnaBritannica* XI: 485).
21. *Peyam-ı Sabah*: İstanbul'da yayımlanan (12 Ocak 1920 - 11 Eylül 1922) günlük gazete. Mihran Efendi'nin çıkardığı *Sabah* gazetesi *Peyam* gazetesi ile birleşti, gazetenin yönetimini Ali Kemal üstlendi. Gazetenin Kuva-yı Milliyeye karşı yürüttüğü sert mücadele 1923 yılına değin sürdü. 11 Eylül 1922'de gazetenin adı yeniden *Sabah*'a dönüştürüldü. *Peyam* gazetesinin verdiği "Peyâm-ı Edebî" ekleri *Peyam-ı Sabah* tarafından da yayımlandı ve edebiyat çevrelerinden ilgi gördü (*AnaBritannica* XVII: 568).
22. Z. F. Fındıkoğlu Nezihe Muhiddin'in etkin olduğu Esirgeme Derneği'nin bu yöndeki faaliyetlerini belirtiyor. Bkz. Fındıkoğlu 1944: 706-7. Esirgeme Derneği'nin asıl adı Osmanlı Türk Hanımları Esirgeme Derneği'dir. Bkz. "Resm-i Küşâd [açılış töreni]: 'Osmânlı ve Türk Hânımları Esirgeme Derneği Merkez-i 'Umûmiyyesinden [genel merkezinden]", *Sabah*, Sayı 8631, 14 Eylül 1329 [1913], 3. "Teşekkür-i 'Alenî [açık teşekkür]: 'Osmânlı ve Türk Hânımları Esirgeme Derneği'nden", *Sabah*, Sayı 8633, 16 Eylül 1329 [1913], 3. Bu belgeleri bana duyuran Ferit Ragıp Tuncor'a teşekkür ederim. Esirgeme Derneği için bkz. Çakır 1991.
23. "Bir Yenilik", *Cumhuriyet*, Sayı 1986, 18 Teşrin-i Sani 1929, 2. Bu görevi hangi tarihe kadar sürdürdüğüne ilişkin bilgiye ulaşamadım.
24. Nezihe Muhiddin kendisi için, "Ben daha ziyade içtimai mevzular üzerine düşünmeği tercih ediyordum," der (*Türk Kadını*, 32: 92-3; *ab*).
25. II. Meşrutiyet dönemindeki etkinliklerini anlatırken Nezihe Muhiddin, kadın muallimlerin bilgi/kültür düzeylerini yükseltmek için özel ders programları ve konferanslar düzenlediğini ve bunlar için Sâtı Bey'i, Selim Sırrı (Tarcan, 1874-1956) Bey'i davet ettiğini belirtir. Bunlar adı geçen derginin yazarlarıdır (*Türk Kadını*, 5: 110-1).

26. Şair Nigâr'ın her Salı evinde düzenlediği çay toplantılarına Süleyman Nazif de katılırdı. Nezihe Muhiddin'in yazarı bu toplantılarda tanıdığı belirtiliyor. Taha Toros (görüşme).
27. Nezihe Muhiddin, "Süleymân Nazîf Bey'den Birkaç Hâtıra", *Kadın Yolu*, Sayı 26, 15 Kanun-i Sani 1927, 3.
28. *Ati*: İstanbul'da 1 Ocak 1918'de yayımlanmaya başlayan günlük siyasal gazete. Başyazarı Celal Nuri (İleri) idi. Mütareke döneminde köklü toplumsal, siyasal ve kültürel eleştirileriyle dikkati çekti. Mondros Mütarekesi (1918) sonrasında yeni Osmanlı yönetimini eleştirince kapatıldı. *Âni* adıyla yeniden yayıma geçtiyse de gene kapatıldı. 30 Ocak 1919'da *İleri* adıyla yayımlanmaya başladı. Celal Nuri'nin İngilizlerce Malta'ya sürülmesi (1920) üzerine gazetenin yönetimini kardeşleri Suphi Nuri (İleri) ve Sedat Nuri (İleri) üstlendi. Başyazıları Suphi Nuri'den başka Süleyman Nazif ve Yahya Kemal (Beyatlı) yazdı. *İleri* kurtuluş savaşından yana bir çizgi izledi. Bu arada Mustafa Kemal'in (Atatürk) ve Şefik Hüsnü'nün (Deymer) gönderdikleri imzasız yazılara da yer verdi. (*AnaBritannica* XI: 517). İlerde göreceğimiz gibi, *İleri*'nin "Anadolu kıyâmını [ayaklanmasını]" desteklediğini gösteren makalelerinden birini Nezihe Muhiddin yazmıştır. Bkz. "Tezvîrât [hilekârlıklar] Devâm Ediyor", *İleri*, Sayı 631, 12 Teşrin-i Evvel 1335 [1919], 4-5.
29. Celal Nuri (İleri), *Ati*'de, "Afife Fikret" takma adıyla yazdığı "Hânımefendinin Musâhabesi [sohbeti/söyleşisi]" başlıklı sütununda bu mektupları ve Nezihe Muhiddin'in üslubunu över: "Nezîhe Muhîddîn Hânımefendi'nin yazdığı çok güzel bir hikâyeyi dizdirip basmadan evvel provalarını bana göndermek lutufkârlığında bulunmuş. Doğrusu böyle ince bir masalı okuduğum vakit yalnız kendi nâmıma değil, bütün Türk kadınlığı hesâbına gurûr titremesi hissettim. Nezîhe Hânım'ın kâbiliyyeti bütün Türk kadınlarının isti'dâdına delâlet eder... Nezîhe Hânım'ın Hüseyîn Rahmî'ye hitâben neşrettiği mektûblar büyük bir vukûf gösteriyor. Rahmî Bey bu yazıları pek beğendi. Nezîhe Hânım Avrupa romancılarını iyi okumuş; hem de hazmederekten okumuş. Üslûbu da kıvrak ve metîn. Üslûb işlerinde en 'aksî, en müşkil-pesend üstâdlardan Süleymân Nazîf Bey bile Nezîhe Hânım'ın rüzgârların ağzından yazdığı monologu pek beğenmiş de Edebiyyât Mecmû'ası nâmına birkaç satır senâyı kendi kalemiyle yazmış. Böyle hemşîrelerimizle iftihâr ederiz ve kendilerine büyük muvaffakıyyetler temennî eyleriz. Varolsunlar." Bkz. Afife Fikret, Hânımefendinin Musâhabesi, *Ati*, Sayı 217, 8 Ağustos 1334 [1918], 2. Ayrıca Muhiddin'in Hüseyin Rahmi ile mektuplaşmalarının bir örneği için Bkz. Nezihe Muhiddin, "Hüseyîn Rahmî Beyefendi'ye", *Edebiyat-ı Umumiye Mecmuası*, Sayı 79, 3 Ağustos 1918, 901-3.
30. "'Hak' gazetesinin 4 Temmûz 1324 târîhli nüshasında Nezîhe Muhlis Hânımefendi'nin 'İdeal Makâlesi Münâsebetiyle' 'ünvânlı makâlelerini, derin vukûf ve ma'lûmâtlarına[,] şedîd ve sağlam fikir ve muhâkemelerine hayrân kalarak, ve çok istifâde ederek okudum. Mes'elede fikren müşterek olduğumuzu görerek, düşüncelerimin doğruluğuna îmânım arttı ve pek se-

vindim. Kendilerine gâyet müteşekkirim." Akçuraoğlu Yusuf, "Cevâblarımız", *Türk Yurdu*, Sayı 18, 12 Temmuz 1328 [1912], 560-4. Akçuraoğlu'nun andığı makale İstanbul kütüphanelerinde bulunamadı.

31. Bkz. "Kadınlar Fırkası", *İleri*, Sayı 1938, 27 Haziran 1339 [1923], 1.
32. Nezihe Muhiddin'in özel yaşamına ilişkin bilgiler Taha Toros ile görüşmeye (Kasım 1997) dayanıyor.
33. Cemal Kutay (görüşme).
34. Bkz. Nezihe Muhlis, ["Hitabe"], *Dârü'l-fünûn Konferans Salonunda Kadınlarımızın İctimâ'ları* içinde, İstanbul, Tanin Matbaası, 1328 [1912], 80-3. Bundan sonra "Hitabe".
35. Yılını bilmiyoruz. Yaptığım soruşturmada Tepedelenligil ailesinin hayatta kalan fertlerinin Nezihe Muhiddin'i tanımadığı ortaya çıktı.
36. Yılını bilmiyoruz. Fotoğraflarından anladığımız kadarıyla yaklaşık 1920 yılı olmalıdır. O halde 20'lerin başları Nezihe Muhiddin'in siyasi faaliyetlerinin yanı sıra çocuğunun bakımı ile ilgilendiği yıllardır.
37. "Romancı Nezihe Muhittin Araz Dün Vefat Etti", *Cumhuriyet*, Sayı 12052, 12 Şubat 1958, 1. Nezihe Muhiddin haberde, ironik bir biçimde Nezihe Araz ile karıştırılarak soyadı "Araz" olarak verilmiştir. Bu yanlışlık yeni nesillerin Muhiddin'in soyadını dahi bilmediğini gösteriyor.
38. Kayıtlarında bulunmamasına rağmen, bu hastanenin La Paix (Şişli) olması ihtimali vardır. Muhiddin'in bu trajik sonu, dönemin ünlü yazarlarından ve TKB'nin etkin üyesi Şükûfe Nihal'in İstanbul huzurevindeki (Oruz 1986: 103-6) ölümüne benzer.
39. *Cumhuriyet*: İstanbul'da yayımlanan günlük gazete. Yunus Nadi Abalıoğlu tarafından kurulmuş, adını Mustafa Kemal'in önerisiyle almıştır. İlk sayısı 7 Mayıs 1924'te çıktı. Gazete yeni rejimi savunma ve halka benimsetme amacını taşıyordu (*AnaBritannica* VI: 251). "Cumhuriyet rejiminin resmi yayın organı" olarak tanımlandı.
40. "Kadın Birliğinin Müracaatı", 40 Yıl Önce, *Cumhuriyet*, Sayı 14530, 11 Ocak 1965, 4.

2 Düşünsel Temeller: Feminizm ve Milliyetçilik

1. Mihrî Hatun'un şiiri şöyledir: Çün nâkıs akl olur dirler nisâ / Her sözin mağrûr tutmakdur revâ // Lîk Mihrî dâînün zannı budur / Bu sözi dir ol ki kâmil usludur // Bir müennes yiğ durur kim ehl ola / Bin müzekkerden ki ol nâ-ehl ola // Bir müennes yiğ ki zihni pâk ola / Bin müzekkerden ki bîidrâk ola. Bkz. Kızıltan 1994: 114; *ab.*
2. Kızıltan, Osmanlı İmparatorluğu döneminde (1290-1922) eli kalem tutan edibelere, hatta divanı olan şairelere değiniyor. Zeynep Hatun (Amasya ? - 1474), Mihrî (Amasya ? - 1506), Ayşe Hubba Hatun (? - 1583-90) ve Fıtnat Hanım (Zübeyde) (? - 1780) kadın divan şairlerinin öncüleridir (1994). On dokuzuncu yüzyıl kadın şairlerden yirmi ikisinin yaşamöyküsü ve şiirleri İbnülemin Mahmud Kemal İnal'in çalışmasında yer alıyor (İnal 1988).

Mübeccel Kızıltan, incelemesinde on beşinci yüzyıldan on dokuzuncu yüzyılın sonlarına değin Divan edebiyatı kurallarına göre şiir yazan otuz altı kadın şaire yer veriyor. Kızıltan, kadın şairlerin kültürlü, üst sınıftan ailelere mensup olduğunu belirtir. Babaları devlet yönetici, ordu ya da ulema sınıfından kültürlü kişilerdir, çoğunluğu hem başkent, hem kültür ve sanat merkezi olan İstanbulludur (*age*).

3. Osmanlıca dil kuralları itibariyle "şair" erkek, "şaire" kadın şair; "edib" erkek yazar ve "edibe" kadın yazar anlamına gelir. Ancak kadınların matbuatta var olmasından sonra, "Şair Nigâr" örneğinde olduğu gibi, şair-şaire ayrımına pek rağbet etmeyen kadınlarca bu deyişler daha az kullanıldı, vurgulanması gereken yerler dışında retorikte yer almadı ve giderek ortadan kalktı.
4. Sema Uğurcan, Leman'ın basında ilk kez *Hazan* isimli bendinin 1887'den önceki bir tarihte (M. Leman'ın ifadesine göre 1882-83) yayımlandığını belirtir (1990).
5. Fatma Aliye yazısında, Şair Nigâr'ın "Efsûs" başlıklı şiirinin ilk dizelerini iletir (bkz. Fatma Aliye, "Efsûs", *Ati*, Sayı 96, 6 Nisan 1334 [1918], 2). Büyük şairin anısına bu dizeleri sunalım:

> Feryâd ki feryâdıma imdâd edecek yok
> Efsûs ki gamden beni âzâd edecek yok
> Te'sîr-i mahabbetle yıkılmış güzel ammâ
> Vîrâne dili bir daha âbâd edecek yok

6. Mübeccel Kızıltan incelemesinde Fatma Aliye'nin feminist görüşlerine dikkati çekiyor (1990).
7. Söz konusu kitap George Ohnet'in, *Volounté* adlı romanıydı (Kızıltan 1990: 285).
8. Bkz. *Hanımlara Mahsus Gazete*, Sayı 204, 11 Mart 1315 [1899], 2.
9. Bkz. "'Müsâvât-ı Tâmme'miz İçin", *Musavver Kadın*, Sayı 5, 9 Mayıs 1327 [1911], 10.
10. Halide Edib'in İngilizceden çevirdiği John Abbott'un *The Mother* adlı yapıtı (Enginün 1995: 39) *Mader* adıyla 1897-8'de yayımlandı. (Bkz. *Mader*, çev. Halide, Dersaadet, Karabet Matbaası, 1314). Mahmud Esad Efendi, *Mader*'e yazdığı önsözünde hem Halide Edib'i övüyor hem de Fatma Aliye'nin Batı dillerine çevrilen eserlerinden ve güçlü kaleminden övgüyle söz ediyordu: "... nisvân-ı İslâmın terakkîsi maksad-ı 'âlî mersadıyla [yüksek amacını gözeterek] taraf taraf inâs [kız] mektebleri küşâd buyurulmuş ve elhamdülillâh yirmi senelik bir zamân zarfında âsârını, değil 'Osmânlılara, Avrupalılara bile tanıttıracak nice fâzılât-ı nisvân yetişmiştir. Bundan yirmi otuz sene evvel biri çıkıp da yirmi sene sonra 'ismetlû Fâtma 'Aliye Hânımefendi gibi bir fâzıla-i 'Osmâniyye yetişeceğini ve yazdığı eserin Fransız, İngiliz, Garb lisânlarına da kemâl-i takdîr ile [büyük değer verilerek] nakledileceğini söyleseydi inanmazdık." Bkz. Mahmud Esad, "Kerîme-i Ma'neviyyemiz [manevi kızımız] 'İffetlû Hâlide Hânımefendi'ye", *age*.

Mahmud Esad Efendi (1857-1917) kitaba yazdığı önsözde de belirttiği gibi Hazine-i Celile-i Maliye/(Yüksek) Maliye Hazinesi hukuk müşaviridir. *Mader*'in kapağında Halide'nin, "Ceyb-i Hümâyûn-ı [padişahın özel harcamalarını yapan daire] Cenâb-i Melikâne [ulu hükümdarın] Kâtib-i Sânîsi [ikinci kâtibi]" Mehmed Edib Bey'in kerimesi [kızı] olduğu belirtilmektedir. Burada Halide Edib'in, "İfâde-i Mahsûsa" başlığıyla kitabı sunuş yazısında, devrin siyasal kültürü uyarınca, II. Abdülhamid'e bağlılığını belirtmesi dikkat çekicidir.

11. "Kadınlık" kavramının tarihsel ve toplumsal uzantılarından pek haberli olmadığımız bir dönemde, 1980'lerin başında ortaya çıkan Yeni Feminist hareketin üyelerinin çevirdiği ve yayımladığı ilk kitap "Kadınlık Durumu" (Mitchell 1985) başlığını taşıyordu ve bu başlığı Attila İlhan'ın o günlerde yayımlanan bir makalesinin başlığından almıştık. Şimdi anlaşılıyor ki, Attila İlhan 1923 öncesi Osmanlıca metinlere ulaştığı için bu terime hayli aşinaydı. Bizler ise feminizmi ülkemizde yaygınlaştırmayı amaçlıyorduk; ülkemizde yüzyıldan fazla bir süreyi kapsayan ve 80'ler feministlerinin duruşunu belirlemiş olan feminist tarihimizin yaratıcılarının ve kazanımlarının farkına varmadan, ama sezgisel olarak bir bağlantı, bir köprü kurarak... Kanaatimce, ideolojik yaklaşımlarımız epey farklı olsa da, Şair Nigâr'ların, Fatma Aliye'lerin, Halide Edib'lerin toplumdaki duruşu anlatılarla yani sözlü kültürle ve davranış kültürüyle anneannelerimiz, annelerimiz aracılığıyla bizlere, 80'ler feministlerine taşınmıştı.
12. Bkz. Emine Semiye, "İslâmiyyetde Feminizm", Halil Hamid, *İslâmiyyetde Feminizm Yâhûd 'Âlem-i Nisvânda* [kadınlar âleminde] *Müsâvât-ı Tâmme* [tam eşitlik] içinde, İstanbul, Kitabcı Tahir Efendinin kütüphanesidir, t.y. (yaklaşık 1327 [1911]): 1-8. "Kadınlığın hürriyet-i şahsiyyesini istirdâd [geri alma]" deyişi Fatma Aliye ve Emine Semiye'nin yazılarında sık kullanılır. Her iki yazar da, İslam reformcularının yaygın biçimde tartıştıkları gibi "Vakt-i Sa'âdet" devrini yüceltirler. Aliye ve Semiye'ye göre Muhammed Peygamber'in yaşadığı Vakt-i Saadet döneminde kadınların mevkii yüksekti; Abbasiler devrinden sonra bazı âdetlerin değişmesiyle kadınlığın durumu gerilemiştir.
13. Fatma Aliye, "Bablulardan İbret Alalım!", *Hanımlara Mahsus Gazete*, Sayı 2, 24 Ağustos 1311 [1895], 2-3.
14. Gazete 200. sayıya kadar haftada iki kez yayımlandı. Gazetenin *Hanım Kızlara Mahsus Gazete* adıyla ek yayınları vardır.
15. Bkz. Emine Semiye, "İslâmiyyetde Feminizm", *agy.*
16. Nezihe Muhiddin, kuzini Nakiye Hanım'ın *Hanımlara Mahsus Gazete*'de Zekiye imzası ile yazı yazdığını belirtiyor (*Türk Kadını*, 16: 77).
17. Zekiye, "İsmetlü Şâdiye Hânımefendi'ye", *Hanımlara Mahsus Gazete*, Sayı 202, 25 Şubat 1314 [1898], 1-2. Halide Edib de İstanbul kadınlarının bilinçaltı bir "yükseklik duygusu" taşıdığına işaret eder. (1994: 160).
18. Nigâr Bint-i Osman, "'Kadın'a Dâ'ir", *Kadın* (Selanik), Sayı 5, 10 Teşrin-i Sani 1324 (1908), 7.
19. Fatma Aliye İstanbul'da yedi sene oturup anılarını yazan Emile Juliard'ın

Osmanlı kadınlarına ilişkin izlenimlerini eleştirir: "Buna ne dersiniz?.. Mösyö 'Jülyar'ın İstanbul'da yedi sene değil yedi sâ'at bulunması sabâhları akın akın küçücek kız çocuklarımızın ellerinde çantaları ve büyücek hânım kızlarımızın da suratlarında yeldirmeleri[,] yeldirmenin kolları üzerinde bulundukları sınıfların işâretini müş'ar [gösterir] şerîdleri olduğu hâlde ibtidâ'iyye ve rüşdiyye mekteblerine [ilkokul ve ortaokullarına] gittiklerini görmek kâfî idi. Fakat yedi sene müddet İstanbul'da oturup da bunları göremeyince şimdi şu günlerde dahi bulunsa hânımların gazetelerde yazı yazmakta olduklarını görüp öğrenemeyecekmiş!" Bkz. Fatma Aliye, "Nisvân-ı İslâm ve Bir Fransız Muharriri", *Hanımlara Mahsus Gazete*, Sayı 91, 5 Kanun-i Evvel 1312 [1896], 5-6. Aliye'nin bu makalesinin aynı günlerde Fransızcaya çevrilerek "Paris'te neşr edilmekte bulunan Cerîde-i Şarkiyye" gazetesi tarafından yayımlandığını aynı makalenin altına düşülen nottan anlıyoruz. Ayrıca bkz. Kızıltan 1990: 294.

20. Bkz. Fatma Aliye, "Meşâhir-i Nisvân-ı İslâmiyyeden [ünlü İslam kadınlarından] Biri: 'Fatma Bint-i 'Abbâs'", *Hanımlara Mahsus Gazete*, Sayı 8, 14 Eylül 1311 [1895], 3-4.
21. Hanioğlu, özellikle Abdülhamid zamanında hükümdara duyulan bağlılığın özel terimlerle ifade edilişini anlatır (Hanioğlu 1995: 24-5). Öte yandan, bu tarz ifadeler, devrin siyasal kültürü icabı olduğu kadar, Abdülhamid rejiminde yayın yapmanın ve sürdürmenin zorunlu önkoşuluydu (bkz. Banoğlu 1960).
22. Nezihe Muhiddin Erken Dönemde etkin olan Osmanlı-İslam kadınlarının II. Meşrutiyetin ilanı ile beraber sessiz kaldıklarını anlatır: "Çocukken tanıdığım münevver ve mütefekkir hanımlardan pek çok hayırlı işler beklenebilecek olan bu inkişaf [meşrutiyet] başlangıcında ses ve sedalarını işitmeği çok bekledim. Nedense hiç ses çıkaran olmadı, kendi köşelerinde, kendi hususi hayatlarında sessiz ve sedasız kalmağı tercih etmelerinde herhalde değişen siyasetin mühim bir tesiri vardı" (*Türk Kadını*, 32: 92; *ab*).
23. Fatma Aliye'nin yazın ve düşünce yaşamından çekilmesini Kızıltan, özel yaşamındaki zorluklara –en küçük kızı Zübeyde İsmet'in tanassur etmesi (Hıristiyan olması) ve sağlığının bozulmasına– bağlıyor (bkz. Kızıltan 1993: 29).
24. Fatma Aliye II. Abdülhamid'in kadın eğitimine katkılarından övgüyle söz eder. Bkz. Fatma Aliye, "Bablulardan 'İbret Alalım!", *agy.* Görebildiğim yazılarında bu yönde açıklaması olmasa da, bir kaynağa göre, II. Abdülhamid'e bizzat hizmet veriyordu. Metin Hasırcı'nın aktardığına göre, II. Abdülhamid'e "Sosyete içinde teşkilatımı kurdum. Badema [bundan böyle] buradan edineceğim malumatları size ulaştıracağım" sözleri Fatma Aliye'nin devrin tabiriyle "jurnalcilik" yaptığını da gösteriyor (Fatma Aliye Hanım 1994: 13). Hanioğlu, II Abdülhamid dönemindeki ünlü "jurnalciliğin" yığınsal bir histeri haline dönüştüğünü, hemen tüm sivil ve askeri memurların yerine getirdiği bu raporların bilgilendirme/istihbarattan çok yazanın hükümdara duyduğu sadakati/bağlılığı ifade etme aracı olarak iş gördüğünü belirtiyor (Hanioğlu 1995: 25).

25. Kaynaklar, 1908 Temmuz'undan sonra birdenbire çoğalan "mecmû'a-i nisâ'iyye [kadın dergileri]"nin fazla yaşamadan kapandığını belirtmektedir: "Ma'ârife pek az rağbetkâr olduğumuzu fi'len isbât ettik. Bu hakîkâti mahcûbiyyetle i'tirâf etmeliyiz. Zîrâ inkılâb haberimizi müte'âkıb intişâra [yayımlanmaya] başlayan mecmû'a-i nisâ'iyyeler rağbetsizlik yüzünden birer birer üfûl etti [kayboldu]." Bkz. Zekiye, "İ'tirâf-ı Hakîkât" *Mahasin*, Sayı 9, Ağustos 1325 [1909], 670-71.
26. Mecelle-i Ahkâm-ı Adliye: Tanzimat Döneminde 1869-1876 yılları arasında tamamlanarak özel hukuk ilişkilerini düzenlemek amacıyla çıkarılan ve 1851 maddeden oluşan yasa (*AnaBritannica* XV: 474). Mecelle Cemiyeti'nin başkanlığını Fatma Aliye'nin babası Cevdet Paşa yürütmüştür (Tanpınar 2001: 163-9). Mecelle'nin Türkiye'de hukuk tarihi açısından önemi nedir? Bu soruya Velidedeoğlu şöyle yanıt verir: "(1) Bugünkü görüşlerimize ve 19 uncu asırda Avrupada meydana gelmiş olan yeni hukuk sistemine nazaran böyle noksanlıklarla malul olan Mecelle kendi devrine yani Osmanlı Devletinin o zamanki vaziyetine ve Mecelleden evvelki hukuki vaziyete nazaran ileri bir eserdir... (2) Mecelle islam hukukunun bir kısmını müdevven hale koymuş [kitaplaştırmış] olması itibariyle, hukuk tarihi bakımından mühim bir eserdir... (3) Mecelle, ahkamı fıkhıyeyi tedvin ederek bir kanun haline koymakla adeta fıkhın muamelat kısmını *şeklen olsun* dinden ayırıp devletleştirmiş ve laikleştirmiş ve böylece bu sahalarda hakiki manasında laik kanunlar konulmasına yol açmıştır" (1940; *ab*).
27. "Aile hukukuna ise, İslam Hukukunun, bir yasa içinde tedvini caiz görülmeyen en kutsal bölümü gözüyle bakılırdı. Bu nedenle Mecelle içinde fıkhın sadece 'muamelat' denilen bölümü derinleştirilmişti" (Velidedeoğlu 1966).
28. Hukuk-i Aile Kararnamesi: 1917'de Osmanlı Meclis-i Mebusanı'nda kabul edilen, Osmanlı toplumunda nikahlanma ve boşanmayı ilk kez kodifiye eden kararname: "156 maddeden ibaret olup bizdeki klasik tasnife göre 'münakahat [nikahlanma]', diğeri 'müfarakat [ayrılma/boşanma]' olmak üzere iki kitaptan müteşekkildir. Birinci kitap 101 maddeden, 6 baptan ve 9 fasıldan mürekkeptir" (Fındıkoğlu 1944). Ayrıca bkz. Saymen ve Elbir 1960.
29. Talâk: Boşama, İslam hukukuna göre nikahlı kadını bırakma; kocanın karısını boşaması. Talâk-ı selâse: erkeğin karısına üç kez "boş ol" demesiyle evliliğin/nikahın kesin olarak sona ermesi (*Büyük Larousse* XVII: 11183). Şeriate göre yalnızca erkeklere tanınan bir "hak" olan talâkın "reddetme, defetme, kovma" anlamları İslamcılarca gözden kaçırılmaktadır. Daha açık konuşursak, talâk İslami kurallara göre erkeklerin karılarını istedikleri zaman birkaç söz söyleyerek "defetmesi, evden kovmasıdır". Burada kadına kendini savunma, reddetme hakkı tanınmaz. Kadını "boşamak", "sokağa atmak", "evden defetmek" için erkeğin üç kez "boş ol" demesi yeterlidir. Talâk erkeğin tamamen keyfi bir biçimde karar vererek karısını "boşama"sıdır.
30. Zilfi 1999. Bu açıdan bakarsak, Roterdam İslam Üniversitesi Rektörü Ah-

med Akgündüz'ün makalesi, Osmanlı'da kadın kölelik sisteminin/cariyeliğin "bilimsel" olarak savunusu ve haklılaştırılması yönündeki geniş literatürün son örneğini oluşturuyor (bkz. Ahmed Akgündüz 2002). Zarinebaf-Shahr'ın çalışması ise, Osmanlı vakıfları ve cariyelerin sosyo-ekonomik durumuna ilişkin önemli belgeler sunuyor (Zarinebaf-Shahr 2002).

31. Osmanlı devletinde esir ticareti, 1847'de padişah Abdülmecid (1823-1861) tarafından yasaklandı ve esir pazarları kaldırıldı. Buna karşın esir ticareti gizli olarak Osmanlı devletinin sonuna değin sürdü (*AnaBritannica* XIII: 576).
32. Fatma Aliye'nin *Hanımlara Mahsus Gazete*'de yayımlanan makalelerinin bibliyografyası için bkz. Kadın Eserleri Kütüphanesi ve Bilgi Merkezi Vakfı, 1993: 55-142.
33. Ayrıca, Fatma Aliye'nin esir ticaretinin yasak olduğu sırada köle alıp sattığına ilişkin belgeleri açıklıyor (Kızıltan 1993: 55-8).
34. Emine Semiye, "Terakkiyât-ı Nisvâniyyeyi Kimden Bekleyelim?", *Mahasin*, Sayı 10, Eylül 1325 [1909], 733-6.
35. "Ey ricâl-i munsifâ [insaflı erkeklerimiz]! Sizden bize ibrâz olunacak [gösterilecek] 'adâlet ve müsâvâtdır. Biz, zavâllı Türk kadınlarını artık eşyâ-yı beytiyyeden [ev eşyası olarak] 'addetmeyeceğiniz şu vakt-i mes'ûd-i hürriyyetde [mesut hürriyet devrinde] hisse-i ma'ârifimize [eğitimden hissemizi almamıza] edeceğiniz mu'âvenet [destek] bizim için en büyük mükâfât olacaktır; ve biz vâye-dâr-ı 'irfân olur [kültürle donanır] isek bunun semerât-ı nâfi'asını [yarattığı ürünlerin] iktitâf edecek [meyvelerini toplayacak] yine siz değil misiniz?" Bkz. Nigâr Bint-i Osman, " 'Kadın'a Dâ'ir", *agy.*
36. Burada "Osmanlı kadınlarının siyasal alana 'açık' katılımı talebi" demeliyim. Saray/harem ve siyaset bağlantıları konusunda Leslie P. Pierce'in (2002) çalışmasından yararlanılabilir.
37. Muhiddin, Halide Edib'e duyduğu hayranlığı *Türk Kadını*'nda dile getirir. Halide Edib'in ilk romanı *Seviyye Talip*'e (1987, bkz. Engingün 1995: 107-31) karşılık *Şebâb-ı Tebâh*'ı (Harcanan Gençlik) yazar, ancak kendini başarılı bulmamıştır (bkz. *Türk Kadını*, 32: 92). Muhiddin, Halide Edib'in Mütareke döneminde Sultanahmet mitingindeki ünlü konuşmasını, *Bozkurt: Küçük Mehmedin Romanı*'nda (1934) aktarır ve Edib'den şöyle söz eder: "Geniş meydanı dolduran halk bir insan, bir kalp, bir duygu halinde kürsüden göklere asılan siyahlar giymiş bir kadının temiz ve berrak sesini dinliyordu" (*age*, 101-2; *ab*).
38. Ders Notları, BÜ, Sosyoloji Bölümü, 1997.
39. Bkz. "Hukûk-i 'Â'ile Hakkında Nakıyye Hânımefendi'nin Bir Musâhabe Esnâsında Şahsî Mütâla'aları", *Süs*, Sayı 34, 2 Şubat 1340 [1924], 12.
40. Örnekse, Kadınlar Halk Fırkası'nın ilk ortaya çıktığı günlerde, İstanbul Valisi Ali Haydar Bey'in, böyle bir etkinliğin eğitim meselesi olduğunu açıklamasıdır. Bkz. "Kadınlar Halk Fırkası: Vâlî Bey Böyle Bir Fa'âliyyetin Evvelâ Ma'ârif Mes'elesi Olduğunu Söylüyor", *Vakit*, Sayı 1980, 17 Haziran 1339 [1923], 1.
41. Asıl adı Donanma-yı Osmani Muavenet-i Milliye Cemiyeti'dir. Osmanlı

donanmasını güçlendirmek amacıyla 1909 yılında kuruldu ve Sultan Mehmet Reşat'ın desteğiyle örgütlendi.

42. *Türk Kadını*, 50: 106-7. Buradaki dernek isminin yanlışlığı baskı hatası olabilir. Bu derneğin adı, Muhiddin'in başka bir kaynaktaki kendi ifadesine göre Müdafa-i Milliye Cemiyeti'dir. Bkz. "Kadınlar Halk Fırkası Fa'âliyyetde", *agy.*
43. Sabiha Kâmi, Nezihe Muhiddin'in yakın arkadaşıdır (Toros 1976).
44. Kadınefendi: 18. yüzyıl başlarından saltanatın sonuna kadar padişah eşlerine verilen unvan. Daha önceleri "Haseki" denirdi.
45. "'Esirgeme Derneği' ve Sergisi", Kadınlık Şü'ûnu [olayları], *Türk Kadını*, Sayı 4, 4 Temmuz 1334 [1918], 62-3.
46. "Teşebbüsde İttihâd" başlıklı yazının ilgili bölümleri şöyledir:

"Biz bugün 'Esirgeme Derneği'nin teşekkülünden [kuruluşundan] bahsedeceğiz. Bu cem'iyyetin gazetemize derc ettiğimiz programı pek sâde, pek basît. Derneğin mesâ'îsi [çalışmaları] hemân hemân bir kız sanâyi' mektebinin idâresiyle, i'ânât cem'ine münhasır [yardım toplanmasından ibaret] kalacak gibi görünüyor. Yalnız bir İttihâd ve Terakkî Kız Sanâyi' Mektebi'ni idâre etmek için bu kadar teşkîlâtı biz fazla görürüz. Bu mektebin sanâyi'mizin terakkîsine edeceği hizmetleri ne kadar ziyâde olsa yine mahdûd kalır. Başka işler lâzım, çünkü teşkilâtda esâs var... Sonra programında bir şart var: Mektebin ahvâlinden [durumundan] ilk mü'essisi [kurucusu] olan İttihâd ve Terakkî Nûr-i 'Osmâniyye Kulübü haberdâr olacakmış. Biz, Esirgeme Derneği'nin bu mektebinin erkeklerin elinden tamâmen alınmasını isterdik. Nûr-i 'Osmâniyye Kulübü, ne olursa olsun, yine siyâsî bir fırkanın [partinin] şu'besidir. Biz, kadınlar cem'iyyetinin gerek siyâsî, gerek ictimâ'î erkek mü'esseseleriyle temâsda bulunmamasını temennî ederiz. Kulüp kadınlar cem'iyyetine bir hizmet etmek isterse mektebi tamâmen kadınlara bırakmalıdır, Esirgeme Derneği onu erkekçe değil, kadın, kadıncak güzel idâre edebilir. Esirgeme Derneği terakkî ve te'âlî ettikçe 'umûmî mekteblerimizde fâ'ideli olacak, belki bütün inâs mekâtibini 'dernek' idâre edecektir. Gerçi erkekler hükûmetinin bir ma'ârif müdîriyyeti var. Fakat bir kadın rûhuna mâlik değildirler. Kadınlığı takdîr edemezler, anlayamazlar." Bkz. Emine Seher Ali, "Teşebbüsde İttihâd", *Kadınlar Dünyası*, Sayı 3, 6 Nisan 1329 [1913], 2.

47. Nezihe Muhiddin'in, *Kadınlar Dünyası*'nı Rifat Mevlanzade'nin yönettiğine ilişkin iddiası doğruysa, "Teşebbüsde İttihâd" başlıklı yazıda Esirgeme Derneği'ne yöneltilen eleştiriyi farklı bir gözle okumak mümkündür. *Kadınlar Dünyası*'nı yönettiği iddia edilen gazeteci Rifat Mevlanzade'nin İttihat ve Terakki muhalifi olmasının (bkz. Tunaya 1952: 235, 244, 287) bu eleştiride önemli bir payı olduğu düşünülebilir. Bu siyasal muhalif tavrın, "Teşebbüsde İttihâd" başlıklı yazıya hâkim olan "radikal" kadıncılık ya da kadın muhalefeti altına gizlenmesi ihtimali vardır.
48. Muhiddin'in mektubu şöyle devam ediyordu: "Nûr-i 'Osmâniyye Kulübü'nün mektebe hakk-ı murâkabesine [denetleme hakkına] gelince: bu onların bir hakk-ı sarîhi [açık seçik bir hakkı], bir hakk-ı müktesebidir [kazanılmış

bir hakkıdır]. Esirgeme Derneği ba'zı nekâ'isini [eksiklerini] ikmâl-i ihtiyâcâtını [ihtiyaçlarını] tatmîn sûretiyle te'essüs etmiş bir mektebi, sırf bir mekteb, bir kız mektebi bulunması hasebiyle [nedeniyle] onu mükemmel bir mü'essese hâline ifrâğ etmek [dönüştürmek] için mu'âvenetine şitâb ettiği [desteklemek istediği] ve bugün yalnız lüzûm-ı ihtiyâca binâ'en â'zâlarından bir iki fahrî [gönüllü] mu'allime ta'yîn etmekten başka mâddî bir yardımı olmayan mektebi değil zorla kabza-i temellüküne [mülkiyetine] geçirmek, hattâ Nûr-i 'Osmâniyye Kulübü tarafından 'ünvânlarının bahş edilmesi [verilmesi] gibi bir nezâkete de ma'rûz kalsa yine kazanılmış bir hakkı nez' [yok] etmeyi 'ulüvv-i cenâbına [iyilik ve cömertliğine] sığdıramaz." "Mektûb", *Kadınlar Dünyası*, Sayı 6, 9 Nisan 1329 [1913], 2-3.

49. Bkz. Fatma Aliye, "Bablulardan 'İbret Alalım!" *agy.*
50. "Mektûb", *agy.*
51. Derneğe bu adın verilişinde, Nezihe Muhiddin'in aynı yıllarda dünya kadın örgütleriyle ilişkilerinin ve "Kadın Birliği"nin Batı'daki çok sayıda kadın örgütünün adı olmasının etkisi olduğu düşünülebilir. National Union of Women's Suffrage Societies bu etkiye örnek gösterilebilir.
52. Muhiddin bir röportajında bu çalışmasını anlatır: "İttihad ve Terakki Kız Sanayi mektebinde müdürlük ettim. İşte ilk teşkilatçılığım burada başlar. Donanma Cemiyeti İstanbul Kadınlar şubesini burada kurdum" (Hoyi 1941). Ayrıca *Vakit*, 26 Haziran 1339 [1923] tarihli haberde de bu bilgi yer alıyor.
53. Bkz. Nezihe Muhlis, "Kıymet-dâr Bir Teşvîk", *Kadınlar Dünyası*, Sayı 15, 18 Nisan 1329 [1913], 2-3.
54. "Efrenci 1912-1913 tarihinde Donanma Cemiyetinin Hanımlar şubesi teşekkül etmiş... Donanma Cemiyetinin İstanbul Hanımlar şubesi ancak bir sene faaliyet gösterdikten sonra mesaisine hitam vermiştir", *Türk Kadını* 37: 95-6; *ab.* Donanma Cemiyeti 12 Aralık 1925'te TBMM'de Türk Tayyare Cemiyeti'ne devri hakkındaki kanunun kabulü ile kaldırılmıştır (Kocatürk 1988: 449).
55. Adem-i merkeziyet: Yerinden yönetim, özeksiz yönetim. Prens Sabaheddin'in savunduğu, bireyin kişisel özgürlüğü ve gücünü temel alan yönetim biçimi.
56. Prenses Nimet, 1910'da İbrahim Hakkı Paşa kabinesinde bahriye nazırlığı görevinde bulunan, bir yıl sonra istifa edip 1912'de Gazi Ahmed Muhtar Paşa kabinesinde yeniden bahriye nazırı olan Mahmud Muhtar Paşa'nın eşi ve Hidiv İsmail Paşa'nın kızıdır.
57. Kitabın yeni harflerle ve sadeleştirilmiş basımı için bkz. Kurnaz 1993.
58. "Hasta Adam" yakıştırması, yaklaşık son on yıla kadar tarih yazılarına hâkim olan "Osmanlı gerilemesi" senaryosunun son aşamasıdır. Pierce bu konuda doğru bir saptama yapıyor: "Durgun ve Avrupa'nın Rönesans sonrası yükselişine ayak uyduramayan bir Osmanlı İmparatorluğu fikrini sonsuza kadar geçerli kılmak hem bazı Batılı tarihçilerin hem de modern Türk tarihçilerinin önyargılarına denk düşmüştür." Bu senaryonun nasıl inşa edildiği üzerine yapılan incelemeler için bkz. Pierce 2002: 203-7.

59. Bkz. "Konferans", *agy.*
60. Bkz. "Ceng Ninnisi", *Donanma*, Sayı 31-7, Eylül 1328 [1912], 320-5.
61. "Osmanlı Türkleri" tabiri *Türk Yurdu*'nun başyazısında kullanıldı. Bkz. "Türklük Şü'ûnu", *Türk Yurdu*, Sayı 22, 1328 [1912], 695-6. Nezihe Muhiddin'in etkin olduğu Osmanlı Türk Hanımları Esirgeme Demeği'nin (kuruluşu 1912) adı da bu tanımın kullanılışına bir örnek oluşturuyor.
62. Bu kitaptaki kısa açıklama ilkesine uymak üzere burada "Tanzimat"a değinmeliyim. Tanzimat: Arapçada "düzenlemeler", Tanzimat-ı Hayriye olarak da bilinir, Osmanlı Devleti'nin siyasal, toplumsal ve ekonomik yapısını Batılı anlamda düzenlemek amacıyla gerçekleştirilen reformlar. 1839'da Tanzimat Fermanı'yla başlamış, I. Meşrutiyet'in ilanına (1876) değin sürmüştür (*AnaBritannica* XX: 390).
63. Bkz. Tanpınar 2001: 445-74.
64. Aktaran: Pakalın 1993: II, 738-40 (*ab*); ayrıca bkz. Ülken 1998: 124.
65. Islahat Fermanı: Osmanlı hükümdarı Abdülmecid'in (1823-1861; h. 1839-61) 1356'da yayımladığı hatt-ı hümayun. 1839'da yayımlanan Tanzimat Fermanı'nın bir tamamlayıcısı, Tanzimat döneminin (1839-1876) yeni bir aşaması olarak değerlendirilmiştir (*AnaBritannica* XI: 400).
66. Ahmed Mithad 1876'dan sonra II. Abdülhamid'in "gözüne girmiş" ve Takvim-i Vekayi ve Matbaa-i amire müdürlüğü yapmış, Abdülhamid'den paraca destek alarak *Tercüman-ı Hakikat* (kuruluşu 27.6.1876) gazetesinin yayımını 1908'e değin sürdürmüştür (Ülken 1998: 113-4). Ahmed Mithad'ın görüşlerine bakarken onun Genç Osmanlıların muhalefetine karşılık Abdülhamid'in idaresini savunduğunu (Hanioğlu 1995: 27, 31) gözönüne almamız gerekiyor.
67. Bkz. Fatma Aliye, "Ta'lîm ve Terbiye-i Benât-ı 'Osmâniyye [Osmanlı kızlarının]", *Hanımlara Mahsus Gazete*, Sayı 37, 25 Kanun-i Evvel 1311 [1895], 1-2.
68. Mondros Mütarekesi: I. Dünya Savaşı'nın ertesinde, 30 Ekim 1918'de, Osmanlı Devleti ile İtilaf Devletleri arasında imzalanan ateşkes antlaşması. (Kocatürk 1988: 1). Osmanlı Devleti açısından ağır koşullar içeren Mondros Mütarekesi ve ardından gelen dönem Mütareke Dönemi olarak adlandırılır.
69. Nezihe Muhiddin, "Türk 'Irkı ve 'Adem-i Merkeziyyet", *Ati*, Sayı 291, 28 Teşrin-i Evvel 1334 [1918], 4. Muhiddin'in bu yaklaşımında (Prens) Sabaheddin Bey'in (1878-1948) adem-i merkeziyet tezinin etkisi görülüyor.
70. Nezihe Muhiddin, *agm.*
71. İttihad ve Terakki Cemiyeti'nin önde gelenlerinden, Meclis-i Mebusan reisi Ahmed Rıza Bey, 1909'da Perapalas'ta verilen bir yemekteki konuşmasında, "devr-i istibdatta cerr-i menfaat veya anasırı Osmaniyeyi ayırmaya hizmet eden hainler bu inkılaptan tabii memnun değildirler. ... Bir taraftan İlmiyyeyi diğer taraftan anasırı gayrimüslimeyi Cemiyetten soğutmaya çalışan onlardır," diyordu (Tunaya 1952: 242) "Anasırı gayrimüslime" terimi için ayrıca bkz. *TBMM Gizli Celse Zabıtları*, 16 Nisan 1340 (1924), Devre II, İctima Senesi II, IV: 450. Keza, Osmanlı Hıristiyanları için "'anâsır-ı Hı-

ristiyâniyye" terimi de kullanılıyordu. Bkz. Nezihe Muhiddin, "'İzzet-i Nefsimize Hürmet Bekleriz", *Ati*, Sayı 316, 24 Teşrin-i Sani 1334 [1918], 3.

72. "'Anâsır-ı 'Osmâniyye"nin, yani Ermeni, Rum, Yahudi, Kürt, Çerkez ve diğer din ve etnik kökenden Osmanlı kadınlarının tarihi araştırılmayı bekliyor. Osmanlı Ermeni kadın hareketi üzerine genç tarihçilerin çalışması bu alanda da incelemelerin başladığını müjdeliyor (Bilal, Ekmekçioğlu ve Mumcu 2001). Son zamanlardaki iki çalışma ise bizlere, Çerkes Kadınları Teavün Cemiyeti ile Kürt Kadınları Teali Cemiyeti hakkında bilgi veriyor (Karakışla 2001; 2003).
73. Emine Seher Ali, *Kadınlar Dünyası*'nın 4. sayısında "İktisâd" başlıklı makalesinde Nezihe Muhiddin'in (o sırada Nezihe Muhlis), aynı hafta Cuma günü Darülfünun Konferans Salonunda verdiği konferanstaki (konferansın metni aynı derginin 3. sayısında 6 Nisan 1329 günü yayımlanmıştır) üslubunu "taşkın" bularak eleştirir ve itidal tavsiye eder: "Nezîhe Muhlis hânım kızımızın nutuklarını da biz pek âteşîn [ateşli], pek 'asabî bulduk. Bunu şiddet-i heyecâna, gençliğe hamlettik. .. Nutuk hey'et-i mecmû'ası i'tibâriyle pek güzel; yalnız kadınlıktan uzaklaşmış, 'anâsır-ı gayr-i Müslimeye de dokunmuş gibidir... Avrupa ile mücâdele mes'elesini şimdilik unutalım. Bu gayr-i kâbildir [mümkün değildir], müstahîldir [imkânsızdır], müsteb'addır [uzak ihtimaldir]. Cehâlet, 'ilme dâ'imâ mahkûmdur. Biz ise 'ilimden, fenden henüz nasîb-dâr değiliz [payımıza düşeni alamadık]..." Bkz. Emine Seher Ali, *agm*, *Kadınlar Dünyası*, Sayı 4, 7 Nisan 1329 [1913], 1-2.
74. Buradaki "asabi" nitelemesi dikkat çekicidir. Hak isteyen kadınlara "asabiyet" yakıştırması cinsiyetçi bir erkek söylemidir.
75. Nezihe Muhlis, "Bir Mütâla'a", *Kadınlar Dünyası*, Sayı 14, 17 Nisan 1329 [1913], 2. Bu mektubun altına düştüğü notla *Kadınlar Dünyası*'nın yazı işleri sorumlusu Nezihe Muhiddin'e itidal tavsiye etmeyi sürdürür: "Biz muhterem Nezîhe Muhlis Hânımefendi'ye her husûsda i'tidâli tekrâr hâlisâne tavsiye ederiz. Zîrâ tekâmülün dahi edvâr-ı mahsûsası [kendine özgü zamanı/kuralları] vardır."
76. Fehamet Handan, "Konferans Münâsebetiyle", *Kadınlar Dünyası*, Sayı 9, 12 Nisan 1329 [1913], 2.
77. Bkz. "Bir Mütâla'a", *agy* ve "Konferans", *agy*.
78. Bkz. "Konferans", *agy*.
79. Nezihe Muhiddin, "Felâketlerin Esbâb-ı Hakîkiyyesi [hakiki nedenleri]", *Ati*, Sayı 303, 11 Teşrin-i Sani 1334 [1918], 4.
80. Tarihçi A. Toynbee, dönemin görgü tanıklıklarına dayanan belgeleri derlediği *The Treatment of Armenians in the Ottoman Empire 1915-16*'deki "A Summary of Armenian History up to and Including the Year 1915" başlıklı yorum yazısında İttihat ve Terakki hükümetinin tehcir/göç ettirme kararının I. Dünya Savaşı'nın getirdiği "zorunlu sebeplerle" alınmadığını, tehcir/kıyımın merkezi iktidar tarafından önceden planlandığını ve Osmanlı ülkesinde yaşayan resmi kaynaklara göre 1.100.000, Ermeni Patrikhanesi'ne göre 2.100.000 Ermeni yurttaşın ortadan kaldırılması

amacını güttüğünü öne sürer. Bkz. Bryce 1972: 591-653.

81. Muhiddin'in bu iddiası, işgalci İtilaf kuvvetleri İstanbul'a girerken kentli Rumlar tarafından nümayişlerle karşılandığı yolundaki, bazı kaynaklarda belirtilen bilgilerle denk düşüyor.
82. Bkz. "'İzzet-i Nefsimize Hürmet Bekleriz", *agy.*
83. Sirman bu görüşü 1998 BÜ SBE Yüksek Lisans tezi çalışmam sırasında ifade etti.
84. Homo Economicus: İktisadi analizde tamamen akılcı biçimde davranan bir varlık olarak kabul edilen özneyi belirtmek için kullanılan Latince sözcük (*Büyük Larousse* IX: 5376).
85. Bkz. "Konferans", *Kadınlar Dünyası*, Sayı 14, 17 Nisan 1329 [1913], 1; ve Sayı 27, 30 Nisan 1329 [1913], 1.
86. Bkz. Mehmed Hadi, "Avrupa'ya Tâlibât İ'zâmı [öğrenci gönderme]", *Mehtab*, Sayı 8, 29 Ağustos 1327 [1911], 1-3.
87. Bkz. Nezihe Muhiddin, "İstanbul ve Beyoğlu'ndan İki Levha", *Kadın Yolu*, Sayı 7, 27 Ağustos 1341 [1925], 2-3.
88. Nezihe Muhiddin, "Cumhûriyyetin Türk Kadınlığı Üzerindeki Feyzi [aydınlatıcı etkisi]", *Kadın Yolu*, Sayı 2, 23 Temmuz 1341 [1925], 18.
89. Tabir için bkz. *Türk Yurdu*, "Türklük Şû'ûnu", Sayı 22, 1328 [1912], 695-6.
90. Bkz. "Konferans", *agy.*
91. Bkz. "Kıymet-dâr Bir Teşvîk", *agy.*
92. "Felâketlerin Esbâb-ı Hakîkiyyesi", *agy.*
93. "Tezvîrât Devâm Ediyor", *agy.*
94. "Felâketlerin Esbâb-ı Hakîkiyyesi", *agy.*
95. "Cumhûriyyetin Türk Kadınlığı Üzerindeki Feyzi", *agy.*
96. Bkz. "Mektûb", *agy* ve "Hitabe".
97. Bu bilgiler *Tanin* gazetesinden aktarılıyor. Bkz. Kadınlık Şû'ûnu, *Bilgi Yurdu Işığı*, Sayı 7, 15 Teşrin-i Evvel 1333 [1917], 107-12.
98. "Kadınların İktisâdiyyâtdaki Mevki'leri", *Ati*, Sayı 42, 11 Şubat 1334 [1918], 4.
99. "Türk Kadınlığı Hakkında", *Ati*, Sayı 116, 26 Nisan 1334 [1918], 4.
100. Bkz. Emine Semiye, "Bizde Kadın İnkılâbı", *İleri*, Sayı 1190, 21 Mayıs 1337 [1921], 3.
101. Emine Semiye, "Hayâtda Kadının Hisse-i İştirâki", *İleri*, Sayı 642, 23 Teşrin-i Evvel 1335 [1919], 5-6.
102. M. Sırrı, "Kadınlarımızda 'Â'ile Fikri", Kürsî-i Âtî, *Ati*, Sayı 63, 4 Mart 1334 [1918], 2.
103. Bkz. Aliye Esad, "Kadın Hukûku", Kadınlığın Âtîsi, *Ati*, Sayı 391, 8 Şubat 1335 [1919], 4.
104. Örneğin Halide Edib Adıvar, eşi Dr. Adnan Adıvar'ın kurucusu olduğu, Milli Mücadelede Anadolu'ya silah sevkiyatı yapan Karakol Cemiyeti'nde çalışmıştır (Adıvar 1994: 25-6). Karakol Cemiyeti için bkz. Tunaya 1952: 520-523. Halide Edib adı geçen eserinde, Milli Müdafaa hareketini örgütleyen kuruluşlardan biri olan Milli Kongre'de de etkin olduğunu belirtir.

105. "'Asrî Kadın Cem'iyyeti", Kadınlık Şû'ûnu, *İnci*, Sayı 1, 1 Şubat 1919, 2.
106. Aliye Esad, "Genç Kadın Mecmû'ası Hey'et-i Tahrîriyye [yazı kurulu] Müdîriyyetine", Şû'ûn-i Nisvâniyye, *Genç Kadın*, Sayı 8, 10 Nisan 1335 [1919], 16. Aliye Esad Darülfünun Edebiyat Fakültesi'nin ilk mezunlarındandır. Aliye Esad 1933'te TKB'nin Umumi Kâtibi idi (bkz. *Türk Kadın Birliği, Kadın Sesi Cumhuriyetin 10uncu Yıldönümünü Kutlular*, İstanbul, 1933: 13).
107. Bu tartışmaya Yakup Kadri (Karaosmanoğlu) bir makalesinde değinir (1339 [1923]: 5-6).
108. Halide Edib bu günleri anlatırken, "Türk basını Müttefiklerin sansürü altında olduğu için bu olaylar (Türklere baskılar, saldırılar) gazetelerde pek az yer alıyor ve bu yüzden abartmalı söylentiler ağızdan ağıza dolaşıyordu," diyor (Adıvar 1994: 15). Halide Edib bu dönemin İstanbul'unu, Atlas Kitabevince 1994'te 11. baskısı yayımlanan *Türkün Ateşle İmtihanı*'nda (1994) ayrıntılarıyla betimler. Yine, Celal Nuri'nin yayımladığı *Ati*'nin hükümetin sansürleri nedeniyle beyaz sütunlarla dolu sayıları, çarpıcı belgelerdir. Bkz. "Sansürlerimiz", *Ati*, Sayı 325, 3 Kanun-i Evvel 1334 [1918], 1 ve "Sansür" *Ati*, Sayı 341, 20 Kanun-i Evvel 1334 [1918], 2.
109. Suad Mahmud, "Suphî Nûrî Bey'e Açık Mektûb", Kadınlığın Âtîsi, *Ati*, Sayı 363, 11 Kanun-i Sani 1335 [1919], 4.
110. Suphi Nuri, "Kadınlarımıza Hürmet", *İleri*, Sayı 460, 18 Nisan 1335 [1919], 1.
111. Suphi Nuri, "Kadınlarımız", *İleri*, Sayı 1805, 11 Şubat 1339 [1923], 3.
112. Ceyran, ".....", Kadınlığın Âtîsi, Sayı 363, 11 Kanun-i Sani 1335 [1919], 4.
113. Bkz. Aliye Esad, "Niçin Kadınlar Doktor Olamıyor", *Ati*, Sayı 377, 25 Kanun-i Sani 1335 [1919], 4 ve "Kadın Doktor Olursa", *Ati*, Sayı 384, 1 Şubat 1335 [1919], 4.
114. Müfide Şeref, "Kadınlarımızın Doktorluğu Etrâfında", *Ati*, Sayı 412, 1 Mart 1335 [1919], 4.
115. Aliye Esad, "Me'mûrlarımız İçin", *Ati*, Sayı 363, 11 Kanun-i Sani 1335 [1919], 4.
116. S. H., "Ma'ârif Nâzırı Beyefendiye", Kadınlığın Âtîsi, *Ati*, Sayı 377, 25 Kanun-i Sani 1335 [1919], 4.
117. Müfide Şeref, "Tesettüre Dâ'ir", Kadınlığın Âtîsi, *Ati*, Sayı 384, 1 Şubat 1335 [1919], 4.
118. Nezihe Muhiddin, "Tezvîrât Devâm Ediyor", *agy.*
119. Hürriyet ve İtilaf Fırkası: İttihat ve Terakki iktidarından hoşnut olmayan çeşitli muhalefet unsurlarının koalisyonu biçiminde, 21 Kasım 1911'de kurulan siyasal parti. I. Dünya Savaşı (1914-18) sonrası İttihat ve Terakki'nin iktidardan düşmesi üzerine Mütareke döneminin en gözde siyasal partisi durumuna geldi (*AnaBritannica* XI: 314-5).
120. Tarık Zafer Tunaya, Milli Kongre'ye katılan derneklerin listesini veriyor (1952: 420). Ancak Milli Kongre'ye katılan kadın derneklerinin tam listesine ulaşamadım. Keza murahhas kadınların adlarına da.
121. Bkz. "Kadınlar Halk Fırkası Fa'âliyyetde", *agy.*

122. "Millî Kongre'de Kadınlar", Kadınlık Şû'ûnu, *İnci*, Sayı 1, 1 Şubat 1919, 2.
123. Bkz. Hoyi 1941. Buradaki açıklamalarına göre Muhiddin'in II. Meşrutiyet'in ikinci yılından (1909) başlayarak 1923 yılına değin, *Sabah*, *İkdam*, *Peyam-ı Sabah*, *İleri* gibi günlük gazetelerde ve *Türk Yurdu*, *Edebiyat-ı Umumiye* gibi dergilerde makaleleri yayımlanmıştır.
124. Bkz. "İnâs Dârü'l-fünûnu Mez'ûnları", Kadınlık Şû'ûnu, *Türk Kadını*, Sayı 4, 4 Temmuz 1334 [1918], 62-3.
125. "Şimdi memnûniyyetle görüyoruz ki yeni yetişen ilk genç kız hayâtı derhâl etrâfına keskin nazarlar fırlatarak pek çok himmetlere [gayretlere] muhtâc bulunan kadınlığın eline sarılmış, onu sâhil-i selâmete çıkarmak istiyor. Buna birinci delîl de, son zamânlarda haber aldığımız İnâs Dârü'l-fünûnu me'zûnelerinin teşkil etmekte oldukları cem'iyyetdir." Bkz. "Dârü'l-fünûnlu Hânımlarımızın Bir Teşebbüsü", Kadınlık Şû'ûnu, *Türk Kadını*, Sayı 1, 23 Mayıs 1334 [1918], 15.
126. Bkz. *Türk Kadını*, "Mu'azzez Kâri'elerimizin [okurlarımızın] Yazıları", Sayı 8, 29 Ağustos 1334 [1918], 127.
127. Suphi Nuri, "Kadınlığın Âtîsi", *Ati*, 5 Kanun-i Sani 1335 [1919], 4.
128. Bkz. ".....", Kadınlığın Âtîsi, *Ati*, Sayı 363, 11 Kanun-i Sani 1335 [1919], 4.
129. Afife Fikret, Hânımefendinin Musâhabesi, *Ati*, 1 Şubat 1334 [1918], 2.
130. "Binâ'en'aleyh [o halde] garîk-i rahmet [rahmete ermiş] olan bir 'Osmânlı muharririnin hem-nev'imiz [hemcinslerimiz] hakkında vâki' olan tedkîkât-ı ciddiyye ve târîhiyyesini [ciddi ve tarihi incelemelerini] me'haz-ı ittihâz ederek [kaynağından alarak] milel-i kadîme ve hâzırada [eski ve günümüz toplumlarında] nisvânın tahdîd edilen [sınırlandırılan] hakk-ı hayât ve hukûkunu [hayat hakkı ve hukukunu] bir silsile-i makâlât [makale dizisi] sûretinde tertîb ederek, yarınki nüshamızda milel-i kadîmeden 'Benî İsrâ'îl [İsrailoğulları]' nisvânının tarz-ı hayât ve hukûkunu tasvîr edeceğiz." Bkz. "Hukûk-i Nisvân (Mukaddime [önsöz])", *Kadınlar Dünyası*, Sayı 1, 4 Nisan 1329 [1913],1.
131. Bkz. Muhteşem Neffel, "Kadınlar Cihânında, Türkler'in Büyük Kadını Nezîhe Muhîddîn Hânım'a", *agy.*
132. Bu açıklamaları yapmaya zorlandı, demek daha doğru olur.
133. "Kadınların en büyük görevi annelik ve eşliktir" önermesi hem II. Meşrutiyet'te hem de Cumhuriyet'in kuruluş yıllarında çok sayıda erkek yazar tarafından savunulmuştur. Bu konuyu "Validelik, Zevcelik" altbölümünde ele alacağız.
134. T. N., "'Kadınlar Halk Fırkası' Mü'essislerinin Niyyeti", *İleri*, Sayı 1937, 26 Haziran 1339 [1923], 1-2.
135. Bkz. "Türk Kadın Birliği Kongresi", *Kadın Yolu*, Sayı 29, 1 Haziran 1927, 1-6.
136. "Erkek mi Kadına, Kadın mı Erkeğe Tâbi'?..", *Cumhuriyet*, Sayı 1029, 19 Mart 1927, 1.
137. Bkz. Badinter 1992. Badinter'in tamamlayıcılık tezine dikkat çeken Şirin Tekeli'ye teşekkür ederim.

138. Bkz. "Kadınlar Birliği Meclis'deki Münâkaşalardan Pek Ziyâde Memnûn Oldu", *Cumhuriyet*, Sayı 1120, 23 Haziran 1927, 2.
139. Suphi Nuri (İleri), "Kadınlarımız", *agy.*
140. Orhan Okay, Ahmed Mithad'ın sıcak ve samimi alakayı, dayanışmayı bulamadığı Batılı aile tipine karşı Osmanlı aile tipini savunduğunu belirtiyor (Okay 1991: 213-21). Burada tarif edilen aile, evlenen çocuklar ve yakın akrabaların da birlikte büyük bir evde yaşadıkları çok nüfuslu "konak ailesi"dir. Ahmed Mithad genel olarak İslam şeriatına bağlı kalıyor olsa da, Osmanlı ailesinde erkeğin monogam olmasını tercih eder (202-7). Abdullah Cevdet ise Osmanlılarda "kuvvetli aile rabıtasının bulunmamasını" "birden ziyade kadın almaya" bağlar (Hanioğlu 1981: 308-9). Abdullah Cevdet cariyelerini eş olarak alan Türk erkeklerini eleştirir ve "Hizmetçi ancak uşak doğurur!" diyerek erkeklerin iyi eğitim görmüş bir kadınla evlenmesinin çocukların terbiyesi bakımından önemini vurgular (174). Abdullah Cevdet'e göre "Kadının en büyük vazife-i tabiiyesi maddî ve ma'nevî her türlü ma'nasıyla ana olmakdır... İyi, tam ana olmak için kadın her nev'i istiklâle, fikrî, maişî, ailevî istiklâle malik bulunmalıdır" (*ab*). İşte "bu itibarla ben tamamen feministim" diyerek kadınlığa ilişkin görüşlerini özetler (308-9).
141. Muhammed Zeki'nin *Ati*'de yayımlanan "Kadınlarımıza Dâ'ir" başlıklı makalesinde, "kadınların mesâ'î-i 'umûmiyyeye karıştırılmaları" üzerine erkek yazarların tartışmalarını özetler ve kadınların dışarda çalışmasını savunanların onların müstahsil (üretken) hale gelmesini istediğini oysa kadınların evde ev işini görerek de "müstahsil olduklarını" belirtir. Yazara göre "Ev işini görmek az fâ'ide midir? Hele hâricdeki birine gördürmeyip de verilecek parayı 'â'ile bütçesine masraf yazdırmamak az bir menfa'at midir? ... Maksadımız zâten orta hâlliler içindir," diye devam eden yazar dışarda çalışan kadınların evlerinde saadet ve huzurun yerini hüzün ve kederin aldığını belirtir (bkz. Muhammed Zeki, *agm*, *Ati*, Sayı 8, 8 Kanun-i Sani 1334 [1918], 2).
142. Kadınların evişinin tüm yükünü üstlenmeleri sonucu kabalaştıkları ve erkeklerin istediği gibi akıllı, zarif, anlayışlı zevceler olmaları için fırsat bulamadıklarını bazı erkek yazarlar dile getirdi. Bunlara göre, ailede "dümen" erkeğin elinde olmak kaydıyla kadınların evişi, çocukların terbiyesiyle sınırlı tutulabilir. *Kadınlık* dergisinde yazan H. C. "Serbestiyyet-i Nisvân" başlıklı makalesinde, kadınların serbestiyete kavuşmalarının aile reisine itaat etmemek anlamına gelmeyeceği uyarısında bulunur ve evişi konusundaki görüşlerini ifade eder: "Vâlidelerin mutfaktan kurtulduğu yok ki çocuğunu terbiye edebilsin, bulaşık yıkamaktan kurtulamaz ki temiz olsun. Güneş yüzü gördüğü yok ki hâl-i ten-dürüstîde bulunsun [beden sağlığı yerinde olsun]... el-hâsıl [kısası] yok yok... Bu şerâ'it [koşullar] tahtında kadınlardan ne talebe hakkımız vardır? Sonra da efendim... benim 'â'ilem pis, bilmem şu ve bu gibi safsata-perdâzlığa kalkışıyoruz. Yağ içinde, pislik içinde bulunan bir kadından ne gibi temizlik beklenir? Bütün bir hâne işini îfâ ve tesviyeye [yapmaya] me'mûr bulunan bir kadın-

dan mütevellid [doğan] çocukta ne gibi terbiye aranabilir?" H. C. soruna çözüm olarak erkeklerin "hizmetçi" tutarak ayda "beş altı mecidiyye" harcamalarını öneriyordu. Ancak H. C'ye göre "kadınlar her türlü hak ve hukûkda serbest olmalı ve fakat dümen erkeğin elinde bulunmalıdır. Çünkü kadınları bilâ-kayd ü şart [kayıtsız şartsız] serbest bırakacak olur isek onda da sukûtı ahlâk [ahlak düşüklüğü] başlar." Bkz. H. C., *agm*, *Kadınlık*, Sayı 8, 26 Nisan 1330 [1914], 2-3. Bu yazı, devrin "kadın haklarını" savunan erkek yazarlarının erkeklerin aile reisliğini ve kadınların ahlakının erkeklerce belirlenmesi gereğini savunduklarını gösterir bir belgedir. Ayrıca yazarların, temizlikçi kadınları "kadın" saymamaları da dikkat çekicidir.

143. Bkz. Mahmud Esad, "Kerîme-i Mâ'neviyyemiz 'İffetlû Hâlide Hânımefendi'ye", *age*.
144. Celal Sahir, "Kadınlarımız Hakkında", *Mahasin*, Sayı 11, Teşrin-i Evvel 1325 [1909], 757-66.
145. Salahaddin Asım, "Hukûk-i Nisvân", *Mahasin*, Sayı 16, Eylül 1325 [1909], 702-704.
146. Bkz. Mehmed Hadi, "Avrupa'ya Tâlibât İ'zâmı", *agy*. Bu fikirler, gayrimüslim kız öğrencilerin mi yoksa Müslüman kız öğrencilerin mi Avrupa'ya öğrenime gönderilmesi gerektiği üzerine bir tartışma yazısında savunuldu.
147. Bkz. Afife Fikret, Hânımefendinin Musâhabesi, *Ati*, Sayı 12, 12 Kanun-i Sani 1334 [1918], 1-2.
148. Bkz. M. Şevki, "Kadınlık ve 'Askerlik", *Kadın Yolu*, Sayı 27, 15 Şubat 1927, 1-2.
149. Aktaran Uğurcan 1990: 331-408 (ayraçlardaki açıklamalar dışında *ab*).
150. "İfâde-i Mahsûsa", *agy*.
151. "Mektûb", *agy*.
152. Bu bölüm Hukuk-i Aile İçtimaında Nezihe Muhiddin'in konuşma metni içindedir. Bkz. "Hukûk-i 'A'ile Nüsha-i Mahsûsası [özel sayısı]", *Süs*, Sayı 33, 26 Kanun-i Sani, 1340 [1924], 3-5.
153. "Türk Kadınının Hakkı" başlıklı makalesini kastediyor.
154. Bkz. "Musâhabe: Analık Vazîfeleri", *Kadın Yolu*, Sayı 1, 16 Temmuz 1341 [1925], 7-8.
155. İleride göreceğimiz gibi Kadın Birliği'nin en önemli siyasal hamlesi olan 1927 siyasal haklar kampanyası sırasında, TKB'deki bir toplantı sırasında Nezihe Muhiddin'in çocuğunun dışarda ağladığını duyunca toplantıyı bırakarak çocuğu ile ilgilendiği basında yer aldı. *Cumhuriyet*'teki haber, "Acaba kadınlar mebus olurlarsa Meclis oturumunu da böyle terk edecekler mi" sorusuyla sufrajetlere ve Nezihe Muhiddin'e karşı gazetenin olumsuz tutumunu sürdürüyordu. Bkz. "Kadınlar Bugün Nâmzedlerini Tesbît Ediyorlar", *Cumhuriyet*, Sayı 1116, 19 Haziran 1927, 1-2. Nezihe Muhiddin bu iğneli yazıya, "Benim ictimâ'ı [toplantıyı] yarıda bırakarak ağlayan çocuğumun arkasından dışarıya çıktığımı yazıyorlar. Çocuğunu düşünmüş olmak, bir vâlide için çok şerefli bir şeydir. Bununla iftihâr ederim, meb'ûs olduğum zamân buna benzer bir hâdise karşısında kalsam,

Meclis'i dahi terk edeceğime hîç şübheniz olmasın!" sözleriyle yanıtladı. Bkz. "Kadınlar Birliği 'Arz-ı Ta'zîmât Hey'etini İntihâb Etti", *Milliyet*, Sayı 484, 20 Haziran 1927, 1-4.

156. T. N., "'Kadınlar Halk Fırkası' Mü'essislerinin Niyyeti", *agy.*
157. Bkz. "Karanlık Yollar", *Edebiyat-ı Umumiye Mecmuası*, Sayı 87, 28 Eylül 1918, 1032-33.
158. Bkz. "Hayâtın Acısını Nasıl Duydum", *Ati*, Sayı 216, 7 Ağustos 1334 [1918], 2.
159. Bkz. Nihad, "Bu Haftanın Vukû'atı [olayları]", *Musavver Kadın*, Sayı 2, 14 Nisan 1327 [1911], 2-5; Havadisçi, "Kadın Haberleri", *Kadın* (İstanbul), Sayı 6, 7 Nisan 1328 [1912], 13-19; ".....", Kadınlık Şü'ûnu, *Bilgi Yurdu Işığı*, Sayı 8, 15 Teşrin-i Sani 1333 [1917], 123-27.
160. Havadisçi, "Kadın Haberleri", *Kadın* (İstanbul), Sayı 6, 7 Nisan 1328 [1912], 19.
161. Halide Edib'in bu tutumuna dikkati çeken Coşar 1974: 62.
162. Halide Edib, "Kadınlar İçin", *Tanin*, Sayı 103, 27 Teşrin-i Evvel 1324 [1908], 2.
163. Celal Sahir, "Kadınlarımız Hakkında", *agy.*
164. "Meşrûtiyyetin ilk günlerinde kadınların çârşâflarını parçaladık peçelerini yırttık, belki zâbıta korkusu bu tecâvüzâtın önünü aldı." Aktaran "Bu Haftanın Vukû'atı", *agy.*
165. Ahmet Emin Yalman, Osmanlı yaşamına o zaman "sosyete hayatı" denilen "salon"un girmesinin edebiyattaki ilk örneğini Saffeti Ziya'nın *Salon Köşelerinde* adlı romanının oluşturduğunu anlatır. Bu kitabı Yalman "yeni hayat tarzının incili" olarak tanımlar (Yalman 1970: I, 87). "Sosyete hayatı", o dönemde, kadın ve erkeklerin İslamiyete göre, ayrı mekânlarda bulunması kurallarına uymayıp aynı mekânı ve sosyal yaşamı paylaştıkları yaşam tarzını betimliyordu. Bkz. Afife Fikret, Hânımefendinin Musâhabesi, *Ati*, Sayı 217, 8 Ağustos 1334 [1918], 2.
166. "Terbiye-i nisvân" terimi kadınların eğitimi anlamında da kullanılırdı.
167. Örneğin Hüseyin Ragıp Bey'in *Tanin* gazetesindeki "Kızlarımızın Tahsîli" başlıklı bir dizi makalesi. Bkz. aynı dizideki "Tahsîl-i Tâli (IV)" makalesini aktaran ".....", Kadınlık Şü'ûnu, *Bilgi Yurdu Işığı*, Sayı 7, 15 Teşrin-i Evvel 1333 [1917], 107-112 ve "Bedî'î Terbiye (VI)" makalesi aktaran ".....", Kadınlık Şü'ûnu, *Bilgi Yurdu Işığı*, Sayı 8, 15 Teşrin-i Sani 1333 [1917], 123-7.
168. İnas Darülfünunu [Kadınlar Üniversitesi] 1914 yılında İstanbul Üniversitesinin bir bölümü olarak açıldı.
169. "Musâhabe: Erkekleşme", *Türk Kadını*, Sayı 13, 28 Teşrin-i Sani 1334 [1918], 194-5. Nezihe Rikkat'in müstear îsim olup olmadığı bilgisine ulaşamadım.
170. "Nezîhe Rikkat Hânımefendi'ye", *Türk Kadını*, Sayı 14, 12 Kanun-i Evvel 1334 [1918], 214.
171. Afife Fikret, Hânımefendinin Musâhabesi, *Ati*, 16 Kanun-i Sani 1334 [1918], 1-2.

172. "Kâri'ilerimden [okurlarımdan] her gün birçok i'tirâz mektûbu alıyorum. ... Ba'zı yeni kelimeler öğrenmişler... Muhâfazakârmış, terakkî-pervermiş, 'asriyyete [çağdaşlığa] uygunmuş, yâhûd ki uymamış... Cem'iyyet-i nisâ [kadın cemiyeti] daraldı.. Alafranga cem'iyyeti hânımlarımızı çekiyor.. İktisâd fikri yok oluyor. Şimdi başımıza yeni yeni kadın mecmû'aları çıktı. Sanki İstanbul'da süprüntü az değilmiş! Bunları basanlar utanmıyor mu?" Bkz. Afife Fikret, Hânımefendinin Musâhabesi, *Ati*, 25 Mayıs 1334 [1918], 2. "(Bu esnâda Grafin beni bir tarafa çekti ve) 'Sizi fazla muhâfazakârlıkla çokluk ithâm ediyorlar. Siz biraz gerisin geriye gidiyormuşsunuz. Ben sizi liberal bir hânım bilirim. Nasıl oluyor da böyle geriye gidiyorsunuz?'" Afife Fikret, Hânımefendinin Musâhabesi, *Ati*, 1 Şubat 1334 [1918], 2.
173. Bkz. "Türk Kadını ve Barlar", *İleri*, Sayı 2038, 23 Teşrin-i Evvel 1339 [1923], 2.
174. "İstanbul ve Beyoğlu'ndan İki Levha", *agy.*
175. "Kadınlar 'Ayyaşlıktan Tiksinmelidir", *Kadın Yolu*, Sayı 24, 15 Kanun-i Evvel 1926, 1-2.
176. "Alkol ve Medeniyyet", *Kadın Yolu*, Sayı 21, 22, 23, 24, 1926.
177. Bkz. Suphi Nuri, "Kadınlarımız", *agy* ve "Kadınların Hakkı", *İleri*, Sayı 1912, 1 Haziran 1339 [1923], 1.
178. T. N., "'Kadınlar Halk Fırkası' Mü'essislerinin Niyyeti", *agy.*
179. 1908'den sonra kurulan yardım amaçlı kadın dernekleri elimizdeki bilgilere göre şunlardı: Hilâl-i Ahmer Kadınlar Cemiyyeti, İstihlâk-i Milli Cemiyyeti, Şehit Ailelerine Yardım Birliği (Demirdirek 1993: 57; *Türk Kadını*, 82-92: 133-42; Toprak 1988; Çakır 1991).
180. Nuhbe Hanım, Sadrazam Halil Rifat Paşa'nın (1828-1901) kızı ve Şurayı Devlet üyesi Şükrü Bey'in eşiydi.
181. Fındıkoğlu bu konudaki bilgileri C.H. Lorenz'in *Die frauenfrage im osmanischen Reiche* (Osmanlı İmparatorluğunda Kadın Meselesi, Berlin 1919) adlı yapıtına dayandırıyor (704-7).
182. TKB kurulduktan hemen sonra bir yetimevi açma girişiminde bulundu. Bkz. "Kadın Birliği", *Cumhuriyet*, Sayı 2, 8 Mayıs 1340 [1924], 3. 1926 yılında da sadece "fakir yetim ve dulları" çalıştırmak üzere bir dikişevi açıldı. Bkz. "Türk Kadın Birliği Havâdisleri", *Kadın Yolu*, Sayı 19, 15 Eylül 1926, 10 ve "Türk Kadın Birliği Havâdisleri", *Kadın Yolu*, Sayı 20, 1 Teşrin-i Evvel 1926, 13. *Kadın Yolu*'ndaki TKB Havadisleri sayfasından aldığımız bilgiye göre, TKB'nin düzenlediği balo hasılatından "63 çocuk ve fakîr gelinlik kızlara yünlü kışlık elbise ve mantoluk tevzî' edilmiş 'aynı zamânda 40 dul ve ihtiyâr kadına beşer ve üçer lira olmak üzere kömür parası verilmiştir." Bkz. "Türk Kadın Birliği Havâdisleri", *Kadın Yolu*, Sayı 28, 15 Mart 1927, 14-15.
183. Bkz. "Türk Kadın Birliği Kongresi", *agy.*
184. Bkz. "Kadınlarımızın İnkişâfı Hakîkaten Lâzım", *Milliyet*, Sayı 403, 26 Mart 1927, 1-4.

3 Kadınlar Halk Fırkası

1. Dokuz Umde: Anadolu ve Rumeli Müdafa-i Hukuk Cemiyeti'nin Halk Fırkası'na (sonradan Cumhuriyet Halk Partisi) dönüşmesi sürecinde, Mustafa Kemal tarafından 8 Nisan 1923'te ilan edilen ve parti programı niteliğindeki ilkeleri açıklayan bildiri (*AnaBritannica* VII: 400).
2. "Memleketimizde Kadınlık Hareketinin Pîş-dârları [öncüleri] Arasında", *İkdam*, Sayı 9419, 7 Haziran 1339 [1923], 3.
3. Bkz. Nezihe Muhiddin, "Türk Kadınının Hakkı", *Vakit*, Sayı 1967, 4 Haziran 1339 [1923], 4; "*Kadın Yolu*'nun Şi'ârı", *Kadın Yolu*, Sayı 1, 16 Temmuz 1341 [1925], 2 ve Cumhûriyyetin Türk Kadınlığı Üzerindeki Feyzi", *agy* ve "Kadın Birliği, Hâlide Edîb ve Nezîhe Muhîddîn Hânımların Nâmzedliğini Vaz' Etti [gösterdi]", *İkdam*, Sayı 10021, 24 Şubat 1341 [1925], 1.
4. "'Kadınlar Halk Fırkası' on beş yirmi günden beri bizce günün mes'elelerinden biri oldu", T. N., "'Kadınlar Halk Fırkası' Mü'essislerinin Niyyeti", *agy*.
5. Mete Tunçay TBMM'de Birinci Grubun kuruluşunu inceler. Buna göre, 4 Eylül 1919'da toplanan Sıvas Kongresi'nde Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti (A-R MHC) kuruldu. Mustafa Kemal 10 Mayıs 1921 tarihli ilk oturumda, Birinci Meclis'te Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Grubu (A-R MHG) adı altında bir grubun kurulduğunu açıkladı. Mustafa Kemal önderliğinde kurulan ilk A-R MH Grubu Birinci Grup olarak adlandırıldı. Birinci Grubun kurulması, "Müdafaa-i Hukuk Cemiyetlerinde yer yer tepkiler uyandırdı... Bu muhalefet çekirdeği bir yıl içinde büyüyerek, 1922 Temmuzunda İkinci Grubu (İkinci Müdafaa-i Hukuk Grubunu) meydana getirmiştir... İkinci Grubun esas amacı Mustafa Kemal Paşa'nın kişisel egemenlik kurmasına karşı çıkmaktan ibaret(ti)... 9 Eylül 1923'te ise TBMM'ndeki Birinci Grup üyeleri Halk Fırkası'nı oluşturdular" (Tunçay 1992: 27-47).
6. "2. Madde: On sekiz yaşını ikmal eden her ferdi zükur [erkek fert] intihabetmek [seçme ve seçilme] hakkını haizdir." Bkz. *T.B.M.M. Zabıt Ceridesi*, 3.4.1339 [1923], Devre I, İctima IV, XXVIII: 326 (*ab*).
7. Değişiklik önerisiyle 1. Madde şöyledir: "1. Madde: Türkiye Büyük Millet Meclisinin miktar-i azası Türkiye devleti halkından her yirmi bin nüfus-i zükurda [erkek nüfusta] bir nefer olmak üzere intihabolunur..." Bkz. *T.B.M.M. Zabıt Ceridesi*, 3.4.1339 [1923], Devre I, İctima IV, XXVIII: 326 (*ab*).
8. Bkz. "Vakit'in Anketi: Kadınları İntihâb", *Vakit*, Sayı 1923-26, 18 Nisan 1339 [1923]. Yanıtlar 18 Nisan - 1 Mayıs tarihleri arasında yayımlandı. Yanıt verenler arasında İsmail Hakkı, Latife Bekir (Çeyrekbaşı), Nesime İbrahim, Mefharet, Aliye Esad, Melahat Neş'et bulunuyordu.
9. *Agm, Vakit*, Sayı 1924, 19 Nisan 1339 [1923], 1.
10. Nezihe Muhiddin, Kadınlar Halk Fırkası'nın kuruluşunun açıklandığı basın toplantısında *Vakit*'in anketinin kadınların buluşmasında etkili olduğunu belirtiyordu. Bkz. "İstanbul Kadınlarında Yeni Hareket", *agy*.

11. Bkz. "İstanbul'da Yeni Bir Hareket: Kadınlarımız Hukûk-i Siyâsiyye İstiyorlar", *Vakit*, Sayı 1963, 31 Mayıs 1339 [1923], 1.
12. "Memleketimizde Kadınlık Hareketinin Pîş-dârları Arasında", *agy.*
13. Bkz. "İstanbul'da Yeni Bir Hareket", *agy.*
14. Bkz. "İstanbul Kadınlarında Yeni Hareket: Hukûk-i Siyâsiyye İsteyen Kadınlarımız", *agy.*
15. "Hanımlarımızı bu fikir etrafında toplamak mümkün olmadığı gibi bizleri kabul edecek vasi bir içtima salonu da bulamadım. Darülfünun ve Türk Ocağı gibi müesseseler nedense bize salonlarını vermek hususunda müteredditkaldılar... Bize kapılarını açmıyorlardı. Artık tahakkuk edecek bu fikrin ilk temelini benim mütevazı evimde atmak mecburiyetindeydik" (*Türk Kadını*, 92-3: 141-2; *ab*).
16. Türkiye'de birinci dalga cumhuriyetçi feministlerin örgütleniş biçimi ile ikinci dalga arasında bazı ortak noktalar var. 80'lerde ortaya çıkan ikinci dalga feminizmin ilk toplantılarının evlerde yapıldığını başka bir yerde ifade etmiştim (1996-1997).
17. "Kadınlar Halk Fırkası Bugün Resmen Teşekkül Edecektir", *Vakit*, Sayı 1979, 16 Haziran 1339 [1923], 1.
18. Bkz. "Tezvîrât Devâm Ediyor", *agy.*
19. Bkz. "Türk Kadınlar Şûrâsı: Münevver Türk Kadınlarının Şûrâ Hâzırlığı İlerliyor", *Vakit*, Sayı 1969, 6 Haziran 1339 [1923], 3.
20. "Türk Kadınının Hakkı", *agy.*
21. Halide Edib de *Türk'ün Ateşle İmtihanı*'nda Anadolu kadınlarının fedakârlıklarını anlatır (1994: 159-60).
22. "Türk Kadınının Hakkı", *agy.*
23. "Kadınlarımız", *agy.*
24. *Vakit* gazetesi ve *Süs* dergisi KHF'nin kurulduğu, vilayete beyannamesini, programını ve nizamnamesini verdiği tarih olarak 15 Haziran 1339'u [1923] göstermektedir. Fırkanın kurucusu ve başkanı Nezihe Muhiddin *Türk Kadını*'nda, Cumhuriyet'in ilan edildiği 29 Ekim 1923 gecesi fırkayı kurmak üzere harekete geçtiğini belirtmiştir (64 ve 92.)

    Türk Kadını'nın yayımlandığı 1931 yılı Nezihe Muhiddin'in siyasetten çekilmeye zorlandığı tarihtir. Bu bakımdan kitap, kendisinin siyasetten uzaklaşmasına neden olan Gazi Mustafa Kemal ve arkadaşlarına bir yanıt ve özsavunma niteliğini taşır. *Türk Kadını*'nın üslubu, ses tonu, kimi bilgilerin bilinçli olarak farklı verilişi ve Nezihe Muhiddin'in KHF'nin kuruluş tarihini 29 Ekim 1923 olarak vermesinin nedenlerini 6. Bölüm'de "Siyasete Veda ve Savunma: *Türk Kadını*" başlığı altında göreceğiz.
25. "Şehrimizdeki Kadın Hareketi İlerliyor: Kadınlar Halk Fırkası Bugün Resmen Teşekkül Edecektir", *agy.*
26. T. N., "'Kadınlar Halk Fırkası' Mü'essislerinin Niyyeti", *agy.*
27. "Kadınlar Fırkası", *agy.*
28. "Memleketimizde Kadınlık Hareketinin Pîş-dârları Arasında", *agy.*
29. "Kadınlığımızda Hareket", *İkdam*, Sayı 9420, 8 Haziran 1339 [1923], 1.
30. Bkz. "Kadınlar Halk Fırkası Fa'âliyyetde", *agy.*

31. "Şehrimizdeki Kadın Hareketi İlerliyor", *agy.*
32. Bu nizamnamenin özgün metnine ulaşmam mümkün olmadı. Bilgiler *Vakit*'te yer alan haberle sınırlı olduğu için 27 maddenin tümünü göremiyoruz.
33. "Yeni fırka isminden zannolunduğu gibi siyâsî cereyânlara dâhil olmak ârzûsunda değildir; muhterem hey'etin her şeyden evvel emeli kadınlık 'âlemini bu harekete muktedir bir dereceye terfî' etmek [yükseltmek] ve bi'l-hâssa memleketin ictimâ'î ve iktisâdî terakkî gâyelerinin tahakkukunu [gerçekleşmesini] te'mîn etmektir. Bunun için bidâyeten [başlangıçta] kadınları tenvîr [aydınlatmak], onları müstakbel vazîfelerine ihzâr etmek [hazırlamak] ârzûsundadırlar. Bu vazîfeler ise, evvelâ analık ve sonra 'â'ile kadını vazîfeleridir." Bkz. ".....", Kadınlık 'Âlemi, *Süs*, Sayı 2, 23 Haziran 1339 [1923], 3.
34. Şükûfe Nihal, "Fırkamızın Mefkûresi", *Süs*, Sayı 3, 30 Haziran 1339 [1923], 3-4. Şükûfe Nihal bu yazısında kendisini KHF'nin "mesâ'îsine iştirâk etmeye da'vet eden" Nezihe Muhiddin hakkındaki görüşlerini de aktarıyordu: "Bu hareketin başında Nezîhe Hânımefendi gibi bu memleketde senelerden beri fa'âliyyet ve 'irfânıyla tanınmış, mümtâz, ciddî bir şahsiyyet bulunmasaydı belki, bu da'vete îcâbet etmemek [katılmamak] nezâketsizliğinde bulunacaktım."
35. "Her ne kadar fırka adını taşıyorsa da Kadınlar Halk Fırkası'nın ana hedefi 'siyasi' nitelikte değildir. Siyasal haklar er geç kazanılacaktır; ancak kadınlar için öncelikle toplumsallaşma ve eğitim önemlidir." (Toprak 1988a).
36. Bkz. T. N., "'Kadınlar Halk Fırkası' Mü'essislerinin Niyyeti", *agy.*
37. Bkz. "Kadınlığımızda Hareket", *agy* ve "Kadınlar Fırkası", *agy.*
38. "Gazeteler, halk, hattâ münevverler, kadınların meb'ûs olmak, mevki'-i iktidâra gelmek gâyelerinden bahsediyorlardı." Şükûfe Nihal, *agm.*
39. "Kadınlar Halk Fırkası: Vâlî Bey Böyle Bir Fa'âliyyetin Evvelâ Ma'ârif Mes'elesi Olduğunu Söylüyor", *agy.*
40. Bkz. "Celâl Sahîr Bey'in Geçen Nüshadaki Makâlesinin Mâ-ba'dı [devamı]", Türk Kadını: Hayâtı-Temâyülâtı-Harsı-İstikbâli, *Süs*, Sayı 7, 28 Temmuz 1339 [1923], 3. Celal Sahir'in de dokunduğu gibi, "Halk Fırkası" ile "Kadınlar Halk Fırkası" arasındaki isim benzerliği, bazı tarihçiler ve siyasal gözlemcilerce KHF'nin kuruluşuna izin verilmemesinin nedeni olarak görülmüştür. Taha Toros (görüşme).
41. Birinci dalga feministlerinin "Varlığımızı görmezlikten gelmek mümkün değildir" siyasası, ikinci dalga/80'ler feministlerinin "Kadınlar Vardır!" sloganıyla örtüşüyor.
42. Bkz. "Kadınlar Halk Fırkası", *Tanin,* Sayı 246, 19 Haziran 1339 [1923], 3.
43. Latife Hanım (Uşaklıgil, 1898-1975), Mustafa Kemal ile İzmir'de 29 Ocak 1923'te evlendi; 5 Ağustos 1925'te ayrıldı. (Kocatürk 1988: 377). Taha Toros, Latife Hanım'ın boşandıktan sonra "sessiz kalma"sı hususunda Mustafa Kemal ile anlaştığı ve bu kurala yaşamı boyunca uyduğunu, evliliği veya herhangi bir konuda hiçbir açıklamada bulunmadığını belirtiyor (görüşme), Şubat 1998. Ulaşabildiğim verilere göre Latife Hanım'a ilişkin haberler basında, yalnızca evli olduğu kısa sürede yer aldı.

44. "İntihâbâtda İki Hânıma Dört Re'y", *İleri*, Sayı 1946, 5 Temmuz 1339 [1923], 1.
45. Bkz. "Kadınlar Halk Fırkası Fa'âliyyetde", *agy.*
46. T. N., "'Kadınlar Halk Fırkası' Mü'essislerinin Niyyeti", *agy.*
47. Bu bildirinin yayımlandığı kaynağa ulaşamadım.
48. Nezihe Muhiddin'in bu toplantılara katılıp katılmadığı konusunda kesin bir bilgiye ulaşamadım. Büyük bir olasılıkla katılmamıştı.
49. "Kadınlar Halk Fırkası", *Vakit*, Sayı 2029, 8 Ağustos 1339 [1923], 1.
50. Bu cemiyet, "International Alliance of Women" adlı uluslararası kadın derneği olmalıdır. Bkz. *World Biography* 1948: 285, *Who's Who* 1935: 96.
51. Margery Corbett Ashby (1882-1981): Britanyalı feminist. 1907'de Britanya kadın örgütü olan Ulusal Kadınlara Oy Hakkı Cemiyetleri Birliği'nin (National Union of Women's Suffrage Societies, kuruluşu 1867) yönetici sekreteri olarak çalıştı. 1910'da Arthur Ashby ile evlendi. 1920'de Beynelmilel Kadın İttihadı Cemiyeti'nin [Uluslararası Kadınlar Birliği] (International Alliance of Women) genel sekreterliğini, 1923'ten sonra başkanlığını yürüttü (*World Biography* 1948: 285, *Who's Who* 1935: 96).
52. Bkz. "Kadınların Hakkı", *agy* ve "Beyne'l-milel Kadın İttihâdı", *İkdam*, Sayı 9420, 8 Haziran 1339 [1923], 1.
53. Bu konuda TBMM'de iki ana eğilim olduğu öne sürülebilir. İlki Hukuk-i Aile Kararnamesi'nin tadilat yapılarak kabulu, ikincisi ise Fransız ya da İsviçre medeni kanununun çevrilerek yasalaştırılmasıydı. Bu konuda TBMM'de açık bir tartışma yer almamıştır (Zihnioğlu 1995).
54. Bu toplantıyı Nezihe Muhiddin ile birlikte KHF kurucularının düzenlediği daha sonra açıklandı:"Kadın Birliği'nin maksat ve mesaisinin esaslarına birer misal teşkil ettiği için iki mühim işinden [Hukuk-i Aile İçtimaını kastediyor] uzunca bahsettim." Bkz. *Türk Kadını*, 119: 163.
55. Bkz. "Hukûk-ı 'Â'ile Münâkaşası: Türk Ocağı'nda bir Konferans", *Vatan*, Sayı 276, 16 Kanun-i Sani 1340 [1924], 3 ve "Kadınların İctimâ'ı", *İleri*, Sayı 2125, 18 Kanun-i Sani 1340 [1924], 1-2.
56. *Türk Kadını*'nda Nezihe Muhiddin bu toplantının belgesini yayımlarken doğru tarihle okuna sunmuş ancak toplantının Medeni Kanun'un kabulünden sonra (1926) gerçekleştiğini belirtmiştir. Bu ifadenin yanlışlıktan kaynaklanmadığını, kitabın özsansür tonunu gösteren bir örnek olduğunu savlıyorum.
57. Efzayiş Yusuf, "Türk Ocağı'nda: Türk Hânımlarının İctimâ'ı Münâsebetiyle", *Tanin*, Sayı 458, 20 Kanun-i Sani 1340 [1924], 2.
58. "İstiklal Mahkemesi müdde-i 'umûmîsi Vasıf Bey kürsîye gelerek İstanbul hânımlarının bu husûsdaki mütâla'âtını tesbît etmek üzere bir hey'etin teşkîlini teklîf etti." Bkz. "Hânımlarımızın İctimâ'ı", *Vakit*, Sayı 2177, 18 Kanun-i Sani 1340 [1924], 3.
59. Bkz. *Türk Kadını*, 118: 162-3; " Hânımların Türk Ocağı'ndaki İctimâ'ı", *Vatan*, Sayı 278, 18 Kanun-i Sani 1340 [1924], 1 ve "Hânımlarımızın İctimâ'ı", *agy.*
60. TBMM Zabıt Ceridelerinde bu muhtıra kaydedilmemiştir (Zihnioğlu

1995). TKB Grubu bu muhtıranın takipçisi oldu. Bir yıl sonra TKB yayın organı *Kadın Yolu*'nun muharriresi devrin adliye vekili Mahmut Esat Bey (Bozkurt) ile yaptığı bir görüşmede bu muhtırayla ilgili gelişmeleri sordu: "Meclis-i Millî'de 'â'ile karâr-nâmesi mevki'-i müzâkereye vaz' edildiği [tartışılmaya sunulduğu] zamân hânımlarımızın tanzîm eylediği mukarrerât [kararlar] ve esbâb-ı mûcibeli [gerekçeli kararı bulunan] muhtıra nazar-ı i'tibâra [dikkate] alınacak mıdır efendim?

– Bu müfredât ve muhtıra benim zamânımda verilmedi. Fakat onları memnûniyyetle mütâla'a edeceğimi [inceleyeceğimi] va'd ediyorum." Bkz. "Muhterem 'Adliyye Vekîlimizle Mülâkat", *Kadın Yolu*, Sayı 1, 16 Temmuz 1341 [1925], 4.

61. "Türk Ocağı'ndaki İctimâ' Münâsebetiyle, Nezîhe Muhîddîn Hânımefendi'ye", *Tanin*, Sayı 457, 19 Kanun-i Sani 1340 [1924], 3.
62. "Evvelâ bütün samîmiyyet-i kalbiyemle [samimiyetimle] kadınlık 'âlemindeki bu şerefli galeyâna [hareketlenmeye] ilk işâreti veren, müteşebbis fikriyle, doğru düşünceleriyle bize rehberlik eden Nezîhe Muhîddîn Hânımefendi'yi tebrik ederim" Efzayiş Yusuf, "Türk Ocağı'nda: Türk Hânımlarının İctimâ'ı Münâsebetiyle", *agy.*
63. Hulle: İslam hukukuna göre "Bir kadının kendisini üç defa boşayan kocasıyla yeniden evlenebilmesi için başka bir erkekle evlenip onun tarafından boşanmış olması" (*Büyük Larousse* IX: 442).
64. "Türk Ocağı'nda Konferans", *Tanin*, Sayı 459, 21 Kanun-i Sani 1340 [1924], 3.
65. 3 Mart 1924 günü Büyük Millet Meclisi'nce ilga edilen Şer'iyye Vekâletinin konuyla ilgili komisyonu.
66. Münîr Mü'eyyed. "İstanbul Hânımlarının İctimâ'ı Münâsebetiyle: Hukûk-i 'Â'ile Karâr-nâmesinin Müsta'celen [ivedilikle] Müzâkeresi Teklîf Olunacaktır", *Tanîn*, Sayı 460, 22 Kanun-i Sani 1340 [1924], 2.
67. Bkz. "Hukûk-i 'Â'ile Karâr-nâmesi", *Vatan*, Sayı 280, 20 Kanun-i Sani 1340 [1924], 3. *Vatan* gazetesinden Nezihe Muhiddin'in kitabına yaptığı alıntıda, İstiklal Mahkemesi müdde-i umumisi Vasıf Bey de kanunda talâk ve taaddüd-i zevcatı Cumhuriyet hükümetinin kabul edemeyeceğini belirtmiştir. Bkz. *Türk Kadını*, 114-7: 159-62.
68. "Kadın İktisâdî Bir 'Âmil [eyleyen/işgören] Olmalıdır", *Vatan*, Sayı 286, 26 Kanun-i Sani 1340 [1924], 3.
69. "Hukûk-i 'Â'ile Nüsha-i Mahsûsası", *agy.* Bu sayıda Nezihe Muhiddin'in konferansının tam metni ve Fatma Aliye, Abdullah Cevdet, Ahmed Haşim, İsmail Müştak, Yusuf Ziya (Ortaç), Burhan Cahid, Mustafa Şekib'in görüşleri yer aldı.
70. Bkz. "Haftalık Süs Risâlesine", *agy.*
71. Hilafet 4 Mart 1924 günü, TBMM'de "Hilafetin ilgasına ve Hanedan-i Osmani'nin Türkiye Cumhuriyeti memaliki haricine çıkarılmasına dair Kanun'un kabuluyle" kaldırıldı (Kocatürk 1988: 410).
72. Bkz. "Hânımlar Birliği, Yeni Bir Program ile Sahâ-i Fa'âliyyete Atılıyor", *Tanin*, Sayı 485, 16 Şubat 1340 [1924], 3.

4 Kadın Birliği'nin Siyasal ve Sosyal Haklar Mücadeleleri

1. Bkz. "Şehrimizdeki Kadın Hareketi İlerliyor: Kadınlar Halk Fırkası Bugün Resmen Teşekkül Edecektir", *agy.*
2. Bu yaklaşım 1927 TKB Kongresinde daha açık biçimde, erkek üyelere kongrede seçim hakkının tanındığı yolunda değiştirilen 7. Maddede ifade ediliyordu: "Mâdde 7 - 'Aynı mefkûreye merbût [bağlı] olan erkekler Birliğe â'zâ-yı müzâhire [yardımcı üyeler] nâmıyla iştirâk edecekler ve ictimâ'da re'y sâhibi olup yalnız hânımları intihâb edeceklerdir. Ayrıca 'â'idât vermeye mecbûrdurlar." Bkz. "Kadınlar Birliği'nde Erkeksiz Hey'et-i İdâre", *Cumhuriyet*, Sayı 1036, 26 Mart 1927, 3. Bu madde yayımlanmış olan 1924 tarihli tüzükte farklı bir biçimde yer alıyor: "Mâdde 7: Erkekler Birliğe â'zâ-yı müzâhire sıfatıyla dâhil olabilirler. İctimâ'lara hakk-ı iştirâkleri ve re'yleri yoktur ancak hey'et-i idâre tarafından da'vet vukû'unda müzâkerâta [tartışmalara] iştirâk edebilirler." Bkz. *Kadın Birliği'nin Nizâmnâmesidir*, 1340 [1923-4], Matbaa-i Ahmed İhsan ve Şürekası.
3. Bkz. *Kadın Birliği'nin Nizâm-nâmesidir*, *agy* ve bkz. "Belgeler: Kadın Dernekleri Programları" (Çakır 1994: 340-2).
4. "Hânımlar Birliği Yeni Bir Program ile Sâha-i Fa'âliyyete Atılıyor", *agy.*
5. Bildiğimiz kadarıyla Halide Edib, Kadın Birliği'ne üye olmamış ve faaliyetlerine katılmamıştır. Taha Toros (görüşme).
6. Birliğin faal üyelerinden Efzayiş Yusuf (Suad), Amerika'da yapılan kadınlar kongresine katıldı ve izlenimlerini, Kadın Birliği'nin o günlerde yeni taşındığı Şehzadebaşı'nda Fevziye Caddesi'ndeki merkezinde bir konferans vererek anlattı (Bkz. "Kadın Birliği'nde Efzâyiş Yûsuf Hânımefendi'nin Konferansı Münâsebetiyle", Kadınlık Cereyânları, *Asar-ı Nisvan*, Sayı 5, 2 Nisan 1341 [1925], 7). Ayrıca *Kadın Yolu*'nun yayımlanması, kadınlığa ilişkin konuların sosyal alana aktarılması ve tartışılmasında etkili oldu. Şükûfe Nihal'in basında yer alan yazıları kadın hakları konusunun yaygınlaşmasına katkıda bulundu.
7. "Kadın Birliği", *Cumhuriyet*, Sayı 2, 8 Mayıs 1340 [1924], 3.
8. W. J. Rapp, "Women of Turkey Shake off Old Bonds", *The New York Times*, 30 Ağustos 1925, VI: 16.
9. "Kadın Birliği Fa'âliyyeti Hakkında Etrâflı Ma'lûmât", *İkdam*, Sayı 9755, 30 Mayıs 1340 [1924], 2.
10. "Beyne'l-milel Kadınlar Kongresine İştirâk", *İkdam*, Sayı 9793, 7 Temmuz 1340 [1924], 1. Haberde bu kongrenin hangi kuruluş tarafından düzenlendiğine dair bilgi yer almıyor. Beynelmilel Kadın İttihadı'nın Dokuzuncu Kongresinin, 14 Mayıs 1923'te Roma'da toplandığı ve bundan sonraki kongrenin üç yıl sonra toplanacağı duyurulmuştu (bkz. "Kadınların Hakkı", *agy*). Dr. Safiye Ali'nin katıldığı kongreyi adı geçen kuruluşun düzenleyip düzenlemediği anlaşılmıyor.
11. "Kadın Birliği: Kadınlar Birliği Merkezinin Şehzâdebaşı'na Nakli Münâsebetiyle Samîmî Bir Müsâmere Verildi", *Tanin*, Sayı 810, 13 Kanun-i Sani

1341 [1925], 2.

12. "Bu nâmzedlerden biri memleketde Meşrûtiyyet inkılâbından beri gerek ta'lim ve 'ırfan [öğretim ve kültür] hayâtındaki mesâ'îsi [çalışmaları] ve gerek matbû 'ât 'âleminde [basın dünyasında] ciddî ve fâ'ideli [yararlı] yazıları, bi'l-hâssa kadınlık muhîtinde fedâkâr ve 'azimkâr [azimli] te'sisâtıyla [kurduğu cemiyetlerle] tebâruz eden [öne çıkan] Nezîhe Muhîddîn, dîğeri yüksek efkâr [fikirleri] ve neşriyyâtı [yayınları] ve vatan-perverâne güzîde [seçkin] hidemâtıyla [hizmetleriyle] bir iklîl-i muşa'şa' [pırıltılı taç] gibi kadın başında parlayan Hâlide Edîb hânımlardır." Bkz. "Kadın Birliği, Hâlide Edîb ve Nezîhe Muhîddîn Hânımların Nâmzedliğini Vaz' Etti", *agy.*
13. "Kadın Birliği'nin bu istidâ'-nâmesini [dilekçesini] öğrenince Hâlide Edîb Hânım'a mürâca'at ettik [başvurduk]. Pek güzîde [seçkin] refîk-i tahrîrimiz [yazar meslektaşımız] dedi ki: 'Bir kerre Kadınlar Birliği'ne dâhil değilim. Sonra böyle bir mürâca'at vâki'se [olduysa] haberdâr değilim. Daha sonra şâyed Türkiye Cumhûriyyeti'nin mevcûd kanûnları kadınlara meb'ûsluk ve intihâb hakkı verse bile ben hîçbir zamân meb'ûs olmak istemem." Bkz. "Hâlide Edîb Hânım: Haberi Olmadan Kadınlar Birliği Tarafından İstanbul Meb'ûsluğuna Nâmzed Gösterilmesi", *Son Telgraf*, Sayı 202, 24 Şubat 1340 [1925], 1.
14. "Benim nokta-i nazarımca [görüşümce], bu mes'ele tâlî [ikincil] bir mes'eledir. Bunun kanûna bir 'â'idiyyeti yoktur. Bu, bir 'ilim, bir fikir, bir terbiye-i ictimâ'iyye mes'elesidir ki kanûnla hâlledilemez. Fikrî, dimâğî [zihinsel], ictimâ'î [toplumsal], ahlâkî yüksek bir terbiye almayan bir genç, kanûnun resmen men' ettiği [yasakladığı] bir şeyi gayr-i resmî olarak bin def'a yapabilir... Yine tekrâr edeyim ki bu bir ma'ârif [eğitim] mes'elesidir." Bkz. "Hukûk-i 'Â'ile Hakkında Nakıyye Hânımefendi'nin Bir Musâhabe Esnâsında Şahsî Mütâla'aları" *agy.*
15. Bkz. "Gâlibâ En Doğru Söz Bu...", *agy.*
16. Bkz. "Turkish Women Nominated", *The New York Times*, 2 Mart 1925, 4.
17. Himaye-i Etfal Cemiyeti (Çocuk Esirgeme Kurumu): Atatürk'ün öncülüğünde kurulan hayır kurumu. Milli mücadele sırasında, savaşa katılanların çocuklarına bakmak amacıyla 10 Haziran 1921'de kuruldu ve 1 Ekim 1921'de çalışmalarına resmen başladı. (*AnaBritannica* VI: 498)
18. Bkz. "Kadınlar ve Meb'ûsluk", *agy.*
19. "Kadınlar ve Meb'ûsluk", *agy.* Aynı gün yayımlanan ikinci haber 3. sayfada yer alıyor: "Kadın Birliği Önümüzdeki Haziran'da Avrupa ve Amerika'ya Bir Seyahât Tertîb Ediyor."
20. "Anadolu İstanbul Kadınlığı Yoktur, Türk Kadınlığı Vardır!", *İkdam*, Sayı 10023, 26 Şubat 1341 [1925], 3.
21. "Kadınlar ve Meb'ûsluk", *agy.*
22. "Hânımlar Fa'âliyyetde! Kadınlar Yalnız Meb'ûs Nâmzedi ile Kalmıyorlar, Belediyye İntihâbâtına da İştirâk Edecekler", *Cumhuriyet*, Sayı 293, 28 Şubat 1341 [1925], 2.
23. Yukarda yer alan "Kadınlar ve Meb'ûsluk" başlıklı yorum/haber.

24. Bkz. "Kadına Hürmet", *Kadın Yolu*, Sayı 30, 1 Ağustos 1927, 5-6.
25. Bkz. "Çok Şükür Kurtulduk", *agy.*
26. Bkz. "Kadın Yolu'nun Şi'ârı", *agy.*
27. Bkz. "Muhterem 'Adliyye Vekîlimizle Mülâkât", *Kadın Yolu*, Sayı 1, 16 Temmuz 1341 [1925], 4.
28. Ömer Sami Coşar, 23 Mayıs 1898 tarihli gazetelerde Osmanlı devletinin, kadınların doktorluk yapamayacağı hakkındaki açıklamasını belgeliyor: "Kadınların Osmanlı ülkesinde doktorluk yapmalarına müsaade edilip edilemeyeceği konusunu bir süredir incelemekte olan Şurayı Devlet kararını verir. 23 Mayıs tarihli gazetelerde ilan edilen bu karara göre, kadınların Türkiye'de doktorluk mesleğini icra etmeleri uygun görülmemiştir." Coşar 1973-4: I, 244.
29. "Muhterem 'Adliyye Vekîlimizle Mülâkât", *agy.*
30. TBMM Zabıt Ceridesi, Devre II, XXII: 334.
31. Birinci Dünya Savaşı yıllarından itibaren kadın giyiminde önemli değişiklikler olduğuna Suphi Nuri'nin değindiğini görmüştük. Bkz. "Kadınlarımız", *agy.*
32. "Trolley Seats Held for Turkish Women Who May Now Sit Side by Side With Men/Tramvaylarda Türk Kadınları İçin Erkeklerle Yan Yana Oturacakları Yerler Yapılıyor", *The New York Times*, 15 Ekim 1925, 4.
33. "Many Turkish Women Adopt Western Ways/Çok Sayıda Türk Kadını Batılı Âdetleri Benimsiyor", *The New York Times*, 23 Ağustos 1925, II: 2.
34. "Turkish Flappers Find Their New Freedom Entrancing/Asri Türk Kızları Yeni Özgürlüklerini Büyüleyici Buluyor", *The New York Times*, 20 Aralık 1925, IV: 4.
35. Bu değişmelerin yaşandığı Temmuz-Aralık 1925 diliminde *The New York Times* gazetesinde 15 haber yer aldı.
36. "İntihâbâta İştirâki Müte'âkıb Türk Kadınının Programı", *Kadın Yolu*, Sayı 4, 6 Ağustos 1341 [1925], 8-9. Bu program Muhiddin'in *Türk Kadını* (120-5: 164-8) kitabında yayımlandı.
37. "Kadınlık 'Âleminde: 'Kadınlar Birliğinin' Fâ'ideli Teşebbüsleri", *Cumhuriyet*, Sayı 518, 17 Teşrin-i Evvel 1341 [1925], 3.
38. Nezihe Muhiddin, "Devr-i Edîblerine Mektûb", 17 Eylül 1341 [1925], Osmanlıca, el yazısı ile yazılmış mektup, başlık yok, Taha Toros Arşivi. Bu mektubu arşivinden kullanmama ve açıklamama izin veren Taha Toros'a teşekkür ederim.
39. Sözü edilen gazete belirlenemedi.
40. "Devr-i Edîblerine Mektûb", *agy.* Burada geçen zevâlî (saat) "alafranga saat" de denilen öğle vaktini, tam on ikiyi esas alan saattir.
41. Mustafa Kemal'in Anadolu'da camilerde Milli Müdafaa döneminde halka hitaben konuştuğu, Ahmet Ferit Hanım'ın (Tek) 1919'da Damat Ferit Paşa hükümetine çektiği telgrafta belirtilmiştir: "Paşanın (Mustafa Kemal) camilerde halka aleni telkinlerde bulunmasından dolayı İngilizler geri çağrılmasını istediler". Aktaran Soysal 1985: 58. Demek ki, TKB'nin önerdiği bu yöntem daha önce milli müdafaa siyasaları doğrultusunda kullanılmıştı.

Nezihe Muhiddin'in derneci şöyleydi: "Kadın Birliği muhtelif konferanslar veriyor. Fakat bu konferanslara gelenler mahdûd ve zâten münevver hânımlardır. Hâlbuki biz bu konferansları tevsî' etmek [yaygınlaştırmak] ve her kadının bu konferanslarda bulunmasını te'mîn eylemek ârzû ediyoruz. Bu ise kulüplerde, Birlik'te olamıyor. Çünkü oraya gelenler dediğim gibi mahdûd ve münevver hânımlardır. Biz bunu mahalle aralarında bulunan hânımlara kadar teşmîl etmek [yaymak] istiyoruz. Vaktiyle câhil softalar tarafından mahallelerdeki hânımlarımızın fikirleri dîn perdesi altında birtakım bâtıl efsâneler ve hurâfelerle zehirlendirilmiştir. Biz bu sûretle fikirleri, ve rûhları, dimağları bozulan hânımları tenvîr [aydınlatmak] ve irşâd etmek [doğru yolu göstermek] istiyoruz. Bu hânımlar ise ne kulübe ve ne de Birliğe gelemezler. Bunlar için herhangi bir mahalledeki bir evde de konferans verilemez. Câmi'lerde bu işi yapmayı daha muvâfık [uygun] bulduk. Çünkü halkı bir arada toplayan câmi'lerdir. Buralarda dînin ahlâkî, ictimâ'î, terbiyevî, iktisâdî ve bi'l-hâssa sıhhî cihetlerini îzâh edeceğiz. Câmi' buna niçin müsâ'id olmasın? Bu zamâna kadar bunun te'âmül [yerleşmiş kural] hâline gelmemiş olmasını bugün düşünemeyiz ve düşünmemeliyiz. Büsbütün yeni bir sistemi kabûl eden biz kadınlar teceddüd ve terakkî yolunda hükûmet-i Cumhûriyyetimizin attığı adımlara lâyık bir hareket ta'kîb etmek isteriz. En yeni sistemi kabûl eden Amerika'da ve Londra'da kadınlar, kendi ârzûlarının tahakkuku için dînî mü'esseselerde propaganda yaparlar. Binâ'en'aleyh, biz de bu işleri câmi'lerde yapmak ve bu vakte kadar mahalle aralarında bulunan ve câhil softaların câmi'lerde evvelce verdiği va'zlarla fikirleri, dimâğları efsânelerle, hurâfâtlarla dolan hânımlarımızın fikirlerinden bunları kazımak ve çıkarmak istiyoruz." Bkz. "Kadınlar Câmi'lerde Va'z Edemez mi? Kadınlar Birliği Re'îsesinin Şâyâna Dikkat Cevâbı", *Cumhuriyet*, Sayı 548, 17 Teşrin-i Sani 1341 [1925], 1-3.

42. "Hânımlarımızın Câmi'lerde Va'zı Mes'elesi", *Cumhuriyet*, Sayı 549, 18 Teşrin-i Sani 1341 [1925], 1.
43. Bkz. "Kadınlar Birliği Fa'âliyyetini Tevsî' Ediyor [yaygınlaştırıyor]", *Cumhuriyet*, Sayı 612, 20 Kanun-i Sani 1926, 2.
44. Nezihe Muhiddin *Kadın Yolu*'nda bu unvanları kullanmamıştır. Nezihe Muhiddin'in adı dergide başmuharrir olarak geçmez, ancak başyazılar ona aittir.
45. Derginin 3, 8, 9, 10, 11, 12, 13, 14, 15, 16, 17. sayıları İstanbul kütüphanelerinde bulunmuyor. *Kadın Yolu*'nun boyutları: 25x34 cm'dir. Çoğunlukla 16 sayfadır.
46. "*Kadın Yolu*'nun Şi'ârı", *agy.*
47. Bkz. Enver Behnan, "Demokraside Feminizm", *Kadın Yolu*, Sayı 4, 6 Ağustos 1341 [1925], 4.
48. Bkz. "Kadın Hareketinin Târîhçesi", Dünyâ Kadın Postası, *Kadın Yolu*, Sayı 1, 16 Temmuz 1341 [1925], 8-9; "Bugün Kaç Memleketde Kaç Kadın Hakk-ı Siyâsiyyesine Sâhibdir?", Dünyâ Kadın Postası, *Kadın Yolu*, Sayı 2, 23 Temmuz 1341 [1925], 31-2; "İntihâbâta İştirâki Müte'âkıb Türk Kadınının Programı", Dünyâ Kadın Postası, *agy*; "Mektûb (M. Corbett

Ashby)", *Kadın Yolu*, Sayı 24, 15 Kanun-i Evvel 1926, 24; "Dünyâ Kadın Hareketleri", *Kadın Yolu*, Sayı 30, 1 Ağustos 1927, 1.

49. Bu cemiyet, büyük olasılıkla, Corbett Ashby'nin başkanlığını yürüttüğü "International Alliance of Women for Suffrage and Equal Citizenship"tir (Seçme ve Seçilme Hakkı ve Eşit Vatandaşlık İçin Uluslararası Kadınlar Birliği; bkz. *Who's Who* 1935: 96). Dönemin gazetelerinde –çeviriden kaynaklanıyor olabilir– farklı isimlerle adlandırılan bu kuruluşun "International Alliance of Women" olduğunu ve 1935 Nisanında İstanbul'da, "Arsı-ulusal Kadınlar Kongresi"ni topladığını ileri sürmek mümkün.
50. Bkz. "Beyne'l-milel Kadın Cem'iyyeti'nden Kadın Birliği'ne Gelen Mektûb", Türk Kadın Birliği Havâdisleri, *Kadın Yolu*, Sayı 23, 15 Teşrin-i Sani 1926, 16.
51. "Mektûb (M. Corbett Ashby)", *Kadın Yolu*, Sayı 24, 15 Kanun-i Evvel 1926, 24.
52. Cemiyet-i Akvam (Milletler Cemiyeti): I. Dünya Savaşı'ndan sonra galip İtilaf Devletleri'nin girişimiyle kuruldu. Dönemin ABD başkanı W. Wilson, Ocak 1918'de açıkladığı On Dört Madde'de bir "milletler cemiyeti" kurma gereğine işaret ediyordu. 10 Ocak 1920'de kurulan Cemiyetin kurucu üyeleri savaşın galibi olarak barış antlaşmalarını imzalayan ülkelerden oluşuyordu. Yenik devletlerin de örgüte girmesi için Meclis'in üçte iki çoğunluk kararı gerekiyordu. Cemiyet II. Dünya Savaşı'ndan sonra kurulan Birleşmiş Milletler'e örnek oluşturdu (bkz. *AnaBritannica* XVI: 94).
53. Bkz. "Kadınlık Cereyânları", *Kadın Yolu*, Sayı 21, 15 Teşrin-i Evvel 1926, 13-14.
54. Bkz. "Dünyâ Kadınlığı Çalışıyor", *Kadın Yolu*, Sayı 19, 1 Eylül 1926, 2. Huda Shaarawi hakkında daha fazla bilgi için bkz. Badran 1986.
55. *Milliyet*: İstanbul'da, 11 Şubat 1926'da yayımlanmaya başlayan günlük siyasi gazete. Sahibi ve başmuharriri Siirt Mebusu Mahmud Bey (Soydan), müdürü Burhan Cahid idi. 22 Nisan 1935'te hükümet tarafından kapatılınca yayınını 23 Nisan 1935'ten sonra *Tan* adı altında sürdürdü.
56. Bkz. "Beyne'l-milel Kadın Birliği'nin Da'veti", *Milliyet*, Sayı 397, 20 Mart 1927, 2.
57. Bkz. "Annelerin Annelere Yardımı Te'mîn Edilecek", *Milliyet*, Sayı 415, 9 Nisan 1927, 1.
58. Naci Sadullah, "Kadınlar Birliğini Kuran Nezihe Muhittin Hanım Ne Âlemde?", *Yedigün*, Sayı 92, 12 Aralık 1934, 3-5.
59. Takrir-i Sükûn Kanunu: Şeyh Said Ayaklanması'ndan (1925) sonra kabul edilen ve hükümete olağanüstü yetkiler tanıyan yasa (4 Mart 1925). Yasaya göre, hükümet "gerici", "isyancı" ve "ülkenin sosyal düzeni ile huzur ve sükûnunu ve güvenlik ve asayişini bozan ya da bozmaya yeltenen" bütün kuruluşları ve bu doğrultudaki yayınları, cumhurbaşkanının onayıyla yasaklamaya yetkili kılınıyordu. Ayrıca bu tür girişimlerde bulunanların İstiklal Mahkemeleri'nde yargılanması öngörülüyordu (*AnaBritannica* XX: 350).

İstiklal Mahkemeleri: Milli Mücadele'nin başlarında TBMM yöneti-

mince oluşturulan geniş yetkili, olağanüstü yargı mercileri (*AnaBritannica* XII: 92).

60. Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası: Kuruluşu 17 Kasım 1924, Ankara. Kurucuları: Ali Fuat (Cebesoy), Kâzım Karabekir, Rauf (Orbay), Adnan (Adıvar), Refet (Bele). Bkz. Kocatürk 1988: 425.
61. Elazığ'da yargılanan gazeteciler şunlardır: *Sebilürreşat* dergisi sahibi, Eşref Edib, *Tevhid-i Efkâr* sahibi Velid Ebuzziya, *Son Telgraf* gazetesi sahibi Fevzi Lütfi (Karaosmanoğlu) ve muharriri Sadri Ertem, *Tokgöz* gazetesi sahibi Abdülkadir Kemali Bey (Kocatürk 1988: 438).
62. Telgraf metninde şu cümleler yer alıyordu: "Biz yüksek dehanızın tesis ettiği [kurduğu] rejimin tabiî ve samimi adamları ve hâdimleriyiz [hizmet görenleriyiz]. 'Mürtecilerin [gericilerin] suikastini kolaylaştırma' gibi bir zan altından kurtarılmamızı en derin tazimlerimize [saygılarımıza] ekleyerek istirham [rica] ederiz" (Kocatürk 1988: 438-9; *ab*).
63. "Afveden En Büyük İnsândır", *Kadın Yolu*, Sayı 6, 20 Ağustos 1341 [1925], 2.
64. Bkz. "Kadınlık 'Âleminde: 'Kadınlar Birliğinin' Fâ'ideli Teşebbüsleri", *agy.*
65. "Kadınlık 'Âleminde: 'Kadınlar Birliğinin' Fâ'ideli Teşebbüsleri", *agy.*
66. Bkz. "Cumhûriyyetin Türk Kadınlığı Üzerindeki Feyzi", *agy* ve "Memleket İşlerinde Vahdet [birlik]", *Kadın Yolu*, Sayı 5, 13 Ağustos 1341 [1925], 2.
67. "Biraz da Şaka, Kadın Birliği Siyâsî Hayâta Karışmaya Karâr Verir", *Cumhuriyet*, Sayı 598, 6 Kanun-i Sani 1926, 1-2.
68. "Türk Kadınları Siyâsî Hayâta Atılmalı mıdır?", *Cumhuriyet*, Sayı 602, 10 Kanun-i Sani 1926, 1-2.
69. "Kadınlarımız Siyâsî Hayâta Girmek İstiyorlar", *Cumhuriyet*, Sayı 608, 16 Kanun-i Sani 1926, 1-2.
70. "Kadınlar Birliği Fa'âliyyetini Tevsî' Ediyor", *agy.*
71. *T.B.M.M. Zabıt Ceridesi*, 17.2.1926, Devre II, İctima senesi: II, 57. İctima, XXII: 230.
72. Şükrü Kaya (1883-1959): Tek parti döneminin 1927-1938 yılları arasında içişleri bakanı.
73. Bkz. *T.B.M.M. Zabıt Ceridesi*, 17.2.1926, Devre II, İctima senesi: II, 57. İctima, XXII: 231.
74. Amme hukukunun kadın-erkek eşitliği yönünden incelenmesi bu çalışmanın sınırlarını aşıyor.
75. *T.B.M.M. Zabıt Ceridesi*, 17.2.1926, Devre II, İctima senesi: II, XXII: 4-21.
76. Bkz. "Kadınlar İttihâdı, Gelecek Sene Kongrenin İstanbul'da Toplanması İsteniyor", *Milliyet*, Sayı 465, 29 Mayıs 1927, 3.
77. Bkz. "Türk Kadın Birliği Havâdisleri", *Kadın Yolu*, Sayı 30, 1 Ağustos 1927, 11-12.
78. "Türk Kadın Birliği Havâdisleri", *Kadın Yolu*, Sayı 23, 15 Teşrin-i Sani 1926, 16.
79. Bkz. "Türk Kadınlığı Birleşiniz!", *Kadın Yolu*, Sayı 30, 1 Ağustos 1927, 4.

80. "1. Meşrûtiyyetdeki kadın hayâtıyla, Cumhûriyyetdeki kadın hayâtı arasında ne gibi farklar görüyorsunuz? 2. Tesettüre tarafdâr mısınız? 3. Kadınların siyâsî hayâta karışmalarına ne dersiniz? 4. Dans salonlarına giden kızlar hakkındaki fikriniz nedir? 5. Medenî nikâhdan büyük fâ'ideler bekliyor musunuz?" Bkz. Enver Behnan, "İctimâ'î Anket: Cumhûriyyet Kadını Ne Düşünüyor", *Kadın Yolu*, Sayı 23, 15 Teşrin-i Sani 1926, 1-2.
81. Bkz. "İctimâ'î Anket: Cumhûriyyet Kadını Ne Düşünüyor", *agy.*
82. Bkz. "Cumhûriyyetin Türk Kadınlığı Üzerindeki Feyzi", *agy.*
83. Bkz. "Türk Kadın Birliği Havâdisleri", *Kadın Yolu*, Sayı 23, 15 Teşrin-i Sani 1926, 16.
84. "Belediyye İntihâbâtında Cumhûriyyet Kadını," *Kadın Yolu*, Sayı 24, 15 Kanun-i Evvel 1926, 2-3.
85. Bkz. "Türk Kadınlığı ve İkdisâdiyyâtımız", *Kadın Yolu*, Sayı 20, 1 Teşrin-i Evvel 1926, 2.
86. "Balolarda Kadın Kıyâfeti", *Kadın Yolu*, Sayı 25, 1 Kanun-i Sani 1927, 2-3 ve bkz. "Smokinli Kadınlar", *Cumhuriyet*, Sayı 1099, 30 Mayıs 1927, 2.
87. Bkz. "Kadın Birliği Genç Kızlar İçin Bir Kulüp Açıyor", *Milliyet*, Sayı 431, 25 Nisan 1927, 1-2; "Teklîfî Yapanlar İzâhât Veriyor: Kadın Birliği Kadınlar İçin Bir Elbise Nümûnesi Hâzırlayacak", *Milliyet*, Sayı 432, 26 Nisan 1927, 2.
88. Bkz. "Türk Kadın Birliği Havâdisleri", *Kadın Yolu*, Sayı 26, 15 Kanun-i Sani 1927, 16 ve "Türk Kadın Birliği Havâdisleri", *Kadın Yolu*, Sayı 27, 15 Şubat 1927, 12-13. Diyarbakır şubesi için *Cumhuriyet*'te yer alan bilgiler şöyle: "Kadın Birliği'nin âhiren Diyârbekir'de bir şu'besi açılmıştır. Bu Birliğin re'îsi 'İffet Halîm [Oruz] hânımdır. Dîğer â'zâlar Vecîhe Celâl, Nezîhe Şevket, Meliha Sâdık, Şerife hânımlardan mürekkebdir [oluşmaktadır]. Yeni Birliğin â'zâ yekûnü (100) ü mütecâvizdir [geçmektedir]", bkz. "Nezîhe Hânım Dayak mı Atacakmış?.." *Cumhuriyet*, Sayı 1340, 30 Kanun-i Sani 1928, 1-2. İffet Halim Oruz kitabında, TKB Diyarbakır şubesini kurma çalışmalarını ve bu esnada Şükufe Nihal'in TKB Nizamnamesini ve kuruluş iznini Oruz'a elden ulaştırarak şubenin kurulmasına destek verdiğini anlatır. TKB Diyarbakır şubesi İffet Halim Oruz'un çabalarıyla 29 Nisan 1927 tarihinde kuruldu (Oruz 1986: 27-9). Bu tarih TKB'de büyük kongre sonrası çatışmaların başlangıcına denk düşüyordu.

    Türk Kadınlar Birliği, bu geleneğin bir devamı olarak, askeri darbe dönemlerinde (1971 ve 1980) geçici olarak kapatılması dışında en eski ve en yaygın örgüt olma özelliğini 1995'te koruyordu. 1995'te kadın dernekleri içinde 31 şubesiyle en yüksek şube sayısına sahip dernek TKB idi. TKB'den sonra sıralamada Soroptomist Klübü Derneği (29 şube) ve Türk Anneler Derneği (27 şube) yer alıyordu. Bkz. Emniyet Genel Müdürlüğü, "Türkiye'de Kurulu Bulunan Kadın Derneklerinin Listesidir", 1993. Yararlanmak isteyenler için bu listeyi ve kadın derneklerinin program ve tüzüklerini 1995 yılında Kadın Eserleri Kütüphanesi'ne teslim ettim.
89. Konu olan karikatüre ulaşamadım.
90. "Kadınlık Yüksektir!", *Milliyet*, Sayı 378, 1 Mart 1927, 2.

91. Bkz. "Türk Kadın Birliği Havâdisleri", *Kadın Yolu*, Sayı 28, 15 Mart 1927, 14-15.
92. Bkz. "Beyne'l-milel Kadın Birliği'nin Da'veti", *Milliyet*, Sayı 397, 20 Mart 1927, 2; "Erkek mi Kadına, Kadın mı Erkeğe Tâbi'?..", *Cumhuriyet*, Sayı 1029, 19 Mart 1927, 1; "Kadın Birliği", *Milliyet*, Sayı 396, 19 Mart 1927, 2.
93. Bkz. "Annelerin Annelere Yardımı Te'mîn Edilecek", *agy* ve "Kadınlar Birliği'nde: Nezîhe Muhiddîn Hânım Zamâne Kızları Diye Küçük Bir Piyes Yazmış", *Cumhuriyet*, Sayı 1048, 9 Nisan 1927, 2.
94. "Kadınlar Birliği'nde çocuk bakımı için vücûda getirilen te'sîsât [kuruluş] işe başladı. Dün sabâh sâ'at onda Kadın Birliği'ndeki çocuk kliniği küşâd edilmiş [açılmış] ve şehrimizin muhtelif semtlerinden anneleriyle birlikte mürâca'at eden (60) kadar çocuk mu'âyene edilerek bunların tedâvîleri için lüzûm görülen tedâbîr [önlemler] tesbît olunmuştur ... Doktor Safiyye 'Alî Hânım tarafından çocuklar da mu'âyeneye tâbi' tutularak kendilerine meccânen [bedava] 'ilâc verilmesi, îcâb edenlerin evlerine ziyâretci hastabakıcı gönderilmesi, gıdâya muhtâc bebeklere haftalık muhtelif mamalar tevzî'i [dağıtımı] te'mîn olunmaktadır." Bkz. "Annelere Anneler Yardım Edecek", *Milliyet*, Sayı 421, 15 Nisan 1927, 1. Bu çalışmalar basında geniş yer verilen "annelerin annelere mu'âveneti [dayanışması]" başlığı altındaki haberlerle kamuoyuna duyuruldu.
95. "Annelerin Annelere Yardımı Te'mîn Edilecek", *agy* ve bkz. "Kadınlar Birliği'nde İctimâ'", *Cumhuriyet*, Sayı 1039, 29 Mart 1927, 3.
96. Bkz. "Genç Kızlar Yurdu: Kadın Birliği Genç Kızlar İçin Bir Yurt Te'sîs Etmektedir", *Cumhuriyet*, Sayı 1078, 9 Mayıs 1927, 1; "Kadın Birliği Genç Kızlar İçin Bir Kulüp Açıyor", *Milliyet*, Sayı 431, 25 Nisan 1927, 1-2.
97. Bkz. "Erkek mi Kadına, Kadın mı Erkeğe Tâbi'?", *agy*.
98. "Kadın Birliği Genç Kızlar İçin Bir Kulüp Açıyor", *agy*.
99. "Erkek mi Kadına, Kadın mı Erkeğe Tâbi'?", *agy*. İlk belirlemelerde komisyonun adı "Müsâvât" komisyonu idi.
100. "Beyne'l-milel Kadın Birliği'nin Da'veti", *agy*.
101. "Erkeklerin de Ağzı Yok Değil ya! Onlar da Söyleyecek", *Milliyet*, Sayı 398, 21 Mart 1927, 1-4.
102. "Erkeklerin de Ağzı Yok Değil ya! Onlar da Söyleyecek", *agy*.
103. "Kadın ve Erkek Hîçbir Zamân Birbirine Benzemeyecektir", *agy*.
104. "Beyne'l-milel Kadın Birliği'nin Da'veti", *agy*. Elimdeki verilerden, burada geçen "ahlakta eşitlik" kavramının ne anlamda kullanıldığı ya da uzanımlarının neler olduğunu çıkarsamam mümkün olamadı.
105. T. N., "'Kadınlar Halk Fırkası' Mü'essislerinin Niyyeti", *agy*.
106. Bkz. "Kadın Birliği: Fuhuşla Mücâdele Etmek İçin Mühim Karârlar İttihâz Etmektedir", *Cumhuriyet*, Sayı 1062, 23 Nisan 1927, 2.
107. "Beyne'l-milel Kadın Birliği'nin Da'veti", *agy*; "Erkek mi Kadına, Kadın mı Erkeğe Tâbi'?..", *agy*.
108. "Kadınlar Polis Olacaklar: Kadın Birliği Kadınların Meb'ûs Olamayacağını Anlayınca Polislikte Karâr Kılıyor", *Cumhuriyet*, Sayı 1149, 22 Temmuz 1927, 2.

109. "Kadın Birliği Lehde de 'Aleyhde de Olsa Dedikodulardan Memnûn!" *Cumhuriyet*, Sayı 1157, 30 Temmuz 1927, 2.
110. "Biraz da Şaka: Kadın Birliği Kadınlar Polis Olabilir Diyor!", *agy.*
111. "Türk Kadın Birliği Kongresi", *Kadın Yolu*, Sayı 29, 1 Haziran 1927, 1-6. Bundan sonra dipnot ile belirtilmemiş olan alıntılar ve bilgiler bu belgeden alınmıştır. Kongre'nin öyküsünü anlatırken şu terimleri kullanacağım: *heyet-i umumiye*: genel kurul (üyeler); *heyet-i merkeziye*: merkez yönetim kurulu; *heyet-i idare/idare heyeti*: yönetim kurulu.
112. Bkz. "Kadınlarla Erkekler Arasından Nasılsa Bir Kara Kedi Geçti: Toplanan Kongre Gayr-i Kânûnî midir?", *Milliyet*, Sayı 405, 28 Mart 1927, 1-4.
113. Bkz. "Kadınlar Birliği'nde Erkeksiz Hey'et-i İdâre", *agy.* Nizamnamenin 2. Maddesindeki değişiklik alıntıladığım iki gazete haberinde farklı bir biçimde yer alıyor. *Kadın Yolu*'nda kongre tutanaklarında –veya daha sonra– maddenin tamamı yayımlanmadı. Bu bakımdan 2. Maddedeki değişikliği tam olarak bilmiyoruz.
114. *Cumhuriyet*'in haberinde seçilen heyet-i idare üyeleri biraz daha farklıydı. Efzayiş Yusuf bu listede yer alıyordu: "Nezîhe Muhîddîn, Efzâyiş Yûsuf, Doktor Safiyye 'Alî, Matlûbe 'Ömer, Nâ'ile Vahhâb, Kerîme Hâmî, Medîha İhsân, Bedî'a Tevfîk, Muhsine Sâlih, Güzîn Fehîmân, Fahriyye 'Âtıf, Sare 'Âlî, Senîha Sâlim, 'İffet İhsân, Refîka 'İzzet, Nedîme Ahmed, Sâlime Kemâl, 'Aliye Şinasi, Hikmet, Senîha Ra'ûf hânımlar." Bkz. "Kadınlar Birliği'nde Erkeksiz Hey'et-i İdâre", *agy.*
115. Nezihe Muhiddin'in "Devr-i Edîblerine Mektûb"unda da (*agy*) bu ifadelere rastlanıyor.
116. Bkz. "Kadınlarımızın İnkişâfı Hakîkaten Lâzım...", *agy.*
117. "Kadınlarla Erkekler Arasından Nasılsa Bir Kara Kedi Geçti", *agy.*
118. "Kadınlarımızın İnkişâfı Hakîkaten Lâzım..." *agy.*
119. 27 Mart'ta bir gazetede yayımlandığı belirtilen bu açıklamayı kim(ler)in yaptığı hususunda bir bilgiye ulaşamadım. Söz konusu gazete İstanbul kütüphaneleri koleksiyonlarındaki eksikler nedeniyle bulunamadı. Bkz. "Kadınlarla Erkekler Arasından Nasılsa Bir Kara Kedi Geçti" *agy.*
120. Saime Eraslan'ın sözünü ettiği kongre, Nezihe Muhiddin'in Birlik'ten istifaya zorlanmasından sonra 26 Eylül 1927'de Türk Ocağı'nda toplanan kongredir. Belgeler Eraslan'ın bu ifadelerini doğrulamaktadır. Bkz. "Kadınlar Gürültülü Bir Kongre 'Akdettiler" *Cumhuriyet*, Sayı 1216, 27 Eylül 1927, 2.
121. Nezihe Muhiddin'in açıklamaları şöyleydi: "Bana dedikodular hakkında fikrimi soruyorsunuz. Müsâ'ade ediniz de 'aynı su'âli ben de size tevcîh edeyim [yönelteyim]. Kongrede baştan nihâyete kadar bulundunuz. Lutfen, hilâf-ı usûl [usule aykırı] ne gördüğünüzü bana söyler misiniz? Sizin de şâhid [tanık] olduğunuz vechile [gibi] 'ale'l-usûl [usullere göre] celseyi açtım. Bir muvakkat [geçici] re'îs intihâb olundu [seçildi]. Müte'âkıben [bundan sonra] bir kongre re'îsinin intihâbını teklîf ettim. Ekseriyyet-i 'azîme [çoğunluk], kongre riyâsetini [başkanlığını] benim der-'uhde

etmekliğimi [üstüme almamı] musirren [ısrarla] taleb ettiler. ... Sarfiyât [harcamalarımız] ve sâ'ikamız [nereye harcandığı] meydândadır ve gizli kapaklı hîçbir işimiz yoktur." Bkz. "Kadınlarla Erkekler Arasında Nasılsa Bir Kara Kedi Geçti", *agy.*

122. "Kadınlar Birliği'nde İctimâ'", *Cumhuriyet*, Sayı 1039, 29 Mart 1927, 3; "Kadınlar Birliği: Hesâbâtın Tedkîki İçin Derhâl Bir Encümen Toplanıyor, Mu'addil [değiştirilmiş] Nizâm-nâme Hükûmete Verilmek Üzeredir", *Milliyet*, Sayı 406, 29 Mart 1927, 3.
123. "Kadınlar Birliği'nde Hesâblara Bakıldı, Yeni Komisyonlar Yapıldı", *Cumhuriyet*, Sayı 1043, 2 Nisan 1927, 2. Bu habere göre komisyonun üyeleri Dr. Safiye Ali, İffet İhsan, Nedime Esad, Sıdıka Behçet, Dürriye Faik ve Süreyya Cemal'dir. Bu incelemede Birliğin kurulduğu günden itibaren 1927 yılına değin 8500 lira gelir topladığı, 7635 lira masrafta bulunduğu ve kasasında 865 lira bulunduğu tespit edildi.
124. "Kadınların Siyâsî Hukûku", *Cumhuriyet*, Sayı 1058, 19 Nisan 1927, 3.
125. "Kadın Birliği, İntihâbâtda Yolsuzluk Olmadığı Anlaşıldığından Hey'et-i İdâre Tasdîk Edildi", *Milliyet*, Sayı 451, 15 Mayıs 1927, 3.
126. "Kadınlarda Hukûk-i Siyâsiyye, Vilâyet Nizâm-nâmeyi Tasdîk Etti", *Cumhuriyet*, Sayı 1084, 15 Mayıs 1927, 2.
127. Latife Bekir'den önce başkanlığa Sadiye Hanım seçildi. (Bkz. "Kadınlar Birliği'nde: Riyâsete Sa'dîye Hânım İntihâb Edildi", *Cumhuriyet*, Sayı 1222, 3 Teşrin-i Evvel 1927, 1.) Sadiye Hanım kısa bir süre sonra başkanlıktan istifa etti ("Kadın Birliği'nde: Re'îs İsti'fâ Etti", *Cumhuriyet*, Sayı 1331; 21 Kanun-i Sani 1928, 1-2).
128. "Kadın Birliği'nde: Re'îs İsti'fâ Etti", *agy.*
129. Bkz. "Kadınlar Birliği ve Meb'ûsluk", *Cumhuriyet*, Sayı 1106, 6 Haziran 1927, 2.
130. "Onlar da İstiyorlar!", *agy.*
131. "Kadınlar ve İntihâbât", *Cumhuriyet*, Sayı 1110, 10 Haziran 1927, 3.
132. "Onlar da İstiyorlar!", *agy.*
133. Bkz. "Kadınların Meb'ûsluğu", *Milliyet*, Sayı 478, 14 Haziran 1927, 1-4.
134. Bkz. "Kadınlar Mutlaka İntihâbâta İştirâk Etmek İstiyorlar!", *Milliyet*, Sayı 479, 15 Haziran 1927, 1-4. Burada, "ricâl" sözcüğünün erkekler ve rütbeli, mevki sahibi kişiler anlamına geldiğini hatırlatmak isterim. "Ricâl" Osmanlı Türkçesindeki toplumsal cinsiyet ayrımını yansıtması bakımından iyi bir örnek oluşturuyor.
135. "Kadınlar Yâhûd da Nezîhe Hânım Karârında Ciddî Görünüyorlar", *Milliyet*, Sayı 480, 16 Haziran 1927, 1-4.
136. "Kadınlar Birliği 'Arz-ı Ta'zîmât Hey'etini İntihâb Etti", *agy.*
137. "Türk Kadınları Oy Hakkı İstiyor: Birlik Kemal Paşa'dan Oy Hakkı İsteyecek: Temsilci Heyeti Açıklandı. İstanbul, Türkiye Haziran 19 - Bugün Kadınlar Birliği hakiki sufrajetlerden oluşan bir temsilci heyet seçerek gelecek hafta Ankara'ya gidecek ve Cumhurbaşkanı Kemal Paşa'ya anayasa değişikliğinde kadınlara oy hakkının tanınmasını talep eden bir teklif sunacaktır. Heyette Birliğin Başkanı olan Nezihe Muhiddin ve ilk ka-

dın doktorlardan Safiye Ali bulunuyor. Kadınlar yeni kazıları yapılan Bizans Hipodromunda büyük bir gösteri düzenlemeyi planlıyorlar." Bkz. "Turkish Women Seek Vote: Union Names Delegates to Ask Kemal Pasha for Ballot", *The New York Times*, 20 Haziran 1927, 7.

138. Bkz. "Onlar da İstiyorlar!", *agy.*
139. Bkz. "Kadınlar Mutlaka İntihâbâta İştirak Etmek İstiyorlar!", *agy.*
140. Bkz. "Kadınlar Birliği 'Arz-ı Ta'zîmât Hey'etini İntihâb Etti", *agy.* TKB'nin Seçim Beyannamesi bu belgede yer alıyor.
141. "Kadın Nâmzed Göstermekten Vâzgeçtiler!", *Cumhuriyet*, Sayı 1117, 20 Haziran 1927, 3.
142. "Kadınlar Yâhûd da Nezîhe Hânım Karârında Ciddî Görünüyorlar", *agy.*
143. Bkz. "Turkish Women Seek Vote: Union Names Delegates to Ask Kemal Pasha for Ballot", *agy.*
144. "Kadınlar ve İntihâbât: Kadın Birliği, Kadın Nâmzed Gösteremezse Müfrit Bir Feministi Nâmzed Gösterecek", *Cumhuriyet*, Sayı 1110, 10 Haziran 1927, 3.
145. Bkz. "Kadınlar Mutlaka İntihâbâta İştirak Etmek İstiyorlar!", *agy.*
146. "Kadınlar Yâhûd da Nezîhe Hânım Karârında Ciddî Görünüyorlar", *agy.*
147. Ayrıca bkz. "Kadınların Meb'ûsluğu: Teşebbüs Suya Düşüyor", *Cumhuriyet*, Sayı 1114, 17 Haziran 1927, 2.
148. "Kadınlar Yâhûd da Nezîhe Hânım Karârında Ciddî Görünüyorlar", *agy.*
149. "Kadınların Meb'ûsları", *Cumhuriyet*, Sayı 1113, 16 Haziran 1927, 3.
150. Bkz. "Kadınlar Bugün Nâmzedlerini Tesbît Ediyorlar", *Cumhuriyet,* Sayı 1116, 19 Haziran 1927, 1-2.
151. "Hükûmetimiz her hükûmetden evvel kadınlarımıza, hattâ lâyık olmadıkları hakkı vermiştir. Türkiye'de Türk kadını siyâsiyyâtdan [siyasi alandan] başka erkeğin her hakkına mâlikdir. Siyâsiyyâta kadınların karışması bi't-tabî'î şâyân-ı ârzûdur [istenir]. Fakat kadınlar dünyânın hîçbir tarafında bu haklarını hüsn-i isti'mâl edememişlerdir [tam olarak alamamışlardır]. Türkiye'de de edemeyecekleri muhakkakdır. Sonra neden Türk kadınları her şeyden evvel siyâsî olmak istiyorlar? Ben Türk kadınları arasında henüz şâyân-ı iftihâr ictimâ'î teşekküller [kuruluşlar] göremedim. Bunun için kendimi bed-baht 'addediyorum. Bana hangi bir kadın mü'essesesi gösterebilirsiniz ki on beş zavâllı yetim yavruyu kucaklamış, yâhûd beş on dulu bir dam altında toplayarak bunların çalışmalarını, hayâtlarını kazanmalarını te'mîn etmiş ve daha buna benzer mu'âvenetler [destekler] yapılmış olsun?

    Benim anladığım siyâsî hak kazanmak isteyen ve 'adedleri beş ile on rakamını geçmeyen hânımlarımızın gâyesi sâdece matbû'âtı işgâl etmek, her gün kendilerinden bahsettirmek ve siyâsîler meyânında, meşhûr olabilmektir; bunlarda muvaffak olamamışlardır denilemez." Bkz. "Gâlibâ En Doğru Söz Bu...", *agy* ve bkz. "Kadınların Meb'ûsluğu: Teşebbüs Suya Düşüyor", *agy.*
152. "Kadın Birliği'nin Tasavvuru Tebessümle Karşılandı", *Milliyet*, Sayı 482, 18 Haziran 1927, 1-4.

153. "Nakıyye Hânım Cevâba Cevâb Veriyor", *Milliyet*, Sayı 483, 19 Haziran 1927, 2.
154. "Kadın Nâmzed Göstermekten Vâzgeçtiler!", *agy.*
155. "Kadınlar Bugün Nâmzedlerini Tesbît Ediyorlar", *agy.*
156. Hatice Ahmet'in mektubu daha sonra *Kadın Yolu*'nda yayımlandı: "Kadın 'Aleyh-dârlarına Açık Mektûb", *Kadın Yolu*, Sayı 30, 1 Ağustos 1927, 9.
157. Bkz. *T.B.M.M. Zabıt Ceridesi*, 21.6.1927, Devre II, İçtima senesi: IV, XXXIII: 384-6.
158. Recep Peker CHP'nin önde gelen idologlarındandı ve "Değişmez Genel Başkan Atatürk; Genel Başkan Vekili İnönü (1937'ye kadar), Genel Sekreter Recep Peker (1936'ya kadar)"dan oluşan "Genel Başkanlık Kurulu (Genbaşkur)" 1923-1938 CHP'sinin doruk karar organıydı (Parla 1992: 150).
159. Bkz. "Millet Meclisi'nde Kadınların İntihâbâta İştirâk Edip Etmeyecekleri Etrâfında Harâretli Münâkaşalar", *Milliyet*, Sayı 486, 22 Haziran 1927, 1-4.
160. Bkz. "Millet Meclisi'nde Kadınların İntihâbâta İştirâk Edip Etmeyecekleri Etrâfında Harâretli Münâkaşalar", *agy.*
161. *T.B.M.M. Zabıt Ceridesi*, 21.6.1927, Devre II, İçtima senesi: IV, XXXIII: 384-6. (Bu görüşmeler *Milliyet* gazetesinde de yayımlandı. Bkz. *agm.*)
162. Bkz. "Kadınlar Birliği Meclis'teki Münâkaşalardan Pek Ziyâde Memnûn Oldu", *agy.*
163. Bkz. "Hânımların Gâzî Paşa Hazretlerine 'Arz-ı Ta'zîmâtı", *Milliyet*, Sayı 487, 23 Haziran 1927, 1-4.
164. "Biraz da Şaka: Hânımlar Meb'ûs Olunca", *Cumhuriyet*, Sayı 1118, 21 Haziran 1927, 1.
165. "Türk Kadını", *Milliyet*, Sayı 486, 22 Haziran 1927, 1. Falih Rıfkı'nın bu görüşü Kemalist kadınlar tarafından benimsenmiş ve savunulmuştur.
166. "Kadınlık, Kadınlar ve İntihâbât", *Cumhuriyet*, Sayı 1122, 25 Haziran 1927, 2.
167. Kocatürk 1988: 466-467. Atatürk, 1 Temmuz günü Ankara'dan trenle İstanbul'a gelmiştir.
168. Bkz. "Kadınların Ta'zîmâtı: 'Arz-ı Ta'zîmât Hey'eti Mürâca'atda Bulundu", *Milliyet*, Sayı 489, 25 Haziran 1927, 1."
169. "Kadın Birliği Meb'ûsluk İçin Nâmzed İrâ'esinden Hâlâ Vâzgeçmedi", *Milliyet*, Sayı 492, 28 Haziran 1927, 4.
170. "Kadın Birliği Dün Gâzî Hazretlerini 'Arz-ı Ta'zîmât Etti", *Milliyet*, Sayı 498, 4 Temmuz 1927, 1.
171. "Birliğin Nâmzedi", *Milliyet*, Sayı 503, 9 Temmuz 1927, 1.
172. Ağustos'un ilk günlerinde Kadın Birliği'nin üyelerinin Tayyare Cemiyeti'ne başvurarak üye olacağı ve üyelik kaydından hasıl olan tutar ile bir tayyare alacağı açıklandı. "Kadın Birliği Tayyaresi" adını taşıyacak olan tayyare Cemiyete bırakılacaktı. Bkz. "'Kadın Birliği' Fa'âliyyetde", *Cumhuriyet*, Sayı 1165, 7 Ağustos 1927, 3.
173. Bkz. "Kadın Birliği'nde: Artık Nâmzed Göstermeyecekler!", *Cumhuriyet*,

Sayı 1147, 20 Temmuz 1927, 2.

174. TKB'nin 1927'deki üye sayısı için bkz. "Nezîhe Muhîddîn Hânım'ın Vilâyet 'Aleyhine Açtığı Da'vâ", *Cumhuriyet*, Sayı 1221, 2 Teşrin-i Evvel 1927, 1; "Kadın Birliği Meb'ûsluk İçin Nâmzed İrâ'esinden Hâlâ Vâzgeçmedi", *agy* ve "Kadın Birliği'nin Tasavvuru Tebessümle Karşılandı", *agy*.

175. "Kadınlar Birliği re'îsi Nezîhe Muhîddîn Hânım'ın husûle getirdiği vaz'iyyeti ıslâh ile kat'î bir tasfiye vücûda getirmek için sarf-ı mesâ'î etmekte olan hânımlar dün sâ'at on dörtte Türk Ocağı'nda ictimâ' ederek yeni bir hey'et-i idâre intihâb eylemişlerdir." Bkz. "Kadınlar Nihâyet Nezîhe Hânım'dan Ayrıldılar", *Milliyet*, Sayı 583, 27 Eylül 1927, 1-2. Ayrıca *Cumhuriyet*'teki haberin başlığı da bu tasfiyeye ayrılmış: "Kadın Birliği'nde Kat'î Bir Tasfiye Yapılıyor", *Cumhuriyet*, Sayı 1201, 12 Eylül 1927, 3.

5 Kemalistlerle Uyuşmazlık ve Çelişkiler

1. *Cumhuriyet Halk Fırkası Nizamnamesi*, Hâkimiyeti Milliye Matbaası, 1931, 38-9 (*ab*). Ayrıca bkz. Tunçay 1992: 396.
2. Altı çocuktan fazla çocuk doğuran kadınlar "Kahraman Anne" nişanına layık görülüyordu. Bu uygulamanın yılları konusunda elimde bilgi yok, madalya sahiplerine de ulaşamadım ancak bu nişanı almış olan Asiye Ağanoğlu'nun torunu bu bilgiyi bana aktardı. Kemalistlerin bu uygulamaları ile J. Stalin yönetiminin nüfus siyasaları (Millet 1973: 273) arasında paralellik vardır.
3. "Himâye-i Etfâl Cem'iyyeti'nde Latîfe Hânımefendi'nin Nutku", *İleri*, Sayı 2025, 10 Teşrin-i Evvel 1339 [1923], 1.
4. Pateman 1988, 1989; Okin 1989, 1992; Phillips 2000. Feminist siyasal teorinin katkılarını derleyen Susan M. Okin'in makalesi (Okin 1998) ve K. B. Jones'un derleyici çalışması (Jones 1990) bu konuda yararlanabilecek kaynaklar. Siyasal feminist teori için yeni bir başvuru kaynağı Jaggar ve Young'ın yayıma hazırladığı derlemedir (2000).
5. Bkz. Falih Rıfkı (Atay), "Türk Kadını", *agy* ve Yunus Nadi, "Türk Kadını", *Cumhuriyet*, Sayı 1986, 18 Teşrinisani 1929, 1.
6. "Çok Şükür Kurtulduk", *agy*.
7. "Türk Kadını Nasıl Olmalıdır", Şü'ûn, *Asar-ı Nisvan*, Sayı 16, 1 Teşrinisani 1341 [1925], 10.
8. Bkz. "Muallim Afet Hanım'ın Konferansı: Konferansta Gazi, İsmet ve Kâzım Paşalar Hazeratı, Vekiller, Sefirler Bulundu", *Cumhuriyet*, Sayı 2123, 4 Nisan 1930, 1-4.
9. Bkz. "Kadın Yolu'nun Şi'ârı", *agy*.
10. Bkz. "Memleket İşlerinde Vahdet", *agy*.
11. "Max Weber, *Wirtschaft und Gesellschaft* (1921, Ekonomi ve Toplum) adlı yapıtında meşruluğu, sosyolojik anlamda, 'iktidara tabi olanlarca bes-

lenen inanç' olarak tanımlar, iktidarları da dayandıkları meşruluk temeline göre 'geleneksel', 'hukuki' (yasal-ussal) ve 'karizmatik' olmak üzere üç tipe ayırır. Karizmatik iktidar tipinde iktidarın meşruluğu bir kişinin olağanüstü sayılan niteliklerine dayanır. Otoritenin kaynağı bir kurum ya da kurumsal yapı değil, doğrudan doğruya lider ya da onun kişiliğidir. Halk liderde kutsallık, kahramanlık ya da örnek alınacak üstün nitelikler gördüğü için ona, kurduğu düzene ya da politikasına bağlanır. Böylece iktidarı kullanan kişinin (şef, önder, lider) sahip olduğu saygınlık ve çekicilik, otorite ve iktidarın kaynağı haline gelir" (*AnaBritannica* XIII: 4).

12. Bkz. "Kurtuluş Bayramımız", *Kadın Yolu*, Sayı 21, 15 Teşrin-i Evvel 1926, 2.
13. Bkz. "Afveden En Büyük İnsândır", *agy.*
14. Bkz. "Kadın Birliği'ne Reklam", *Cumhuriyet*, Sayı 1190, 1 Eylül 1927, 3.
15. "Safâ' Geldin Büyük Halâskâr!", *Cumhuriyet*, Sayı 1128, 1 Temmuz 1927, 1.
16. "Sevgili ve 'Âlî Misâfirimiz Dün Saray'da İstirâhât Buyurdular", *Cumhuriyet*, Sayı 1130, 3 Temmuz 1927, 1.
17. "Gâzî Paşamızı Yarın Hasret ve 'Aşk ile Bağrımıza Basacağız", *Cumhuriyet*, Sayı 1128, 1 Temmuz 1927, 1.
18. "Bahtiyâr Şehir, Bahtiyâr Millet, Bahtiyâr Vatan", *Cumhuriyet*, Sayı 1127, 30 Haziran 1927, 1.
19. "Selâm Dur!", *Cumhuriyet*, Sayı 1128, 1 Temmuz 1927, 1.
20. Bkz. Ağaoğlu 1994: 46, 94-5, 116, 158-60, 168-82.
21. Şükûfe Nihal, "Ankara", *Kadın Yolu*, Sayı 1, 16 Temmuz 1341 [1925], 6-7.

6 Susturulma, Unutturulma ve Tarihten Siliniş

1. "Kadın Birliği'nin teşebbüsü ile genç kızları toplu bir 'â'ile hayâtına alıştırmak maksadıyla önümüzdeki Ağustos'un 25'inde Heybeliada'da bir kamp te'sîs edileceği mevzû'-i bahs olmuştu. Aldığımız ma'lûmâta göre, kampın mu'ayyen gününde küşâd edilebilmesi [açılabilmesi] için kemâl-i fa'âliyyetle [ara vermeden çalışarak] hâzırlıklar yapılmaktadır. Daha şimdiden birçok yüksek 'â'ile kızları, kampa dâhil olmak için Birliğe mürâca'ata başlamışlardır. Kamp, Heybeliada'da 'Abbâs Paşa Köşkü önündeki koyda te'sîs olunacaktır [kurulacaktır]. Kadın Birliği re'îsi Nezîhe Muhîddîn Hânım bir muharririmizin kamp teşebbüsü hakkındaki su'âline cevâben demiştir ki:

– Genç ve münevver 'â'ile kızlarımızı, sinema ve barlardan kurtararak temiz ve açık havâ hayâtına alıştırmaya ma'tûf [yönelik] olan bu teşebbüsde kemâl-i şükrânla [büyük bir memnuniyetle] görüyoruz ki her tarafda hâhişle [ilgiyle ve beğeniyle] karşılanmıştır. Kadın Birliği, Türk hânımları arasında bu kabîl [tür] medenî teşebbüslere pîşvâ [başlatıcı] olmakla iftihâr etmekte haklıdır. Vaktiyle, açık ve serbest plajlara, bütün mevsimi neş'eli bir hâlde geçiren Avrupa ve Amerikan kadınlarının hayâtına gıbta ve uzaktan bakmaya mahkûmduk. Hâlbuki, bugün biz de onlar gibi, şimdiye kadar erkeklere mahsûs telakkî edilen bütün eğlencelerden nasîbimi-

zi alabiliyoruz." Bkz. "Kadınlara Kamp", *Milliyet*, Sayı 541, 16 Ağustos 1927, 3.

2. "Kadın Birliği'nin yarın Değirmendere'ye vâki' olacak deniz tenezzühü Vâlî beyin emriyle men' edilmiştir. Sebebi de, bu tenezzühün şimdiye kadar mütemâdiyen te'hîr edilmiş olmasıdır. Nezîhe Muhîddîn Hânım, dün fırka [CHF] müfettişi İbrâhîm Talî' [Öngören] Bey'i ziyâretle bu memnû'iyyetden [yasaklamadan] şikâyet etmiştir. Fakat, kendisine, hükûmetin mahzûrlu gördüğü ve men'ini emrettiği bir işe müdâhâle edilemeyeceği cevâbı verilmiştir." Bkz. "Men' Edildi", *Milliyet*, Sayı 554, 29 Ağustos 1927, 3.
3. "Nezîhe Muhîddîn Hânım'la Vâlî Bey Arasında Kara Kedi!", *agy*, 1-2.
4. "Men' Edildi", *agy*.
5. "Nezîhe Muhîddîn Hânımla Vâlî Bey Arasında Kara Kedi!", *agy*. Ve bkz. "Nezîhe Muhîddîn Hânım Her Tarafa Başvuruyor, Ne Tenezzüh Ne de Kamp, Şimdi Ne Olacak?" *Milliyet*, Sayı 555, 30 Ağustos 1927, 4.
6. Bkz. "Kadın Birliği'ne Reklam", *Cumhuriyet*, Sayı 1190, 1 Eylül 1927, 3.
7. "Kadın Birliği'nde Kat'î Bir Tasfiye Yapılıyor", *agy*.
8. "Yerinde Bir Karar, Nezîhe Muhîddîn Hânım İsti'fâ Ediyor", *Milliyet*, Sayı 558, 2 Eylül 1927, 1. Aynı gazetede ertesi gün yer alan haber şöyledir: "Kadın Birliği re'îsi Nezîhe Muhîddîn Hânım'ın [istifa] etmesi lehinde kuvvetli bir cereyân mevcûd olduğundan bahsetmiştik. Haber aldığımıza göre Nezîhe Hânım, isti'fâya hîç lüzûm görmediğini; işin başından çekilmek ârzûsunda bulunmadığını ihsâs etmiştir [duyurmuştur]. Birlik re'îsinin bu vaz'iyyeti Birliğin â'zâsı tarafından hoşnûdsuzlukla karşılanmıştır. Nezîhe Hânım'ın 'âkıbet-i isti'fâya [sonuç olarak istifaya] mecbûr kalacağı zannedilmektedir." Bkz. "Nihâyet İsti'fâ Edecek mi?", *Milliyet*, Sayı 559, 3 Eylül 1927, 3.
9. "Kadın Birliği mu'âmelâtının resmen teftîşine lüzûm görülmüş ve teftîşâta dünden i'tibâren başlanmıştır. 'Aynı zamânda, Birlik nizâm-nâmesinin de makâm-ı 'â'idince [ilgili makam tarafından] yeniden tedkîk edilmekte bulunduğu söylenmektedir. Birliğin nizâm-nâme hâricinde hareketde bulunduğu tahakkuk ederse [ortaya çıkarsa] hakkında îcâb eden mu'âmeleye tevessül kılınacağı [başvurulması] tabî'î 'addedilmektedir." Bkz. "Kadın Birliği'nin Teftîşi", *Milliyet*, Sayı 567, 11 Eylül 1927, 2.
10. "Kadın Birliği Niçin Teftîş Ediliyor?", *Milliyet*, Sayı 568, 12 Eylül 1927, 1.
11. "Birlik re'îsesi Nezîhe Muhîddîn Hânım, dün bu husûsda muharririmize âtîdeki [aşağıdaki] îzâhâtı vermiştir:

– Birlik ârzû edildiği zamân, Cem'iyyetler Kanûnu'na tevfîken zâbıtaca teftîş edilebilir. Ancak, yine Cem'iyyetler Kanûnu'na göre bu teftîşi icrâ edecek zâtın muhîtinin tek büyük me'mûru tarafından verilmiş tahrîrî [yazılı] bir emir-nâmeyi hâmil olması [taşıması] lâzım gelir. Size kısaca anlatayım. Geçen gün, benim Birlik'te bulunmadığım bir sırada, iki zât gelmişler. Beni sormuşlar. Olmadığımı öğrenince yukarı kata çıkarak odaları dolaşmışlar ve bir şey söylemeden çekip gitmişler. Biraz sonra Birliğe gelen me'mûrlardan birinin, Bâyezîd Polis merkez me'mûru olduğunu

söylediler. Telefonla kendisini aradım:

– Birliği teftîş eden siz miydiniz? diye sordum. Aldığım cevâb şu oldu:

– Mıntıkanın her tarafını dolaşmak vazîfem îcâbıdır. Bu meyânda Kadın Birliği'ni de ziyâret ettim.

Vâkı'a, Birlik, her nev' zâbıta teftîşâtına küşâdedir [açıktır]. Fakat, bunun için ba'zı merâsimin ikmâl edilmiş [tamamlanmış] olması lâzım gelmez mi idi?" Bkz. "Kadın Birliği Niçin Teftîş Ediliyor?", *agy* ve "Kadın Birliği'nde Kat'î Bir Tasfiye Yapılıyor", *agy*.

12. "Kadın Birliği'nde Kat'î Bir Tasfiye Yapılıyor", *agy*.
13. "Kadın Birliği'nden isti'fâ ettim. Çünkü evvelâ ahvâl-i sıhhiyyem [sağlık durumum] fa'âliyyete ihtiyâc gösteren bu kabîl işlerle uğraşmaya müsâ'id değildi. Sâniyen de [ikinci olarak da], Türk kadınlığının daha yüksek bir sûretde temsîli imkânı mevcûd olduğuna kâni'im [inanıyorum]. Şahsına hürmet etmekle berâber, Nezîhe Muhîddîn Hânım Türk kadınlığının temsîl salâhiyyetini kendinde görmemelidir. Kadın Birliği bugünkü dedikodulu muhîtden uzaklaştırılmalıdır." "Kadınlar Birliği, Türk Kadınlığı Bi-hakkın [hakkıyla] Temsîl Edilemiyor", *Milliyet*, Sayı 569, 13 Eylül 1927, 1-2.
14. "Nezîhe Muhîddîn Hânım dün bir muharririmize bu usûlsüz sarfiyâtın [harcamanın] nereden çıktığını bir türlü anlayamadığını söyledikten sonra demiştir ki: – Birlik hesâbâtında [hesaplarında] on para açık yoktur. Bunu her sûretle isbâta [bakımdan kanıtlamaya] hâzırım. Beni böylelikle isti'fâya mecbûr etmek istiyorlar. Fakat isti'fâ etmeyeceğim... Safiyye 'Alî Hânım'ın Birlik'ten çekildiğini gazetelerden okudum. İsti'fâ ettiğine dâ'ir resmen Birliğe mürâca'atda bulunmadı" (*agm*).
15. "Kadın Birliği Fa'âliyyetden Men' Edildi ve Defterler Mühürlendi", *Milliyet*, Sayı 576, 20 Eylül 1927, 1-2.
16. Bkz. "Kadın Birliği Fa'âliyyetden Men' Edildi ve Defterler Mühürlendi", *agy* ve "Hepsi Gelecek mi?", *agy*.
17. "Kadınlar Kongresi", *Cumhuriyet*, Sayı 1212, 23 Eylül 1927, 2.
18. Bkz. "Kadınlar Birliği, Nezîhe Hânım Hakkındaki Evrâk Mahkemeye Verildi", *Milliyet*, Sayı 579, 23 Eylül 1927, 2. Ve bkz. "Kadınlar Kongresi", *agy*.
19. "Husûsî İctimâ'", *Milliyet*, Sayı 580, 24 Eylül 1927, 2.
20. "Nezîhe Muhîddîn Hânım bu keyfiyyetden (kongreye izin verilmemesinden) fevka'l-'âde müte'essir olarak dün Birlik merkezine hîç uğramamıştır... Nezîhe Hânım'ın şiddet-i te'essüründen isti'fâ eylediği dün Birlik merkezinde şâyi' olmuştur." Bkz. "Ecnebî Parmağı mı? Nezîhe Hânım Nihâyet İsti'fâ Etti", *Milliyet*, Sayı 581, 25 Eylül 1927, 1-4.
21. "Yerinde Bir Karâr, Nezîhe Muhîddîn Hânım İsti'fâ Ediyor", *Milliyet*, Sayı 558, 2 Eylül 1927, 1.
22. "Kadınlar Birliği'nde Fırtına", *Milliyet*, Sayı 577, 21 Eylül 1927, 2.
23. "Ecnebî Parmağı mı?", *agy*.
24. Görüşme kararları şöyle devam ediyordu: "Hey'et-i idârenin tebeddülü [değişmesi] ve ekseriyyetin i'timâdına iktirân edecek [uygun düşen] yeni bir hey'et-i idâre teşkîli lâzımdır. Nitekim zâbıta da Kadınlar Birliği'nin

fa'âliyyetini üç gün evvel ta'tîl etmiştir. Buna sebeb de Birliğin Cem'iyyetler Kânûnu'na ri'âyet etmemiş olmasıdır." Bkz. "Kadın Birliği Hey'eti: Türk Ocağı'nda Toplanan Hânımlar Yeni Bir Hey'et Teşkîline Karâr Verdiler", *Cumhuriyet*, Sayı 1209, 20 Eylül 1927, 2.

25. "Husûsî İctimâ'", *agy.*
26. "Türk Kadınları: Bugün Türk Ocağı'nda Toplanarak Yeni Re'îs ve Hey'et-i İdâreyi İntihâb Edecekler", *Cumhuriyet*, Sayı 1215, 26 Eylül 1927, 3.
27. "Kadınlar Gürültülü Bir Kongre 'Akdettiler", *agy.*
28. "Kadınlar Toplanıyorlar", *Cumhuriyet*, Sayı 1214, 25 Eylül 1927, 3.
29. Bkz. "Türk Kadınları...", *agy.*
30. "Hâlâ Birlik riyâsetinde sabît-kadem olduğunu [bulunduğunu] iddi'â eden Nezîhe Muhîddîn Hânım ise dün bir muharririmize Türk Ocağı'nda Kadın Birliği'ne izâfeten [ilişkin] bir kongre 'akdine kânûnen imkân olmadığı mütâla'asını yürüttükten sonra demiştir ki:

– Hey'et-i 'umûmiyyeden kongre 'akdine teşebbüs eden â'zâlar değil elli, hattâ beş yüze bâliğ olsa [ulaşsa] bu taleb Kadın Birliği hey'eti idâresine tevcîh edilmedikçe [yöneltilmedikçe] 'Kadın Birliği Kongresi' nâmını taşıyamaz. Hâl-i hâzırda sıfat-ı kânûniyyeyi hâ'iz [yasal nitelikte] bir hey'et-i idâre vardır ve söylendiği gibi bu hey'et münfesih [feshedilmiş] değildir. Ben isti'fâ etmedim. Etmek niyyetinde de değilim" (*agm*).

31. Kongre verileri iki haberden alındı: "Kadınlar Nihâyet Nezîhe Hânım'dan Ayrıldılar", *Milliyet*, Sayı 583, 27 Eylül 1927, 1-2 ve "Kadınlar Gürültülü Bir Kongre 'Akdettiler", *agy.*
32. "Kadınlar Nihâyet Nezihe Hânım'dan Ayrıldılar", *agy.*
33. "Bu sırada â'zâdan Sâ'ime Hânım 'asabiyyet ile re'îsin sözünü kesmiş ve çantasından mufassal [ayrıntılı] bir rapor çıkardıktan sonra: 'Ricâ ederim efendim. Müsâ'ade buyurunuz da Nezîhe Muhîddîn Hânım'ın yapmış olduğu icrâ'âtı size bu kâğıddan okuyarak anlatayım!' diye söze başlamıştır. Sâ'ime Hânım evvelâ Birlik re'îsi Nezîhe Muhîddîn Hânım'ın Birliğe 'â'id paradan (500) lira derecesinde bir meblağı kendi husûsî işlerine sarf ettiği[nin] anlaşıldığını söylemiş ve: 'Nezîhe Hânım Birlik binâ'sını kendine ikâmetgâh ittihâz etmiş, Birliğe 'â'id bulunan eşyayı da kendi eşyası gibi isti'mâlde [kullanmakta] tereddüd eylememiştir [duraksamamıştır]. Bundan mâ-'adâ [başka] Nezîhe Muhîddîn Hânım'ın Birliğe 'â'id hesâbât işlerinde ba'zı yanlış hareketleri görüldüğü de söylenmektedir. Birliğin umûr-i hayriyyeye [hayır işlerine] sarf edilmek üzere toplanan paralarının mahall-i sarfı [harcandığı yer] çok def'a mechûl ve mübhem [bilinmez] kalmıştır. Nezîhe Hânım'ın Birlik 'â'idâtından olan mebâliği [tutarı] şahsî ve keyfî olarak sarf etmek istediği tahakkuk etmektedir [ortaya çıkmaktadır]' demiştir." "Kadınlar Gürültülü Bir Kongre 'Akdettiler", *agy.*
34. Bu bilgi doğru olsa da, Sabiha Zekeriya'nın TKB'nin yeni dönemindeki etkinliklerinde yer almadığı görülüyor.
35. Bkz. *T.B.M.M. Zabıt Ceridesi*, 21.6.1927, Devre II, İçtima senesi: IV, XXXIII: 384-6.
36. Bkz. Saime Eraslan, Tercüme-i Hal, Taha Toros'a yazılmış el yazısı mek-

tup, Osmanlıca, tarihsiz (yaklaşık 1950), Taha Toros Arşivi.

37. "Çok Şükür Kurtulduk", *agy.*
38. Bkz. "Kadın Birliği'nde Kat'î Bir Tasfiye Yapılıyor", *agy.*
39. "Kadınlar Birliği'nde Riyâsete Sa'dîye Hânım İntihâb Edildi", *Cumhuriyet*, Sayı 1222, 3 Teşrin-i Evvel 1927, 1.
40. "Evvelâ sâbık hey'et-i idâre re'îsi Nezîhe Muhîddîn Hânım'ın Cem'iyyetler nizâm-nâmesine muhâlif ve gayr-i kanûnî harekâtından dolayı Birlik Nizâm-nâmesinin (10)uncu mâddesine istinâden hey'et-i idâre karârıyla Birlik'ten ihrâcına karâr verilmiş ve bu husûsda Vilâyet'e mürâca'atda bulunulması takarrür etmiştir [kararlaştırılmıştır]." Bkz. "Kadınlar Birliği'nde; Nezîhe Muhîddîn Hânım'ın Birlik'ten İhrâcına Karâr Verildi", *Cumhuriyet*, Sayı 1223, 4 Teşrin-i Evvel 1927, 3.
41. "Kadın Birliği'nde Re'îs İsti'fâ Etti", *Cumhuriyet*, Sayı 1331, 21 Kanun-i Sani 1928, 1-2.
42. "Nezîhe Muhîddîn Hânım'ın Vilâyet 'Aleyhine Açtığı Da'vâ", *Cumhuriyet*, Sayı 1221, 2 Teşrin-i Evvel 1927, 1.
43. "Evrâk-ı da'vâya nazaran [dava belgelerine göre] Nezîhe Hânım'ı mahkeme huzûruna çıkaran sebeb şundan 'ibâretdir: Nezîhe Muhîddîn Hânım, Birlik tarafından verilen bir müsâmerenin '500' liradan 'ibâret olan hâsılâtını hey'et-i 'umûmiyyeden [genel kuruldan] karâr almadan zimmetine geçirmiş ve intifâ [yararlanma] kasdıyla husûsât-ı zâtiyyesine [kişisel işlerinde] isti'mâl eylemiş [kullanmış] ve buna mukâbil de Birlik kasasına bir sened bırakmış ve cem'iyyete mahsûs binâyı ikâmetgâh ittihâz eylemiş [edinmiş], cem'iyyetin hey'et-i idâre â'zâlığına ta'yîn edilen Lâmi'a Refîk, Hayrünnisâ, Zâhide Emrâh hânımların Cem'iyyetler Kânûnu'na tevfîken [uyarınca] haklarında tahkîkât icrâ edilmeksizin [araştırma yürütmeksizin] ve merci'-i kânûnîsine [yasal makama] haber vermeksizin intihâb-ı vâki'i [yapılan seçimi] kabûl [etmiş] ve hey'et-i idâreye müsâ'ade eylemiştir." Bkz. "Nezîhe Hânım Da'vâsı", *agy.*
44. "Nezîhe Muhîddîn Hânım'a isnâd olunan ef'âlden [eylemlerden] yalnız Birlik vâridâtından [gelirlerinden] (500) lirayı zimmetine geçirmiş olması ve bir de hey'et-i idârece vukû' bulan tebeddülâtı [değişiklikleri] usûlen hükûmete ihbâr etmemesi husûsâtı [konusu] kânûnen müstelzim-i münâcazât [ceza gerektiren suç] olduğundan emniyyeti sû'-i isti'mâl keyfiyyeti [durumu] mûmaileyhânın [adı geçenin] Birlik re'îsesi olması i'tibâriyle Cezâ Kânûnu'nun (510)uncu mâddesine temâs ve şikâyete hâcet kalmadan re'sen [doğrudan doğruya] hukûk-i 'umûmiyyece mûcîb-i ta'kîbdir [izlenmesi gerekir]. Bkz. "Nezîhe Hânım Da'vâsı", *agy.*
45. "Nezîhe Hânım'da Terakkî", *Cumhuriyet*, Sayı 1279, 30 Teşrin-i Sani 1927, 1.
46. 1929 yılında bir muharririn kendisine kadınlara Belediye seçimine katılma hakkına ilişkin soru sorması üzerine Muhiddin şunları söyledi: "Ben Kadın Birliği reisi iken bu kabil ideal şeyler arkasında koşuyordum. Ben Birlik'ten ayrıldıktan sonra kendilerini Birlik azası ve reisi addedenler, kadının belediye intihabına, mebus intihabına iştirakini manasız bulduklarını

söylemişlerdi. Şimdi aynı kadınlar, belediye intihap hakkını aldıklarını maaliftihar [iftiharla] ilan ediyorlar... mevcut hanımlar intihap hakkını almak için bir faaliyet sarf etmemişlerdir. Hükümet-i Cumhuriyemiz bu ihtiyacı hissetmiş ve kadınlara bu hakkı vermiştir. Bu hak alınmamış verilmiştir." Bkz. "Nezihe Muhiddin H. Kadın Birliğinin Dudakları Boyalı Hanımları Polislik Yapamaz Diyor", *Cumhuriyet*, Sayı 1993, 25 Teşrinisani 1929, 3.

47. Bkz. "Kadın Dedikodusu! Kadın Birliği Azası Nezihe Muhittin Hanıma Fena Halde Darıldılar ve Bir Cevap Verdiler", *Cumhuriyet*, Sayı 1996, 28 Teşrinisani 1929, 1.
48. "Nezihe H. Kadın Birliğine Çatıyor", *Cumhuriyet*, Sayı 2124, 5 Nisan 1930, 3.
49. "Nezihe Muhittin Hanım Mukabil Taarıza Geçti", *Cumhuriyet*, Sayı 2127, 8 Nisan 1930, 3.
50. "Geçenlerde yevmî [günlük] gazeteleri şöyle bir karıştırayım dedim. Şu son iki ay zarfında gazetecilere o kadar sermâye vermişsiniz ki hayretler içinde kaldım. Verdiğiniz yazı mevzû'larını üşenmeden saydığımı söylersem inanır mısınız? Evet, hânımefendi, tam seksen beş sütûnluk yazı mevzû' vermişsiniz. Hem nasıl mevzû'! Dedikodusu ile, beyânâtıyla, tekzîbleriyle kâri'i [okuru] 'alâkadâr eden, sevindiren, hattâ gazetelerimizin sürümüne yardım eden cinâyet, intihâr, târîhî tefrika mevzû'larından daha cânlı daha kuvvetli bir mevzû'... Artık sizden mülâkat alamayacağımız düşündükçe ne acı sâ'atler geçiriyoruz bilseniz ... Ne idi, o güzel, câna yakın ifâdenizle tasvîr ettiğiniz projeler?.. Kadınlar ile erkekleri terazinin birer gözüne oturtarak aradaki farkı îzâh ediyordunuz ... Ne idi, o güzel günler? Gazetecileri etrâfınıza alıp iltifât yağdırarak mülâkat verdiğiniz günler? ... Kadınlar Birliği'nin yeni idâresini teşkîl edenler için aramızdan çekilmenizle husûle gelen boşluğu doldurmak pek müşkil olacak. Onlar ne gazetecileri sevindirecek mevzû' bulabilecekler ne de kâri'lerimizi 'alâkadâr edebilecek beyânâtda bulunacaklar." Bkz. "Biraz da Mîzâh; Nezîhe Muhîddîn Hânımefendi'ye Mektûb", *Yeni Kitab*, Sayı 6, Teşrin-i Evvel 1927, 1.
51. "Kabahatlerin affı ve bazı cürümlerin takibat ve cezalarının tecili hakkında Kanun" (Kocatürk 1988: 490).
52. "Kadın Birliği tarafından Kadın Birliği'nin sabık [eski] reisesi Nezihe H. hakkında açılan davaya dün Üçüncü Ceza mahkemesinde devam edilmiştir.

    Dün Hasan Tahsin E. isminde birisi şahit olarak dinlenmiş, bu zat seyyar sergi ile gönderilen Kadın Birliği eşyasının satılıp satılmadığından malumatı olmadığını söylemiş, bundan sonra Balmumcu Darül'itamından gelen cevap okunmuştur. Bu cevapta Kadın Birliği tarafından mektebe verildiği söylenen (50) liraya dair bir kayıt bulunmadığı bildiriliyordu.

    Bunun üzerine Nezihe Hânım'ın vekili İrfan Emin B. mahkemeye bir gazete vererek (50) liranın mektebe teberru' edildiğinin [bağışlandığının] gazetede yazılı olduğunu söylemiştir.

    Heyet-i hakime bundan sonra vekil beyin talebi üzerine sabık Vâlî Raşit, sabık maarif müsteşarı Sait ve Emin Ali beylerin şahit olarak celbleri-

ne [getirilmelerine] karar vermiştir." Bkz. "Adliyede: Nezihe Muhittin H. Aleyhindeki Dava". *Cumhuriyet*, Sayı 1794, 6 Mayıs 1929, 3 (*ab*).

"Kadınlar Birliği tarafından Nezihe Muhittin H. aleyhine ikame edilen [sürdürülen] ve bir buçuk seneden beri Üçüncü Ceza Mahkemesinde devam eden sahtekârlık ve emniyeti su-i istimal davasına dün devam edilecekti. Fakat Nezihe Muhittin Hânım'a atfedilen cürümleri yeni af kanunu tecil ettiğinden bu dava sukut etmiştir [düşmüştür]." Bkz. "Adliyede: Nezihe Muhittin Davası", *Cumhuriyet*, Sayı 1815, 30 Mayıs 1929, 2 (*ab*).

53. Bkz. N. M., "Cumhuriyet Kadını", *İkdam*, Sayı 11480, 16 Nisan 1929, 6 ve "Türk Kadınları Meb'us Olmak İstiyorlar", *İkdam*, Sayı 11493, 23 Nisan 1929, 4.
54. Bkz. "Müstakil ve Kadın Namzedler", *Cumhuriyet*, Sayı 3854, 6 Şubat 1935, 1.
55. TKB'nin Diyarbakır şubesinin kurucusu (Nisan 1927) ve hemen ardından eşinin İstanbul'a tayini ile kente döndükten sonra, TKB'nin Muhiddin sonrası yeni dönem yöneticilerinden biri olan İffet Halim (Oruz) kitabında Başkan Latife Bekir ile Ankara'da Cumhurbaşkanı Atatürk'ü ziyaret ettiklerini anlatır. Yazar tarih vermemekle birlikte, bu ziyaret 1932 yılında olmalıdır. Bu ziyaret sırasında Cumhurbaşkanının yanında "Cumhuriyet'in kadın işlerinden sorumlu bakanı" olarak adlandırabileceğim Yunus Nadi de bulunuyordu. Bekir ve Oruz kadınlara hak talebinde bulundular ve bir miting yapmak istediklerini ifade ettiler. Atatürk TKB'nin "köylü kadınların eğitimi" işiyle ilgilenmesi gerektiğini "realist bir mantıkla" savundu: "Erkekler asker ocağında vazife görüyor, orada talim ve terbiyeden geçiyor, kadınlarımızı yetiştirmek lazımdır." Nadi, "Aydın erkeklerimizi bu hususta yanınıza çağırın" uyarısında bulundu. Oruz bu önerilere, "Emredersiniz, köylü ninelerimizi yetiştirmek için Türk Kadınlar Birliği teşkilatı vazifesini yapacaktır Paşa hazretleri" yanıtını verdi. "Türk Kadın Birliği aldığı emir doğrultusunda ... Çatalca köylerine gitmeye" karar verdi. Bu çalışmada Tıp Fakültesini yeni bitirmiş doktor Pakize Tarzı ve Handan Saraçoğlu TKB'ye destek verdi (bkz. Oruz 1986: 31-5).
56. "Kadın Birliği'nde Re'îs İstifâ Etti", *agy.*
57. "Çok Şükür Kurtulduk", *agy.*
58. "Biraz da Mizâh; Nezîhe Muhîddîn Hânımefendi'ye Mektûb", *agy.*
59. Bkz. "Kadınların İntihap Etmek ve Edilmek Hakkı", *Cumhuriyet*, Sayı 1765, 7 Nisan 1929, 1-2 ve "Belediye İntihap Kanunu", *Cumhuriyet*, 1760, 2 Nisan 1929, 3.
60. N. M., "Türk Kadınları Meb'us Olmak İstiyorlar", *agy.*
61. "Kadın Birliği Darülacezedeki Çocuklara Hediyeler Dağıttı", *Cumhuriyet*, Sayı 1783, 25 Nisan 1929, 1.
62. "İntihap Hakkı", *Milliyet*, Sayı 1126, 1 Nisan 1929, 1.
63. "Anneler Birliği Dün Toplandı", *Cumhuriyet*, Sayı 1788, 30 Nisan 1929, 3.
64. "Belediyelere Dair Bir Konferans", *Cumhuriyet*, Sayı 1791, 3 Mayıs 1929, 2.
65. "Çocuk Haftası: Meme Çocuğu, Mama Çocuğu, Oyun Çocuğu", *Cumhuriyet*, 1760, 2 Nisan 1929, 1-5. 23 Nisan "Çocuk Bayramı" ilk kez 1929 yı-

lında kutlandı (Kocatürk 1988: 489).

66. "Kadın Birliğinde Muhtelif Faaliyetler", *Cumhuriyet*, Sayı 1792, 4 Mayıs 1929, 2.
67. "İş Hayatında Kadın", *Milliyet*, Sayı 1160 , 5 Mayıs 1929, 1.
68. "O Halde Mesele Kalmadı! Hanımlar Belediye Meclisine Geçer Geçmez Ne Yapacaklar?", *Milliyet*, Sayı 1158 , 3 Mayıs 1929, 1.
69. "Beynelmilel Kadın Kongresinde Türk Kadınları Murahhası", *Cumhuriyet*, Sayı 1822, 6 Haziran 1929, 1.
70. "Kadınlar Kongresindeki Murahhasımız", *Cumhuriyet*, Sayı 1844, 28 Haziran 1929, 1-2 ve bkz. "Efzayiş Suat H.ın Konferansı", *Cumhuriyet*, Sayı 1862, 16 Temmuz 1929, 2.
71. "Kadınlar Kongresi", *Resimli Ay*, Sayı 6, Ağustos 1929, 6-7.
72. "Kadın Birliğinde: Belediye İntihabatında Hanımlarımızın Reyi", *İkdam*, Sayı 11245, 4 Teşrin-i Sani 1929, 1.
73. "İntihap Hakkı: Yeni Belediye Kanunu Kadınların İntihap Hakkını Sarahaten Tanıyor", *Cumhuriyet*, Sayı 1993, 25 Teşrin-i Sani 1929, 3.
74. "Doğru Değil mi? Hanımlar, Siyasi Haklardan Evvel İnsani Vazifelerinizi Düşününüz!", *Cumhuriyet*, Sayı 2002, 4 Kanunevvel 1929, 2.
75. "Kadınlar: Şimdilik Muhtar Olabilmelerine İmkân Görülmüyor", *Cumhuriyet*, Sayı 1998, 30 Teşrin-i Sani 1929, 2.
76. Kadınların belediye seçimlerine katılma talebini, TKB'nin 1927 kampanyasında kamunun gündemine getirdiğini anımsayalım. Kemalistlerin kadınlara öncelikle Belediye seçimlerine katılma hakkını tanıması (1930) dikkat çekicidir. Milletvekili seçimlerine katılma hakkı ise bundan dört yıl sonra, 1934 yılında tanınmıştır.
77. "Dünkü Konferans: Kadınlar Meydan Okuyor!" *Cumhuriyet*, 2120, 1 Nisan 1930, 1-2.
78. Saime Faik büyük olasılıkla Saime Eraslan'dır.
79. "Kadınların Mitingi", *Cumhuriyet*, Sayı 2121, 2 Nisan 1930, 1.
80. "Kadın Birliğinde Tezahürat İçin Hazırlıklar Yapılıyor: Kadınların Şenlikleri", *Cumhuriyet*, Sayı 2122, 3 Nisan 1930, 1. Bu kitapta 5. Bölüm'de değindiğim bu konferans için bkz. "Muallim Afet Hanımın Konferansı: Konferansta Gazi, İsmet ve Kâzım Paşalar Hazeratı, Vekiller, Sefirler Bulundu", *Cumhuriyet*, Sayı 2123, 4 Nisan 1930, 1-4.
81. "Kadınların İntihap Hakkı", *Cumhuriyet*, Sayı 2123, 4 Nisan 1930, 1.
82. "Şehrimizde Kadınların Fırkaya Kayıt Muamelesine Yarın Başlanacaktır", *Cumhuriyet*, Sayı 2125, 6 Nisan 1930, 1-2.
83. "Asri Türk Kadını ve Cemiyette Rolü", *Cumhuriyet*, Sayı 2125, 6 Nisan 1930, 3.
84. "Afet H.ın Konferansı", *Milliyet*, Sayı 1492, 6 Nisan 1930, 1, 4.
85. "Kadınlar ve Fırka: Her Taraftan Müracaat Ediyorlar", *Cumhuriyet*, Sayı 2127, 8 Nisan 1930, 2.
86. Mareşal Fevzi Çakmak dönemin Genelkurmay başkanı, Kazım Özalp ise TBMM başkanıydı. "Kadınlar Cuma Günü İçin Hazırlanıyor", *Cumhuriyet*, 2128 (yanlış olarak 2127 yazılmış), 9 Nisan 1930, 2.

87. Bkz. "Ankara Kadınlar Yardım Birliği", *Cumhuriyet*, Sayı 2129, 10 Nisan 1930, 3. İlk şubesi Ankara'da açılan Kadınlar Yardım Birliği Ocak 1928'de kuruldu. Bu tarih Nezihe Muhiddin'in Kadın Birliği'nden ihraç edilmesinden birkaç ay sonrasına tekabül ediyordu. Kadın Birliği ile isim benzerliği dikkat çekicidir. Kurucular Birliğin "hayırkâr faaliyyetlerde bulunmak üzere te'sîs olunduğunu" açıkladı. Bkz. "Nezîhe Hânım Dayak mı Atacakmış?.." *Cumhuriyet*, 1340, 30 Kanun-i Sani 1928, 1-2. Öyle görünüyor ki Yunus Nadi'nin önerileri sonuç vermiş ve Ankara'da "hükümet erkanının eşleri" hayırsever bir kadın derneği kurmak üzere harekete geçmişti.
88. Bkz. "Miting! Türk Kadını, Yarınki İctimaa Sen de Gel!", *Cumhuriyet*, Sayı 2129, 10 Nisan 1930, 1 ve "Kadınlar Bugün Miting Yapıyor", *Cumhuriyet*, 2130, 11 Nisan 1930, 1-2.
89. "Hanımların Mitingi", Hem Nalına Hem Mıhına, *Cumhuriyet*, Sayı 2132, 13 Nisan 1930, 3.
90. "Miting Niçin Muvaffak Olmadı? Kabahat Tamamile Kadın Birliğinin!..", *Cumhuriyet*, Sayı 2138, 19 Nisan 1930, 1-2.
91. "Kadınlar Birliği İdare Heyetinde", *Cumhuriyet*, Sayı 2139, 20 Nisan 1930, 2.
92. "Talihsizlik!", Hem Nalına Hem Mıhına, *Cumhuriyet*, Sayı 2127, 8 Nisan 1930, 3.
93. "Nezihe Muhittin Hanım Mukabil Taaruza Geçti", *Cumhuriyet*, Sayı 2127, 8 Nisan 1930, 3. Bu haberin verilişinde de abartılı bir üslup vardır.
94. "Kadın Birliği'ne Artık Lüzum Kaldı mı?", *Milliyet*, Sayı 1500, 14 Nisan 1930, 1.
95. "Kadın Birliğinde Dünkü Konferans", *Cumhuriyet*, Sayı 2142, 23 Nisan 1930, 2.
96. Mazhar Osman'ın yayımladığı *Sıhhi Sahifeler* dergisindeki yazısı cinsiyetçi değer ve anlayışın göstergesi gibiydi. Bkz. "Kadın Birliğinde İnfial Uyandıran Bir Makale!", *Cumhuriyet*, Sayı 2149, 30 Nisan 1930, 1-2. Ve "Kadın Birliği Mazhar Osman Bey'e Teessüf Etti!..", *Cumhuriyet*, Sayı 2150, 1 Mayıs 1930, 1-2; "Sükut!..", *Cumhuriyet*, Sayı 2153, 4 Mayıs 1930, 1.
97. "Kadınların Askerliği", Hem Nalına Hem Mıhına, *Cumhuriyet*, Sayı 2166, 20 Mayıs 1930, 3.
98. "İnşallah Efendim!", Hem Nalına Hem Mıhına, *Cumhuriyet*, Sayı 2169, 23 Mayıs 1930, 3.
99. "Kadın Birliği Belediye İntihabatı İçin Hazırlanıyor", *Cumhuriyet*, Sayı 2172, 26 Mayıs 1930, 2.
100. "Birlik Kongresi", *Cumhuriyet*, Sayı 2175, 29 Mayıs 1930, 2.
101. "Kadın Aza İlk Defa Söze Geldi! O da Tam Çocuk Sütü Meselesinde!", *Yarın*, Sayı 494, 8 Mayıs 1931, 2.
102. "Fırka kadınların belediye intihabında olduğu gibi mebus intihabında da siyasi haklarını kullanmak için lazım gelen müsait zemini hazırlamayı bir vazife addedecektir. Fırka ancak bu takdirde tarihi ve şerefli hayatımızın

yeni şeraite uygun siması ile ihya etmiş olacağına kanidir." Bkz. "H. Fırkasının Yeni Programında Ne Var?", *Yarın*, Sayı 496, 10 Mayıs 1931, 1, 3.

103. Soroptomistler olarak bilinen meslek kadınları örgütleri hakkında daha fazla bilgi için bkz. *İzmir Soroptomist Kulübü, Meslek Kadınları Yardım Cemiyeti Esas Nizamnamesi*, 1953 ve *Türk Soroptomisti*, 1969.
104. "Beynelmilel İş Kadınları Birliği Azaları Geldiler", *Cumhuriyet*, Sayı 2607, 10 Ağustos 1931, 1-3.
105. "Kadınlar Birliğinde Bir Saat", *Yedigün*, Sayı 83, 10 Birinciteşrin [Ekim] 1934, 3-4.
106. Bu bölümdeki bilgiler, 3 Nisan 1935 ile 28 Nisan 1935 tarihleri arasındaki *Zaman* ve *Kurun* (*Vakit* gazetesinin adı 1934'te *Kurun* olarak değiştirildiyse de bir süre sonra gene *Vakit* adıyla çıktı [*AnaBritannica* XXI: 502]) gazetelerinde konuya ilişkin haberlere dayanıyor.
107. "Kadınlar Birliği Dün Kendi Kendini Feshetti", *Tan*, Sayı 19-3322, 11 Mayıs 1935, 2. Ve "O da Artık Tarihe Karıştı! Kadın Birliği Dün Kendi Kendini Feshetti", *Zaman*, Sayı 320, 11 Mayıs 1935, 1.
108. "Kadın Birliği Kapanıyor", *Kurun*, Sayı 6215-155, 30 Nisan 1935, 1-9. TKB'nin feshiyle ilgili bkz. "Kadın Birliği: Kongrede Fesih İşi Konuşulacak", *Cumhuriyet*, Sayı 3934, 30 Nisan 1935, 2; "Kadın Birliği de Tarihe Karışıyor", *Tan*, Sayı 9-3312, 1 Mayıs 1935, 6; "Kadınlar Birliklerini Kapattılar", *Kurun*, Sayı 6226-166, 11 Mayıs 1935, 3.

    Burada adı geçen *Tan*, 23 Nisan 1935 gününden itibaren kapatılan *Milliyet*'in yerine çıkmaya başlamıştır.
109. "Kadınlar Birliği Feshediliyor", *Zaman*, Sayı 309, 30 Nisan 1935, 1-2
110. 1995 yılında TKB İstanbul şubesinde yaptığım araştırmada şube başkanı bana, geçmişten hiçbir belge, defter, kayıt, dosya kalmadığını belirtti. Başkan, askeri darbe dönemlerinde derneğin kapatıldığını ve derneğe ait tüm belgelerin ve dosyaların çuvallara koyularak Emniyet Müdürlüğü'ne götürüldüğünü; bu malzemenin Birlik yönetiminin Emniyet'e çeşitli müracaatlarına rağmen bir daha geri alınamadığını belirtti. Daha fazla bilgi için bkz. Ediz 1994: 41-57.
111. "Kadınlık Yüksektir!", *Milliyet*, Sayı 378, 1 Mart 1927, 2.
112. Bkz. "Mebus Hanımefendi", *İkdam*, Sayı, 19 Nisan 1929.
113. "Türk kadınlarına seçme ve seçilme hakkı tanıyan 'Yeni Belediye Kanunu'nun TBMM'de kabulü" (Kocatürk 1988: 499).
114. "Talihsizlik", Hem Nalına Hem Mıhına, *Cumhuriyet*, Sayı 2127, 8 Nisan 1930, 3.
115. Naci Sadullah, "Kadınlar Birliğini Kuran Nezihe Muhittin Hanım Ne Âlemde?", *Yedigün*, Sayı 92, 12 Aralık 1934, 3-5.
116. "İşte bu ilk kadın hukûkunun müdâfa'asına, Türk vatanında harekete gelen pek kıymetli Nezîhe Muhîddîn Hânımefendi'yi tebrîk eder ve mensûb olduğu (Kadın Birliğinin) kadınlık ve memleket için müfîd [yararlı] olmasını gönülden ârzû ederim." Bkz. Enver Behnan, "Demokraside Feminizm", *agy.*
117. Hukuk-i Aile İçtimaı için bkz. 3. Bölüm.

Sonuç

1. Bkz. Nezihe Muhiddin, *Benliğim Benimdir*, 1929.
2. Bu tanımı, Nezihe Muhiddin'in "Kurtuluş Bayramı" şenliklerini izleyişine atfen kullanıyorum. Bkz. Nezihe Muhiddin. "Kurtuluş Bayramımız", *agy.*
3. "Türk Kadını", *agy.*

Kısaltmalar Listesi

ab	aynen böyle
abç	altını ben çizdim
age	adı geçen eser
agm	adı geçen makale
agy	adı geçen yerde
bkz.	bakınız
çev.	çeviren
h.	hüküm sürdüğü yıllar
t.y.	tarih yok
yay. haz.	yayıma hazırlayan

Kaynakça

1. MEKTUPLAR

Nezihe Muhiddin, "Devr-i Edîblerine Mektûb", 17 Eylül 1341 [1925], Osmanlıca, elyazısı ile yazılmış mektup, Taha Toros Arşivi.

Saime Eraslan, "Tercüme-i Hâl", Taha Toros'a yazılmış el yazısı mektup, Osmanlıca, tarihsiz (yaklaşık 1950), Taha Toros Arşivi.

2. TEMEL BAŞVURU KAYNAKLARI

AnaBritannica, 1986, İstanbul, Ana Yayıncılık A.Ş.

Büyük Larousse, 1985, İstanbul, Gelişim Yayınları A.Ş.

Coşar, Ömer Sami, 1973-4, *Atatürk Ansiklopedisi*, İstanbul, İstanbul Reklam Ltd. Şti., I-II.

Cumhuriyet Halk Fırkası Nizamnamesi, 1931, Hâkimiyeti Milliye Matbaası.

Dağlı, Y. ve Üçer, C., 1997, *Tarih Çevirme Kılavuzu*, Ankara, T.T.K. Basımevi.

Emniyet Genel Müdürlüğü, "Türkiye'de Kurulu Bulunan Kadın Derneklerinin Listesidir", 1993.

Hatıralar, Vesikalar, Resimlerle Yakın Tarihimiz, 1 Mart 1962-21 Şubat 1963.

İnal, İbnülemin Mahmud Kemal, 1988 (1930-42), *Son Asır Türk Şairleri* (4 cilt), İstanbul, Dergâh Yayınları.

Kadın Eserleri Kütüphanesi ve Bilgi Merkezi Vakfı, 1993, *İstanbul Kütüphanelerindeki Eski Harfli Türkçe Kadın Dergileri Bibliyografyası*, yay. haz. Zehra Toska, Serpil Çakır, Tülay Gençtürk, Sevim Yılmaz, Selmin Kurç, Gökçen Art, Aynur Demirdirek, İstanbul, Metis Yayınları.

Kocatürk, Utkan, 1988, *Atatürk ve Türkiye Cumhuriyeti Tarihi Kronolojisi 1918-1938*, Ankara, Türk Tarih Kurumu Basımevi (2. basım).

Özön, M. Nihat, 1997 (1952), *Büyük Osmanlıca Türkçe Sözlük*, İstanbul, İnkılâp Kitabevi.

Pakalın, M. Zeki, 1993, *Osmanlı Tarih Deyimleri Sözlüğü*, İstanbul, MEB (3 cilt).

Redhouse, Sir James W., 1987 (1890), *A Turkish and English Lexicon*, Beyrut.

Sarıhan, Zeki, 1993, *Kurtuluş Savaşı Günlüğü*, Ankara, TTK Yayınları, I.

T.B.M.M. Zabıt Ceridesi, 17.2.1926, Devre II, İctima senesi: III, 57. İctima, XXII.

—— 17.2.1926, Devre II, İctima senesi: III, XXII.

—— 21.6.1927, Devre II, İctima senesi: IV, XXXIII.

Who's Who, 1935, Londra, A&C Black Ltd.

World Biography, 1948, NY, Institute for Research in Biography.

3. GÖRÜŞMELER

Cemal Kutay (görüşme), Şubat 2000.
Taha Toros (görüşme), Kasım 1997.

4. NEZİHE MUHİDDİN'İN* MAKALELERİ, HİTABELERİ, HİKÂYELERİ

["Hitâbe"], *Dârü'l-fünûn Konferans Salonunda Kadınlarımızın İctimâ'ları* içinde, İstanbul, Tanin Matbaası, 1328 [1912], 79-94.
"Ceng Ninnisi", *Donanma*, Sayı 31-7, Eylül 1328 [1912], 320-25 (Şiir).
"Konferans", *Kadınlar Dünyası*, Sayı 3, 6 Nisan 1329 [1913], 3-4.
"Mektûb", *Kadınlar Dünyası*, Sayı 6, 9 Nisan 1329 [1913], 2-3.
"Bir Mütâla'a", *Kadınlar Dünyası*, Sayı 14, 17 Nisan 1329 [1913], 2.
"Kıymet-dâr Bir Teşvîk", *Kadınlar Dünyası*, Sayı 15, 18 Nisan 1329 [1913], 2-3.
"Rüzgârlar Neler Söylüyor", *Edebiyat-ı Umumiye Mecmuası*, Sayı 76, 13 Temmuz 1918, 845-7.
"Hüseyîn Rahmî Bey'in Yeni Romanları Etrâfında", *Ati*, Sayı 184, 24 Temmuz 1334 [1918], 2.
"Hüseyîn Rahmî Beyefendiye", *Edebiyat-ı Umumiye Mecmuası*, Sayı 79, 3 Ağustos 1918, 901-3.
"Hayâtın Acısını Nasıl Duydum", *Ati*, Sayı 216, 7 Ağustos 1334 [1918], 2.
"Karanlık Yollar", *Edebiyat-ı Umumiye Mecmuası*, Sayı 87, 28 Eylül 1918, 1032-3.
"Ümîd ve İntizâr", *Edebiyat-ı Umumiye Mecmuası*, Sayı 88, 5 Teşrin-i Evvel 1918, 1047-9.
"İstanbul'da Bir Mahallenin Sabâh Levhaları", *Edebiyat-ı Umumiye Mecmuası*, Sayı 89, 19 Teşrin-i Evvel 1918, 1062-64.
"Mesâ'il-i Hayâtiyyeden", *Ati*, Sayı 272, 9 Teşrin-i Evvel 1334 [1918], 2.
"Türk 'Irkı ve 'Adem-i Merkeziyyet", *Ati*, Sayı 291, 28 Teşrin-i Evvel 1334 [1918], 4.
"Nevmîdî", *Edebiyat-ı Umumiye Mecmuası*, Sayı 93, 9 Teşrin-i Sani 1918, 1125-6.
"Felâketlerin Esbâb-ı Hakîkiyyesi", *Ati*, Sayı 303, 11 Teşrin-i Sani 1334 [1918], 4.
"'İzzet-i Nefsimize Hürmet Bekleriz", *Ati*, Sayı 316, 24 Teşrin-i Sani 1334 [1918], 3.
"Tezvirât Devâm Ediyor", *İleri*, Sayı 631, 12 Teşrin-i Evvel 1335 [1919], 4-5.
"Türk Kadınının Hakkı", *Vakit*, Sayı 1967, 4 Haziran 1339 [1923], 4.
"Türk Ocağı'nda İlk Kadın İctimâ'ında Nezîhe Muhîddîn Hânımefendi Tarafından Îrâd Edilen Hitâbe 'Aynen", *Süs*, Hukûk-i 'Â'ile Nüsha-i Mahsûsası, 33, 26 Kanun-i Sani, 1340 [1924], 3. (Bkz. *Türk Kadını*, 105-11: 153-7)

* 1912-13 yıllarındaki yazıları Nezihe Muhlis imzasını taşıyor.

"Kadın Yolu'nun Şi'ârı", *Kadın Yolu*, Sayı 1, 16 Temmuz 1341 [1925], 2.
"Analık Vazîfeleri: Çocuklarımızı Nasıl Büyütmeliyiz?", Musâhabe, *Kadın Yolu*, Sayı 1, 16 Temmuz 1341 [1925], 7-8.
"Cumhûriyyetin Türk Kadınlığı Üzerindeki Feyzi", *Kadın Yolu*, Sayı 2, 23 Temmuz 1341 [1925], 18.
"Çocuklarımız Bakımsızdır", *Kadın Yolu*, Sayı 2, 23 Temmuz 1341 [1925], 20-22.
"Memleket İşlerinde Vahdet", *Kadın Yolu*, Sayı 5, 13 Ağustos 1341 [1925], 2.
"Köylerimize Doktor ve Kâbile Lâzım", *Kadın Yolu*, Sayı 5, 13 Ağustos 1341 [1925], 2.
"Galatasaray Yedinci Resim Sergisi Münâsebetiyle", *Kadın Yolu*, Sayı 4, 6 Ağustos 1341 [1925], 2.
"Afveden En Büyük İnsândır", *Kadın Yolu*, Sayı 6, 20 Ağustos 1341 [1925], 2.
"İstanbul ve Beyoğlu'ndan İki Levha", *Kadın Yolu*, Sayı 7, 27 Ağustos 1341[1925], 2-3.
"Dünyâ Kadınlığı Çalışıyor", *Kadın Yolu*, 19, 1 Eylül 1926, 2.
"Türk Kadınlığı ve İktisâdiyyâtımız", *Kadın Yolu*, Sayı 20, 1 Teşrin-i Evvel 1926, 2.
"Kurtuluş Bayramımız", *Kadın Yolu*, Sayı 21, 15 Teşrin-i Evvel 1926, 2.
"Kadınlar 'Ayyâşlıktan Tiksinmelidir", *Kadın Yolu*, Sayı 24, 15 Kanun-i Evvel 1926, 1-2.
"Süleymân Nazîf Bey'den Birkaç Hâtıra", *Kadın Yolu*, Sayı 26, 15 Kanun-i Sani 1927, 3.
"Balolarda Kadın Kıyâfeti", *Kadın Yolu*, Sayı 25, 1 Kanun-i Sani 1927, 1-2.
"Cumhuriyet Kadını", *İkdam*, Sayı 11480, 10 Nisan 1929, 6; "N. M." rumuzludur. (Bu makalenin İngilizceye çevirisi Lutfy Levonian, *The Turkish Press*, School of Religion, Atina, 1932, içinde [154-6] yayımlandı.)
"Türk Kadınları Meb'us Olmak İstiyorlar", *İkdam*, Sayı 11493, 23 Nisan 1929, 4; "N. M." rumuzludur.

5. DÖNEMİN GAZETE VE DERGİLERİNDEN KAYNAKLAR

Afife Fikret, Hânımefendinin Musâhabesi, *Ati*, Sayı 12, 12 Kanun-i Sani 1334 [1918], 1-2.
—— Hânımefendinin Musâhabesi, *Ati*, Sayı 16, 16 Kanun-i Sani 1334 [1918], 1-2.
—— Hânımefendinin Musâhabesi, *Ati*, Sayı 145, 25 Mayıs 1334 [1918], 2.
—— Hânımefendinin Musâhabesi, *Ati*, Sayı 217, 8 Ağustos 1334 [1918], 2.
Aka Gündüz (Akay), "Selâm Dur!", *Cumhuriyet*, Sayı 1128, 1 Temmuz 1927, 1.
Akçuraoğlu Yusuf, "Cevâblarımız", *Türk Yurdu*, Sayı 18, 12 Temmuz 1328 [1912], 560-564.
Aliye Esad, "Me'mûrlarımız İçin", Kadınlığın Âtîsi, *Ati*, Sayı 363, 11 Kanun-i Sani 1335 [1919], 4.
—— "Niçin Kadınlar Doktor Olamıyor", Kadınlığın Âtîsi, *Ati*, Sayı 377, 25

Kanun-i Sani 1335 [1919], 4.
—— "Kadın Doktor Olursa", Kadınlığın Âtîsi, *Ati*, Sayı 384, 1 Şubat 1335 [1919], 4.
—— "Kadın Hukûku", Kadınlığın Âtîsi, *Ati*, Sayı 391, 8 Şubat 1335 [1919], 4.
—— "Genç Kadın Mecmû'ası Hey'et-i Tahrîriyye Müdîriyyetine", Şû'ûn-i Nisvâniyye, *Genç Kadın*, Sayı 8, 10 Nisan 1335 [1919], 16.
Asım Us. "Yıldız Kongresi", *Kurun*, Sayı 6209-149, 24 Nisan 1935, 1-4.
B. Adviye Sıdkı, "Musâhabe", *Kadınlık*, Sayı 11, 17 Mayıs 1330 [1914], 3-4.
Celal Nuri (İleri), "Mebus Hânımefendi", *İkdam*, Sayı 11489, 19 Nisan 1929, 2.
Celal Sahir (Erozan), "Kadınlarımız Hakkında", *Mahasin*, Sayı 11, Teşrin-i Evvel 1325 [1909], 757-66.
Ceyran, ".....", Kadınlığın Âtîsi, Sayı 363, 11 Kanun-i Sani 1335 [1919], 4.
Efzayiş Yusuf, "Türk Ocağı'nda: Türk Hânımlarının İctimâ'ı Münâsebetiyle", *Tanin*, Sayı 458, 20 Kanun-i Sani 1340 [1924], 2.
Emine Seher Ali, "Teşebbüsde İttihâd", *Kadınlar Dünyası*, Sayı 3, 6 Nisan 1329 [1913], 2.
—— "İktisâd", *Kadınlar Dünyası*, Sayı 4, 7 Nisan 1329 [1913], 1-2.
Emine Semiye, "Terakkiyât-ı Nisvâniyyeyi Kimden Bekleyelim?", *Mahasin*, Sayı 10, Eylül 1325 [1909], 733-736.
—— "İslâmiyyetde Feminizm", Halil Hamid, *İslâmiyyetde Feminizm Yâhûd 'Âlem-i Nisvânda Müsâvât-ı Tâmme* içinde, (İstanbul) Kiteum Matbaası, t.y. (yaklaşık 1327 [1911]), 1-8.
—— "Hayâtda Kadının Hisse-i İştirâki", *İleri*, Sayı 642, 23 Teşrin-i Evvel 1335 [1919], 5-6.
—— "Hayât-ı İctimâ'iyyede Kadının Mevki'", *İnci*, Sayı 10, 1 Teşrin-i Sani 1335 [1919], 5-6.
—— "Bizde Kadın İnkılâbı", *İleri*, Sayı 1190, 21 Mayıs 1337 [1921], 3.
Enver Behnan (Şapolyo), "Demokraside Feminizm", *Kadın Yolu*, Sayı 4, 6 Ağustos 1341 [1925], 4.
—— "İctimâ'î Anket: Cumhûriyyet Kadını Ne Düşünüyor?", *Kadın Yolu*, Sayı 23, 15 Teşrin-i Sani 1926, 1-2.
—— "Belediyye İntihâbâtında Cumhûriyyet Kadını", *Kadın Yolu*, Sayı 24, 15 Kanun-i Evvel 1926, 2-3.
—— "Türk Kadınlığı Birleşiniz!", *Kadın Yolu*, Sayı 30, 1 Ağustos 1927, 4.
Esma Zafir, "Kadınlık, Kadınlar ve İntihâbât", *Cumhuriyet*, Sayı 1122, 25 Haziran 1927, 2.
Fahrettin Kerim (Gökay), "İçki Düşmânlığı ve Hânımlarımız", *Kadın Yolu*, Sayı 20, 1 Teşrin-i Evvel 1926, 3.
Falih Rıfkı (Atay), "Türk Kadını", *Milliyet*, Sayı 486, 22 Haziran 1927, 1.
Fatma Aliye, "Bablulardan 'İbret Alalım!", *Hanımlara Mahsus Gazete*, Sayı 2, 24 Ağustos 1311 [1895], 2-3.
—— "Meşâhir-i Nisvân-ı İslâmiyyeden Biri: 'Fatma Bint-i 'Abbâs'", *Hanımlara Mahsus Gazete*, Sayı 8, 14 Eylül 1311 [1895], 3-4.
—— "Kadınlık Letâfet Demektir Makâlesine Cevâb", *Hanımlara Mahsus Gazete*, Sayı 31, 4 Kanun-i Evvel 1311 [1895], 1-2.

—— "Ta'lîm ve Terbiye-i Benât-i 'Osmâniyye", *Hanımlara Mahsus Gazete*, Sayı 37, 25 Kanun-i Evvel 1311 [1895], 1-2.
—— "Nisvân-ı İslâm ve Bir Fransız Muharriri", *Hanımlara Mahsus Gazete*, Sayı 91, 5 Kanun-i Evvel 1312 [1896], 5-6.
—— "Nisvân-ı İslâm ve Bir Fransız Muharriri (Mâ-ba'd)", *Hanımlara Mahsus Gazete*, Sayı 92, 12 Kanun-i Evvel 1312 [1896], 2-3.
—— "Efsûs", *Ati*, Sayı 96, 6 Nisan 1334 [1918], 2.
—— "Haftalık Süs Risâlesine", *Süs*, Sayı 33, 26 Kanun-i Sani 1340 [1924], 5-7.
Fehamet Handan, "Konferans Münâsebetiyle", *Kadınlar Dünyası*, Sayı 9, 12 Nisan 1329 [1913], 2.
Güzide Osman, "Türk Ocağı'ndaki İctimâ' Münâsebetiyle, Nezîhe Muhîddîn Hânımefendi'ye", *Tanin*, Sayı 457, 19 Kanun-i Sani 1340 [1924], 3.
H. C. "Serbestiyyet-i Nisvân", Kısm-ı İctimâ'î, *Kadınlık*, Sayı 8, 26 Nisan 1330 [1914], 2-3.
Halide Bint-i Edib, "İfâde-i Mahsûsa", *Mader*, çev. Halide, Dersaadet, Karabet Matbaası 1314 [1897-8] içinde.
Halide Edib (Adıvar). "Büyük Kadınlar", *Bilgi Yurdu Işığı*, Sayı 6, 15 Eylül 1333 [1917], 81-83.
Halide Salih, "Kadınlar İçin", *Tanin*, Sayı 103, 27 Teşrin-i Evvel 1324 [1908], 2.
Hatice Ahmed, "Kadın 'Aleyh-dârlarına Açık Mektûb", *Kadın Yolu*, Sayı 30, 1 Ağustos 1927, 9.
Hikmet Münir, "Görüp İşittiklerim", *Kurun*, Sayı 6207-147, 22 Nisan 1935, 6.
L. Y. "Kadınlarımız ve Hürriyyet", *Edebiyat-ı Umumiye Mecmuası*, Sayı 10, 24 Kanun-i Evvel 1332 [1917], 177-180.
Mahmud Esad, "Kerîme-i Mâ'neviyyemiz 'İffetlû Hâlide Hânımefendi'ye", *Mader*, çev. Halide, Dersaadet, Karabet Matbaası 1314 [1897-8] içinde.
Mehmed Hadi, "Avrupa'ya Tâlibât İ'zâmı", *Mehtab*, Sayı 8, 29 Ağustos 1327 [1911], 1-3.
M. Sırrı, "Kadınlarımızda 'Â'ile Fikri", Kürsî-i Âtî, *Ati*, Sayı 63, 4 Mart 1334 [1918], 2.
M. Şevki, "Kadınlık ve 'Askerlik", *Kadın Yolu*, Sayı 27, 15 Şubat 1927, 1-2
Muazzez Yusuf, "Memleket Büyükleri Hânımların Son Senelerdeki Tekâmül veyâ İnkılâbını Nasıl Görüyorlar?", *Firuze*, Sayı 3, 29 Eylül 1340 [1924], 2.
Muhammed Zeki, "Kadınlarımıza Dâ'ir", *Ati*, Sayı 8, 8 Kanun-i Sani 1334 [1918], 2.
Muhteşem Neffel, "Kadınlar Cihânında, Türklerin Büyük Kadını Nezîhe Muhîddîn Hânım'a", *Seyyale*, Sayı 1, 22 Mayıs 1330 [1914], 8-10.
Mutia Sabri, "Nezîhe Rikkat Hânımefendi'ye", *Türk Kadını*, Sayı 14, 12 Kanun-i Evvel 1334 [1918], 214.
Müfide Şeref, "Kadınlarımızın Doktorluğu Etrâfında", Kadınlığın Âtîsi, *Ati*, Sayı 412, 1 Mart 1335 [1919], 4.
Münir Müeyyed, "İstanbul Hânımlarının İctimâ'ı Münâsebetiyle: Hukûk-i 'Â'ile Karâr-nâmesinin Müsta'celen Müzâkeresi Teklîf Olunacaktır", *Tanin*, Sayı 460, 22 Kanun-i Sani 1340 [1924], 2.
Naci Sadullah, "Kadınlar Birliğinde Bir Saat", *Yedigün*, Sayı 83, 10 Birinciteş-

rin 1934, 3-4.
—— "Kadınlar Birliğini Kuran Nezihe Muhittin Hanım Ne Âlemde?", *Yedigün*, Sayı 92, 12 Aralık 1934, 3-5.
Nebihe Necmeddin, "Türk Ocağı'nda Konferans: Nezîhe Muhîddîn Hânımefendi'ye", *Tanin*, Sayı 459, 21 Kanun-i Sani 1340 [1924], 3.
Nezihe Rikkat, "Musâhabe: Erkekleşme", *Türk Kadını*, Sayı 13, 28 Teşrin-i Sani 1334 [1918], 194-5.
Nigâr Bint-i Osman, " 'Kadın'a Dâ'ir", *Kadın* (Selanik), Sayı 5, 10 Teşrin-i Sani 1324 [1908], 7.
Nihad, "Bu Haftanın Vukû'atı", *Musavver Kadın*, Sayı 2, 14 Nisan 1327 [1911], 2-5.
Ö. R., "Şark Kadınları", *Zaman*, Sayı 299, 20 Nisan 1935, 3.
Pakize Ahmed, "Mustafâ Kemâl Paşa", *Kadın Yolu*, Sayı 22, 1 Teşrin-i Sani, 1926, 3.
—— "Alkol ve Medeniyyet", *Kadın Yolu*, Sayı 21-24, 1926.
Ruşen Zeki, "Bizde Hareket-i Nisvân", *Kadınlar Dünyası*, Sayı 140, 25 Nisan 1330 [1914], 4-6.
Sabiha Zekeriya (Sertel), "Kadın İktisâdî Bir 'Âmil Olmalıdır", *Vatan*, Sayı 286, 26 Kanun-i Sani 1340 [1924], 3.
—— "Kadınlar Kongresi", *Resimli Ay*, Sayı 6, Ağustos 1929, 6-7.
Salahaddin Asım, "Hukûk-i Nisvân", *Mahasin*, Sayı 16, Eylül 1325 [1909], 702-704.
Suad Mahmud, "Subhî Nûrî Bey'e Açık Mektûb", Kadınlığın Âtîsi, *Ati*, Sayı 363, 11 Kanun-i Sani 1335 [1919], 4.
Suphi Nuri (İleri), "Kadınlığın Âtîsi", *Ati*, Sayı 357, 5 Kanun-i Sani 1335 [1919], 4.
—— "Kadınlarımıza Hürmet", *İleri*, Sayı 460, 18 Nisan 1335 [1919], 1.
—— "Kadınlarımız", *İleri*, Sayı 1805, 11 Şubat 1339 [1923], 3.
Şükûfe Nihal, "Fırkamızın Mefkûresi", *Süs*, Sayı 3, 30 Haziran 1339 [1923], 3-4.
—— "Ankara", *Kadın Yolu*, Sayı 1, 16 Temmuz 1341 [1925], 6-7.
T. N., "'Kadınlar Halk Fırkası' Mü'essislerinin Niyyeti, *İleri*, Sayı 1937, 26 Haziran 1339 [1923], 1-2.
Yaşar Nabi (Nayır), "Kadına Hürmet", *Kadın Yolu*, 30, 1 Ağustos 1927, 5-6.
Yunus Nadi (Abalıoğlu), "Çok Şükür Kurtulduk", *Cumhuriyet*, Sayı 1217, 28 Eylül 1927, 1.
—— "Bahtiyâr Şehir, Bahtiyâr Millet, Bahtiyâr Vatan", *Cumhuriyet*, Sayı 1128, 1 Temmuz 1927, 1.
—— "Türk Kadını", *Cumhuriyet*, Sayı 1986, 18 Teşrin-i Sani 1929, 1.
—— "Kadınların İntihâb Hakkı", *Cumhuriyet*, Sayı 2123, 4 Nisan 1930, 1.
Zekiye, "'İsmetlü Şâdiye Hânımefendi'ye", *Hanımlara Mahsus Gazete*, Sayı 202, 25 Şubat 1314 [1898], 1-2.
—— "İ'tirâf-ı Hakîkât" *Mahasin*, Sayı 9, Ağustos 1325 [1909], 670-1.

6. KAYNAKLAR (Kitap, risale, tez, makale)

Abadan-Unat, Nermin, 1982, *Toplumsal Değişme ve Türk Kadını*, Türk Toplumunda Kadın, Ankara, Türk Sosyal Bilimler Derneği.

Adıvar, Halide Edib, 1987 (1910), *Seviyye Talip*, İstanbul, Atlas Kitabevi (6. basım).

—— 1992 (1963), *Mor Salkımlı Ev*, İstanbul, Atlas Kitabevi (8. basım).

—— 1994 (1962), *Türkün Ateşle İmtihanı*, İstanbul, Atlas Kitabevi, (11. basım).

Ağaoğlu, Ahmet, 1994 (1950), *Serbest Fırka Hatıraları*, İstanbul, İletişim Yayınları.

Akgündüz, Ahmed, 2002, "Bir Aile ve Hizmet Müessesesi Olarak Osmanlı'da Harem", *Türkler*, Ankara, Yeni Türkiye Yayınları, X: 315-47.

Akşin, Sina, 1970, *31 Mart Olayı*, Ankara, Sevinç Matbaası.

Alkan, Mehmet Ö., 1990, "Tanzimat'tan Sonra Kadının Hukuksal Statüsü ve Devletin Evlilik Sürecine Müdahalesi Üzerine", *Toplum ve Bilim* 50: 85-95.

Anderson, B., 1983, *Hayali Cemaatler, Milliyetçiliğin Yayılması ve Kökenleri*, çev. İskender Savaşır, İstanbul, Metis Yayınları, 1993.

Arat, Yeşim, 1985, "The Question of Suffrage in Turkey", *Current Turkish Thought, Perspectives on Women*, 57: 2-15.

—— 1989, *Patriarchal Paradox, Women Politicians in Turkey*, N. J., Fairleigh, Dickinson University Press.

—— 1996, "A Feminist Mirror in Turkey: Portraits of Two Activists in the 1980s", *Princeton Papers*, V: 113-31.

—— 1997, "Türkiye'de Modernleşme Projesi ve Kadınlar", Sibel Bozdoğan ve Reşat Kasaba (yay. haz.), *Türkiye'de Modernleşme ve Ulusal Kimlik* içinde, İstanbul, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1998.

Aşa, Emel, 1989, "1928'e kadar Türk Kadın Mecmuaları", Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı, Yeni Türk Edebiyatı Anabilim Dalı, İstanbul.

—— 1993, "Fatma Aliye Hanım, Hayatı, Eserleri, Fikirleri", Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı, Yeni Türk Edebiyatı Anabilim Dalı.

Badinter, Elisabeth, 1992, *Biri Ötekidir*, İstanbul, Afa Yayınları.

Banoğlu, N. Hikmet, 1960, *Basın Tarihimizin Ak ve Kara Günleri*, İstanbul, M. Sıralar Matbaası.

Baykan, Ayşegül, 1999, "Nezihe Muhittin'de Feminizmin Düşünsel Kökenleri", *Nezihe Muhittin ve Türk Kadını (1931)* içinde, Ayşegül Baykan ve Belma Ötüş Baskett (yay. haz.), İstanbul, İletişim Yayınları, 15-38.

Baykan, Ayşegül ve Ötüş-Baskett, Belma, 1999, *Nezihe Muhittin ve Türk Kadını (1931)*, İstanbul, İletişim Yayınları.

Bekiroğlu, Nazan, 1998, *Şair Nigâr Hanım*, İstanbul, İletişim Yayınları.

Berkes, Niyazi, 1982, *Atatürk ve Devrimler*, İstanbul, Adam Yayınları.

Bilal, Melissa; Ekmekçioğlu, Lerna ve Mumcu, Belinda, 2001, "Hayganuş

Mark'ın (1885-1966) Hayatı, Düşünceleri ve Etkinlikleri. Feminizm: Bir Adalet Fermanı", *Toplumsal Tarih*, 87: 48-56.
Birinci, Ali, 2001, *Tarihin Gölgesinde, Meşâhir-i Meçhûleden Birkaç Zât*, İstanbul, Dergâh Yayınları.
Brown, L. Carl, 2000, *İmparatorluk Mirası*, çev. Gül Çağalı Güven, İstanbul, İletişim Yayınları.
Bryce, Viscount (yay. haz.), 1972. *The Treatment of Armenians in the Ottoman Empire 1915-16*, Beyrut.
Celasun, Zehra, 1946, *Tarih Boyunca Kadın*, İstanbul, Ülkü Kitap Yurdu.
Chatterjee, Partha, 1993, *Ulus ve Parçaları, Kolonyal ve Post-Kolonyal Tarihler*, çev. İsmail Çekem, İstanbul, İletişim Yayınları, 2002.
Çakır, Serpil, 1991, "Osmanlı Kadın Dernekleri", *Toplum ve Bilim* 53: 139-59.
—— 1994, *Osmanlı Kadın Hareketi*, İstanbul, Metis Yayınları.
—— 1997, "Kadın Tarihinden İki İsim: Ulviye Mevlan, Nezihe Muhittin", *Toplumsal Tarih* VIII: 46.
Çapanoğlu, M. Süleyman, 1961, *80 Yıllık Gazetecimiz: Asaf Konselitçi*, İstanbul, Sinan Matbaası.
Dârü'l-fünûn Konferans Salonunda Kadınlarımızın İctimâ'ları, 1328, İstanbul, Tanin Matbaası.
Demirdirek, Aynur, 1993, *Osmanlı Kadınlarının Hayat Hakkı Arayışının Bir Hikâyesi*, Ankara, İmge Kitabevi.
Demirel, Ahmet, 1995, *Birinci Meclis'te Muhalefet: İkinci Grup*, İstanbul, İletişim Yayınları (2. basım).
Derviş, Suat, 1935, "Nelere Sinirlenirsiniz?", *Cumhuriyet* 3936: 1, 11.
Dino, Güzin, 1954, *Tanzimattan Sonra Edebiyatta Gerçekçiliğe Doğru*, Ankara, Dil - Tarih - Coğrafya Fakültesi Yayınları.
Doğramacı, Emel, 1989, *Türkiye'de Kadının Dünü ve Bugünü*, Ankara, T. İş Bankası Kültür Yayınları.
Durakbaşa, Ayşe, 2000, *Halide Edib: Türk Modernleşmesi ve Feminizm*, İstanbul, İletişim Yayınevi.
Ediz, Zerrin, 1994, "Cumhuriyet Döneminde Türkiye'deki Kadın Örgütlenmeleri, Kadın Hakları Açısından Bir İnceleme (1923-1993)", Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü.
Enginün, İnci, 1995, *Halide Edip Adıvar'ın Eserlerinde Doğu ve Batı Meselesi*, İstanbul, Milli Eğitim Basımevi.
Fatma Aliye Hanım, 1993, *Nisvan-ı İslam*, Mübeccel Kızıltan (yay. haz.), İstanbul, Mutlu Yayıncılık.
—— 1994, *Ahmet Cevdet Paşa ve Zamanı*, Metin Hasırcı (yay. haz.), İstanbul, Pınar Yayınları.
Fındıkoğlu, Z. Fahri, 1940, "Tanzimatta İctimai Hayat: Aile ve Kadın Telakkisinde Tebeddül", *Tanzimat I* içinde, İstanbul, Maarif Matbaası, 619-59.
—— 1944, "Aile Hukukumuzun Tedvini Meselesi", *Ebü'ula Mardin'e Armağan* içinde, İ. Ü. Hukuk Fakültesi, İstanbul, Kenan Matbaası, 687-738.
Gellner, Ernest, 1983, *Uluslar ve Ulusçuluk*, çev. Büşra E. Bahar, Günay G. Erdoğan, İstanbul, İnsan Yayınları, 1992.

Gençtürk, Tülay, 1994, "Fatma Aliye Hanım ve Bir Şiiri", *Tarih ve Toplum* XXI: 128, 10-12.

Halil Hamid, t. y. [1912], *İslâmiyyetde Feminizm Yâhûd 'Âlem-i Nisvânda Müsâvât-ı Tâmme*, [İstanbul], Kiteum Matbaası.

Hanioğlu, M. Şükrü, 1981, *Doktor Abdullah Cevdet ve Dönemi*, İstanbul, Üçdal Neşriyat.

—— 1995, *The Young Turks in Opposition*, New York-Oxford, Oxford University Press.

Hisar, Abdülhak Şinasi, 1956, "Nigâr Bint-i Osman", *Türk Yurdu*, 263: 444-8.

Hobsbawm, E. J., 1990 (1992). *Milletler ve Milliyetçilik, 1780'den Günümüze Program, Mit, Gerçeklik*, çev. Abdullah Yılmaz, İstanbul, Ayrıntı Yayınları, 1993.

Hoyi, İbrahim, 1941, "Kadın Romancılarımızla Mülâkatlar: Nezihe Muhittin, Yeni Eserlerini Neşretmeden Öleceğinden Korkuyor", *Son Posta*, 4027: 1-6.

"Hukûk-i 'Â'ile Nüsha-i Mahsûsası", *Süs*, 33, 26 Kanun-i Sani 1340 [1924].

Itzkowitz, Norman, 2000, "Algılamalar Sorunu", Brown, L. Carl (yay. haz.), *İmparatorluk Mirası* içinde, 50-61.

İffet Halim (Oruz), 1933, *Yeni Türkiyede Kadın*, Ankara.

İnalcık, Halil, 2000, "Mirasın Anlamı: Osmanlı Örneği", Brown, L. Carl (yay. haz.), *İmparatorluk Mirası* içinde, çev. Gül Çağalı Güven, İstanbul, İletişim Yayınları, 32-49.

İnan, Afet, 1970, *Atatürk ve Türk Kadın Haklarının Kazanılması, Tarih Boyunca Türk Kadınının Hak ve Görevleri*, İstanbul, MEB (3. basım).

İzmir Soroptomist Kulübü, Meslek Kadınları Yardım Cemiyeti Esas Nizamnamesi, 1953, İzmir.

Jaggar, M. A. ve Young, I. M. (yay. haz.), 2000, *A Companion to Feminist Philosophy*, New York-Londra, Blackwell Publishers (2. basım).

Jones, K. B., 1990, "Citizenship in a Woman-Friendly Polity", *Signs* XV: 4, 781-812.

Kadın Birliği'nin Nizâm-nâmesidir, 1340 [1924], [İstanbul], Matbaa-i Ahmed İhsan ve Şürekası.

Kadın Dernekleri Federasyonu ve Gönüllü Kuruluşlar, 1983, *Atatürk ve Kadın Hakları*, Ankara.

Kadın Haklarını Koruma Derneği Ana Tüzüğü, 1962, İstanbul

Kadın Haklarını Koruma Derneği Tüzüğü, 1979, İstanbul.

"Kadın İşgücünü Destekleme Derneği Tüzüğü", 1993, İstanbul.

"Kadın Sorunları Araştırma ve Uygulama Derneği Tüzüğü", 1990, İstanbul.

Kandiyoti, Deniz, 1991, "Introduction", Deniz Kandiyoti (yay. haz.), *Women, Islam and the State* içinde, Londra, Macmillan, 1-21.

Karakışla, Yavuz Selim, 2001, "Çerkes Kadınları Teavün Cemiyeti (1919)", *Toplumsal Tarih* 88: 39-43.

—— "Kürt Kadınları Teali Cemiyeti (1919)", *Toplumsal Tarih* 111: 14-24.

Keyder, Çağlar, 1995 (1989), *Türkiye'de Devlet ve Sınıflar*, İstanbul, İletişim Yayınları (4. basım).

Kızıltan, Mübeccel, 1990, "Öncü Bir Kadın Yazar: Fatma Aliye Hanım", *Jour-*

nal of Turkish Studies: Türklük Bilgisi Araştırmaları Fahir İz Armağanı I XIV: 283-322.

—— 1993, *Fatma Aliye Hanım: Yaşamı-Sanatı-Yapıtları ve Nisvan-ı İslam*, İstanbul, Mutlu Yayıncılık.

—— 1994, "Dîvân Edebiyatı Özelliklerine Uyarak Şiir Yazan Kadın Şairler", *Sombahar*, 21-2: 104-69.

Koçu, Reşat Ekrem, 1958, *İstanbul Ansiklopedisi VII*, İstanbul.

Kuran, Ahmet Bedevî, t.y. [1959], *Harbiye Mektebinde Hürriyet Mücadelesi*, İstanbul, Çeltüt Matbaası.

Kurnaz, Şefika, 1993, *Balkan Harbinde Kadınlarımızın Konuşmaları*, İstanbul, MEB Yayınları.

Levonian, Lutfy, 1932, *The Turkish Press*, Atina, School of Religion.

Lewis, Bernard, 1993 (1970), *Modern Türkiye'nin Doğuşu*, Ankara, T.T.K. Basımevi.

Leyla Saz, 1977 (1974), *Harem'in İçyüzü*, İstanbul, Milliyet Yayınları.

Lindenmeyr, Adele, 1993, "Public Life, Private Virtues: Women in Russian Charity 1762-1914", *Signs* XVIII: 3, 562-91.

MacKinnon, C. A., 1982, "Feminism, Marxism, Method, and the State: An Agenda for Theory", N. O. Keohane, M. Z. Rosaldo, B. C. Gelpi (yay. haz.), *Feminist Theory, A Critique of Ideology* içinde, Sussex, The Harvester Press, 1-30.

Malkoç, Neriman, 1954, "Kadın Ediplerimizle Röportajlar", *Yeni İstanbul*, 1-16 Kasım.

Mardin, Şerif, 1985, "Tanzimat'tan Cumhuriyet'e İktisadi Düşüncenin Gelişmesi (1838-1918)", *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi* içinde, İstanbul, İletişim Yayınları, III: 619-34.

—— 1996, *Yeni Osmanlı Düşüncesinin Doğuşu*, İstanbul, İletişim Yayınları.

Mevlânzâde Rıfat'ın Anıları, yay. haz. Metin Martı, 1992 (1328), İstanbul, Arma Yayınları (2. basım).

Millett, Kate, 1973, *Cinsel Politika*, İstanbul, Payel Yayınevi.

Mitchell, Juliet, 1985, *Kadınlık Durumu*, İstanbul, Kadın Çevresi Yayınları.

Moralı, Seniha Sami, 1969, "Latife Bekir Çeyrekbaşı ve Türk Kadın Birliği", *Hayat Tarih Mecmuası* I: 3, 75-7.

Nezihe Muhiddin, 1931, *Türk Kadını*, İstanbul Numune Matbaası.

Nezihe Muhlis, 1327, *Şebâb-ı Tebâh*, İstanbul, Muhtar Halid Kitabhanesi.

Nigâr Bint-i Osman, 1959, *Hayatımın Hikâyesi*, İstanbul, Ekin Basımevi.

Okay, Orhan, 1991, *Batı Medeniyeti Karşısında Ahmed Mithad Efendi*, İstanbul, MEB Yayınları.

Okin, Susan M., 1989, *Justice, Gender and the Family*, New York, Basic Books.

—— 1992, *Women in Western Political Thought*, Princeton, NJ, Princeton University Press (2. basım), 116-41.

—— 1998, "Gender, the Public, and the Private", Anne Phillips (yay. haz.), *Feminism and Politics* içinde, Oxford-N.Y., Oxford University Press.

Onger, Beria, 1965. *Atatürk Devrimi ve Kadınlarımız*, İstanbul, Fahir Onger Yayınları.

Oruz, İffet Halim, 1958a. "Nezihe Muhittin", *Kadın Gazetesi*, 493: 1-5.
—— 1958b. "Nezihe Muhittin", *Kadın Gazetesi*, 495: 3-5.
—— 1986, *Türkiye'de Kadın Devrimi*, İstanbul, Gül Matbaası.
Pateman, Carole, 1988, *The Sexual Contract*, Cambridge, Polity Press.
—— 1989, "Feminist Critiques of the Public/Private Dichotomy," *The Disorder of Women: Democracy, Feminism and Political Theory* içinde, C. Pateman (yay. haz.), Stanford, CA, Stanford University Press.
Parla, Jale, 1993 (1990), *Babalar ve Oğullar*, İstanbul, İletişim Yayınları (2. basım).
Parla, Taha, 1991a, *Türkiye'de Siyasal Kültürün Resmi Kaynakları: Atatürk'ün Nutuk'u I*, İstanbul, İletişim Yayınları.
—— 1991b, *Türkiye'de Siyasal Kültürün Resmi Kaynakları: Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri II*, İstanbul, İletişim Yayınları.
—— 1992, *Türkiye'de Siyasal Kültürün Resmi Kaynakları: Kemalist Tek-Parti İdeolojisi ve CHP'nin Altı Ok'u III*, İstanbul, İletişim Yayınları.
Phillips, Anne, 2000, "Democracy", Jaggar, M. A. ve Young, I. M. (yay. haz.), *A Companion to Feminist Philosophy* içinde, New York-Londra, Blackwell Publishers, 511-19 (2. basım).
Pierce, Leslie, P., 2002 (1996), *Harem-i Hümayun, Osmanlı İmparatorluğunda Hükümranlık ve Kadınlar*, çev. Ayşe Berktay, İstanbul, Tarih Vakfı Yurt Yayınları (4. basım).
Rapp, W. J., "Women of Turkey Shake off Old Bonds", *The New York Times*, 30 Ağustos 1925, VI: 16.
Safveti Ziya, 1990 (1326), *Salon Köşelerinde*, Nuri Akbayar (yay. haz.), İstanbul, Güneş Yayınları.
Said, Edward W., 1978, *Şarkiyatçılık, Batı'nın Şark Anlayışları*, çev. Berna Ülner, İstanbul, Metis Yayınları, 1999.
Sarıhan, Zeki, 1993, *Kurtuluş Savaşı Günlüğü I*, TTK Yayınları, Ankara, 1993.
Saymen, Ferit H. ve Elbir, Halid K., 1960, *Türk Medeni Hukuku III*, İstanbul, İsmail Akgün Matbaası.
Scott, Joan W., 1988, *Gender and the Politics of History*, New York, Columbia University Press.
—— 1996, *Only Paradoxes to Offer*, Londra, Harvard University Press.
Shaarawi, Huda, 1986, *Harem Years: The Memoirs of an Egyptian Feminist (1879-1924)*, Margot Badran (yay. haz.), Londra, Virago.
Shaw, Stanford, 1982, *Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye: Gaziler İmparatorluğu. Osmanlı İmparatorluğunun Yükselişi ve Çöküşü 1280-1808 I*, İstanbul, E Yayınları.
Sirman, Nükhet, 1993, "Feminism in Turkey: A Short History", *New Perspectives on Turkey* III: 1, 1-34.
Sönmez, Emel, 1975, "Kadın Hak ve Hürriyetlerinde Kemalizm", *Atatürk Devrimleri I. Milletlerarası Simpozyumu Bildirileri* (10-14 Aralık 1973 İstanbul) içinde, İstanbul, Sermet Matbaası, 378-96.
Stevens, E. S., 1911, "The Womenkind of Young Turkey", *The Contemporary Review* XCIX: 533-44.

Tanpınar, Ahmet Hamdi, 2001, *19uncu Asır Türk Edebiyatı Tarihi*, İstanbul, Çağlayan Kitabevi (9. basım).

Taşkıran, Tezer, 1973, *Cumhuriyetin 50. Yılında Türk Kadın Hakları*, Ankara, Başbakanlık Basımevi.

—— 1975, "Türkiye'de Kadın Hakları Devrimi", *Atatürk Devrimleri I. Milletlerarası Simpozyumu Bildirileri* (10-14 Aralık 1973 İstanbul) içinde, İstanbul, Sermet Matbaası, 397-408.

Tekeli, Şirin, 1977, "Siyasal İktidar Karşısında Kadın", *Toplum ve Bilim* 3: 69-107.

—— 1982, *Siyasal Hayat ve Kadınlar*, İstanbul, Birikim Yayınları.

—— 1986, "Emergence of the New Feminist Movement in Turkey", Dahlerup, D. (yay. haz.), *The New Women's Movement* içinde, Beverly Hills, Sage, 179-99.

—— 1989, "80'lerde Türkiye'de Kadınların Kurtuluşu Hareketinin Gelişmesi", *Birikim* 3: 34-41.

—— (yay. haz.) 1990a, *Kadın Bakış Açısından 1980'ler Türkiye'sinde Kadın*, İstanbul, İletişim Yayınları.

—— 1990b, "Women in the Changing Political Associations of the 1980s", Andrew Finkel ve Nükhet Sirman (yay. haz.), *Turkish State, Turkish Society* içinde, Londra, Routledge.

—— 1991, "Tek Parti Döneminde Kadın Hareketi de Bastırıldı", *Sol Kemalizme Bakıyor* içinde, Levent Cinemre ve Ruşen Çakır (yay. haz.), İstanbul, Metis Yayınları, 93-107.

T. N., "'Kadınlar Halk Fırkası' Mü'essislerinin Niyyeti", *İleri*, Sayı 1937, 26 Haziran 1339 [1923], 1-2.

Toprak, Zafer, 1985, "İslam ve İktisat: 1913-1914 Müslüman Boykotajı", *Toplum ve Bilim* 29/30: 179-99.

—— 1986, "1935 İstanbul Uluslararası Feminizm Kongresi ve Barış", *Düşün*, 24: 24-29.

—— 1988a, "Halk Fırkasından Önce Kurulan Parti: Kadınlar Halk Fırkası", *Tarih ve Toplum* IX: 51, 30-31.

—— 1988b, "Osmanlı Kadınları Çalıştırma Cemiyeti, Kadın Askerler ve Milli Aile", *Tarih ve Toplum* IX: 51, 34-38.

—— 1988-89, "İttihad Terakki ve Teali-i Vatan Osmanlı Hanımlar Cemiyeti", *Toplum ve Bilim* 43-4: 183-90.

—— 1995a, *Milli İktisat-Milli Burjuvazi*, İstanbul, Tarih Vakfı Yurt Yayınları.

—— 1995b, *İttihat-Terakki ve Devletçilik*, İstanbul, Tarih Vakfı Yurt Yayınları.

—— 1998, "Sabiha (Zekeriya) Sertel ve Türk Feminizmi", *Toplumsal Tarih* IX: 51, 7-14.

Toros, Taha, 1976, "Mesleklerinde Öncü Kadınlar", Radyo Konuşmaları, Ankara Radyosu, "Gecenin İçinden" programı.

—— 1998 (1992), *Mazi Cenneti I*, İstanbul, İletişim Yayınları.

Toska, Zehra, 1998, "Cumhuriyet'in Kadın İdeali: Eşiği Aşanlar ve Aşamayanlar", *75 Yılda Kadınlar ve Erkekler* içinde, İstanbul, Tarih Vakfı Yayınları, 71-88.

T.T.T. Cemiyeti, *Tarih IV*., 1934, Milli Eğitim Vekaleti, İstanbul, Devlet Matbaası.

Tunaya, Tarık Zafer, 1952, *Türkiye'de Siyasal Partiler (1859-1952)*, İstanbul, Arba Yayınları (Tıpkı Basım, 1995).

Tuncor, Ferit Ragıp, 1996, "Kadın Romancılarımız: Nezihe Muhiddin Tepedelenligil", *Yeni Defne*, Sayı 171-2, 30-1 ve Sayı 173-4, 19-21.

Tunçay, Mete, 1992 (1981), *T.C.'nde Tek-Parti Yönetimi'nin Kurulması (1923-1931)*, İstanbul, Cem Yayınevi (3. basım).

Türk Kadın Birliği Kadın Sesi Cumhuriyetin 10uncu Yıldönümünü Kutlular, İstanbul, Ahmet İhsan Matbaası, 1933.

Türk Kadınlar Birliği Ana Tüzüğü, 1949, İstanbul.

Türk Soroptomisti, 1969, İstanbul.

Uğurcan, Sema, 1990, "Makbule Leman: Hayatı, Şahsiyeti, Eserleri", *Marmara Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Türklük Araştırmaları Dergisi*, 6: 331-408.

Uraz, Murat, 1940, *Kadın Şair ve Muharrirelerimiz*, Tefeyyüz Kitabevi, İstanbul, Numune Matbaası.

Ülken, Hilmi Ziya, 1998 (1966), *Türkiye'de Çağdaş Düşünce Tarihi*, İstanbul, Ülken Yayınları.

Ünver, İsmail, 1993, "Çeviriyazıda Yazım Birliği Üzerine Öneriler", *AÜDTCF Türkoloji Dergisi* XI: 1, 51-89.

Velidedeoğlu, Hıfzı Veldet, 1937, "Türk Kadınının Hukuki Vaziyeti (Tarihte ve Yeni Türk Hukukunda)", II. Türk Tarih Kongresine Arz Edilen Etüd, İstanbul.

—— 1940, "Kanunlaştırma Hareketleri ve Tanzimat", *Tanzimat I* içinde, İstanbul, Maarif Matbaası, 139-209.

—— 1966, "Türk Kadınının Hukuki ve Gerçek Sosyal Durumu", İleri Kadınlar Derneği ve diğerlerinin 4/12/1966 günü düzenlediği Kadın Hakları günü toplantısındaki konuşma metni.

Yakub Kadri (Karaosmanoğlu), 1339 [1923], *Kadınlık ve Kadınlarımız*, İstanbul, Orhaniye Matbaası.

Yalman, Ahmet Emin, 1970, *Yakın Tarihte Gördüklerim ve Geçirdiklerim*, IV, İstanbul, Yenilik Basımevi.

Yardımsevenler Derneği Tüzüğü 1928-1973, 1975, Ankara, Baylan Matbaası.

Zarinebaf-Shahr, Fariba, 2002, "Kentsel Alana Kadının Katılımı: XVIII. Yüzyıl İstanbul'unda Kadın Vakıfları", çev. Burcu Özdemir, *Türkler*, Ankara, Yeni Türkiye Yayınları, XIV: 15-24.

Zihnioğlu, Yaprak, 1995, "How male deputies dealt with the issues of women's rights in Grand Turkish Assembly during the period of 1920-1934 (TBMM'de 1920-1934 yılları arasında erkek mebusların kadın hakları sorununa yaklaşımı)", yayımlanmamış dönem ödevi, Boğaziçi Üniversitesi, SBE, Siyaset Bilimi ve Uluslararası İlişkiler.

—— 1996-97, "Feminizmin İlk Günleri, Öznel Bir Tarihçe Denemesi (1981-1982)", *Pazartesi* 19, Ekim 1996 (I); 20, Kasım 1996 (II); 24, Mart 1997 (III); 25, Nisan 1997 (IV); 26, Mayıs 1997 (V).

—— 1998, "Nezihe Muhiddin: An Ottoman-Turkish Women's Rights Defender", Yüksek Lisans Tezi, Boğaziçi Üniversitesi, SBE, Siyaset Bilimi ve Uluslararası İlişkiler.

—— 1999, "Fatma Aliye ve Emine Semiye: Erken Dönem Osmanlı Hareket-i Nisvanının İki Büyük Düşünürü", *Tarih ve Toplum* XXXI: 186, 4-11.

—— 2001, "Kadın İnkılabı", *Tarih ve Toplum* XXXV: 207, 27-9 .

Zilfi, Madeline C., 1999, "Osmanlı'da Kölelik ve Erken Modern Zamanda Kadın Köleler", *Türkler*, Ankara, Yeni Türkiye Yayınları, V: 474-9.

Zürcher, Erik Jan, 1987, *Milli Mücadelede İttihatçılık*, İstanbul, Bağlam Yayınları.

—— 2001 (1993), *Turkey: A Modern History*, Londra, I.B. Tauris & Company.

Adlar Dizini

Abalıoğlu, Yunus Nadi, 19, 158, 164, 216, 226, 243, 253, 272, 306, 313, 315
Abdullah Cevdet, 104, 169, 285, 293
Adam, Faik Muhiddin, 35, 269
Adıvar, Halide Edib, 38, 51, 57, 58, 106, 138, 152, 156, 158, 268, 270, 273, 274, 277, 282, 283, 290
Afife Fikret, 85, 95, 106, 268, 271, 284, 286, 287, 288
Ağaoğlu, Ahmet, 62, 233, 259, 307
Ağaoğlu, Sitare Ahmed, 60
Ahmed Mithad Efendi, 46, 47, 69, 70, 104, 280, 285
Ahmed Rıza Bey, 54, 280
Akay, Aka Gündüz, 232
Akçuraoğlu, Yusuf, 39, 272
Aliye Şinasi Hanım, 302
Aliye Esad, 82, 83, 84, 88, 143, 152, 241, 282, 283, 289
Arsıulusal Kadınlar Kongresi (12.), 40, 174, 256, 259, 298
Ashby, Corbett, 141, 172, 292, 298
Atatürk, Mustafa Kemal, 26, 120, 146, 154, 202, 226, 228, 231, 271, 272, 289, 290
Atay, Falih Rıfkı, 19, 217, 218, 226, 305, 306
Atıfet Celal, 56
Aziz Haydar, 96
Azize Hanım (Kıbrıslı), 36, 119, 191, 239, 269
Azmayiş Hanım, 190
Bedia Tevfik Hanım, 201, 302
Behire Hakkı Hanım, 60
Beyhan Hüsameddin, 190
Beynelmilel Hakk-ı İntihab Kadın Cemiyeti, 171, 172, 173
Beynelmilel İş Kadınları Birliği (Soroptomistler), 256, 316
Beynelmilel Kadın Birliği, 174-6, 188-91, 219
Beynelmilel Kadın İttihadı Cemiyeti, 141, 172, 174, 292, 294
Bozkurt, Mahmut Esat, 166, 181, 183, 293
Celasun, Zehra, 41
Cemiyet-i Akvam, 171-3, 191, 252, 257, 298
Cevdet Paşa, 48, 50, 276
Çeyrekbaşı, Latife Bekir, 124, 130, 205, 241-4, 250-3, 255-8, 289, 303, 313
Dürdane Hanım, 242
Efzayiş, Yusuf (Suat), 143, 144, 169, 201, 211, 242, 251-4, 292, 294, 302, 314
Emine Seher Ali, 71, 278, 281
Emine Semiye, 44, 45, 46, 48-51, 54, 55, 81, 82, 85, 97, 268, 269, 274, 277, 282
Eraslan, Saime, 202, 203, 243, 302, 311, 314
Esirgeme Derneği (Osmanlı Türk Hanımları Esirgeme Derneği), 59-63, 78, 114, 123, 124, 130, 131, 270, 278, 279
Fahriye Atıf Hanım, 201
Faize Emrullah Atıf Hanım, 130
Fatma Aliye, 35, 40, 43-8, 50, 53, 62, 66, 70, 76, 85, 113, 145, 146, 268, 269, 273-7, 280, 293
Feride Hanım (Kıbrıslı), 36
Firdevs Ahmed Hanım, 190
Gökay, Fahrettin Kerim, 169
Gürpınar, Hüseyin Rahmi, 38, 93, 169, 171
Güzide Osman, 144, 152
Güzin Fehiman Hanım, 201

Hadiye Selim Sırrı Hanım, 190
Halet Şükrü Hanım, 153, 190, 201
Hamiyet Hulusi Hanım, 40, 59, 242
Hanımlara Mahsus Gazete, 20, 37, 44, 46, 48, 50, 62, 66, 109, 113, 267, 277
Hatice Ahmed, 213, 214, 216, 305
Hatice Kamil Hanım, 190, 201
Hatice Refik Hanım, 169
Hayganuş, Mark, 249
Hayriye Salim Hanım, 242
Himaye-i Etfal Cemiyeti, 156, 159, 221, 226, 229, 251, 253, 295
Hisar, Abdülhak Şinasi, 43
Huda Sharaawi, 174, 257
Hukuk-i Aile Kararnamesi, 51, 142, 143, 154, 276, 284
Hukuk-i Aile İçtimaı (1924), 142-3, 259, 286, 292, 317
Hüsniye Muhtar Hanım, 242
İffet İhsan Hanım, 153, 190, 192, 194, 201, 209, 289, 290
İleri, Celal Nuri, 39, 85, 255, 266, 268, 278
İleri, Suphi Nuri, 39, 85, 86, 87, 95, 103, 128, 175, 176, 271, 283, 284, 285, 288, 296
İnan, Afet, 11, 183, 255, 267
İnönü, Mevhibe, 180, 254
Kadın Birliği; Kongresi (1927), 197; kurucuları, 152-3; nizamnamesi, 147, 151-2, 167, 197
Kadın Yolu, 99, 165
Kadınlar Dünyası, 18, 39, 59, 61, 63, 71, 79, 81, 94, 96, 97, 278, 281
Kadınlar Halk Fırkası; kurucuları, 130-1; nizamnamesi ve programı, 132-5
Karabekir, Kâzım, 299
Karaosmanoğlu, Yakup Kadri, 270, 283
Kaya, Şükrü, 181, 254, 299
Kemalettin Şükrü, 169
Kerime Hamid Hanım, 190, 201
Kıbrıslı Mehmet Emin Paşa, 36, 269
Kıymet Hanım, 242
Lady Montagu, 47
Lahike Reşad Hanım, 190
Lamia Refik Hanım, 209, 252, 254
Latife Hanım (Uşaklıgil), 138, 154, 221, 291
Leman Halil Hanım, 190
Madiha Hanım, 242
Mahmud Esad Efendi, 104, 273, 286
Makbule Leman, 42, 46
Mardin, Ebu'lulâ, 193
Matlube Ömer Hanım, 130, 209
Mecelle-i Ahkâm-ı Adliye, 51, 276
Medeni Kanun 1926, 51, 107, 142, 146, 167, 181, 212, 223, 251, 263
Mediha Fazlı Hanım, 252, 255
Mediha İhsan Hanım, 302
Mevlan, Ulviye (Nuriye Ulviye Civelek), 18, 96, 269
Mevlanzade, Rifat, 96, 97, 278
Mihrî Hatun, 42, 43, 272
Milli Kongre, 93, 282, 283
Muallim Nakiye Hanım (Nakiye Elgün), 38, 58, 59, 157, 158, 161, 212, 213, 240, 251, 254, 255
Muammer Azmi Hanım, 190
Muhsine Salih Hanım, 130, 131, 169, 201, 209, 211, 302
Mussolini, B., 141
Mutahhara Hanım, 242
Muzaffer Hanım, 89
Müdafaa-i Hukuk-i Nisvan Cemiyeti, 96
Müdrike Cemil Hanım, 190
Müfide Şeref Hanım, 88, 89, 283
Müslüman Boykotajı, 75, 81
Naciye Hurşid Hanım, 60
Naciye Naim Hanım, 124
Naile Vahhab Hanım, 209
Nakiye Hanım ("Zekiye"), 36, 37, 47, 50, 66, 143, 274
Namık Kemal, 35, 69
Nayır, Yaşar Nabi, 41, 164, 169, 259
Nebihe Necmeddin, 144
Nedime Ahmed Hanım, 201
Nedime Esad, 201, 303
Nesime İbrahim Hanım, 130, 289
New York Times, The, 158, 208
Nigâr Bint-i Osman (Şair Nigâr), 35, 39, 42-4, 45, 48, 56, 271, 273, 274, 277
Nigâr Hanım, 242
Nigâr Şevki, 143, 190

Nimet Rumeyde Hanım, 130, 137, 138
Onger, Beria, 41, 266
Oruz, İffet Halim, 41, 173
31 Mart Vakası, 54
Öngören, İbrahim Tali, 183, 186, 205, 235
Pakize Ahmed, 112, 169
Peker, Recep, 215, 216, 226, 240, 243, 305
Rana Saniyaver Hanım, 242
Refika Hanım (Kıbrıslı), 36, 269
Refika İzzet Hanım, 201, 302
Reşide Hanım, 197
Ruşen Zeki, 58
Saadet Esad Hanım, 169
Sabiha Hakkı, 89
Sabiha Kâmi Hanım, 59, 278
Sadiye Lütfü Hanım, 244, 303
Saffet Ali Rıza Hanım, 190
Safiye Ali (Dr.), 143, 156, 188, 190, 191, 201, 208, 237, 242, 294, 303, 304
Salahaddin Asım, 105, 286
Salime Kemal Hanım, 302
Samiha Kemal Hanım, 242
Saniye Muhtar Hanım, 60
Sâre Emin Ali Hanım, 201
Sâtı Bey, 38, 67, 270
Selma Rıza, 54, 55, 81, 143
Seniha Hanım, 242
Seniha Nezahat, 56
Seniha Rauf Hanım, 302
Seniha Salim Hanım, 302
Seniye İzzeddin Hanım, 130
Seniye Rüstem Hanım, 60
Sertel, Sabiha Zekeriya, 84, 143, 145, 152, 251, 310
Seyyime İbrahim Hanım, 242
Sıddıka Hanım (Muallim), 190
Suad Mahmud Hanım, 85, 283
Süleyman Nazif, 38, 271
Şadan Hanım, 190
Şair Nigâr, bkz. Nigâr Bint-i Osman
Şapolyo, Enver Behran, 41, 169, 184, 186, 241, 259, 297, 300, 317
Şazimend Hanım, 190
Şükûfe Abdurrahman Hanım, 242
Şükûfe Nihal, 38, 40, 56, 130, 131, 135, 152, 163, 169, 233, 272, 291, 294, 307
Tanpınar, Hamdi, 47, 69, 276, 280
Taşkıran, Tezer, 11, 20, 83, 259, 267
Teali-i Nisvan Cemiyeti, 57, 58
Tepedelenligil, Malik, 39
Tepedelenligil, Memduh, 39
Terakki, 20
Tuğrul Bedri Hanım, 130, 132
Tunalı Hilmi Bey, 121
Ulaş, Hüseyin Avni, 121
Us, Hakkı Tarık, 215, 269
Velid Ebuzziya, 175, 299
Velidedeoğlu, Hıfzı V., 51, 181, 276
Yaşar Nezihe, 40, 96, 169
Zekiye (bkz. Nakiye Hanım)
Zeliha Ziya Hanım, 130
Zeynep Hanım, 242

—

Yaprak Zihnioğlu
Kadınsız İnkılap

"Nezihe Muhiddin kimdi? Hangi sosyal ve entelektüel ortamda yetişti? Kadınlar için neler düşündü? Neler yaptı? Otuzlu yaşlarını sürerken, yani daha çok şeyler yapabilecekken neden ve nasıl kadın hareketinden koparıldı? Nasıl unutturuldu? Türkiye'nin yakın geçmişine ışık tutan bu bilmecenin, Yeni Kadın Hareketi'nin ilk günlerden itibaren içinde yer almış, oluşumuna katkıda bulunmuş, feminizm tartışmalarını yakından izleyen bir kadın tarihçinin kaleminden, dönemin eski Türkçe belgelerine dayalı öyküsünü okumak, özellikle genç kadınlara çok şey öğretecektir.

"Zihnioğlu, tek parti dönemi yöneticileriyle Nezihe Muhiddin arasındaki çatışmanın, özünde, kadın kimliği etrafında döndüğünü, Muhiddin'in, Cumhuriyetçi erkeklerin kadınları 'gayri meşur çocuk', hatta düpedüz 'çocuk kadın' olarak görmek istemelerini kabullenemediğini söylüyor. Nezihe Muhiddin'in mücadelesini bilmenin, biz kadınlar için taşıdığı hayati önemi Fatmagül Berktay'ın şu sözleri çok iyi ifade ediyor: 'Geçmişte yaşananlar, çekilen acılar ve harcanan çabalar belleklerden silinip gidiyor ve bizler hep 'çocuk kalmaya' mahkûm oluyoruz. İşte bunun içindir ki kadınların kendilerini 'tarihe yazmaya', geçmişi araştırmaya, başka kuşakların mücadeleleriyle bağlar kurmaya ve kendilerinden esirgenmiş olan bilgi ve eğitime sahip çıkmaya ihtiyaçları var.' " – Şirin Tekeli

Metis Kadın Araştırı
ISBN 975-342-421-3

METİS YAYINLARI, İPEK SOKAK NO. 9, 34433 BEYOĞLU, İSTANBUL